

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

LETNIK XXVII
ZVEZEK 3-4
LETO 1973

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12
Št. žiro računa SDK 50101-678-49040

Zamenjave (обмены, Exchanges):

Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Založba in uprava:

Državna založba Slovenije
61000 Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 17. 12. 1973

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem
uredništva in navedbo vira

Ta zvezek so uredili:

dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Vasilij Melik, dr. Peter Petru,
dr. Miro Stiplovšek, Bogo Stupan, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn,
dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Vasilij Melik

Tehnični urednik:

dr. Miro Stiplovšek

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Financira Raziskovalna skupnost Slovenije
Tisk AERO kemična, grafična in papirna industrija Celje 1974

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

XXVII
1973

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

KAZALO.

RAZPRAVE

- Monika Senkowska-Gluck, Gradivo za zgodovino agrarnega sistema v Pirskih provincah 3—20
Материалы для истории аграрной системы в Иллирийских провинциях
New Materials for the History of the Agrarian System in the Illyrian Provinces
- Jasna Fischer, Delavska izobraževalna društva in začetki delavskega gibanja v Ljubljani 21—36
Рабочие культурно просветительные общества в начале рабочего движения в Любляне
Educational Societies for Workers and the Beginnings of the Workers' Movement
- Franc Rozman, Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1874 37—54
Социалистическое движение в словенской Стирии до 1874 г.
The Socialistic Movement in the Slovenian Štajerska (Styria) until 1874
- Peter Vodopivec, Parlamentarna dejavnost Jugoslovanskega kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek Januarskega memoranduma 55—90
Парламентарная деятельность Югославского клуба с сентября 1917 г. по март 1918 г. и возникновение Январского меморандума
The Parliamentary Activity of the Yugoslav Club Between September 1917 and March 1918 and the Origin of the January Memorandum
- Tone Zorn, Nacistično ljudsko štetje leta 1939 na Koroškem 91—103
Нацистская перепись населения в 1939 г. в Каринтии
The Nazi Census in Carinthia in 1939
- Ferdo Gestrin, Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvaškem v 16. stoletju 207—218
Торговая и крестьянские восстания в Словении и Хорватии в 16. веке.
Commerce and Peasants' Uprisings in Slovenia and Croatia in the 16th Century
- Nada Klaić, Neki novi pogledi na uzroke hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572—1573 god. 219—305
Некоторые новые взгляды на причины хорватско — словенского крестьянского восстания 1572—1573 гг.
Some New Views Upon the Causes of the Croatian-Slovenian Peasants' Uprising Between 1572—1573

- Vinko Šribar, Freisingški trg Otok (Gutenwerth). Poročilo o arheoloških izkopavanjih v letih 1971 in 1972 305—320
 Фрейзинское местечко Оток (Гутенверт). Доклад о археологических раскопках в 1971 и 1972 гг.
 The Freisinger Town »Otok« (Gutenwerth). A Report About the Archaeological Excavations in 1971 and 1972
- Božo Otokar — Josip Žontar, Božja sodba (ordal) sveče v Kamniku leta 1398 321—328
 Божья суд (ордаа) свечи в Камнике в 1398 г.
 The Candle Ordeal at Kamnik in 1398
- Jože Pierazzi, Mazzini in Južni Slovani 329—342
 Мадзини и южные славяне
 Mazzini and the South Slavs

PROBLEMI IN DISKUSIJA

- Boj v političnem zgodovinarstvu brez konca in kraja? (Dušan Kermauner) 107—126
 Бесконечная борьба в политической историографии
 The Quarrel in Political Historiography Without an End?
- O zapravljeni socialistični revoluciji v Nemčiji leta 1918—1919 (France Klopčič) 127—131
 О загубленной социалистической революции в Германии в 1918—1919 гг.
 About the Wasted Socialist Revolution in Germany in 1918—1919
- O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (Dušan Kermauner) 343—375
 О арестах словенцев во время Первой мировой войны.
 The Arrests of the Slovenes During the First World War

INSTITUCIJE

- Oddelek za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (Fran Zwitter) 133—143
 Историческое отделение Философского факультета Университета в Любляне
 The Department of History at the Philosophical Faculty of the University of Ljubljana
- Vojaški zgodovinski inštitut 1946—1971 (Miro Stiplovšek) 145—147
 Военно — исторический научный институт 1946—1971
 The War Historical Institute 1946—1971 (Vojnoistoriski institut)

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJI

- XVI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Škofji Loki od 4. do 8. oktobra 1972 (Tone Zorn) 149—152
 16-тое совещание словенских историков в г. Шкофья Лока
 The XVIth Meeting of the Slovenian Historians at Škofja Loka
- VIII. mednarodna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu 12.—15. septembra 1972 (Franc Rozman) 152—154
 8-ая международная конференция историков в Линце
 The VIIIth International Conference of Historians at Linz

Prva okrogla miza jugoslovanskih gospodarskih zgodovinarjev (Jože Šorn)	154
Первое совещание за круглым столом историков народного хозяйства	
The First Round Table of the Yugoslav Historians of Economy	
Simpozij ob 700-letnici dubrovnškega statuta (Ignacij Voje)	155—156
Симпозиум на 700-летие статута г. Дубровника	
The Symposium Celebrating the 700 th Anniversary of the Dubrovnik Statute	
Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih 1970—1972 (Olga Janša)	377—380
Общество историков СЛОВЕНИИ в 1970—1972 гг.	
The Historical Society of Slovenia Between 1970—1972	
Znanstveno zborovanje »Tretji rajh in Jugoslavija 1933—1945« (Tone Zorn)	381—382
Научный симпозиум »Третий райх и Югославия 1933—1945 гг.«	
The Conference of Researchers on »The Third Reich and Yugoslavia In the Period Between 1933—1945«	

OCENE IN POROCILA

Pomorski zbornik Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva (Ferdo Gestrin)	157—158
Zbornik za historiju školstva i prosvjete: 4, 5, 1968-70 (Olga Janša)	158—162
Ferdinand Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs (Jože Šorn)	162—164
Arduino Agnelli, La genesi dell'idea di Mitteleuropa (Jože Pierazzi)	164—165
Wolfgang Rosar, Deutsche Gemeinschaft — H. J. Neuman, Arthur Seyss-Inquart, Igmard Bärental, Die Vaterländische Front (Tone Zorn)	165—166
Momčilo Spremić, Dubrovnik i Aragonci (1442—1459) (Ignacij Voje)	167—171
Oblast Brankovića (Ignacij Voje)	172—173
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike I. (Stane Granda)	383—385
Sonja Petru, Emonske nekropole (Marijan Slabe)	385—387
Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva (Stane Granda)	387—388
Ferdo Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem (Jože Šorn)	388—392
Varaždin u XVIII stoljeću i političko-kameralni studij (Jože Šorn)	392—393
Industrielle Revolution (Jože Šorn)	393—394
Friedrich-Wilhelm Henning, Die Industrialisierung in Deutschland 1800 bis 1914 (Jože Šorn)	394
Monika Glettler, Die Wiener Tschechen um 1900 (Tone Zorn)	394—396
Dragoslav Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915 godine (Janko Pleterski)	396—402
Vanek Šiftar, Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji (France Škerl)	402—404

BIBLIOGRAFIJA

- Melitta Pivec-Stelé — Miloš Rybář — Olga Janša — Mara Mervič, Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, biblioteki Inštituta za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici oddelka za zgodovino Filozofske fakultete in knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani 175—201
- Miloš Rybář, Zgodovinske publikacije v letu 1972 405—415

Ferdo Gestrin

TRGOVINA IN KMEČKI UPORI
NA SLOVENSKEM IN HRVATSKEM V XVI. STOLETJU

Referat na znanstvenem zborovanju ob štiristoletnici hrvatsko-slovenskega kmečkega upora v Stubičkih Toplicah 6. februarja 1973. Izšlo v hrvatskem prevodu v publikaciji Radovi 5 (Institut za hrvatsku povijest), Zagreb 1973, str. 193–204.

Slovenske in hrvatske dežele so bile v 16. stoletju močno gospodarsko povezane in vključene v trgovsko menjavo širšega ozemlja. Tej trgovski menjavi je dajala posebno pomembnost po Jadranu posredovana povezanost s sredozemskim prostorom na eni ter povezanost s podonavskim prostorom na drugi strani.¹ Poglavitna smer trgovine v omenjenih naših deželah je bila v tem času smer vzhod—zahod, ali bolje, smer, ki je povezovala zlasti ogrske in hrvatske dežele prek slovenskih dežel oziroma prek Jadranskega morja z Italijo in deli Sredozemlja.² Po dosedaj znanih podatkih je ta smer trgovine po naši oceni ob viških pritegovala do 80 % vse trgovine na velike razdalje v slovenskih in hrvatskih deželah. Izredno pomembna pa je bila tudi prehodna trgovina v obeh smereh med Italijo in Podonavjem. Središča te trgovine na velike razdalje in posredovalne trgovine med vzhodnimi in italijanskimi deželami so bili v takratnih slovenskih deželah Ptuj, Ljubljana, Beljak, Trst in Koper, a na Hrvatskem je šla ta vloga vsekakor Zagrebu, medtem ko je bila Reka večji del 16. stoletja v zastoju.³ Trgovci zgoraj omenjenih mest so bili v neposrednih zvezah z mesti v Italiji, z avstrijskimi nemškimi deželami ter celo z južnonemškimi ter ogrskimi deželami.⁴ V njih so že nastajali tako veliki trgovski kapitali, da so bili opazni tudi v širšem ozemlju. Posamezni nosilci tega kapitala

¹ Prim. J. Tadić, Ekonomsko jedinstvo Balkana i Sredozemlja u XVI. veku, ZČ 19/20 (1965/66), str. 187 sl. Z. P. Pach, The role of east-central Europe in international trade, 16th and 17th centuries, Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 70, Budapest 1970. H. Kellenbenz, Südosteuropa im Rahmen der europäischen Gesamtwirtschaft, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd 1, Graz 1971, str. 27 sl. O. Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert, prav tam, str. 71 sl.

² O. Pickl, o. c., str. 73. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 15. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965. Isti, Le relazioni economiche tra le due sponde adriatiche dal quattrocento al seicento, v Recenti e antichi rapporti fra le due sponde dell'Adriatico, Brindisi 1972.

³ F. Gestrin, Trgovina, o. c., str. 87 sl. Isti, Mitninske knjige na Slovenskem v 16. in 17. stoletju, Ljubljana 1972.

⁴ Prim. F. Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich, Graz 1954. F. Gestrin, Relazioni o. c., J. Zontar, Villach und der Südosten, 900 Jahre Villach, 1960. Isti, Villach-Nürnberg und Südosten, v 1. Jb. des Stadtmuseums, Villach 1964, str. 89 sl.

so v največjem zaletu zgodnjega kapitalizma v tem stoletju prehajali tudi na razna področja proizvodnje.

Blago te trgovine je v glavnem bilo podobno blagu takratne mednarodne trgovine. Povsem pa se je razlikovalo blago v prometu v eno smer od blaga v prometu v drugo smer trgovine. Na zahod so šli v velikih količinah kmetijski pridelki in proizvodi, zlasti živina, meso, kože, številne surovine in kovine, železni izdelki in posamezni proizvodi obrti. Proti vzhodu pa je trgovina posredovala sredozemske kmetijske proizvode, številne obrtne izdelke, levantinsko oziroma beneško blago in podobno.⁵

Turški vpadi in osvajanja v slovenskih in hrvatskih deželah na to smer trgovine niso bistveno negativno vplivali.⁶ Na Hrvatskem so jo začasno celo okrepili, ker se je v prvih desetletjih 16. stoletja trgovina zaradi turške nevarnosti prenašala iz smeri sever—jug v zahodno smer in je nekdanj mnogo bolj živahna trgovina iz zaledja v kvarnerska pristanišča upadala. S tem prenosom so se slovenske in hrvatske dežele s trgovino gospodarsko še bolj povezovale.⁷ Šele okoli srede 16. stoletja so začele počasi upadati iz različnih vzrokov tudi povezave in trgovina med ogrskimi ter hrvatskimi in slovenskimi deželami in dalje z Italijo, čeprav je ta smer trgovine še vedno ohranjala prvo mesto. Del nekdanjega prometa v tej smeri iz podonavskega prostora proti Italiji, zlasti s kožami, se je namreč začel po turškem ozemlju usmerjati proti Dubrovniku.⁸ Pozneje je v tem prometu z zaledjem imel važno vlogo Split.⁹ Zaradi tega se je začel promet tudi v obratni smeri prenašati na te poti. Povečevanje starih prometno trgovinskih pristojbin od tridesetnine na mejah proti slovenskim deželam do zadnjih mitnin in carin v habsburški posesti proti Italiji, a tudi uvajanje cele vrste novih davkov zaradi ciljev vladarjeve fiskalne politike in koristi deželnih stanov ter fevdalcev, pri tem premiku trgovine nista bila brez pomena.¹⁰ (Zato so se kmetje v uporabi leta 1573 bili tudi proti zaprekam kmečki trgovini med hrvatsko mejo in morjem.) V zadnjih desetletjih tega stoletja pa je začel na hrvatskem ozemlju zopet počasi rasti pomen trgovinskih smeri proti kvarnerskim pristaniščem. Vsekakor moremo po okoli 1570. zaznamovati nekoliko večje premike prometa od smeri vzhod—zahod. Toda poudariti je treba, da se s temi spremembami in premiki poti ter trgovine niso prekinjale gospodarske.

⁵ Prim. A. Saporì, *I beni del commercio internazionale. Studi di storia economica (secoli XIII—XV)*, Firenze 1955, str. 535 sl. F. Tremel, *Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körbler*, Graz 1960, F. Gestrin, *Trgovina o. c.*, pogl. 5, str. 148 sl. O. Pickl, *Das älteste Geschäftsbuch*, Graz 1966, F. Gestrin, *Mitninske knjige, o. c.*, str. 49 sl.

⁶ O. Pickl, *Die Auswirkungen, o. c.*, str. 71 sl.

⁷ R. Bičanić, *Začeci kapitalističких odnosa u hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni godine 1573*, MHK 6, Zagreb 1952, str. 15 sl. Isti, *Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske, Rijeka, zbornik MH, Zagreb 1953*, F. Gestrin, *Trgovina, o. c.*, str. 113 sl.

⁸ Prim. AS, S. a. F 281 f 1385—1539 sept. 15; prav tam F 207 — 1544 marec 15, prav tam f 785 — 1544 april 28. O. Pickl, *Die Auswirkungen, o. c.*, str. 93 sl., 114.

⁹ G. Novak, *Split u svjetskom prometu, 1921*, str. 86 sl. Isti, *Povijest Splita II*, Zagreb 1961, str. 146.

¹⁰ O. Pickl, *Die Auswirkungen, o. c.*, str. 114. Prim. F. Gestrin, *ocena v ZČ XXV (1971)*, str. 308. Za tridesetnino glej O. Pickl, *Der Dreissigst im Windischland. Organisation und Ertrag des ungarischen Aussenhandelszollens in Oberslawonien im 16. Jahrhundert*, ZHVS, Sonderband 18 (1971), str. 157 sl. I. Kampuš, *Prilog priznavanju tridesetnine u XVI. st. HZ 19—20 (1966/67)*, str. 195.

trgovske in druge povezave med slovenskimi in hrvatskimi deželami. Kolikor so jih ti premiki prometno trgovskih poti res slabili, pa sta jih na drugi strani in na svoj način krepili nastajanje in organizacija vojaške obrambe proti Turkom in Vojna krajina, ki se uveljavlja tudi kot gospodarski dejavnik. Čim bolj gremo h koncu stoletja, tem bolj je rasla njuna vloga, zlasti vloga Vojne krajine kot pospeševalnega momenta za krepitev blagovno-denarnih odnosov na Hrvatskem in deloma tudi za krepitev povezav med slovenskimi in hrvatskimi deželami.

V zvezi s pomenom in vlogo tako orisane trgovine so se v stoletju velikih kmečkih uporov na Slovenskem in Hrvatskem že močneje uveljavili elementi kapitalizma v trgovini ter so se ob sorazmernem porastu proizvajalnih sil in povečani družbeni delitvi dela vedno bolj poglobljali in utrjevali blagovno-denarni odnosi v celotni fevdalni družbi. Tudi prodor blagovno-denarnih odnosov v zemljiško gospodarstvo je bil že v času prve stopnje komercializacije gospodarstva tako močan — a postajal je tem močnejši, čim bolj gremo proti koncu 16. stoletja — da so ti odnosi odločujoče vplivali na razmere znotraj zemljiškega gospodarstva. To pa je v obravnavanem času v slovenskih in hrvatskih deželah padalo v prvo večjo krizo.¹¹

Na eni strani se vse to kaže v spreminjanju oblik fevdalne rente in strukture zemljiškega gospodarstva, ki jim moremo slediti vzporedno s prizadevanji fevdalcev, da se izvlečejo iz krize zemljiškega gospodarstva. Na drugi strani pa se kaže, srednjeveškemu pojmovanju o družbeni delitvi dela navkljub, v vedno večjem uveljavljanju t. i. podeželske trgovine, v vključevanju fevdalcev in podložnikov v trgovino in kupčevanje. Hkrati s tem so vedno bolj rasla nasprotja med mestom in vasjo, naraščal pa je tudi splet nasprotij okoli kmečke trgovine same. Vsekakor je podeželska trgovina zlasti pa kmečka trgovina odločujoče vplivala na zaostritev razrednih nasprotij in seveda tudi na njihov vrhunec v tem času — na kmečke upore.¹²

Podložnik je posegel v zamenjavo in nato v trgovino že zgodaj v fevdalni dobi. Na široko — kot razred — pa se je vključil v blagovno-denarne odnose z uveljavitvijo denarnih dajatev. Z njimi si je proces komercializacije na široko odprl vrata v zemljiško gospodarstvo in v fevdalne odnose. Pri tem je imela poleg presežkov kmetijskih proizvodov in izdelkov domače obrti od vsega začetka važno vlogo trgovina s soljo, zlasti z morskó soljo, ki so jo na naših tleh obvladali kmečki kupčevalci. Za krize zemljiškega gospodarstva in za velikih kmečkih uporov pa se je podeželje, so se fevdalci in kmetje — eni, v povezavi s povečanim pritiskom na kmeta, da bi se izvlekli iz krize, drugi, da bi zmogli povečana bremena — v še večjem obsegu usmerjali v trgovino.

¹¹ Prim. B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944. Isti, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962. J. V. Bromlej, Krestjanskoje vosstanie 1573 goda v Horvatii, Moskva 1959. J. Adamček, Seljačka buna 1573, 1969. F. Gestrin, Gospodarstvo in družba na Slovenskem, ZČ 16 (1962), str. 5 sl.

¹² F. Gestrin, Gospodarske osnove razrednih bojev na Slovenskem konec XV. in v XVI. stoletju, JIC (1962), str. 33 sl. Isti, Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov, Situla (1973), str. 45 sl.

Nas tu posebej zanima kmečka trgovina. Le-ta je v obravnavanem obdobju zaobjela vse slovenske in hrvatske dežele, čeprav njen delež res ni bil v vseh deželah enak in prav tako tudi ne vloga kmečke trgovine.¹³ Večdar so bile, ne glede na te razlike, slovenske in hrvatske dežele v tem času tudi s kmečko trgovino medsebojno močno povezane. Kmečka trgovina je segala daleč proti ogrskim deželam, proti Italiji in habsburškim nemškimi pokrajinam. Slovenski kmetje so pri teh povezavah pogosto, morda lahko rečemo, v največji meri opravljali tudi posredniško nalogo. Po svojih smereh se je tudi kmečka trgovina v veliki meri prilagajala splošnim trgovskim smerem na Slovenskem in Hrvatskem. Poglavitna smer ji je bila smer vzhod—zahod, linija od hrvatskih in ogrskih dežel proti morju in Italiji ter nazaj v obratni smeri. Prav tako je kmečka trgovina — kakor poklicna meščanska — pošiljala v eno smer blago ene vrste, v drugo smer pa blago druge vrste.¹⁴

S kmečko trgovino so se ukvarjali vsi sloji podložniškega razreda. Vanjo so posegali imetniki celih in manjših kmetij pa tudi kajzarji in osebenjki ter vaški obrtniki, čeprav je bila, seveda, njihova udeležba v kmečki trgovini zelo različna. Bili so posamezniki na podeželju, ne glede na družbeno pripadnost in gospodarski položaj znotraj podložniškega razreda, ki so se s kmečko trgovino ukvarjali precej redno, drugi pa so se odpravljali na pot le občasno.¹⁵ Vsekakor je moral podložnik — če ne drugje pa na najbližjem mestnem trgu — prodati na leto toliko blaga, svojega ali tujega izvora, da je dobil potrebna denarna sredstva za plačilo fevdalnih in drugih, zlasti državnih bremen in obveznosti, ki jih je bil dolžan plačevati v denarju. Ali pa si je moral denar prislužiti z razno nekmetijsko dejavnostjo (z domačo obrtjo, v prometu, fužinarstvu ali rudarstvu in celo z dnino). Niso bili redki slovenski in hrvatski podložniki, ki so v svoja kupčijska pota zajeli vse slovensko oziroma hrvatsko ozemlje. Posegali so s svojo trgovino iz globokega zaledja vse do morja, na beneško ozemlje v Istri, do kvarnerskih pristanišč, kamor sta jih pritegovala zlasti sol in vino. Posegli so celo v Furlanijo na eni ter ogrske dežele na drugi strani.¹⁶ Povezava slovenskih dežel s hrvatskimi v okviru kmečke trgovine je bila sploh zelo pomembna. Šele če upoštevamo povezanost slovenskih dežel in povezanost le-teh s hrvatskimi pokrajinami v okvirih kmečke trgovine, lahko v celoti dojamemo uspehe upornih kmetov v povezovanju v kmečko zvezo in v boju proti fevdalcem, ki sta zajela v največjih uporih tega časa velike dele slovenskega oziroma hrvatsko-slovenskega ozemlja in njenega podeželskega, podložniškega prebivalstva.

Okvire, v katerih se je gibal kmečka trgovina, so postavljali tedaj uveljavljeni blagovno-denarni odnosi in dosežena stopnja procesa ko-

¹³ B. Grafenauer, Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja, Kronika 19 (1971), str. 129 sl., 133. F. Gestrin, Kmečka trgovina, o. c., str. Glej J. V. Bromlej, J. Adamček.

¹⁴ Prim. F. Gestrin, Mitninske knjige, o. c., str. 49 sl.

¹⁵ Mitninske knjige nam dajejo za to vprašanje precej jasne podatke. J. Zontar, Drobec registra ljubljanskega nakladniškega urada iz leta 1544, Kronika 16 (1968), str. 32 sl. F. Gestrin, Mitninske knjige, o. c., zlasti str. 101 sl. in 273 sl.

¹⁶ F. Gestrin, o. c., str. 39. AS, Vic. a. F I/73 — 1586 april 16.

mercializacije na zemljiškem gospostvu. Toda v trgovino so podložnika potiskale tudi sorazmerno majhne kmetije, potrebe življenja nasploh in od časa krize zemljiškega gospostva tudi fevdalni pritisk. Materialne osnove za trgovino pa so jim v tem obdobju v manjši meri povečevali napor za zboljšanje kmetijske proizvodnje, zlasti pa močno vključevanje v nekmetijsko dejavnost. Kmetje so na Slovenskem in deloma tudi na Hrvaškem posegali kot dopolnilo svojemu gospodarstvu zlasti v domačo obrt in v promet, kjer so tvorili blago za različne koristnike. Udeležba v teh dejavnostih je prinašala podložnikom pomemben del dohodkov, ki so jih lahko deloma vložili tudi v svoje trgovsko kupčevanje. Možnost za zaslužek pa je predvsem slovenskim podložnikom dajalo tudi vključevanje v dejavnosti, ki so bile povezane z rudarstvom in fužinarstvom (drvarjenje, oglarjenje itd.).

Podložniki so sprva trgovali zgolj s svojimi pridelki in izdelki domače obrti, so pa, deloma že prej, kot npr. na Slovenskem, deloma pa zlasti v obravnavanem času, začeli tudi prekupčevati s pridelki drugih in posegati celo v trgovino z blagom poklicne, meščanske trgovine. Tudi niso v tem času več trgovali samo z blagom manjše vrednosti, marveč tudi z dragim blagom.¹⁷ Zato je bil seznam blaga, s katerim so podložniki v tem obdobju trgovali, kar pester in od konca 15. stoletja dalje vedno obsežnejši. Kmetje so se za trgovanje povezovali tudi v grupe in celo nekake, če ne več, vsaj občasne družbe. Trgovali so drug za drugega in seveda tudi za fevdalce. Prav tako so številni kmetje tvorili blago plemičem, ki so jim ga bili dolžni tvoriti, in za plačilo vsem, ki so jih najeli.

O obsegu kmečke trgovine moremo za zdaj samo še približno govoriti. Toda že danes smo zelo blizu resnice, če trdimó, da je bila kmečka trgovina po množini blaga vsaj tako velika, kakor je bila poklicna, meščanska trgovina, kolikor seveda ni bila še precej večja. Vsekakor je bila npr. na Slovenskem kmečka trgovina v prometu s primorskimi mesti po številu tovorov na prvem mestu. Naj to oceno z nekaterimi podatki podkrepimo. Samo soli so lahko kmečki kupčevalci v posameznih letih prepeljali iz mest slovenske Istre v zaledje, deloma tudi na hrvaško ozemlje, do 90.000 tovorov.¹⁸ Kje pa je bilo še drugo blago masovnega prometa, kakor npr. vino, tudi olje, ki so ga od tam pripeljali. V nasprotni smeri pa je šlo s kmečko trgovino prav toliko tovorov drugega blaga. Veliko je bilo dalje število glav živine, domačega in tujega izvora, ki je šla s posredovanjem podložnikov zlasti proti laškim deželam. Podatki govore, da so posamezni kmetje prodali na leto krdela

¹⁷ AS, Stan. a F 295 f 1 sl. — 1492 s. d.; F 207 — 1516 dec. 17, f 416 — 1536 nov. 15, f 1101 — 1536 jun. 19; F 281 f 749 sl. — 1531 jan. 22; F 281 f 173 sl. — 1522 okt. 10; F 207 f 150 — 1523 nov. 3, f 785 sl. — 1544 april 28. AS, Vic. a F I/74 — 1590 april. 28. Prim. številne odločbe o kmečki trgovini, policijske rede in prepovedi kmečke trgovine, dalje mitninske tarife in mitninske knjige. Glej S. Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo (Gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu), Kronika 10 (1962), str. 129 sl. in 11 (1963), str. 1. sl. J. Zontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine, ZČ 10—11 (1956/57), str. 32 sl. Isti, Drobeč, o. c. F. Gestrin, Trgovina o. c. Isti, Mitninske knjige o. c.

¹⁸ F. Gestrin, Trgovina, o. c., str. 148 sl.

živine in po 500 do 1000 tovorov blaga.¹⁹ Vzemimo za ilustracijo obsega kmečke trgovine samo še domnevo: če bi vsak v kmečko zvezo in upor leta 1515 zajeti kmet na Slovenskem vnovčil letno samo štiri tovore svojega ali tujega blaga, kar bi bilo seveda malo, dobimo nad 500.000 tovorov letnega prometa v okvirih kmečke trgovine. Vedno novi sejmi in številni tabori, ki so nastajali na podeželju, so bili v tem času važne postojanke kmečke trgovine. V drugi polovici 16. stoletja, torej okoli časa hrvatsko-slovenskega upora moremo z vso gotovostjo govoriti tudi o trgovini hrvatskih kmetov iz Zagorja proti Reki. Proti koncu tega stoletja so tam trgovali v že kar velikem številu in od tam vozili zlasti vino in apuljsko sol.²⁰

Kmečka trgovina je seveda nihala iz leta v leto in so na nihanje nedvomno vplivali isti ali podobni vzroki kakor na nihanje poklicne, meščanske trgovine. Vendar se zdi, da glede letnega nihanja kmečke trgovine v primerjavi s poklicno, meščansko trgovino ne gre pretirati. Kmet si je namreč hitreje in lažje pomagal prek posameznih težav, ki so nastopile proti njegovi trgovini. Pač pa je kmečka trgovina močno nihala po letnih dobah, vsekakor v skladu z vezanostjo podložnikov na poljska opravila.²¹ Toda pri vsem tem je važna zgolj ugotovitev, da je kmečka trgovina tekla nepretrgoma celo leto, čeprav seveda zdaj bolj zdaj manj. Prav tako lahko rečemo — trditev morda velja tudi za hrvatske dežele, čeprav vsekakor manj kakor za slovenske — da je kmečka trgovina v tem obdobju oziroma večji del tega obdobja rasla ne glede na to, da je podložnik zaradi fevdalnega pritiska izgubljal del presežkov svojih pridelkov.

Kmečka trgovina se je morala tako kakor poklicna, meščanska trgovina podrežati veljavnemu prometnemu in mitninskemu režimu. Ta pa je postajal zaradi pritiska fiskalne politike deželnega kneza, pritiska fevdalcev in deželnih stanov na prometne pristojbine in kmečko trgovino, zaradi plačevanja dolžnih starih, pa tudi povišanih in novo uvedenih pristojbin, zaradi podrejanja režimu prisilnih poti in režimu poslovanjem mitninskih uradov za kmeta vedno bolj neznošen. Pri kmetu je naraščal odpor proti vsem tem novostim in njihovim nosilcem. Kmečki trgovini so bile mitnice, fevdalne in deželnoknežje, velika zapreka. Prav zaradi tega in vedno večjega pomena, ki ga je imela kmečka trgovina kot vir dohodkov za podložnike, so se ti zlasti v tem obdobju začeli vedno v večjem obsegu zatekati v tihotapstvo.²² Oblasti so bile proti njemu skoraj brez moči. Niso pomagale ne številne nove mitnice, ne sistem bolet, ne novi načini pobiranja mitnin, ne strožje nadzorstvo in tudi ne nagrade tistim, ki so tihotapce zajeli ali prijavili, ne posebni oboroženi mitninski hlapci, ki so jih začeli v tem stoletju postavljati na večjih in važnejših mitninskih postajah za varstvo trgovskemu prometu in za boj proti tihotapstvu. Prav tako niso pomagali

¹⁹ Prim. J. Žontar, *Nastanek, o. c.*, str. 39, 65, 99. J. Adamček, *Seljačka buna, o. c.*, str. 48 sl.

²⁰ F. Gestrin, *Mitninske knjige, o. c.*, str. 57 sl., 275 sl.

²¹ Prav tam, str. 60.

²² Prim. AS, Stan. a. F 207 — 1527 okt. ?, F 281 — 1528 okt. 21. AS, Vic. a. F I/72 — 1565 okt. 11, 1566 okt. 19, 1587 febr. 20. itd. Glej še F 288, 293/a in c, 294/a in c.

številni vladarjevi ukazi uradom in zemljiškim gospodom, naj prečijo komori škodljivo tihotapsko dejavnost podložnikov. To obliko kupčevanja podložnikov je treba poudariti še toliko bolj, ker se je v tihotapstvo zatekajoči kmet izpostavljajl nevarnosti, da izgubi tovorjeno blago in plača visoke kazni. Z uvajanjem mitninskih hlapcev pa se je kmet izpostavljajl tudi spopadom z njimi; pri tem je seveda tekla kri, pri spopadih pa so bili tudi mrtvi.

S kmečko trgovino in njeno rastjo je naraščala postopoma tudi gospodarska moč vsaj dela, morda niti ne tako majhnega dela, kmečkega prebivalstva. Ta del pa je imel v kmečkih uporih tega časa že važno vlogo. To se je videlo na zboru kmetov v Konjicah v vseslovenskem kmečkem uporu leta 1515. Leta 1573 pa so v hrvatsko-slovenskem uporu iz vrst tega dela podložnikov izšli mnogi uporniški voditelji in vodje.²³ Hkrati z rastjo kmečke trgovine in njenega pomena za podložniški razred pa se je večala v vsem tem obdobju tudi občutljivost podložnikov za vprašanja kmečke trgovine in vsega, kar je bilo v zvezi z njo. Od upora do upora se to tudi vse bolj jasno kaže.

Kmečka trgovina in z njo tako ali drugače povezana druga nekmetijska dejavnost podložnikov je bila torej zelo pomembna, pomembna v okviru splošnih gospodarsko-družbenih dogajanj tega časa v slovenskih in hrvatskih deželah pa tudi posebej za gospodarstvo kmeta samega. V okviru blagovno-denarnih odnosov je kmečka trgovina sprožala vedno večja nasprotja znotraj zemljiškega gospostva pa tudi v odnosih med mestom in vasjo ter je rušila do tedaj veljavna razmerja v fevdalni družbeni delitvi dela.²⁴ S tem pa je po svoje spodkopavala tudi temelje obstoječega družbenega reda. [Kmečka trgovina je pa po svoje delovala in vplivala tudi na gospodarsko povezovanje slovenskih in hrvatskih dežel, s čimer je povezovati tudi ozemeljsko razširjenost velikih kmečkih uporov tega časa.] Na drugi strani je prinašala podložniku ne ravno majhne vire dohodkov. Upravičeno trdimo, da brez dohodkov iz nekmetijskih dejavnosti in zlasti kmečke trgovine podložnik ob sorazmerno majhnih kmetijah, kakor jih poznamo na uporniškem ozemlju v slovenskih in hrvatskih deželah, ne bi zmogel povečanih fevdalnih in drugih bremen tega časa. Čim bolj je namreč kmet dobival sredstva tudi druge, izven kmetijskega obrata, tem laže je plemstvo povečevalo zahteve znotraj zemljiškega gospostva.

Razumljivo potemtakem, da fevdalci pri iskanju poti iz krize zemljiškega gospostva niso mogli mimo kmečke trgovine. Pri izvajanju svojega povečanega pritiska so jo morali v veliki meri upoštevati. To še toliko bolj, ker so od zadnjih desetletij 15. stoletja dalje tudi sami postajali vedno važnejši dejavnik znotraj podeželske trgovine. [V blagovno-denarne odnose niso stopali samo kot prodajalci presežkov zemljiških gospostev in kupci svojih potreb, temveč so posegali tudi v rudarstvo in fužinarstvo, šli so v denarne transakcije in posle, stopali v razne

²³ Fr. Rački Gradja za poviest hrvatsko-slovenačke seljačke bune g. 1575, Starine 2 (1875), str. 185 sl., 252, 255, 263, 274, 288, 298 idr. R. Bičanić, Začeci, o. c., str. 12 sl. J. Adamček, Seljačka buna, o. c., str. 121 sl.

²⁴ F. Gestrin, Gospodarske osnove, o. c., str. 35 sl.

špekulacije in si pridobivali dohodke tudi kot civilni in vojaški funkcionarji v deželno knežjih, državnih, in deželnih službah in upravi.]

Iz krize zemljiškega gospostva, ki je na Slovenskem nastopila prej kakor na Hrvaškem, so se fevdalci reševali v več smereh.²⁵ Na eni strani so se vračali na starejše za kmete vsekakor najmanj ugodne z nekdanjim pridvornim gospodarstvom vezane oblike fevdalnega izkoriščanja v zvezi z večanjem dominikalne zemlje, povečevanjem tlake na njej in podobno. Toda to nikakor ni bila prevladujoča smer, ki so jo uporabljali fevdalci pri iskanju poti iz krize. Treba je ugotoviti in poudariti, da ne na Slovenskem in niti na hrvaškem ozemlju, ki ga je zajel upor, razen v sorazmerno majhnem številu gospostev, ni prišlo v velikih obsegih do povečevanja dominikalne zemlje, ki bi jo poslej fevdalci obdelovali v lastni režiji z delovno silo podložnih kmetov v obliki tlake.²⁶ Na drugi strani so fevdalci spreminjali denarno rento v naravno, poviševali stare davjatve ali uvajali celo nove. Vendar tudi v tej smeri niso vsesplošno uspeli in so obstajale velike razlike po zemljiških gospostvih. Mnogo pomembnejšo, moremo reči poglavitno smer reševanja iz krize, je fevdalcem kazala dosežena stopnja blagovno-denarnih odnosov nasploh in v zemljiških gospostvih posebej. Važno vlogo je pri tem imela, kakor že rečeno, tudi kmečka trgovina.

Fevdalci so od svojih podložnikov zahtevali in izvajali pravico predkupa njihovih kmetijskih presežkov. Nalagali so jim, da so zanje opravljali razne trgovske posle. Silili so jih, da so zanje in za potrebe zemljiškega gospostva tvorili blago na razne, tudi zelo oddaljene trge ter ga prodajali po vnaprej določenih cenah ali pa so morali razlike sami poravnati. Zahtevali so, da so podložniki od njih kupovali razno pokvarjeno ali slabše blago, npr. vino, po običajnih, dnevnih cenah ter izvajali nad njimi še druge oblike prisile. Z eno besedo: podložnike so vključevali v trgovske posle zemljiškega gospostva in jim v zvezi s tem nalagali celo vrsto novih bremen in obveznosti. Fevdalci so skušali že od začetka krize zemljiškega gospostva tudi z raznimi drugimi ukrepi v čim večji meri uveljaviti monopol nad presežki kmetove proizvodnje in sami neposredno ali posredno nastopati z njimi na trgu.²⁷ Temu je služilo tudi delno vračanje na naravne davjatve, kolikor so jih fevdalci mogli uveljaviti. Na Hrvaškem so fevdalci skušali povečati naravno rento zlasti z desetino, ki so jo po sredi 16. stoletja tudi nasilno prevzemali v zakup in njen dotedanji denarni iznos spreminjali v naravno davjatev, ki se je po vrednosti večkratno povečala.²⁸ Isti namen je v glavnem imelo tudi povečevanje tlake. Ta je v obravnavanem obdobju bolj služila za pridobivanje denarnih dohodkov v obliki odškodnine, torej za povečevanje denarne rente, ali pa za obvezno tvorjenje fevdalče-

²⁵ Prim. B. Grafenauer, J. V. Bromlej, J. Adamček, S. Vilfan, Lokalna zgodovina iz lokalne perspektive, Razprave 2 (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega), Ljubljana 1971, str. 15 sl.

²⁶ Prim. S. Vilfan, o. c. P. Blaznik, Zemljiška gospostva v Ljubljani in okolici, Razprave 2, Ljubljana 1971, str. 75.

²⁷ Prim. B. Grafenauer, Kmečki upori, o. c. J. Adamček, Seljačka buna, o. c., str. 50 sl. F. Gestrin, Gospodarske osnove, o. c. in Kmečka trgovina, o. c.

²⁸ J. Adamček, Seljačka buna, o. c., str. 53 sl. 55.

vega blaga na trg, kakor pa za povečevanje delovne sile na zemlji gospoda.

Cilj vseh teh naporov fevdalcev, ki so si povečevali dohodke tudi še na druge načine, je bil jasen: poseči na trg s čim večjim delom presežkov kmečke proizvodnje na svojih zemljiških gospostvih in se s tem izvleči iz krize zemljiškega gospostva.

Fevdalci so na razne načine izkoriščali v svojo korist celo neposredno kmetovo vključevanje v trgovino. Pobiranje novih, nenavadnih mitnin na fevdalnih posestvih je bila precej pogosta oblika. Tako je tudi kmečka trgovina v času krize postajala vir fevdalnega izkoriščanja in vir fevdalne rente.

Monopolne težnje fevdalcev po presežkih podložnikove proizvodnje so vsekakor ožile možnosti kmečke trgovine. Toda kmet s spremembami na zemljiškem gospostvu v času krize ni bil, zlasti ne na Slovenskem, a niti na Hrvaškem, potisnjen iz blagovno-denarnih odnosov. Vanje je bil vključen že v toliki meri, da jih iz njih ni bilo več mogoče izločiti.

Vendar so bile v tem razvoju razlike med slovenskimi in hrvaškimi deželami. Na Slovenskem je bil kmet zaradi kmečke trgovine in domače obrti od začetka 15. stoletja v vedno večjem boju z mesti in meščani. S povečanim poseganjem kmetov in fevdalcev v trgovino v času krize zemljiškega gospostva in s poseganjem kmetov tudi v trgovino z blagom poklicne, meščanske trgovine so se še močneje spremenila stara razmerja v družbeni delitvi dela in so se zaostрила nasprotja na relaciji mesto — vas. Mesta so hotela omejiti podeželsko, zlasti kmečko trgovino, jo trdneje določiti in predvsem omejiti na mestne trge. Fevdalci so ta boj občutili z dveh strani: prizadete so bile njihove neposredne koristi, prizadeti pa so bili tudi zato, ker so meščanske težnje, kadar so uspevale, občutili podložniki. (Zavedali so se tudi, da podložnik povečanih fevdalnih in državnih bremen ne bi zmogel samo iz dohodkov svojih kmetij.) Zato so v vsem obravnavanem obdobju v tem boju stali na strani podložnikov proti mestom in proti deželnemu knezu, ki je meščane podpiral. Pri tem so poudarjali, da se podložniki ne bi mogli preživeti na kmetijah, niti ne bi mogli od njih dobiti dajatev in izterjati davkov brez trgovanja. Od tod je v obravnavanem času zrasla dvojna vloga plemstva v odnosu do kmeta. Na eni strani je na zemljiškem gospostvu skušala monopolizirati presežke kmetove proizvodnje — kar se mu je le deloma posrečilo — in je povečevalo fevdalno izkoriščanje in pritisk. Na drugi strani pa so fevdalci uspešno podpirali kmeta v boju za trgovino proti interesom mest in meščanstva. Saj je tudi kmečka trgovina postajala eden izmed virov fevdalne rente. Vsi poskusi mest in ukrepi deželnega kneza — a tudi fevdalna prisila — niso zavrli kmečke trgovine.²⁹ Ta je ob koncu obdobja oziroma od začetka 17. stoletja ne samo v praksi, marveč tudi pravno prebijala okvire mestnega gospodarstva in fevdalne družbene delitve dela.³⁰

²⁹ F. Gestrin, *Gospodarske osnove*, o. c., str. 36 sl.

³⁰ Prim. J. Zontar, *Nastanek*, o. c. V. Valenčič, *Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju*, *Razprave 2*, Ljubljana 1971, str. 102 sl.

V hrvatskih deželah v istem obdobju nasprotje med mestom in vasjo ni bilo tako izrazito. Mesta, morda z izjemo Zagreba, so tedaj doživljala hude čase in težke ovire v svojem razvoju.³¹ Zato pa so se toliko ostreje javljala nasprotja plemič—kmet. Ta so se na Hrvatskem pred uporom leta 1573 v takratni situaciji v veliki meri vezala na Vojno krajino. Hrvatsko plemstvo, ki je imelo v svojih rokah vedno več trgovine, tudi izvozne trgovine s kmetijskimi pridelki, je dobilo pomembno tržišče za prodajo teh pridelkov v vojski za obrambo proti Turkom oziroma v Vojni krajini. Ta trgovina je prinašala veliko dohodkov in fevdalci so z vsemi sredstvi prisile branili proti podložnikom svoj privilegirani položaj v tej trgovini. Odpor proti temu je naraščal tako pri kmetih kakor pri vojski in oskrbovalcih vojske z živežem. Ti so se že leta 1560 pritoževali, da so hrvatski velikaši monopolizirali presežke kmetovih pridelkov s prisilnim odkupom in nato z mnogo višjimi cenami oteževali oskrbo vojske z živili.³² V nastalem nasprotju, ki je bil v veliki meri povezan tudi s problemom kmečke trgovine, se je vladar v interesu Vojne krajine postavil v zaščito le-te in kmečke trgovine in zahteval svobodno prodajo kmečkih pridelkov na Hrvatskem. Plemstvo se je tej zahtevi uprlo in hrvatsko-slavonski sabor je celo ponovno potrdil fevdalno pravico do predkupa kmečkih pridelkov (1562).³³ Šele leta 1567 se je zadeva uredila s kompromisom in kmet v bližini Vojne krajine (kar pa je nedoločljivo) je v njej dobil pravico svobodne prodaje svojih pridelkov.³⁴ S tem so bile monopolne težnje hrvatskega plemstva glede kmečke trgovine prebite. Kmet je torej še vedno posegal v trgovino, tudi v trgovino na večje razdalje in verjetno celo v trgovino z blagom poklicne, meščanske trgovine. Zato je morda razumljivo, zakaj je uporni kmet leta 1573 postavljal s kmečko trgovino povezane zahteve tako v ospredje, zakaj zahtevajo odprte ceste za trgovino proti morju (torej za trgovino na večje razdalje!) in svobodo trgovine. Morda se je tudi iz tega odnosa sil jasneje izoblikovala pri kmetu ideja o cesarskem namestništvu v Zagrebu.

Tudi zgoraj orisani proces komercializacije zemljiškega gospostva je na drugi strani sam po sebi potiskal kmeta v kupčevanje in drugo nekmetijsko dejavnost. Saj je bilo od prisilnega tovorjenja in kupčevanja za fevdalca do samostojnega nastopanja v trgovini samo en korak ali pa so kmetje obojne posle, za fevdalca in zase, združevali. Poleg tega je podložnik v vsem tem obdobju, tako pred pa tudi po uporih leta 1515 in 1573, ne glede na vse premike v obliki fevdalne rente še vedno velik del fevdalnih obveznosti, zlasti pa še obveznosti do države, odraščal v denarju. Če je hotel podložnik izpolniti svoje fevdalne in druge denarne obveznosti, ki so vsaj na Slovenskem celo naraščale, se je moral še naprej vključevati v trgovino in drugo nekmetijsko dejavnost.

Kmečka trgovina, ki je, kakor rečeno, nagrmdila okoli sebe vrsto nasprotij, ki je rušila do tedaj veljavno družbeno delitev dela, se je v

³¹ J. Adamček, Seljačka buna o. c., str. 50.

³² Prav tam, str. 51.

³³ Prav tam. Ilustrovana povijest Hrvata, Zagreb 1971, str. 123.

³⁴ Ilustrovana povijest, o. c., str. 130.

obdobju velikih kmečkih uporov na Slovenskem in Hrvatskem javljala kot eden bistveno važnih vzrokov za kmečke upore. Če je bila namreč iz kakršnikoli vzrokov prizadeta kmečka trgovina, se je podložnik znašel v poslabšanem položaju. Lahko bi celo rekli, ob primerih vse-slovenskega kmečkega upora leta 1515 in hrvatsko-slovenskega upora leta 1573, da so upori v obravnavanem obdobju izbruhnili vedno tedaj, ko so dohodki od trgovine in drugih nekmetijskih dejavnosti upadli in so podložniki zaradi tega težje prenašali fevdalna bremena in pritisk. Vsakokratne okoliščine, ki so privedle do tega, so bile seveda v vsakem primeru različne. Problem kmečke trgovine se je v uporih tega časa vedno znova pojavljal kot vzrok za kmečko nejevoljo in odpor. O tem dovolj zgovorno govore zahteve, dejanja in izjave upornih kmetov, ki so postajali sestavni del uporniškega programa. V uporu leta 1573, v katerem je program upornih kmetov dosegel kulminacijo idejne zrelosti, je bil poleg boja za osvoboditev izpod zemljiškega gospoda in poleg boja za posebno cesarsko namestništvo kot cilj upora postavljena tudi svoboda kmečkega trgovanja. Lahko torej trdimo, da je v skrajnih posledicah in v povezavi z drugimi vzroki tudi kmečka trgovina sprožala kmečke upore, in sicer tem bolj čim bolj gremo h koncu 16. stoletja.

Zusammenfassung

HANDEL UND BAUERNAUFSTÄNDE IN SLOWENIEN UND KROATIEN IM 16. JAHRHUNDERT

Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Slowenien und Kroatien waren zur Zeit der Bauernaufstände sehr eng geknüpft, beide Länder waren anderseits aber auch in den Handelsaustausch und die frühkapitalistische Entwicklung eines weiteren Bereiches einbezogen. In diesem Zusammenhang festigten und vertieften sich die Ware-Geld-Beziehungen auch innerhalb der Grundherrschaft. Zugleich vertieften sich auch die Gegensätze zwischen Stadt und Land; der Bauerhandel wirkte sich zerstörerisch auf die damals herrschende Verhältnisse in der feudalen Arbeitsteilung aus, er vertiefte noch die Klassengegensätze innerhalb der Grundherrschaft und hat deren Höhenpunkt in dieser Zeit — die Bauernaufstände — entscheidend beeinflusst.

Der Bauernhandel griff in dieser Zeit auf alle slowenischen und kroatischen Länder über und wurde — wenn auch mit unterschiedlicher Intensität — das ganze Jahr hindurch praktiziert. Aus Daten ist ersichtlich, dass einzelne Bauern ganze Viehherden und von 500 bis 1000 Lasten verschiedener Waren verkauft haben. Ausser dem Verkauf ihrer selbsterzeugten Waren auf Märkten in Städten griffen die Leibeigenen auch in den Fernhandel ein, vor allem in den aufs Meer und zurück bis in die ungarischen und deutschösterreichischen Länder ausgerichteten. Besonders in Slowenien handelten die Bauern sogar mit Waren, die vorher dem Bürgerhandel vorgehalten gewesen waren. Diese Tätigkeit wurde den Bauern zum Teil auch durch die verhältnismässig geringe Grösse der Bauernhöfe aufgezwungen, in der Krisenzeit der Grundherrschaft in der behandelten Zeit aber auch durch den zunehmenden Druck der Feudalherren.

Nach einem Ausweg aus dieser Krise, zu der es in Slowenien übrigens früher kam als in Kroatien, suchend, konnten die Feudalherren die bereits geltenden Ware-Geld-Beziehungen nicht ausser acht lassen, ebensowenig wie den Bauernhandel. Ausser allen anderen Druckmitteln bedienten sie sich in dieser Zeit aller Druckmittel, die ihnen die erreichten Ware-Geld-Beziehungen innerhalb der Grundherrschaft boten. Sie machten ihr ausschliessliches Anrecht

auf alle Ueberschüsse der Produktion der Bauern geltend, sie bezogen den Leibeigenen in die Geschäfte der Herrschaft ein und luden ihm in diesem Zusammenhang neue Lasten und Pflichten auf. Zu eigenem Nutzen kehrten sie die Bedeutung der Verkehrs- und Handelsgebühren, die auch wegen der Geldpolitik des Landesfürsten erhöht wurden. Es war das Ziel aller dieser Bemühungen der Grundherren die Ueberschüsse der Produktion der Bauern unter Kontrolle zu bringen, damit auf dem Markt einzugreifen und auf diese Weise die Krise zu bewältigen. Der Bauernhandel sollte zur Quelle der Feudalrente werden.

Doch wurden die Bauern durch die Veränderungen in der Grundherrschaft nicht aus den herrschenden Geld-Waren-Beziehungen gedrängt, doch verlief diese Entwicklung in slowenischen und kroatischen Ländern verschieden. In ersteren ging der Bauernhandel auch rechtlich über den Rahmen der Stadtwirtschaft und der feudalen Arbeitsteilung hinaus. Einen grossen Teil ihrer Abgaben leisteten die Bauern immer noch in Geldform, Geld konnten sie sich jedoch nur dem Handel verschaffen.

Auf jeden Fall meint der Verfasser, dass der auf den Bauernhandel ausgeübte Druck mit ein wesentlicher Grund für das Aufkommen der Bauernaufstände gewesen ist. In den Aufständen dieser Zeit, vor allem in slowenisch-kroatischen im Jahre 1573, wurden als Gründe für die Empörung immer wieder auch die Probleme des Bauernhandels angegeben. Es steht fest, dass die Lage des Untertans sich immer dann verschlechtert hat, wenn aus irgendeinem Grund seine Handelstätigkeit beeinträchtigt wurde. Das war zweifellos in slowenischen Astand von 1515 und in slovenisch-kroatischen von 1573 der Fall. Die Ausserungen, Taten und Forderungen der aufständischen Bauern sind in dieser Hinsicht sehr aufschlussreich. Der Verfasser vertritt somit die Meinung, dass in den äussersten Konsequenzen und zusammen mit anderen Gründen auch der Bauernhandel die Bauernaufstände mit verursacht hat und das in um so grösserem Ausmass um so mehr das Jahrhundert zu Ende ging.

Nada Klaić

NEKI NOVI POGLEDI NA UZROKE HRVATSKO-SLOVENSKE
SELJAČKE BUNE 1572—1573 GOD.

I. Najnovija historiografija

Gotovo sto godina historiografija je bila upućena na svojevrstu izvornu gradju o hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni 1573. koja je dosta jednostrano osvjetljavala taj veliki zajednički pokret hrvatskih i slovenskih seljaka. Naime, historičani nisu raspolagali ni jednim izvornim tekstom samih pobunjenika, a o namjerama se saznavalo tek iz istražnih spisa — i to u njemačkom prijevodu! Treba dodati i to da su izjave uhvaćenih pobunjenika često davane nakon što su ih stavili na muke, pa je i ta činjenica nalagala oprez pri tumačenju istražnih akata. Osim toga, sve do nedavno poznati su spisi i podaci o pobunjenicima bili pretežno vezani uz Gregorićevu grupu što je možda i nehotice dovodilo autore do uopćavanja, a na taj način i do nepotrebnog sužavanja problematike. Zbog spomenutog karaktera izvora pažnja se istraživača usredotočuje na onih nekoliko dana općeg otpora i samo u tom uskom krugu problema tražilo se i nalazilo odgovore na ponekad doista sporedna pitanja. Zato je vrlo karakteristično da se još i danas vodi žučljiva prepirka o tome da li je »Khayserliche Stell« carska oblast, carsko namjesništvo, carsko-seljačka uprava ili, štoviše, seljačka država! Gotovo sva tumačenja tog poznatog mjesta u Svračevoj izjavi odaju, dakako, *shvaćanja samih autora* i njihov različit pristup tom problemu, a manje su, ili uopće nisu izraz nastojanja da se na »viziju budućnosti« gleda očima jednog seljačkog kapetana ili točnije jednog *vojnika na privatnom vlastelinstvu XVI. st.*

Širinu pogleda na zbivanja u Slavoniji za Gupčeve bune ograničava sve do nedavno nepotpuno ili slabo poznavanje gospodarskih prilika na bunom zahvaćenim posjedima. Zato se i moglo dogoditi da je *J. V. Bromlej* koji je nakon *R. Bičanića* posebno naglašavao ekonomsku uvjetovanost bune, upravo u najvažnijem zaključku, kako ćemo još vidjeti, pogriješio! Medjutim, jedan od nedostataka i to vrlo ozbiljnih, dosadašnje historiografije je nepotrebno i nedopušteno mimoilaženje političkog života u Slavoniji i Hrvatskoj u XVI. st. Jer kako se najzad može shvatiti što su Gregorić i njegovi kapetani htjeli promijeniti u političkom životu u zemlji, ako se npr. ne zna da su »reliquiae reliquiarum« tada veliki vojnički tabor u kojem Zagreb odnosno zagrebački Gradec ima

posebno mjesto?¹ Nitko se, zatim, ne pita kakvu stvarnu ulogu ima »cesarova svetlost« u XVI. st. uopće i u doba bune posebno i da li je moguće da se vojnik na vlastelinstvu obraća na njega kao na čovjeka koji mu stvarno može pomoći! Vrlo je karakteristično da se u sada već opsežnoj literaturi niti ne pokušava osvijetliti glavne ličnosti koje pokreću bunu, bilo da su podložnici ili velikaši i ne nastoji se osvijetliti njihov odnos prema »domovini« ili vladaru. Najzad, ne može biti svedjedno kakvi su odnosi među plemstvom i velikašima, u kakvom su položaju banovi prema vladaru i, posebno, prema ugarskoj komori odnosno krajiškim zapovjednicima itd. Dosad na žalost nije ispitivano kako se u XVI. st. povećavaju javni tereti i koliko hrvatske zemlje sudjeluju u obrani zemlje od Turaka. Ta nitko niti ne pokušava da izjave pobunjenika o povećavanju rente provjeri saborskim zaključcima. Zar za ocjenu zbivanja na vlastelinstvima zahvaćenim bunom doista nije važno kako su velikaši upotrebljavali, uz dopuštenje sabora, svoje podložnike za utvrđivanje svojih kaštela i kako su se upravo u doba bune natjecali tko će više žitarica dovesti, dakako, po visokoj cijeni, na gradske trgove? Neobično važna, štoviše, presudna je činjenica da se susjedsko-stubičko vlastelinstvo nakon dolaska Taha *militarizira* jer je Tah prije svega vojnik! Ukratko, na čitav niz pitanja odlučnih za ocjenu odnosa vlastele prema podložnicima u Slavoniji i Hrvatskoj u XVI. st. pružit će odgovor vrlo bogati saborski spisi bez kojih je nemoguće shvatiti javni život u doba spomenute bune. U njima ćemo takodjer naći podatke o vlastelinskoj i podložničkoj trgovini i o gospodarskom životu uopće. Bit će potrebno da ih dopunimo požunskim saborskim materijalom koji je u tom pogledu takodjer vrlo dragocjen.

U gospodarsku strukturu vlastelinstva zahvaćenih bunom nije se dosad zbog pomanjkanja štampanog izvornog materijala ulazilo. Popis dike (ratnog poreza) što ga još 1907. izdaje V. Klaić i Lopašićevi Hrvatski urbari² iz XVI. st. bili su suviše oskudna podloga za neke opsežnije analize. Zato se tek u najnovije vrijeme, zahvaljujući radu čitave ekipe znanstvenika pod vodstvom Josipa Adamčeka moglo sa sigurnošću otkrivati gospodarsku uvjetovanost bune na susjedsko-stubičkom posjedu. Upravo u vezi s tim novim izvornim materijalom valja se vratiti na ovu dosad nedovoljno obradenu seljačku bunu u Slavoniji.

Prvi je korak u tom pogledu načinio još 1952 R. Bićanić kad je raspravljao o »Poćecima kapitalističkih odnosa u hrvatskoj ekonomici i politici«.³ Bićanić naročito upozorava na novi smjer trgovine u XVI. st. koji u krajnjoj liniji dovodi do toga da se »Hrvatska priklonila na slovenske zemlje ne samo vojnički i politički, nego i ekonomski.«⁴ Trgo-

¹ U XVI. st., u doba bune smatra se Gradec, tada slobodna kraljevska varoš, jednom od najboljih utvrda Slavonske Krajine. Kad 1577. nadvojvoda Karlo pokazuje stanje na Krajinama, onda u izvještaju ističe da su na spomenutoj Krajinu »die fñnemsten haubt fleckhen: Ivanić, Križevci, Koprivnica, Varaždin i Zagreb (Agram). Kasnije se u tekstu izvještaja naglašava da je metropola Slavonske Krajine Varaždin, ali »noch ist ain haubt graniz stat im Windischland Agram gennant«, koju treba dobro opskrbiti oružjem jer njoj pripada još »siben heuser« (vidi R. Lopašić, Spomenici hrvatske krajine I, MSHSM XV, 1884, str. 42, 43).

² V. Klaić, Popis ratne daće u Slavoniji godine 1543, Vj. zem. arhiva IX, 1907, str. 74—94; R. Lopašić, Hrvatski urbari I, MHJSM V, 1894.

³ Mala hist. knjižnica 6, Zagreb 1952.

⁴ N. dj., str. 6.

vina s Istokom i Zapadom se tako snažno razvija da dolazi do naglog porasta cijena što primorava sabor da nekoliko puta tijekom stoljeća limitira cijene. Bićanić prvi povezuje razvitak trgovine s uzrocima bune utvrdivši da »sve veći razvoj trgovine nameće kmetu nova podavanja«. ⁵ Bićanić nadalje vrlo logično zaključuje da novi ratni porez stimulira kmetsku trgovinu i dakako u vezi s tim i proizvodnju za tržište. Zato trgovina više ne može imati »obrtnički opseg« te se u njoj »javljaju oblici koji prelaze cehovski značaj i poprimaju kapitalističko-spekulativne oblike«. ⁶ To još nije, kako Bićanić dalje naglašava, »niz povezanih kapitalističkih odnosa unutar okvira feudalizma«, nego »elementi koji se javljaju ovdje i ondje«. ⁷ Buna 1573. nije prema potpuno opravdanom Bićanićevu mišljenju, »samo revolt kmetova protiv eksploatacije, nego i pobuna protiv feudalnog sistema kao cjeline, u kojoj se već nazrijevaju i neki građansko-kapitalistički elementi«. To se očituje u »1. samom sastavu vodstva bune, 2. u nekim značajnim akcijama pobunjenika, i 3. u njihovom programu i namjerama«. ⁸ Bićanić se s pravom bori protiv mišljenja da su pobunjeni kmetovi »neizdiferencirano i bespravno roblje« i upozorava na velike socijalne i materijalne razlike među pobunjenicima. Upravo vodje bune su i najbogatiji seljaci, pa taj zaključak nameće novi, naime, da upravo vodje imaju »širi interes od kmetskoga, interes u trgovini i obrtu, dakle već građanski interes i značaj«. ⁹ I vojničke akcije pobunjenika »pokazuju da je krug njihova interesa prelazio neposrednu borbu kmetova protiv feudalne eksploatacije oličene u mjesnom gospodinu«. U novim uvjetima trgovanja u XVI. st. novi putovi povezuju slovenskog i hrvatskog seljaka i postaju »materijalna baza njihova saveza«. ¹⁰ Zato i zajednički zahtijevaju da se trgovina oslobodi »feudalnih prepreka i zapreka«, novost koja se ostvaruje tek u XVIII. st. Bićanić ima pravo kad zastupa mišljenje da se seljaci bore i za to da sami opskrbljuju vojnike i Krajinu, premda to njegovo mišljenje nije bilo prihvaćeno. Seljak sasvim jasno želi ukloniti plemića i velikaša koji kao prekupac prodaje krajišniku njegovu robu. Najzad, seljaci žele ukloniti gospodu. Stoga Bićanić ističe da pobunjenički zahtjevi »nose progresivan građansko-kapitalistički značaj usred feudalizma 16. stoljeća«. ¹¹

Kad je J. V. Bromlejš ¹² nekoliko godina nakon Bićanićeva rada pisao svoju monografiju o seljačkoj buni 1573., nije na žalost, shvatio i prihvatilo njegove rezultate, premda su oni vrlo dobro pogadjali bit problema. Bromlejš se, naime, činilo da se o kapitalističkim odnosima smije govoriti tek tada kad se pojavljuje najamni rad te je primoran seljačku trgovinu protumačiti utjecajem roboonovčane privrede na selo, ¹³ što se dakako ne može prihvatiti. Budući da sam se na drugom mjestu

⁵ N. dj., str. 7.

⁶ N. dj., str. 8.

⁷ N. dj., str. 10.

⁸ N. dj., str. 11.

⁹ N. dj., str. 14.

¹⁰ N. dj., str. 16.

¹¹ N. dj., str. 21.

¹² Krest'janskoe vosstanie 1573 goda v Horvatii, Izd. ANSSSR, Moskva 1959.

¹³ N. dj., str. 18.

osvrnula na Bromlejev spomenuti rad u cijelosti,¹⁴ ne bih se ovdje na njemu zadržavala već bih samo upozorila na neke momente s obzirom na novu gradju. Naime, nova izvorna gradja nedvoumno pokazuje da Bromlejeva tvrdnja o povećanju zemljišne rente u drugoj polovici XV. i u XVI. st. ni kao teoretska pretpostavka nije opravdana. Njegova osnovna tvrdnja da je u XVI. st. naglo povećavana tlaka bila jedan od glavnih uzroka bune danas se može potpuno zabaciti. Na Tahovu se posjedu *ne stvara alodij*, a samo bi njegovo stvaranje ili povećavanje uvjetovalo povećanje radnih obveza podložnika. Novi izvori vrlo rječito pokazuju na kojem se polju vodi najoštrija borba između vlastelina i kmeta na susjedsko-stubičkom vlastelinstvu, dakle više *nije potrebno nagadjati!* Utoliko više što Bromlej uopće nije ulazio u problem trgovačkog suparništva između podložnika i vlastelina, iako je zbog postojanja novčane rente i njezina povećavanja u XVI. st. morao u tom sukobu vidjeti jedan od glavnih uzroka bune na ekonomskom polju. Stoga se Bromlejev prikaz bune 1573. unatoč širine kojom u uvodnom dijelu prikazuje agrarne odnose, ne razlikuje mnogo od njegovih predšasnika. Ako Bromlej tvrdi da je Tah vlastelin koji je zahtijevao »bezbrojnu količinu tlake i mnoga izvanredna novčana i naturalna podavanja«,¹⁵ a takve tvrdnje *ne opravdava gospodarskim razvoikom* na vlastelinstvu, onda između njega i »buržoaskih« historičara nema nikakve razlike, jer u tom slučaju Tahov postupak nužno svodi na njegove *moralne kvalitete!* Uostalom, pri takvim tvrdnjama Bromlej upada u istu pogrešku kao i njegovi predšasnici jer bez kritike preuzima izjave zarobljenih pobunjenika. Očekivali bismo da će Bromlej nadoknaditi taj nedostatak historiografije govoreći o preduvjetima bune,¹⁶ ali on se i u tom poglavlju zadovoljava općenitim prikazom (radjenim prema literaturi) položaja slovenskog seljaka, dok za Slavoniju nabraja sve javne i vlastelinske terete (ponovo prema literaturi) bez upozoravanja na njihove promjene, kako bi u čitalaca stvorio dojam da je neposredno pred bunu feudalni teret nevjerovatno povećan! S tim u vezi neprestano traži na slavonskom vlastelinstvu XVI. st. buntovničko raspoloženje koje kao teoretsku pretpostavku veže samo uz XVI. st. zato što mu nije poznato da se takva raspoloženja javljaju u Slavoniji od uvođenja novčane rente! Prelazeći zatim na prikaz stanja na susjedsko-stubičkom vlastelinstvu Bromlej doduše tvrdi da je Tah bio jedan od uzroka bune 1573.,¹⁷ jer da je buna odgovor na pogoršani položaj kmetova, za koji, međjutim, ne donosi *ni jedan jedini dokaz!* On uopće ne vodi računa o ulozi Heningovaca i Gregorijanaca u spomenutom pokretu, premda je u literaturi odavno upozoravano i na tu činjenicu. Prema tome, ni Bromlej ne daje odgovor na pitanje koji su uzroci pobune 1572/73. i to prije svega zato što zbivanja promatra suviše jednostrano tražeći samo ekonomsku uvjetovanost pokreta, a nedostatak izyora nadomještava poput predšasnika vulgarizacijama.

¹⁴ Jug. ist. časopis 1965/2, str. 68—82.

¹⁵ N. dj., str. 201.

¹⁶ N. dj., str. 185—196.

¹⁷ N. dj., str. 198.

Kad je B. Grafenauer u opsežnoj monografiji o »Kmečkim uporima na Slovenskem«¹⁸ ponovo u V. poglavlju obradivao »Hrvatsko-slovenski kmečki upor leta 1572/73«¹⁹ zamjerio je, ocjenjujući historiografiju, Bromleju upravo to što je uzroke tražio u promjeni novčane rente. On vidi i druge uzroke pogoršanju kmetskih tereta. Naime, zbog povećanja poreza i poteškoća kod trgovanja dolazi do smanjenja kmetskih dohoda. Grafenauer prati razvitak u slovenskim zemljama i konstatira da »je uporniško razpoloženje narašćalo že vse od srede 16. stoletja« i to zbog povećane tlake i »zaradi hitro narašćajočih potreb deželnega kneza«.²⁰ Uredjenjem poreznog sistema sredinom stoljeća povećavaju se nevjerojatno porezi, a vlastela uvode prisilno zakupno pravo i povećavaju svoja podavanja.²¹ Tumačeći razvitak poreza u Slavoniji Grafenauer smatra da se »davčna obremenitev na Hrvatskem v obdobju pred uporom (razen v letih 1566/67 in 1569) ni vzpela nad običajno mero in tudi nasploh od uveljavljenja habsburške oblasti ni posebno zrasla«,²² tvrdnja koja se ne bi mogla prihvatiti u cijelosti. U skladu s tim smatra takodjer da kmetski tereti nisu u XVI. st. tako rasli da bi bili »posebno učinkovit vzrok za izbruh upora«. Ipak ne isključuje mogućnost da su neka vlastela, kao na primjer Tah, ubirala na svojim vlastelinstvima u Slavoniji poreze koje sabor nije odobrio,²³ ali na žalost ne daje i dokaze za tu svoju tvrdnju. Medjutim, s pravom daje mnogo veće značenje suparništvu u trgovini i da to opravda on prvi razradjuje Bićanićevu tvrdnju o tome.²⁴ Ide nešto dalje od njega i pita se ne buni li se zagorski kmet upravo zato što mu sabor ne dopušta slobodnu trgovinu kao kmetu na Krajini,²⁵ pitanje na koje se, po mom uvjerenju, ne može pozitivno odgovoriti. Tražeći dalje uzroke bune Grafenauer upozorava na »spremembe znotraj zemljiškega gospostva« koje su, kako misli, »za širjenje upora pomembnejše kakor v slovenskih deželah«.²⁶ Budući da nije imao niti je mogao imati u rukama novi izvorni materijal koji pokazuje da se broj podložnika u doba bune na Tahovu posjedu povećava, traži dalji uzrok nezadovoljstva u smanjenju broja podložnika. Grafenauer ponavlja takodjer već prije utvrđenu činjenicu o pokmečivanju plemićkih općina. Ima pravo kad tvrdi da je »družbena delitev kmečkega prebivalstva v skupine z različnimi pravicami praviloma ovirala upor«,²⁷ a i tada kad smatra da je povećana tlaka utjecala na »dozorevanje pogojev za upor, čeprav še daleč ne kot edini in skoraj gotovo tudi ne kot najvažniji vzrok«.²⁸ Grafenauer dodaje da se tlaka na imanjima zahvaćenim bunom neposredno pred bunu povećavala, što nakon izdanja nove gradje ne bismo više mogli tvrditi. Na zajedničku borbu hrvatskog i slovenskog kmeta djeluje ne samo sličan položaj podložnika, nego i

¹⁸ Ljubljana 1962.

¹⁹ N. dj., str. 188—252.

²⁰ N. dj., str. 190.

²¹ N. dj., str. 191.

²² N. dj., str. 192.

²³ N. dj., str. 195.

²⁴ N. dj., str. 195—196.

²⁵ N. dj., str. 196.

²⁶ N. dj., str. 196—197.

²⁷ N. dj., str. 198.

²⁸ N. dj., str. 200.

tijesna povezanost slovenskih i hrvatskih zemalja. Vezuju ih zajednički trgovački putovi, obrana protiv Turaka i velikaši koji imaju posjede u slovenskim zemljama i u Slavoniji. Grafenauer prelazi zatim na prikaz prilika na susjedsko-stubičkom vlastelinstvu uoči bune i uglavnom ponavlja poznate činjenice, dok nekima nastoji dati i novo tumačenje. Na pitanje zašto buna nastaje upravo na tom slavonskom vlastelinstvu vraća se na misao da je *osnovni uzrok* ipak *Tah!* Jer tobože nakon srpnja 1569 »nihče već ni nadzoroval njegovega nasilnega postopanja s podložniki«. ²⁹ Svodeći dakle ipak uzroke bune na *postupak jednoga čovjeka* — i to postupak koji se, kako ćemo pokazati, uopće ne može dokazati — Grafenauer vidi »dozrijevanje uvjeta« za bunu »v dobršni meri neposredno pod vplivom Tahijevega strahovitega nasilja nad podložniki«. Medjutim, da bi to dokazao služi se *neprovjerenim svjedočanstvima kmetova iz 1567!* Tvrdi takodjer da se »po letu 1569 položaj še poslabšal«, jer je Tah tobože »uvajal poleg starih še nove načine s katerimi je izkoriščal podložnike«. No, ni za takav Tahov postupak nema dokaza u izvorima. Jer to što je Tah zadržaval Gušetićevo plaću i što je oskrvnjivao seljačke djevojke ozbiljan historičar ne može uzeti kao pravi i opravdani uzrok »puntarije«! Pa da i jest »Tahijevo postopanje s podložniki bilo sicer res celo za tisti čas izredno slabo«, Tah nije jedini »graščak, ki je zahteval od svojih podložnikov več, kakor je določala »stara pravda«, ³⁰ dakle opet nedostaje siguran kriterij za lokaliziranje posebnih uzroka bune na susjedsko-stubičko vlastelinstvo. Vraćajući se poput drugih historičara neprestano na Taha kao na jedinog uzročnika bune 1573. Grafenauer vidi u njegovoj »upornosti proti odločbi kralja in komore« u drugoj polovici 1571. vjerojatan uzrok »prvoj pojavi stvarnog otpora protiv Tahovih zahtjeva. I premda otpor izbija 25. XII. 1571. proti Tahova pokušaja da ubere diku (ratni porez), ipak Grafenauer, ni autori prije njega, ne nastoje ispitati da li je takav Tahov postupak bio opravdan, nego ga a priori osudjuju kao čovjeka koji ubire poreze »navadno le za svoj račun«! ³¹ Dakako, da podaci o njegovom sličnom postupku na Stattenbergu za nas nisu odlučni. I premda nakon svih konstatacija Grafenauer tvrdi da je »tako dozorelo na Tahijevih gospodstvih prvo in poglavitno žarišče bodočega velikega hrvatsko-slovenskega kmečkoga upora«, njegove analize stanja nisu nas nimalo uvjerile u to da je *postupak Taha prema kmetovima najodlučniji činilac* u pokretu koji izbija potkraj 1571. Grafenauer prelazi zatim na prikaz same bune i njezina programa. ³² Od svojih se predšasnika razlikuje ponešto u prikazu vojničkih ciljeva pobunjenika. Naime, misli da su pobunjenici »hoteli spraviti pod svojo oblast hrvatsko in slovensko ozemlje do morja«, ³³ u što se po mom uvjerenju teško može vjerovati. Jasno je naprotiv da pobunjenici žele proširiti pokret na teritorij između Save, Gorjanaca i Kupe kao i po čitavom Hrvatskom Zagorju,

²⁹ N. dj., str. 211.

³⁰ N. dj., str. 214.

³¹ N. dj., str. 216.

³² N. dj., str. 216—234.

³³ N. dj., str. 227.

ali o nekoj *kmetskoj vlasti* čak do morske obale ne može biti govora. Ne bismo se takodjer mogli složiti s Grafenauerom kad govori o uzročima koji su, kako smatra, doveli do »velikog uspona« buntovničkog programa. Naime, program je tobože izraz »takratnega stvarnega življenja ki je pritisnilo kmete z vso svojo *nezaslišano težo*«, jer smatram — a to ću nastojati i da pokažem kasnije — da bune ne nastaju u doba »nevjerojatno teškog života«, nego naprotiv u doba kad jedan sloj podložnika na vlastelinstvu *živi dobro* i želi da taj *dobar život* nastavi bez vlastelina! Širinu programa tumači Grafenauer kao i prije njega Bičanić sastavom pobunjeničkog vodstva, jer su među vodjama »nekateri bogatejši kmetje in drugi vaščani, ki so živeli od podeželske obrti, vojaške službe in trgovanja«. ³⁴ Medjutim, primjeri koje za to navodi nisu baš sretno izabrani, jer za Matiju — Jambreka Gupca doista ne znamo da li je bio »bogatiji kmet«, a Gregorić *uopće nije kmet!* Smatram uopće da za pobunjeničke vodje u krajnjoj liniji nije bilo bitno da su *bogatiji od kmetova*, jer materijalne razlike *same po sebi* jedva su odlučivale. Za Gregorića nije toliko bitno da je imao imanje vrijedno 200 dukata nego to da je bio *kao vojnik slobodan čovjek!* S druge strane, i Grafenauer, kao i ostali historičari, nastoje dokazati da su pobunjenici bili povezani s građanima, što je po mom uvjerenju potpuno pogrešna tvrdnja. ³⁵ No, Grafenauer ima pravo kad ističe da je Gregorićeva nada u pomoć žumberačkih Uskoka »ena izmed poglavitnih napak njegovoga vojaškoga načrta«. ³⁶ Točno je takodjer da je unutrašnjoj zrelosti pokreta mnogo pridonio sam vladar koji je »s svojim posegom zavaroval upornike proti plemićkim napadom«. ³⁷ No, nužno se moramo zapitati da li doista treba vjerovati izjavama pobunjenika kad govore o počecima otpora kao što to čini Grafenauer. On, naime, pretpostavlja da Gregorić ide u napad zato da predusretne plemićku vojsku, što je, prema mom mišljenju, bio samo izgovor (vidi o tome kasnije).

Grafenauer prati zatim i izlaže vrlo opsežno tok zbivanja, upozoravajući na neke pogreške koje se već dugo provlače historiografijom. Čini se, medjutim, da i u ovom njegovu prikazu nedostaje *ocjena* ovog »posljednjeg čina« u toj velikoj buni, jer se historičaru jednostavno nameće dužnost da Gregorićevu ličnost i njegovo djelovanje osudi ili možda pohvali. Ta zar se može bez opaske mimoići činjenicu da je toliko ljudi izginulo pod Stubicom, a da Gregorić bježi najprije u Ugarsku, a zatim na Krajinu da ondje traži novo zaposlenje kao da se ništa nije dogodilo? No, ima još čitav niz pitanja koja su i nakon Grafenauerove

³⁴ N. dj., str. 229, 229—230, potcrtala N. K.

³⁵ Naime, svi primjeri koje Grafenauer navodi odnose se na slovenske varošane, koji su se, kako tvrdi, većinom odazivali pobunjeničkom pozivu. Smatram da bi o tom odnosu pobunjenici — građani trebalo raspravljati mnogo ozbiljnije, pogotovo ako bi se htjelo dokazati stvarnu povezanost vodja bune s građanima. Jer to što su pobunjenici »prebivalcem Brežice ponujali sklenitev »bratstva«, a »prebivalci Krškega so se z uporniki zelo hitro pogodili za prevoz preko Save in so jim tudi sicer nudili pomoč (n. dj., str. 230), za mene nije dokaz savezništva jednih i drugih, nego naprotiv dokaz da su se stanovnici Krškoga nastojali što prije riješiti pobunjenika! Nikakva veza nije postojala niti je mogla postojati izmedju tadašnjeg kmeta i vojnika na vlastelinstvu i slobodnih građana u Slavoniji, jer ih dijeli vrlo duboki jaz uvjetovan posve drugačijim i pravnim i ekonomskim položajem.

³⁶ N. dj., str. 231.

³⁷ N. dj., str. 233.

obrade bune ostala otvorena ili još uopće nisu postavljena i to zato što su prikazi bune prečesto ostajali u granicama kronoloških zbivanja, a shvaćanja su i prilazi problematici suviše jednostrani.

Unatoč svemu Grafenauer je po svom dosadašnjom radu na toj »seljačkoj« problematici najpozvaniji da je i rješava i stoga se, nipošto slučajno, razvila rasprava između njega i J. Bromleja. Naime *Grafenauer*³⁸ i *Bromlej* se sukobljavaju oko nekih manjih problema iz toka same bune ili programa pobunjenika, dok u pitanju uzroka njihova diskusija ne pridonosi ništa nova. Grafenauer je dva puta podvrgao kritici Bromlejeve radove upozoravajući na to da se neka od njegovih tumačenja ne mogu održati. Nedostaje im podloga u izvorima. U drugom prikazu Grafenauer se zadržava samo na »šestih pomembnejših pregrešk, ki vendarle še vedno bistveno kose sicer lepo obravnavo«, ali pokazuje da je Bromlej »včasih celo še bolj zabredel v pogreške«. ³⁹ Grafenauer upućuje najozbiljniji prigovor Bromlejevu tumačenju poznatog mjesta u Svračevoj izjavi o »Khayserliche stell«, a s tim u vezi pokreće ponovo pitanje Gupčeva izbora za kralja. Preuveličavajući, po mom uvjerenju, ulogu cara, nastoji Grafenauer dokazati da su kmetovi htjeli na osvojenom teritoriju ili točnije za osvojeni teritorij osnovati »posebno kmečko cesarsko namesništvo v Zagrebu«⁴⁰ i zato mu se ne čini prihvatljivom tvrdnja iz Draškovićevih i Thurnovih pisama o Gupčevu izboru za kralja.⁴¹ Noviji izvori ipak pokazuju da Grafenauer

³⁸ Vidi ZČ IX, 1955, str. 177—188 i Jug. ist. časopis 1963/2, str. 82—87.

³⁹ JIČ 1963/2, str. 82.

⁴⁰ N. dj., str. 84.

⁴¹ Vijesti u spomenutim pismima, koje preuzimaju, kako Grafenauer tvrdi (JIČ 1963/2, str. 84), »še poznejši fevdalni zgodovinopisci... nimajo nikake pričevalne vrednosti. On smatra također da su »bez vrednosti i »trditve da je bil Gubac izvoljen za kmečkega kralja, jer ih, kako tvrdi, »ne potrjuje noben drug vir«, a tim su pismima te vijesti namjerne. Drašković tobože treba opravdanje za izvršenje smrtne kazne. Grafenauer se poziva i na Gregoričevu i Gušetičevu izjavu koje ne potvrđuju gornje vijesti o izboru za kralja. Medjutim, Adamček, po mom uvjerenju s pravom, prilazi tom pitanju s drugog stajališta koji mu omogućuje nova gradja. Naime, u »predstavci plemića varaždinske županije caru Maksimilijanu II iz 1573. također se spominje izabrani seljački kralj Gubec« (Seljačka buna 1573., Zagreb 1968, str. 116). Plemići pitaju M. Keglevića zašto nije napao »bezbožnog kralja Gupca« i »zašto nije zgrabio za bradu i zarobio zločinačkog kralja Gupca i njegove suradnike« (n. dj., str. 116). Ove nove vijesti kojima je u diskusiji na simpoziju u Stubiici (9. III. 1973) Grafenauer također pokušao oduzeti vrijednost, jednostavno se ne mogu mimoći. Adamček zato s punim pravom ističe da »istni plemići iz varaždinske županije (uglavnom iz okoline Zaboka) nisu imali nikakvih razloga da izmišljaju »bezbožnog kralja Gupca«. Štaviše, čitava je njihova predstava napisana tako da se buni daje što manje značenja. Oni su inače morali biti dobro obaviješteni o zbivanjima u seljačkom taboru, jer se njihov distrikt nalazio odmah iza stubičkog posjeda. Teško je vjerovati da bi oni prihvatili eventualne izmišljotine Draškovića ili Thurna. Kasnije pronalazi Adamček još jedno svjedočanstvo o Gupcu i zaključuje: »Druga predstava varaždinskih plemića je peti dokument u kojem se Gubec naziva kraljem« (Novi dokumenti o ugušavanju seljačke bune 1573, Arhivski vjesnik X, 1967—1971, str. 75; dalje = Novi dokumenti). Stoga se slažem s Adamčekom da spomenutih pet dokumenata čini dovoljno čvrstu podlogu za tvrdnju da je Jambrek Gubec iz Hižakovca doista izabran kraljem. S tim u vezi mislim da treba prihvatiti prijedlog koji daje Adamček s obzirom na način na koji pobunjenici dolaze do imena Matija koje daju Jambreku Gupcu pri krunidbi. On, naime, sasvim ispravno konstatira da se »u cjelokupnoj izvornoj gradji o buni 1573. (koju je objavio Rački) »seljački vodja Gubec spominje na petnaestak mjesta, ali nigdje pod imenom Matija«. Prema tim podacima doista ostaje bezimen glavni ustanički vodja Gubec (Gubec zvani Beg) vidi Prilozi povijesti seljačke bune 1573, Radovi FF, Odsjek za povijest, Sv. 6, 1968, str. 90 (dalje = Prilozi). Adamček je prvi uočio da se seljački vodja Gubec prvi put pojavljuje pod imenom Matija u djelu Nikole Istvanffyja i da su od njega to ime preuzeli svi kasniji pisci (n. dj., 91). Bez ustručavanja se može prihvatiti i Adamčekovo tumačenje kako je došlo do toga da je Gubec prozvan upravo Matijom. On pretpostavlja da se legenda »o seljačkom kralju Matiji« i o »dobrom kralju Matijašu« u periodu do nastanka Istvanffyjeve historije stopila s konkretnim događajima iz bune 1573. i da je tako »seljački kralj« Gubec dobio ime Matija« (n. dj., str. 91). Smatram da bi o tom problemu trebalo još raspravljati — upravo sa stajališta legende o kralju Matiji — no ovdje se zbog ograničenog prostora ne možemo više na njemu zadržavati.

u tom pitanju nema pravo. Polazeći s potpuno oprečnog stanovišta o tobože »antihabsburškoj« borbi kmetova u Gupčevoj buni Bromlej zaista smjelo konstruira pretpostavku o tobožnjem »carskom prijestolju u Zagrebu i o osnivanju samostalne seljačke države kojoj bi bio na čelu Matija Gubec kao tobože seljački car i kralj!⁴² Takva pretpostavka nema, posve razumljivo, nikakve veze sa zbivanjima u Slavoniji u XVI. st. No, i Grafenauer briše, potpuno nepotrebno, »kraljevsku« komponentu u čitavom problemu.⁴³

Prema tome, posljednji »obračun«⁴⁴ između spomenute dvojice izvrsnih poznavalaca bune 1572/73 je pokazao da su doduše još neka pitanja ostala otvorena, ali nas je učvrstio u uvjerenju da su oba autora svojim savjesnim radom obogatila problematiku oko bune, problematiku o kojoj još nije izrečena posljednja riječ.

Medjutim, dok se Grafenauer, kako smo se mogli uvjeriti, zadržava uglavnom na gornjim problemima oko programa i toka bune, meni se činilo potrebnim da se još jednom vratim na uzroke bune, utoliko ukoliko se moji zaključci nisu slagali s Bromlejevima.⁴⁵ Konstatirala sam ponovo da je Bromlej uspio savjesnom upotrebom dokumenata pružiti sliku »osnovnih grana i tehnike seljačke proizvodnje«, premda sam i na to poglavje imala primjedbe.⁴⁶ Ocjenjujući zajedno s Grafenauerom uvodni dio Bromlejeve monografije zadržala sam se ponovno na problemu rente u XV. i XVI. st., jer me Bromlejeve tvrdnje o njezinom povećanju ni tada nisu mogle uvjeriti.⁴⁷ Pri svojoj kritici ostajem i danas.

Medjutim, novi život u već i suviše zamornu i toliko puta obradivanu tematiku o buni unosi *nova gradja* koju počinje kako je spomenuto, izdavati J. Adamček od 1964 dalje. Stoga nije slučaj da se i on sam prihvaća zadaće da opiše »*Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo uoči seljačke bune 1573*«.⁴⁸ Spomenuta je rasprava jedan od najvrijednijih priloga takve vrsti u našoj historiografiji i zaista može poslužiti kao uzorak za rad na sličnim problemima društvene i gospodarske problematike. Adamček se obilno služi i neobjavljenom izvornom gradjom što daje još veću vrijednost njegovu radu.

⁴² N. dj., str. 248, 249.

⁴³ Vidi bilj. 41.

⁴⁴ Grafenauer ispravlja kao četvrtu Bromlejevu »pogrešku« neke tvrdnje iz vojničkog pobunjeničkog programa. Bromlej smatra npr. da je jedan od glavnih nedostataka vojnog programa pobunjenika bio u tome što su propustili da odmah u početku zauzmu Zagreb i lišili su, tobože, sebe mogućnosti da se u »revolucionarnom savezu« povežu s hrvatskom prijestolnicom i najvećim gradskim naseljem (n. dj., str. 256). Dakako, da se moramo pitati kakav bio to bio savez u koji bi kmetovi morali oružjem prisiljavati građane da im se pridruže. Zato ga i Grafenauer upozorava da kmetovi ne napadaju na Zagreb prije svega zato što su svijesni svoje slabosti. Zatim, Grafenauer ispravlja Bromleja u pitanju da li su pobunjenici bili poraženi na desnoj obali Save jedanput (kako tvrdi on sam) ili dvaput (što tvrdi Bromlej) (JIC 1963/2, str. 85, 86, 87). Osvrće se također na pitanje koliko je pobunjenika napalo Pilštajn i još na neke druge »drobne napake«.

⁴⁵ JIC 1963/2, str. 68—82.

⁴⁶ N. dj., str. 70—71.

⁴⁷ Premda sam i sama, govoreći po prvi put u hrvatskoj historiografiji o oblicima feudalne rente u XV. i XVI. st. (Historija naroda Juooslavije II, str. 458—446, 715—724) došla do istih rezultata kao i Bromlej, nisam, vrativši se na istu temu mogla ponoviti svoje rezultate u cijelosti (O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV. i XVI. st., Radovi FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 5, 1960, str. 1—23). Tada kao i sada sprečava me u uopćavanju spoznaja da za nju raspoložemo s premalo podataka.

⁴⁸ HZ XIX—XX, 1966—1967, str. 141—193 (dalje = *Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo*).

Proučivši dobro izvorni materijal Adamček brzo opaža »posebne karakteristike« susjedgradsko-stubičkog vlastelinstva koje sažima ovako: to su puna naseljenost vlastelinskog teritorija, nerazvijenost vazalnih odnosa i značajni porast uloge seljačkih općina.⁴⁹ S obzirom na to da smo dosad bili naučeni promatrati problem naseljenosti u svjetlu objavljene gradje, a ona je ukazivala na veliku zapuštenost vlastelinstva u XVI. st., iznenadjuje potpuno oprečna slika susjedgradsko-stubičkog posjeda. Adamček se u traženju odgovora na pitanje zašto su ostala vlastelinstva po tadašnjoj Hrvatskoj zapuštena ne povodi za Bromlejem već smatra da »je ta desertnost ipak izazvana najviše provalama Turaka«. Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo se naprotiv nalazi u zaštićenom pojasu i zato na njemu nema gotovo pustih selišta. Na stubičkom posjedu ne samo da »su 1567. g. jedva dva selišta pusta, nego se u dugogodišnjem razmaku (1567—1569), usprkos posjedovnih promjena naseljenost nije smanjila! Protjerane ili umrle kmetove zamijenjuju odmah novi.⁵⁰ Adamček posebno naglašava da je Tahovo vlastelinstvo imalo sve do kraja stoljeća vrlo malo vazalnih posjeda. Uzevši u obzir sve posjede malih plemića (Gornja Bistra, Pošavje na susjedgradskom i Lepa Ves na stubičkom dijelu posjeda) kao i crkvene posjede dolazi do zaključka da su »svi sitnoplemički posjedi, i svjetovni i crkveni, zauzimali samo neznatan dio susjedgradsko-stubičkog vlastelinstva«, jer »svi zajedno nisu nikada imali više od 20—25 dimova...«. Dakle, »vazalitet je na tom vlastelinstvu bio slabo razvijen.«⁵¹ Vrlo je karakteristično da Adamček nalazi posjede malih plemića koji služe »u vlastelinskoj upravi« upravo u Brdovcu i Donjoj Stubici. Stoga podvlači zaključak da je Tahovo vlastelinstvo jedno od rijetkih koje je sačuvalo teritorijalnu, a prema tome i ekonomsku cjelovitost. Tu cjelovitost zadržava posjed sve do prve diobe provedene 1574.⁵²

Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo obuhvaća u doba bune više od 70 sela i zaselaka koji su podijeljeni u 9 sučija (iudicatus; 7 sučija na susjedgradskom i 2 na stubičkom dijelu posjeda). Adamček je, kao i prije njega Bromlej, uvjeren da su sučije imale neku posebnu ulogu u buni, jer su se, kako misle, u njima seljaci ujedinjavali »za borbu protiv nastupa feudalaca«,⁵³ no čini se da u stoljetnom razvitku organizacije sela ne dolazi u XVI. st. do nekih promjena. Prema našem uvjerenju nema nikakvih podataka o tome da Tah⁵⁴ ili neki drugi vlastelin nastoji da »do kraja podvlasti seosku općinu«. Sudac ili vesnik je od prvih poznatih podataka najodličniji predstavnik vlastelina među kmeto-

⁴⁹ N. dj., str. 142.

⁵⁰ N. dj., str. 142—143.

⁵¹ N. dj., str. 146.

⁵² N. dj., str. 144—150.

⁵³ N. dj., str. 150.

⁵⁴ Upotrebljavam oblik Tah, premda je neuobičajen, kao mnogo jednostavniji povodeći se za nekim oblicima tog imena u XVI. st., koji su doduše vrlo rijetki, ali karakteristični. Naime, čini mi se da zagrebački kanonik Petar Ripač ne zove slučajno Franjina oca — inače vrlo uglednog slavonskog velikaša, koji je bio i prior vranski — »Thah Januš« (Hrvatski saborski spisi I, str. 255). On je po svoj prilici u njemačkom pismu upotrijebio oblik koji se, iako rijetko, i u javnosti upotrebljavao. Inače je oblik njegova »prezimenac« vrlo različit, no najčešće se bilo otac Ivan ili sin Franjo nazivaju u javnim spisima Thahy ili de Thah (zanimljivo je da i car Karlo V. piše Ivanu Tahu pismo oslovljavajući ga takodjer kao Taha (N. dj., str.

vima i njegova je zadaća da pokupi vlastelinske prihode za koje je ujedno i odgovoran.⁵⁵ Prirodno je dakle da snosi i odgovornost za čitavu sučiju, te u toj funkciji nalazimo i suce na Tahovu posjedu.

Prateći strukturu susjedgradsko-stubičkog vlastelinstva Adamček dolazi do potpuno novih rezultata koje zasniva na novoj gradnji. Smatra da je osnovni uzrok promjena na tom vlastelinstvu povećanje alodija, »iako se taj porast ne može izraziti u pouzdanim kvantitativnim veličinama«.⁵⁶ Medjutim, kad kasnije prelazi na prikaz alodijalnih površina ne dobiva se dojam da doista treba uzroke nezadovoljstva kmetova tražiti u težnji Taha da poveća svoj vlastiti posjed i tó s tom namjerom da s njega što više proizvede za tržište! Broj vlastelinskih vinograda — svega 12 prema 2800 podložničkih vinograda! — pokazuje po mom uvjerenju više nego jasno da Tah nije bio zainteresiran za proširenje alodijalnih vinogradarskih površina. Ako su i vlastelinske oranice i livade bile »rasute po cijelom teritoriju« i to »oranice na 44, a livade na 24 mjesta« (a iznosile su, kako Adamček *pretpostavlja*, više stotina jugera), onda su još uvijek zaostajale za podložničkim zemljama. Slično bi se moglo kazati i za vrtove i voćnjake. Adamček, naime, konstatira da su takve površine osim u Susjedu i Stubici i Brdovcu, dakle u »starim centrima«, bile samo na pet mjesta.⁵⁷ Prema Adamčekovu mišljenju glavni se oblik »povećanja aloda na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu sastojao u oduzimanju zemalja i vinograda od kmetova«. U roku od dvije godine, tj. od 1565—67 Tah je, kako tvrdi Adamček, »oduzeo kmetovima, crkvi i sitnim plemićima preko 60 selišta odnosno kmetskih posjeda«,⁵⁸ što se izvornim materijalom ne može potvrditi. S druge strane, i sam je primoran da konstatira kako »te eksproprijacije nisu imale isključivo ekonomski karakter«, našto uostalom upućuju i činjenice, jer je Tah »od otetih zemalja zadržavao u svojim rukama samo dio, a dio je podijelio svojim oficijalima i slugama«. Nadalje, ako se proces tobožnjeg povećavanja alodija može dokazivati samo *zadržavanjem jednog kmetskog posjeda* u Psarnom i »nekih selišta pod Susjedgradom«, onda doista ne može, prema mom uvjerenju, biti govora o nekom Tahovom nasilnom uklanjanju kmetova zbog širenja alodija. Pa ni proces krčenja nije takav da bismo na osnovi njega stvorili zaključak o svijesnom proširivanju alodijalnih površina. A to što Tah gradi jedan alod u Psarnom⁵⁹ ne prelazi doista na njegovom velikom vlastelinstvu granicu dnevnih potreba. Ta broj je majura u usporedbi s kmetskom zemljom zaista *neznatan!* S toga se s pravom smije postaviti pitanje

302 = Joanni Tach). Uostalom, poslužila sam se načinom koji je odavno historiografija upotrijebila za ime »Hening«. Jer se i rodak Andrije Heninga zvao Valentinus Thewrek de Ennyng (n. dj., 280), što je skraćeno dalo oblik »Hening«. Slično mi se činilo opravdanim da Batore ne nazivam de Bathor ili Bathory i slično, nego jednostavno Bator kao i kod sličnih imena. Naime, ne čini mi se opravdanim da genitivni nastavak i preuzimamo u hrvatski jezik, jer tako ne činimo ni kod domaćih velikaša (ne kažemo npr Zriny ili de Zrin, nego jednostavno Zrinski).

⁵⁵ O organizaciji sela na čelu s vesnikom (villicus) na prvom slavonskom saboru vidi T. Smitčičlas, Codex diplomaticus VI, str. 27.

⁵⁶ N. dj., str. 155.

⁵⁷ N. dj., str. 152, 153.

⁵⁸ N. dj., str. 154.

⁵⁹ N. dj., str. 157.

da li Tahovo gospodarenje na tom vlastelinstvu znači početak »procesa proširavanja alodijalnog gospodarstva«?⁶⁰ Možda je riječ ipak o nečem drugom o čemu ćemo još kasnije govoriti. Medjutim, nema sumnje da se bez ustručavanja mogu prihvatiti Adamčekove analize proizvodnje na Tahovu posjedu. On uvjerljivo pokazuje da je vinogradarstvo najvažnija privredna grana, jer je »u rodnim godinama druge polovine XVI. st. kmetška proizvodnja na cijelom vlastelinstvu mogla iznositi čak 20—25 tisuća hektolitara godišnje«.⁶¹ To je po svoj prilici po proizvodnji vina *najjače slavonsko vlastelinstvo u XVI. st.* U takvoj strukturi vlastelinstva *gornica postaje* »najvažnija naturalna daća« i »njezina vrijednost na Stubici je 3—4 puta veća od vrijednosti svih ostalih naturalnih podavanja«. Dok su stubički kmetovi »1567. morali dati 1624 vedra vina, dotle su sve ostale daće iznosile: 75 ½ mjera pšenice, 225 mjera zobi, 274 pileta, 136 kokoši, 240 sireva, 720 jaja i 17 gusaka«.⁶² Takvo se vlastelinstvo, kako Adamček dalje konstatira, »mora zbog prodaje velikih viškova vina tijesno povezati s tržištem«. Velika prevaga kmetških vinograda nad vlastelinskima ne ostavlja Adamčeka u sumnji da je »seljačka proizvodnja vina više puta veća od vlastelinske« i to u takvom omjeru da »alodijalna proizvodnja nije na susjedgradsko-stubičkim posjedima mogla iznositi više od 5—10 % cjelokupne proizvodnje«.⁶³ Upravo se na tim činjenicama valja, po mom uvjerenju, posebno zaustaviti pri tumačenju sukoba uvjetovanih ekonomskim razvitkom na ovom osebnom vlastelinstvu. Stoga se nipošto slučajno i kmetška i vlastelinska proizvodnja vina u XVI. st. povećavaju.⁶⁴ U XVI. st. se prema Adamčekom istraživanjima dosta povećava rustikal *novim krčevinama*. Podvrgnuvši proces krčenja u Stubici detaljnim ispitivanjima Adamček utvrđuje da je najveći broj krčevina pripadao inkvilinima koji su »bili u nekoj rodbinskoj vezi sa starim posjednicima selišta«.⁶⁵ Ta mu činjenica dalje »omogućuje zaključak da su se krčevine na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu stvarale najviše putem izdvajanja pojedinih porodica sa starih selišta, tj. raspadanjem velikih porodica«.

Adamček smatra da proces »intenzifikacije vlastelinskog stočarstva« počinje tek dolaskom Taha.⁶⁶ Stoga on počinje »primoravati kmetove da ishranjuju vlastelinsku stoku na svojim posjedima«. Ali, i stubički i susjedgradski kmet uzgaja svoju stoku za tržište, pa je »u tom kraju bilo dosta rašireno krijumčarenje stoke u slovenske zemlje preko Sutle«.⁶⁷

Prema podacima koje je Adamček skupio nesumnjivo proizlazi da je i susjedgradsko vlastelinstvo kao i druga tadašnja slavonska imanja uključeno u *trgovinu*. Štoviše, trgovina počinje igrati sve veću ulogu, pa je Adamček sklon prihvatiti i tvrdnju da Tah upravo zbog takvih namjera nastoji povećati naturalne daće. Kako je problem seljačke trgo-

⁶⁰ N. dj., str. 158.

⁶¹ N. dj., str. 159.

⁶² N. dj., str. 160.

⁶³ N. dj., str. 161.

⁶⁴ N. dj., str. 162.

⁶⁵ N. dj., str. 164.

⁶⁶ N. dj., str. 165.

⁶⁷ N. dj., str. 166.

vine već prije njega obradivao Bičanić, on, ne razumjeviši ga, ne prihvaća njegove tvrdnje,⁶⁸ ali ipak dolazi do istog rezultata. Količina uroda u rustikalnim vinogradima dovodi Adamčeka do zaključka da je proizvodnja vina daleko nadmašivala mogućnost potrošnje. Medjutim, Adamčekove zaključke o širini kmetske trgovine trebalo bi popuniti i sačuvanim podacima o odnosu seljaka i vlastele prema krajiškim utvrdama i vojnicima, prema tridesetini i mitnicama uopće, jer u tim pitanjima ne ide dalje od dosadašnjih autora.

Sasvim nov je naprotiv njegov pristup *problemu populacije* na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu. On otvara nove poglede na društvene odnose kao i na problem naseljavanja u XVI. st. uopće. Naime, Adamček sasvim uvjerljivo pokazuje kako je broj podložnika na Tahovu posjedu *u stalnom porastu*, što se s obzirom na problem odnosa kmet—vlastelin na tom vlastelinstvu ne bi smjelo očekivati. Ta od početka 1560. do početka 1573. broj podložničkih posjeda stalno raste (od oko 1100 na 1200—1300).⁶⁹ Medjutim, i taj broj uzet prema desetinskom popisu ili sesionalnim registima nije stvaran. Na donjostubičkom imanju je 1567. oko 290 podložnika koji nisu uvedeni u sesionalni regist niti popisani kao gornjaci. Kako neki između njih imaju ista prezimena kao i popisani podložnici, Adamček pretpostavlja da je većinom riječ o domaćim ljudima, ne strancima koji su se odvojili od zadružnih selišta.⁷⁰

Podložno stanovništvo dijeli Adamček na nekoliko skupina: *kmetove, inkviline, gornjake, purgare, i predijale* odnosno *slobodnjake*. Kmetovi su osnovna grupa podložnika (55 % na Stubici i 70 % na Susjedu. Prema veličini selišta dijele se u vlastelinskim registima na *kvartaliste, polukvartaliste i kunovnjake*. Adamček smatra da je kvartalističko selište na Tahovu posjedu imalo oko 10 jugera.⁷¹ No, vrlo je važan njegov dalji zaključak da u XVI. st. na Stubici prevladava »sitni zemljišni posjed«, jer »oko 80 % kmetova koji su držali selišta imali su posjede manje od standardnog kvartalističkog selišta«. Ista je situacija i na Susjedu. Adamček smatra da takvu strukturu uvjetuje teren koji je nepodėsan za zemljoradnju i prilično visoka populacija. Medjutim, neobično je važan njegov zaključak o stvarnom imovinskom stanju podložnika. To se stanje može utvrditi tek tada ako se selišnim posjedima pribroje i izvanselišne zemlje, dakle vinogradi. Na Stubici je prema Adamčekovim računima »gotovo dvije trećine kmetova posjedovalo vinograde — u mnogo slučajeva po dva i više. Oko 40 % kunovnjaka, 48 % polukvartalista i 47 % kvartalista (od onih koji posjeduju vinograde) pripadalo je skupini seljaka koja je plaćala vlastelinstvu visoku gornicu između četiri i jedanaest vedara, a to znači da su oni u normalno rodnim

⁶⁸ Adamček prigovara Bičaniću da svoju tezu o vodjama bune koji su imali širi interes od kmetskog, interes u trgovini i obrtu nije dovoljno dokazao. Medjutim, Bičanić je, kako smo pokazali, težište svog dokazivanja postavio na kmetsku trgovinu o kojoj je prvi i govorio. Osim toga, on nije kazao da su se obrtnici priključili buni, nego ljudi koji su imali »interes i u obrtu«. Stoga nije bilo potrebno da njegovu tezu odbacuje kao »neuvjerljivu« samo zato što nije na Tahovu posjedu mogao naći obrtnike koji bi mogli utjecati na stvaranje ustaničkog programa (n. dj., str. 168).

⁶⁹ N. dj., str. 169.

⁷⁰ N. dj., str. 171.

⁷¹ N. dj., str. 173.

godinama proizvodili 40—100 vedara vina.⁷² Prema tome, po prihodima je »četrtinjak« izjednačen s malim plemićem na istom vlastelinstvu! Tako »stara klasifikacija« prema kojoj smo bili naviknuti da svrstavamo podložnike prema materijalnom položaju u ovom slučaju »ni približno ne odražava stvarnu materijalnu diferencijaciju«. Zato Adamček s punim pravom konstatira da je »sitni zemljišni posjed bio kod dijela seljaka izraz njihove orijentacije na vinogradarstvo, a ne izraz siromaštva«. ⁷³

U ovoj se Adamčekovoj raspravi po prvi put govori vrlo detaljno o inkvilinima te tako stječemo mogućnost da proširimo naše dotadašnje znanje o njima. Ta vrsta podložnika čini na stubičkom posjedu 30 % cjelokupnog zavisnog stanovništva i izjednačena je s »ekstirpaturistima«, dakle s novim naseljenicima na krčevinama. Ali pravu sliku tog sloja dobivamo tek tada, ako zajedno s Adamčekom uzmemo u obzir »da je više od polovine inkvilina posjedovalo i vinograde«. ⁷⁴ Stoga »inkvilinasiromaha« ima na Stubici tek 15 %! Broj se inkvilina prema kraju stoljeća sve više smanjuje. Gornjaci su na Tahovu posjedu kao i drugdje isključivo vinogradari. U skladu sa svojim gospodarstvom plaćaju vlastelinu samo gornicu i vinsku desetinu. ⁷⁵ Purgari, stanovnici podgradja nisu, sasvim razumljivo, brojan sloj. Samo dvije utvrde, Susjed i Stubića, uvjetuju i stvaranje dviju »purgarija«, kojih se stanovnici razlikuju od ostalih podložnika po većim novčanim i različitim naturalnim podavanjima. Poseban položaj koji Tah ima u obrani zemlje — on je magister kraljevih konjušara — uvjetuje i relativno veliki broj predijala na susjedskom posjedu. U vrijeme komorske upravo bilo ih više od 17. Adamček misli da je njihov položaj za Tahova dolaska vrlo težak, jer je on, Tah, »sve predijalce otpremio onamo (tj. u Kanižu) i primorao ih da besplatno vrše stalnu vojnu službu, iako je inače za uzdržavanje kaniške posade primao plaću iz državne blagajne«. ⁷⁶ Medjutim, smatram da se Gušetićeve slučaj ne smije generalizirati, utoliko više što je poznato da Tah dobiva od vladara 1569. drugu polovicu susjedgradsko-stubičkog posjeda u zakup i zato što mu je vladar dužan za kanišku plaću. Uostalom, poznata je činjenica da su vrhovni vojnički zapovjednici u XVI. st. jedva ili nikako plaćani, pa i iz tog stajališta treba provjeravati tvrdnje pobunjenih predijala. A o tome da je Tah primoravao predijale na službu u Kaniži ne može, po mom uvjerenju, biti niti govora. Predijal živi od vojničke službe i sasvim je razumljivo da ide na službu u onu utvrdu u kojoj je njegov vlastelin zapovjednik. Gerdakove su prijave o Tahovu lošem postupku prema predijalima bez sumnje namjerno iskrivljene i nema razloga da ih prihvatimo. U Tahovo vrijeme raste na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu i broj *slobodnjaka*. To su kmetovi koji su »oslobodjeni od sesionalnih tereta zbog preuzimanja neke službe ili posla na vlastelinskom gospodarstvu«. ⁷⁷ Libertini ili slo-

⁷² N. dj., str. 174.

⁷³ N. mj.

⁷⁴ N. dj., str. 175.

⁷⁵ N. dj., str. 176.

⁷⁶ N. dj., str. 178.

⁷⁷ N. dj., str. 178.

bodnjaci su Tahovi pastiri, šumari, mlinari, itd. Prema Adamčekomim računima na donjostubičkom posjedu je 1567. bilo oko 30 slobodnjaka, a Tah je do 1573. oslobodio na Susjedgradu 27 takvih podložnika.⁷⁸

Drugi dio svoje rasprave posvećuje Adamček promjenama u strukturi feudalne rente.⁷⁹ On smatra da je nemoguće donijeti konačan zaključak o razvitku rente u XVI. st. zbog neujednačenosti privrednog razvitka Slavonije. Adamček se nadalje ne slaže s Bromlejem koji je tvrdio da je Tah zahtijevao od kmetova »bezbrojnu količinu tlake« i upozorava na potrebno razdvajanje javne tlake od »gospoćine«, o kojoj na Tahovim posjedima gotovo nema podataka.⁸⁰ Vrlo je karakteristično da se čitavo *dokazivanje o postojanju tlake* ondje svodi na Gregorićevu izjavu o podložničkim kćerima i ženama koje su radile na poljima! Ne valja smetnuti s uma da je zahtjev vlastelina za tlakom uvjetovan posebnom strukturom vlastelinstva, prije svega velikim alo-dijem, kojega na Tahovu vlastelinstvu nije bilo. Prelazeći na prikaz novčane rente Adamček nabroja četiri vrste novčanih podavanja: jurjevščinu i martinščinu kao osnovne zemljišne daće, zatim novčani »činž« nazvan »kravje«, kunovinu i crkvenu desetinu.⁸¹ Redovite daće iznose u drugoj polovici XVI. st. 1 forint i 50 denara po čitavom selištu. Unatoč padanju novčane vrijednosti spomenute se daće jedva povećavaju, prema Adamčekomim mišljenju zato što one iznose jedan dio novčanih davanja.⁸² Adamček zatim pokazuje kako se crkvena desetina ubirala u XV. i XVI. st. i kako je kaptol najzad bio primoran, da bi je uopće dobio, da je preda u zakup; Medjutim, tijekom sto godina koliko prati razvitak crkvene desetine opaža neke promjene. Naime, kmetovi su prema ugovoru iz 1475. plaćali za svaku desetinu mjeru žitarica i svako deseto vedro vina po 8 bečkih denara, a 1567. povećana je svota samo za 2 denara. To je dakako vrlo malo povećanje, pa »taj iznos u XVI. st., s obzirom na neobično brzi porast cijena poljoprivrednih proizvoda, nije ni približno izražavao stvarnu vrijednost desetine u prirodinama.«⁸³ Zar se onda smije toliko zamjeravati Tahu što je vraćanjem na prirodni oblik desetine htio dobiti ono što je njemu odnosno kaptolu pripadalo? Uz nabrojene vlastelinske prihode i podavanja dodaje Adamček i »javne poreze« koji su, kako tvrdi, »bili posebno teško opterećenje«,⁸⁴ ali se na žalost ne zadržava na njihovu opis. Kao i na drugim slavanskim vlastelinstvima prirodna renta se na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu sastoji od podavanja »nekih žitarica, gornice i tradi-

⁷⁸ Adamček se čini da je na Tahovu vlastelinstvu postojala čak paradoksalna situacija da je Tahy — poznat zbog naročito teškog ugnjetavanja kmetova (I) — bio optuživan zbog njihova masovnog oslobađanja (Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo, str. 178, potertala N. K.). Čini nam se prvo, da Tah uopće nije »ugnjetao« kmetove, a paradoksalnom bi mogli situaciju nazvati eventualno tada da je Tah oslobađao kmetove zbog njih samih, a ne zbog sebe!

⁷⁹ Ne ulazeći u raspravu koju sam vodila s Bromlejem zbog oblika rente u XV. i XVI. st., Adamček se složio samnom da se ne mogu još uvijek donijeti konačni zaključci (n. dj., str. 179).

⁸⁰ N. dj., str. 181.

⁸¹ Jurjevščina i martinščina su osnovne zemljišne daće, »kravje« je novčani činž koji je uveden u drugoj polovici XVI. st. (koji plaćaju svi kmetovi, purgari i neki plemići); kunovina (koju plaćaju svi podložnici u jednakom iznosu, tj. po 3 krajcara) i crkvena desetina (vidi n. dj., str. 185—185).

⁸² N. dj., str. 185.

⁸³ N. dj., str. 186.

⁸⁴ N. dj., str. 187.

cionalnih 'darova' (munera)«. Vlastelin ubire i svinjsku desetinu koja se može plaćati u novcu. Pšenica i zob se plaćaju od selišta, pa se čini kao da su nekada bili jedinstveni census za selišnu zemlju. Zato nije nemoguće da je i tu riječ o rekomutaciji jednog dijela nekadašnje marturine u naturalnu rentu. To bi bilo u skladu i s Adamčekovom tvrdnjom da naturalna podavanja imaju u XVI. st. mnogo veću vrijednost od novčanih. Najviše prihoda donosi gornica (samo na Stubici 1200—1600 forinti).⁸⁵ Kako je gornica porez na vinograde, dakle lozu, a ne na vino, ubire se svake godine u jednakoj visini i ne ovisi o prirodi. Gornica donosi na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu 4200—4300 vedara godišnje.

Najzad, tražeći kao i autori prije njega uzroke Gregorić-Gupčeve bune Adamček se na kraju pita »kakvi su oblici povećanja feudalne eksploatacije?«⁸⁶ Kako tlaka »nije bila osnovni oblik eksploatacije kmetova«, traži porast »na području naturalne i novčane rente«. Ali, on prvi zapaža i to da na Tahovu vlastelinstvu kao i na nekim drugima »dolazi i do pokušaja prevodjenja viših oblika rente na primitivnije oblike, jer se u tadašnjoj situaciji — kako misli — mogla povećavati feudalna eksploatacija i na taj način.«⁸⁷ Tahovi postupci sadržavaju prema Adamčeku »u svojoj sveukupnosti ekonomsku politiku koja je bila usmjerena na povećavanje feudalne eksploatacije i intenziviranje alodijalne proizvodnje«, mišljenje s kojim se ne bismo mogli složiti. Posluživši se podacima istrage iz 1567. Adamček zaključuje da je »jedna od osnovnih crta Tahyjeve politike bila težnja da iz svojih podložnika izvuče što više novca«,⁸⁸ te smatra da u vrijeme njegova vlasništva nad vlastelinstvom dolazi do povećanja novčanih daća. Čini se, međjutim, da je takav zaključak ipak trebalo jače poduprijeti izvornim materijalom. Isto tako se po mom uvjerenju ne bi smjelo o povećavanju gornice govoriti samo na osnovi Gregorićeve izjave (kako je Tah oduzeo svakom podložniku 22 pinte vina), jer je lako moguće da je to Tah činio tada kad su kmetovi odbili da plate vinsku desetinu. U zaključku bi se složili s Adamčekom da susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo doživljava »uoči seljačke bune snažan ekonomski napredak«, da se na njemu sade novi vinogradi i krče šume što sve dovodi do porasta poreznih dimova. No, moramo se zapitati da li doista u procesu povećanja naturalne rente, onako kako ga prikazuje Adamček, valja tražiti glavne uzroke bune 1572/73?⁸⁹

Josip Adamček se i u raspravi »Prilozi povijesti seljačke bune 1573« vraća na istu temu, ali u ovom prilogu raspravlja o »borbi feudallaca oko susjedgradsko-stubičkih posjeda« prije svega zato »jer novi izvori dopuštaju da se svi raniji prikazi znatno revidiraju«. Drugi problem koji ga u ovom radu posebno zanima je »klasna borba uoči same

⁸⁵ N. dj., str. 188.

⁸⁶ N. dj., str. 188—189.

⁸⁷ N. dj., str. 188.

⁸⁸ N. dj., str. 190.

⁸⁹ Međjutim, tlaka ne samo da nije bila »glavni oblik povećavanja feudalne eksploatacije« (n. dj., str. 193), nego nema dokaza da se uopće primjenjivala kao novi ili veći teret.

bune«. ⁹⁰ Adamčeku zaista polazi za rukom da na osnovi nove gradje detaljnije i točnije prikaže zbivanja od Tahova dolaska na Susjed do izbivanja opće bune potkraj 1572. Kako mu je namjera da pruži pregled zbivanja ne ulazi uglavnom u analize, premda mu je to nova gradja koju je skupio omogućivala. Adamček opisuje vrlo plastično najprije sukobe izmedju Taha i Heningovaca, ⁹¹ a zatim Tahovo »suvladarstvo« s banom Petrom Erdödyjem. Upravo to je bilo doba u kojem je, kako misli, Tah »mogao odriješenih ruku poduzimati na vlastelinstvu različite mjere«. Smatra da su upravo tada »uvedene nove izvanredne daće, a povećani su i drugi oblici feudalnog pritiska na kmetove«. ⁹² Tada također dolazi i do poznatog obračuna s pristašama Heningovaca. Trogodišnju komorsku upravu osvjetljuje s dosad nepoznate strane. Upozorava na to da je ona »značila neobično mnogo za razvitak odnosa na vlastelinstvu«, jer su komorski upravitelji na neki način nastavili ulogu Heningovaca. On je iz dokumenata razabrao da sukobi Tah—Gerdak počinju već 1566. i da se glavna borba vodi zbog »podjele vlastelinskih prihoda i fondova«. ⁹³ Pokazuje zatim vrlo uvjerljivo kako Tah dobiva u Gerdaku najopasnijeg neprijatelja, jer je, medju ostalim, i velika istraga protiv Taha 1567. njegovo djelo. No, položaj je Taha na dvoru tako jak da provedena istraga nema nikakvih posljedica i Tah je, do duše »potajno i noću«, ⁹⁴ ali ipak u jesen 1567. uveden u posjed svoje polovice. Gerdak nastavlja borbu i 1567/68 vodi se, kako Adamček konstatira, izmedju njih »pravi pismeni rat«. ⁹⁵ Adamček nadalje ispituje kakvu ulogu ima u svim tim sukobima parnica za spomenute posjede. Protivno uvjerenju nekih historičara dokazuje kako se Heningovci 1565. sami povlače s vlastelinstva bojeći se kazne za izdajstvo i kako je komora držala posjede 7 godina premda za njihovo posjedovanje nije imala nikakve pravne osnove. ⁹⁶ Tek 1570. Heningovci uspijevaju posredovanjem nadvojvode Karla postići kod Maksimilijana oslobodjenje od »odgovornosti za Tahyjevo izbacivanje s vlastelinstva i razbijanje banske vojske 1565«. ⁹⁷ Budući da je u historiografiji istaknuto krivo mišljenje da je Tah dobio fiskalni dio posjeda od ugarske komore, Adamček na osnovi novih dokumenata pokazuje kako je Tah »izmolio taj zakup lično od vladara«. ⁹⁸ Bio je to obračun izmedju vladara kao dužnika i Taha kojemu je dugovao oko 5000 forinti. Trogodišnji Tahov zakup cjelovitog vlastelinstva (1569—1572) bio je, kako Adamček smatra, »period daljeg zaoštavanja klasne borbe na tim posjedima«. Ali, on ipak mora priznati da se tako »obično zaključuje već iz same činjenice da je Tahy tada raspolagao sudbinom kmetova potpuno samostalno«. Dodaje da »na žalost postoji vrlo malo izvora o stvarnim prilikama u tom periodu«. ⁹⁹

⁹⁰ N. dj., str. 51.

⁹¹ Vidi bilj. 54.

⁹² N. dj., str. 55—56.

⁹³ N. dj., str. 57.

⁹⁴ N. dj., str. 58.

⁹⁵ N. dj., str. 59.

⁹⁶ N. dj., str. 61.

⁹⁷ N. dj., str. 61—62.

⁹⁸ N. dj., str. 62.

⁹⁹ N. dj., str. 63.

U drugom dijelu rasprave daje Adamček prikaz preduvjeta koji su, kako misli, doveli do bune 1572/73. Uvjeren je da u XVI. st. dolazi do »porasta klasnih antagonizama«, premda i sam priznaje da »društveni antagonizmi u XVI. st. nisu dovoljno obradjeni«. ¹⁰⁰ Stoga i primjeri koje citira, premda ima među njima i dosad nepoznatih, nisu uvijek dokaz za porast antagonizma, nego za njegovo postojanje! Oružani sukobi plemstva imaju za bune »vrlo ograničeno značenje«, jer su oni »imanentna osobina feudalizma«. ¹⁰¹ Pozivajući se na tužbu Uršulinu iz 1564. tvrdi da borba seljaka ima već tada »određeni klasni interes«, jer se »sudjelovanje seljaka u tim borbama može shvatiti kao klasna borba«. Medjutim ideja o klasnoj svijesti podložnika u 1565. može se teško braniti poznatim zbivanjima i zato zaključuje da je taj »klasni interes seljaka« tada još »nedovoljno odvojen od međusobnog razračunavanja njihove zemaljske gospode«. Takva bi se pretpostavka mogla braniti jedino tada kad bismo u podložničkim akcijama naišli i na takve kojih se početak ne bi mogao svesti na velikaška razračunavanja. Ne čini nam se prihvatljivom ni činjenica koju ističe Adamček, naime, da su »seljaci imali dovoljno vlastitih razloga da potpomognu Hennynghovce u bici s plemićkom insurekcijom«. ¹⁰² Razlozi koje navodi rezultat su već postojeće borbe na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu. Čini se da on prihvaća općenito uvjerenje historiografije da povratak Taha znači »pogoršanje položaja kmetova«, ali ostavlja otvorenim pitanje »kakvo su pri tom značenje imala razračunavanja s pristašama Hennynghovaca, a kakvo uvodjenje novih oblika eksploatacije«. Pitanje, naravno, nije nemjesno jer se u istrazi 1567. podložnici neprestano pozivaju na strah od Taha, a strah je posljedica svijesne krivnje — i trebalo bi tek dokazati pretpostavku da je uzrok bježanja »Tahyjeva ekonomska politika« ili Gerdakova tvrdnja o Tahovim »pretjerano velikim novčanim daćama«. ¹⁰³ Ipak Adamček ima pravu kad upozorava na veliku ulogu komorske uprave u borbi Taha i njegovih podložnika, ali nije sigurno da je spomenuti utjecaj Gerdaka znatno veći nego porodice Hening. Trebalo bi zatim ispitati utjecaj vlastelinskih činovnika na podložnike i posebno ulogu vladara u svim zbivanjima na vlastelinstvu od 1564. do 1573. Najzad, trebalo bi analizom izvornog materijala utvrditi karakter borbe od 1564. do 1567. Adamček smatra da ta borba »ipak nije bila obični privjesak međusobnog razračunavanja feudalaca«, ¹⁰⁴ ali tu tvrdnju ne dokazuje. Jer »brzina kojom je 1567. prerasla iz nezadovoljstva protiv Tahyja u antifeudalnu pobunu« nije dokaz dotadašnje samostalne borbe podložnika protiv Taha. Podložnici sami ne započinju ni jednu akciju protiv njega. Čini mi se takodjer da Adamček daje »buni« protiv crkvene desetine preveliko značenje, utoliko više što je ona uperena ne samo protiv Taha nego i protiv komorske uprave! Ostaje uopće u tom sklopu problema dosta otvorenih pitanja koja čekaju svoje rješenje.

¹⁰⁰ N. dj., str. 66—67.

¹⁰¹ N. dj., str. 68.

¹⁰² N. dj., str. 69.

¹⁰³ N. dj., str. 70.

¹⁰⁴ N. dj., str. 71.

Prelazeći na prikaz susjedgradsko-stubičke bune Adamček ponavlja svoju raniju tvrdnju o uzrocima bune, pa ponovo nedostaju za nju dokazi u izvorima. Naime, ako se tvrdi da je Tah i u tom razdoblju (tj. nakon 1569) povećavao kmetske terete najviše na području naturalne i novčane rente,¹⁰⁵ onda bismo očekivali bar toliko da će Adamček podložničke izjave lokalizirati upravo u to razdoblje, a ne prije ili kasnije, ali on to ne čini. Jer ako se izjave o prisilnom kupovanju vina, o uzgajanju Tahove štoke, pasa itd. odnose na razdoblje od 1566—1569, onda uzroke koji su podigli kmetove na noge na Božić 1571. ne možemo tražiti opet u tim istim zloupotrebama.

Adamček se s pravom zalaže zato da se početak bune stavi u datum koji sam Tah navodi, tj. 25. XII. 1571., no nedostaje u njegovu tekstu tumačenje uzroka i povoda ovog početka. Akcije pobunjenika u 1572. dijeli u dva niza.¹⁰⁶ U drugom razdoblju (svibanj—lipanj) pobunjenici zauzimaju stubički kaštel, a kad oružane akcije prestaju, Tah i seljaci »su se morali obavezati da će mirno čekati vladarevu presudu provedene istrage«. Adamček naročito potcrtava važnost povratka Heningovaca na posjed. »Dolazak na vlastelinstvo Uršule Meknyczer i njenih zetova, koji su se, jednako kao i Tahy, našli pred problemom obnavljanja feudalne eksploatacije, raspršio je eventualne iluzije koje su neki kmetovi mogli imati o toj porodici.«¹⁰⁷ Smatra, nadalje, da borba otad dobiva »svu svoju antifeudalnu dubinu«. No, s obzirom na to da su »puntari« napustili svoje »puntarsko raspoloženje« i da su sve do početka iduće godine priznavali jurisdikciju u Taha i Heningovaca, valjalo bi se ipak vratiti na prikaz povoda i uzroka koji su doveli do posljednje i najžešće borbe na Susjedu i Stubici. Govoreći u 4. poglavlju o odnosu crkve prema Tahu¹⁰⁸ Adamček misli da je »držanje klera u međusobnoj borbi feudalaca i klasnoj borbi seljaka« stvarno »reakcija na Tahyjevu politiku sekularizacije crkvenog zemljišnog posjeda«, ali ostavlja otvoreno pitanje zašto je Tah tako nastupao prema crkvi. Iz »programa seljačke bune 1573«¹⁰⁹ postavlja samo pitanje »seljačke lojalnosti prema vladaru«, jer je uvjeren da se »falsificirani podaci u cjelokupnoj gradnji o seljačkoj buni pronalaze samo u seljačkom programu, zapravo u pitanju odnosa prema vladaru«.¹¹⁰ Sve takve izjave zatvorenika tumači Adamček kao izraz želje pobunjenika da Tahovu vlast zamijene s vladarevom, o čemu bi se još moralo raspravljati. Najzad, u posljednjem se poglavlju zadržava na »nekim novim podacima o vodjama seljačke bune 1573«,¹¹¹ u kojem mu je najvrijednije upozorenje da je Gubec-beg ili Istvanffyjev Matija Gubec stvarno Jambrek Gubec iz Hižakovca na donjostubičkom dijelu vlastelinstva.

¹⁰⁵ N. dj., str. 76.

¹⁰⁶ N. dj., str. 80, 81.

¹⁰⁷ N. dj., str. 85.

¹⁰⁸ N. dj., str. 85—87.

¹⁰⁹ N. dj., str. 87—89.

¹¹⁰ N. dj., str. 88.

¹¹¹ N. dj., str. 89—93.

U novoj, vrlo lijepo opremljenoj monografiji »Seljačka buna 1573«¹¹² Adamček ponavlja uglavnom rezultate svojih dotadašnjih istraživanja i dopunjuje ih nekim novim poglavljima (obraduje npr. odnos ustanika prema gradjanima, plemićima i Uskocima).¹¹³ Zadržava se posebno na prikazu toka i ugušivanja bune.¹¹⁴ Nekim akcijama susjedsko-stubičkih kmetova u 1572. daje »obilježje šire pobune protiv plemstva«,¹¹⁵ s čime se ne bismo mogli složiti. Medjutim, za ocjenu uzroka bune 1573. vrlo je važno kako tumači odnos Taha prema podložnicima. Ovdje zastupa mišljenje da je »sve do početka opće bune bila na snazi Tahyjeva obveznica od 2. VIII. 1572. kojom se obavezao da neće kažnjavati kmetove sve dok o njihovoj krivici ne odluči vladar«, premda sam donosi tekst Tahove izjave od 7. IX. 1572. kojom on povlači spomenutu obveznicu.¹¹⁶ Nema takodjer dokaza da je od svršetka 1571. do početka 1573. stvorena »i samostalna seljačka vlast« koja je zamijenila »patrimonijalnu vlast feudalaca«. Adamček se u ovoj monografiji više zadržava na pitanju gdje je nikla ideja o potrebi opće bune i pozivajući se na neke istražne spise tvrdi da se iz Stubice kao prvotnog žarišta organizacija širila dalje,¹¹⁷ s čime se takodjer ne bismo mogli složiti. Ali, ne isključuje mogućnost da se takva ideja pojavila »i prije pobune 1572. u kojoj su glavnu riječ vodili susjedgradski kmetovi«. Čini mi se da odgovor na ovo i slična pitanja može dati jedino analiza položaja pojedinih vodja i pojedinačne motivacije s kojima su se pobunjenici uključivali u bunu. Zbog nedovoljno poznate »predigre« bune teško je prihvatiti kao konačnu tvrdnju da su »ustaničkom savezu pristupili najprije cesargradski seljaci«. ¹¹⁸ S druge strane, nesumnjivo je da je ustaničko »bratstvo« zaista obuhvaćalo tako širok prostor kako to Adamček pokazuje. No, mislim da je izvan svake sumnje činjenica da je Ilija Gregorić bio vrhovni zapovjednik vojnički organiziranog pokreta, premda Adamček misli da se njegov položaj »po svoj prilici nije razlikovao od položaja ustaničkih zapovjednika koji su vodili ustaničke vojske prema sjeveru i jugu od glavnog žarišta bune«. ¹¹⁹ Njegove vlastite izjave za to pitanje, dakako, nisu odlučne. Protivno Bromleju, a zajedno s Grafenauerom stavlja Adamček početak oružane bune na Tahove, a ne na Erdödyjev cesargradski posjed.

U poglavlju o »Programu i vojnim planovima pobunjenih seljaka« Adamček ide mnogo dalje nego u ranijim radovima. Čini se da ipak precijenjuje ustanički program — poznat samo po izjavama zatvorenih i mučenih kmetova! — kad smatra da je »u krugu potlačenih i obespravljenih kmetova u XVI stoljeću« mogla nastati »politička koncep-

¹¹² Zagreb 1968.

¹¹³ N. dj., str. 124—127.

¹¹⁴ N. dj., str. 127—180.

¹¹⁵ N. dj., str. 105.

¹¹⁶ Vidi J. Adamček, Građa o susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu 1565—1574, Arhivski vjesnik VII—VIII, 1964—1965, str. 295—296; dalje = Građa.

¹¹⁷ N. dj., str. 106, 107.

¹¹⁸ N. dj., str. 107.

¹¹⁹ N. dj., str. 109.

cija o preuredjenju čitava društva«. ¹²⁰ Premda Adamček uvjerava kako nas takav program ne mora zbunjivati »zbog nekih utopističkih i nerealnih elemenata«, jer je tobože i »buna u krajnjoj liniji bila nerealan pothvat, juriš na nebo, koji se nije mnogao ostvariti«, smatram da su seljački vodje naprotiv stvorili *vrlo realan plan i program* koji nimalo nije »jurišao na nebo«! Dakako, sasvim objektivnu i nepristranu sliku povoda i uzroka bune i ciljeva pobunjenika vrlo je teško dati, prije svega zato što svaki istraživač u tom, po svojoj naravi izrazito subjektivnom izvornom materijalu, uklanja ono što smeta njegovu shvaćanju. To se najbolje razabire u pitanjima odnosa pobunjenika prema caru, ¹²¹ u problemu Gupčeva imenovanja za kralja ¹²² i najzad u pitanju osnivanja tzv. »seljačke države«. ¹²³

U ovoj monografiji obradjuje Adamček i dosad nepoznata žarišta bune u Zagorju. ¹²⁴

Prema tome, Adamček je najprije izdanom gradjom, a zatim i svestranom obradbom bune najviše pridonio da je današnja historiografija izašla iz uskih okvira u kojima se nalazila. To, dakako, ne znači da su njegovim priložima iscrpljena sva pitanja koja se u vezi s Gregorić-Gupčevom bunom pojavljuju. ¹²⁵ Naprotiv, problemi još nisu ni sasvim otvoreni, a nova gradja i svestranija obradba starije pridonijet će da se ova buna i sva zbivanja koja su joj prethodila još bolje upoznaju i obrade. Ta na tom smo poslu tek počeli raditi.

¹²⁰ N. dj., str. 111.

¹²¹ Adamček u ovom radu izražava sumnju da je vjera u cara u središtu bune uopće i postojala (n. dj., str. 115).

¹²² Vidi bilj. 41.

¹²³ U najnovijoj historiografiji prevladavaju, mogli bismo kazati, samo različite varijante o toj temi, tj. o tobožnjim, više ili manje samostalnoj političkoj cjelini ili seljačkoj »državi«. J. Bromlej, n. dj., str. 249 je u skladu sa svojim mišljenjem o Matiji Gupcu kao seljačkom »caru« kombinirao i dalje i ustvrdio da su pobunjenici namjeravali osnovati »samostalnu državu«, potez koji tobože daje čitavom pokretu »narodno-oslobodilački karakter«. Jer mnogi velikaši u Hrvatskoj su bili — Ugri, a u Štajerskoj i Kranjskoj — Nijemci! Neobično iznenadjuje da upravo Bromlej, koji se smatra marksistom, dolazi na ideju da društveni pokret u XVI. st. ima nacionalni karakter! Ne shvaćajući uopće položaj tadašnje Slavonije i »ostataka Hrvatske« Bromlej vidi »važnu funkciju« te nove države u borbi i zaštiti od Turaka. O tome dakako da ta Slavonija nema novaca ni da plati banske vojnike on ne vodi računa.

B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 228 osporava Bromlejev »patriotsku« koncepciju upozoravajući ga na to da nacionalne svijesti u to doba nije moglo biti. Ali, nije li i sam išao predaleko tumačeći političke ciljeve pobunjenika? Jer »upornici so, kaže Grafenauer, kakor kažejo njihovi načrti, nameravali ustanoviti novo državno telo, novo deželo na jugovzhodnem delu habsburškega ozemlja« (n. dj., str. 224). Da li je moguće da su buntovnici zamišljali neku državu u kojoj bi oni zamijenili plemiće, kako to u nastavku teksta pretpostavlja Grafenauer? Cini mi se upravo fantastičnom ideja da bi vlast u toj novoj državi dijelili car i seljaci! Tada je Svrač i izjavio da su namjeravali osnovati državu morali bismo posumnjati u vrijednost njegove izjave. I Adamček, Seljačka buna, str. 114 je uvjeren da »plan o stvaranju samostalne države gotovo neminovno izlazi iz drugih ustaničkih namjera«. Oni su tobože zamišljali takvu »novu seljačku državu« u kojoj bi »bili ujedinjeni hrvatski i najveći dio slovenskih seljaka« (n. dj., str. 115).

U zaključku Adamček još jednom podvlači misao »da su pobunjeni seljaci 1573. kao svoj glavni cilj postavili rušenje feudalnog porotka i vrlo vjerojatno stvaranje samostalne seljačke države« (n. dj., str. 118). Smatram da se sve te tvrdnje o samostalnoj ili o bilo kakvoj seljačkoj državi ne mogu braniti niti sačuvanim izvornim materijalom, a još manje shvaćanjima običnog čovjeka u XVI. st. A ako se želi govoriti o ideji kojom se zanosi vojnik u doba bune, onda je i opet promašena misao o državi, jer vojniku treba vojnička, dakle krajiška organizacija gdje će moći služiti. Najzad, što je uopće država u XVI. st. i kako je autori koji o njoj govore zamišljaju?

¹²⁴ N. dj., str. 120.

¹²⁵ Nazivam ovu bunu Gregorić-Gupčevom zato da nekako u naslovu označim dvostruko vodstvo ovog pokreta koji je nikao i razvio se na susjedskom i stubičkom vlastelinstvu.

II.

Nova izvorna gradja

Već je više puta naglašeno da je izvanredna nova gradja tek omogućila da se u nekim pitanjima iz bune 1572/73. pristupi s novog stajališta. Na izdavanju su novih izvora radila trojica odličnih stručnjaka, naime, Josip Adamček, I. Filipović i M. Križman. Najveći je dio novih izvora izdao sam Adamček. Prvu skupinu izvora izdaje 1964-65. To je »Gradja o susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu 1563—1574«,¹²⁶ koja prema tome obuhvaća »samo jedno desetljeće«, tj. Tahov period na tom vlastelinstvu. Adamček je vrlo dobro uočio da upravo taj izvorni materijal ima neobično veliko značenje za upoznavanje prethistorije same bune. Gradja je skupljena iz različitih fondova Arhiva Hrvatske, no pretežno je to materijal iz arhiva zagrebačkog kaptola. Naime, kaptol je kao locus credibilis čuvao akte onih pravnih poslova u kojima je sam sudjelovao ili koji su se na kaptolu odvijali. U toj skupini izvora najdragocjeniji su *Protokoli* (Protocolla Capituli seu Fassiones) prije svega zato »jer sadržavaju koncepte isprava koje se nisu sačuvale u uobičajenoj formi.«¹²⁷ Kolika je njihova važnost vidi se po tome što je dosad bila iz Protokola poznata samo jedna isprava, a Adamček objavljuje preostalu 31 ispravu. U ostalim se serijama kaptolskog arhiva našlo nešto manje izvora. Iz abecedne serije kaptolskog vjeredostojnog mjesta (*Acta loci credibilis, Series I*) štampano je 9, a iz II serije 14 isprava i bilježaka. Adamček popunjuje i gradju o istrazi iz srpnja 1567. Vrlo važnu skupinu čini 37 spisa iz zbirke *Neoregestrata acta*. One obuhvaćaju trogodišnji period komorske uprave na susjedsko-stubičkom vlastelinstvu i detaljno nas upućuje u rad komorskih upravitelja, u njihov odnos prema seljacima i, prije svega, Tahu. Iz spomenutih se spisa tek može zaključivati kakvo značenje ima ta uprava za buntovničko raspoloženje podložnika prema Tahu. Iz arhiva ugarske komore, tj. iz zbirke *Urbaria et conscriptiones* uzima Adamček sesionalni regist donjostubičkog posjeda iz 1567. i objavljuje ga cjelini, dok iz zbirke *Relationes commissariorum regionum* štampa također 8 isprava. Ovu gradju dopunjuje nekim ispravama iz obiteljskih arhiva pohranjenih u Državnom arhivu (5 spisa iz arhiva obitelji Sermage, 5 iz arhiva obitelji Oršić). Sadržajno je čitavu gradju podijelio u dvije skupine: prvu čine materijali o agrarnim odnosima, a drugu svi ostali. Premda je i inventar pokretne imovine Batorijeva dijela vlastelinstva iz 1564. neobično zanimljiv, ipak najveću važnost ima sesionalni regist iz 1567. Adamček s pravom ističe da »taj regist predstavlja osnovni izvor za poznavanje urbarijalnih odnosa na susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu uoči bune 1573.« Njegova je vrijednost prije svega u tome što su u njemu upisani »svi seljački posjedi s njihovim naturalnim i novčanim podavanjima«,¹²⁸ pa omogućuju da se stvori slika o stupnju eksploatacije neposredno prije bune. Međutim,

¹²⁶ Arhivski vjesnik VII-VIII, str. 7—340.

¹²⁷ N. dj., str. 9.

¹²⁸ N. dj., str. 10.

bogatstvo tog izvora nije samo u podacima o ekonomskim odnosima. Detaljni popis stanovnika vrlo je važan i kao izvor za kolonizaciju, za etničke odnose i za problem populacije uopće na slavonskom vlastelinstvu koje nije neposredno ugroženo turskim provalama. Zato ta gradja ima za historilara još veću vrijednost nego što to Adamček ističe. To isto vrijedi i za regist gornice iz 1567. i »Portio familiae Hennyngh 1574«, tj. isprava o diobi susjedsko-stubičkog vlastelinstva između Heningovaca i Tahovih sinova — premda je u njoj upisana, kako i Adamček ističe, samo polovica koja je pripadala Heningovcima — ipak »pruža uvid u situaciju na cijelom vlastelinstvu, jer se svako selo i svako zemljište napose dijelilo«. ¹²⁹ Adamček je prvi obradjujući tu materiju dobro opazio da posebnu vrijednost u popisu imaju podaci o alodiju, dakle o vlastelinskim vinogradima, oranicama i livadama. Zato »ti popisi omogućavaju da se stvori slika o porijeklu, porastu i rasporedu dominikala«. ¹³⁰ Isto vrijedi i za popis krčevina. Kako je popis sastavljen 1574. dakle godinu dana nakon bune, u njemu su označena i pusta selišta, pa on na svoj način odražava teške posljedice bune. Vrlo je važan i popis gornice odnosno vinogradara na istom dijelu vlastelinstva.

Medjutim, Adamček, pristupivši svestranom i sustavnom traženju gradje koja bi mogla osvijetliti još uvijek tamne probleme oko bune, nailazi na popise *crkvene desetine* i *dike* (ratni porez, »pomoć« ili subsidium) koje zbog opsežnosti ne može ovdje i štampati, ali u kasnijoj raspravi služi se desetinskim popisima, prije svega onim iz 1560. Na osnovi njega stvara zaključak o važnosti crkvene desetine među feudalnim teretima. Upozorava dalje istraživače da se u arhivu zagrebačkog kaptola nalazi »još pedesetak spisa o susjedgradskoj desetini (ugovori o arendi, tužbe kaptola protiv feudalaca zbog uzurpacije desetine i sl.)«. ¹³¹

Već je od V. Klaića poznato da popisi dike iz XVI. st. imaju posebnu vrijednost za utvrđivanje strukture slavonskog vlastelinstva. I Adamček upotrebljava popise dike za susjedsko-stubički posjed ističući kao posebno vrijedne popise iz 1566 i 1573. »U popisu iz 1566. nalaze se pribilješke o Tahyjevima okupacijama župničkih zemalja na Stubici, a popis iz 1573. »Nova portarum connumeratio«, sadržava podatke o broju uništenih dimova pri ugušivanju seljačke bune«. Popisi dike iz posljednja dva desetljeća XVI. st. važni su zato što odražavaju »proces dezintegracije vlastelinstva koji je započeo diobom 1574«. God. 1598. drži, kako je Adamček izračunao, »već oko 50 velikaša i plemića zemljišne parcele i kmetove«. ¹³²

U drugoj skupini objavljuje Adamček 109 spisa gradje iz perioda od 1563—1574. Ove izvore odabire prije svega zato da nadopuni i ispravi kriva mišljenja o borbi za susjedsko-stubičko vlastelinstvo. Gradja mu služi da osvijetli ulogu Heningovaca, da pokaže kako je Tah došao do zakupa fiskalne polovice posjeda i kako je utjecao svojim odlukama na razvitak borbe. Novi dokumenti osvjetljuju takodjer borbu Heningovaca

¹²⁹ N. dj., str. 11.

¹³⁰ N. dj., str. 11—12.

¹³¹ N. dj., str. 12.

¹³² N. dj., str. 13.

za povratak na vlastelinstvo. Upravo ta nova gradja služi Adamčeku da prvi u historiografiji pokaže kako do sukoba između Taha i podložnika dolazi već 1567. Na kraju »izražava nadu da će objelodanjanje ove gradje, bez obzira na svoje manjkavosti, pridonijeti upoznavanju seljačke bune 1573«. ¹³³

Medjutim, *Adamček* nastavlja s izdavanjem izvorne gradje. God. 1967 štampa »*Nove dokumente o ugušivanju seljačke bune 1573*«. ¹³⁴ Ta se gradja odnosi na borbu pobunjenih kmetova u varaždinskoj županiji odnosno na parnicu između plemića varaždinske županije i Luke Sekelja protiv Matije Keglevića zbog njegovih nasilja nakon ugušivanja bune. Među štampanim dokumentima zauzima posebno mjesto presuda plemićkih sudaca varaždinske županije od 1. III. 1573. o kažnjavanju dvojice kapetana i pobunjenih kmetova u Selnici. Ne ulazeći ovdje u pitanje da li je doista takav sud mogao izricati smrtne presude — čini mi se da nije! — on ostaje vrlo vrijedno svjedočanstvo, koje je već poslužilo i Adamčeku, o djelatnosti i imenu Gupca (sceleratus homo Ambrosius Gubecz). ¹³⁵ Vrlo zanimljivo je i dokument za karakter Stjepana Gregorijanca pismo Tahovo Maksimilijanu o Gregorijančevu zatvaranju pobunjeničkih kapetana i dovodjenju Uskoka na ustaničko područje. ¹³⁶ Tužba varaždinskih plemića protiv Matije Keglevića također je vrlo važno svjedočanstvo da je Gubec doista izabran za kralja. Vrijedni su i podaci komisije koja je ispitivala Keglevićeva nasilja.

Medjutim, na izdavanju »*Nove gradje o seljačkoj buni 1573*« radili su osim J. Adamčeka I. Filipović i M. Križman. ¹³⁷ To je gradja koju su izdavači našli u austrijskim i mađarskim arhivima tijekom 1968. i 1969. Prva skupina gradje »osvjetljava sudbinu seljaka koji su bili zarobljeni u bici kod Šenpetra u Štajerskoj«. ¹³⁸ U Graz je poslano i ondje ispitano 38 zarobljenika. Uočivši važnost tih ispitivanja (posebno sažetog izvoda iz izjave 33 uhapšenih seljaka), Adamček se posebno zadržava na njihovom tumačenju. On doduše nije sklon prihvatiti izjavu zatvorenika da je vrhovni vođa (supremus dux) bio upravo Ilija Gregorić, ali zatvorenici navode imena još devetnaestorice ustaničkih vodja, među kojima i — Ambroza Gupca! »Taj je podatak dalja potvrda u više navrata izloženih dokaza o tome da se seljački vođa Gubec nije zvao Matija«. ¹³⁹ Adamček ima također pravo kad tvrdi da »izjave uhapšenih seljaka u Grazu potvrđuju sve pretpostavke o visokom stupnju organiziranosti ustaničkog vodstva«, ali ne i tada kad šutke mimoilazi antagonistički odnos koji dijeli ustaničke kapetane od običnih seljaka. U ovoj se skupini izvora nalaze i izvještaji kranjskih staleža o ugušivanju bune, celjskog upravitelja Helfenberga o porazu ustaničke vojske pod Pilštajnom, izvještaj Luke Sekelja o njegovim akcijama na ugušivanju bune i neki

¹³³ N. dj., str. 15.

¹³⁴ Arhivski vjesnik X, 1967, str. 69—115 (dalje = Novi dokumenti I).

¹³⁵ N. dj., str. 77.

¹³⁶ N. dj., str. 78—80.

¹³⁷ I dio. Arhivski vjesnik XI-XII, 1968—1969, str. 7—41; II dio, Arhiv. vjesnik XIV, 1971, str. 223—236 (dalje = Nova gradja I i II).

¹³⁸ N. dj., str. 11.

¹³⁹ N. dj., str. 12.

drugi izvori. Neki dokumenti osvjetljavaju Tahov odnos prema podložnicima sredinom 1573., koji bi, kako Vid Hallek javlja, mogao izazvati novu pobunu.

Drugi dio nove gradje sadrži regeste iz protokola Dvorskog ratnog vijeća u Beču i izvještaje Fuggerovih povjerenika o buni.

Najzad, J. Adamček i I. Filipović izdaju 1971. opširan »Izveštaj o radu na pronalaženju gradje o seljačkoj buni 1573. u četverogodišnjem razdoblju 1968—1971«.¹⁴⁰ Njihov konačni »obračun« o radu pokazuje da su zaista savjesno i marljivo pregledali sve arhive u Hrvatskoj, Slavoniji, Madjarskoj, Austriji i ČSSR za koje su pretpostavljali da sadrže podatke o buni. Tako im je u četiri godine pošlo za rukom pregledati i istražiti 17 domaćih i stranih arhiva i pregledati 98 arhivskih fondova. »Ukupno je pregledano 530 svežnjeva spisa, 145 pomoćnih knjiga i 7 velikih kartoteka«.¹⁴¹ No, autori se ne zadovoljavaju samo tim radom. Oni su pronađene dokumente, osim onih u Arhivu Hrvatske, snimili i tako stvorili zbirku gradje o seljačkoj buni koja je pohranjena u Arhivu Hrvatske.

Izdavači će nastaviti s radom na izdavanju gradje, ali već sada mogu biti zadovoljni s rezultatima svog rada. Oni, posebno Adamček, je ne samo sebi omogućio novi pristup seljačkoj buni, već je zadužio i buduće generacije koje će sa zahvalnošću raditi na tom materijalu. Zato se zahvaljujući nesebičnom radu čitave ekipe i najviše Adamčeka danas može i smije svestranije raspravljati o seljačkoj buni 1572/73. i o zbivanjima na Tahovu posjedu neposredno prije izbivanja bune.

III.

Susjedsko-stubičko vlastelinstvo uoči bune

Pregled najnovije historiografije o seljačkoj buni 1573. vrlo je poučan i potiče na dalji rad. S jedne strane zato što je najveći dio radova radjen prije izdanja nove gradje, a s druge zato što je i u novijoj obradbi ostao čitav niz otvorenih i dodirnutih problema o kojima je zaista vrijedno raspravljati.

Čini mi se kao da se i u najnovijim radovima ne posvećuje dovoljna pažnja *uzrocima* koji su doveli do bune. Naime, nastoji se uzroke svesti na *ekonomsko polje* ili na *povećanu eksploataciju*, a premalo se vodi računa o drugim elementima koji takodjer vrlo mnogo utječu na odnose između podložnika i vlastelina. No, najveći nedostatak cjelokupne dosadašnje historiografije o buni smatram da je *potpuno zanemarivanje problema društvenog raslojavanja među podložnicima*. Neprestano se govori o seljacima ili podložnicima, od Bičanićeva rada i o bogatim seljacima, tako da se najzad dobiva *pogrešna slika o tobože amorfnoj, bespravnoj i potlačenoj masi podložnika* koja se diže *protiv Taha!* Upravo to stanovište da buna ili društveni pokreti uopće nastaju u doba

¹⁴⁰ Arhivski vjesnik XIV, str. 327—355.

¹⁴¹ N. dj., str. 354.

kad je eksploatacija najjača — druga je *zabluda historiografije!* Neće biti teško na primjeru Gregorić-Gupčeve bune pokazati da *vodje* ne pripadaju »bespravnoj i potlačenoj masi« i da su s njom povezani tek toliko koliko im je potrebno da postignu *svoj cilj!* A taj je cilj *prerastao uske okvire feudalne eksploatacije*, jer njegov nosilac *nije seljak*, nego *vojniki*. Taj *vojniki* — dakle Tahov najodličniji podložnik, čezne za *preuredjenjem vlastelinstva* na kojem živi. Kao *najnapredniji podložnik* u ratnom XVI. st., on dobro razabire tko ima najviše mogućnosti da mu osigura vrlo udoban vojnički život. To *nije njegov vlastelin* — to je *vladar*. Stoga, nipošto slučajno, buna 1572/73 ima dvostruko korijenje: ona s jedne strane izvira iz vječne težnje *kmeta* da smanji svoje obveze prema vlastelinu i državi i s druge strane *vojnika* da služi samo caru. No, pregovaranja se između vlastele i nezadovoljnika vode i mogu voditi u XVI. st. samo unutar okvira feudalne eksploatacije i stoga se na prvi pogled čini kao da u buni dominira upravo i samo taj problem, što nije točno. Uostalom, da li su naše, zasad teoretske pretpostavke točne ili točnije od mišljenja cjelokupne historiografije pokazat će ponovna detaljna analiza zbivanja na stubičko-susjedskom vlastelinstvu uoči bune, tj. od 1564, dakle od dolaska Franje Taha do izbijanja otvorenog ustanka u siječnju 1573 g. Ponovni je pretres čitavog pitanja utoliko potrebniji što i najnovija historiografija naginje mišljenju da »krivce« treba tražiti samo među vlastelom, napose je »okrivljen« sam Tah. Medjutim, dragocjeni će nas novoizdani izvorni materijal nepogrešno voditi kroz zbivanja na vlastelinstvu od 1564—1573, omogućivši nam da »sine ira et studio« izdvojimo »krivce« od »okrivljenih« i od »pravednih«. Dakako, bilo bi vrlo zanimljivo proširiti takva ispitivanja i na druga vlastelinstva zahvaćena bunom, no to zbog nedostatka izvornog materijala nije moguće. Utvrdimo stoga najprije što se zbivalo u *žarištu bune* od trenutka kad se na vlastelinstvu pojavio Franjo Tah kao novi suvlasnik.

1. Tahov dolazak na vlastelinstvo

Ne ulazeći na ovom mjestu u druga pitanja, inače usko povezana s F. Tahom kao slavonskim velikašem, nastojat ćemo pustiti same dokumente da oni pričaju o tijeku zbivanja.

Već se početkom 1563. znalo da Andrija Bator, tada dvorski sudac želi otudjiti svoju polovicu Susjeda, Želina i Donje Stubice i zato je 15. I. Andrija Hening pred zagrebačkim kaptolom prosvjedovao protiv otudjenja.¹⁴² On istupa pred kaptolom u ime svoje i svojih kćeri Ane (udate za Mihajla Konjskog), Kunigunde, Marte i Sofije. Smisao prosvjeda je jasan: Andrija Hening i članovi njegove porodice imaju kao suvlasnici na istom posjedu pravo prvokupa, tj. pravo da oni u prvom redu kupe od Andrije Batora njegovu polovicu. A. Hening je očito znao da A. Bator ne želi njemu prodati svoju polovicu, jer prosvjed ne bi inače imao nikakva smisla.

¹⁴² Gradja, str. 161.

Godinu dana nakon toga, ali prije 1. III. 1564., u instrukciji koju Bator daje F. de Weke razabire se da su Heningovci koje zastupa Uršula, udova Andrije Teuffenbacha, ipak pristali na nagodbu s Batorom: ona će se povući u stubički kaštel i ostaviti susjedsku utvrdu Batoru. Njezin položaj otežava Mihajlo Konjski, njezin zet koji u ime svoje žene Ane zahtjeva izdvajanje jednog dijela posjeda. Batorijev poslanik treba da primi račune od dotadašnjeg upravitelja Grgura Mindzentyja, utvrdi stanje na posjedu i provede diobu.¹⁴³ Iz tužbe što je prije 15. VII. upućuje Uršula kralju Ferdinandu doznajemo da je Tah 14. VI. 1564 ušao u svoju polovicu susjedgradsko-stubičkog vlastelinstva. Vrlo je značajno da ulazi »cum turba hominum armatorum«.¹⁴⁴ Uršula i drugi susjedi, koji se, potpuno ispravno, osjećaju oštećeni, smatraju da je Tah svoj dio posjeda — *osvajao*!¹⁴⁵ Činjenica da prema Uršulinoj tužbi Tah stavlja u svoje kaštele 40 stražara i zabranjuje Uršuli da postavi bilo kojega svog čovjeka dovoljno pokazuje kakvo stanje nastaje na vlastelinstvu odmah po dolasku Taha. Uostalom, Uršula izričito tvrdi da su braća Bator uvela Taha u posjed s pomoću 40 vojnika kojima se ona, posve razumljivo, nije mogla oprijeti. Dok u tom dijelu optužbe Uršula bez sumnje ne govori neistinu, na Tahov odnos prema kmetovima gleda sasvim s drugog stajališta. Ona je u tom pitanju pristrana prije svega zato što su kmetovi *zajednički* (indivisi), pa od samog početka služe protivnicima *kao sredstvo* u međusobnom obračunavanju. Uršula prva počinje s tužakanjem. Ona tuži vladaru da je Tah počeo na razne načine smetati zajedničke kmetove i da ih ne pusti da dodju do nje,¹⁴⁶ što je za neprijateljske odnose medju njima razumljivo. Uršula ne bi oklijevala da kmetove upotrijebi protiv Taha. Upravo zato mi se čini da se Uršulina tužba ne može upotrijebiti za osvetljavanje »držanja seljaka u borbama feudalaca oko vlastelinstva«,¹⁴⁷ jer bi Uršula vrlo rado upotrijebila bilo kakav Tahov prijestup kao dokaz njegova nasilja nad kmetovima. Pa i tužba Mihajla Konjskog protiv Taha se lako može provjeravati podacima kasnije istrage. On tuži (zajedno s Uršulom) Taha da ga ne pusti u susjedsku utvrdu, da njegovu ženu Anu (kćer Uršulinu) i njezine sestre drži u gradu kao zatočenice, ali »attestationes pro Tah contra Konzky«¹⁴⁸ svjedoče drugačije. Tah se u odnosu prema Konjskom drži uputa koje su mu dali A. Bator i A. Hening. Obojica su zabranili Konjskom ulaz u utvrdu (zbog njegovih zahtjeva za dio posjeda) tako da je Ana odlazila u podgradje kad je Konjski bio ondje!¹⁴⁹ Kako je Konjski još uvijek zahtijevao »portio dictae dominae consortis suae ex bonis dictorum castri et castelli«,¹⁵⁰ uložio je novu tužbu vladaru.

¹⁴³ Gradja, str. 161—163.

¹⁴⁴ Gradja, str. 167.

¹⁴⁵ Gradja, str. 167. »Qui quidem dominus Franciscus de Thah a tempore huiusmodi occupationis dictorum castris et castelli . . .«

¹⁴⁶ Gradja, str. 167. »miseros etiam colonos, inter ipsas querulantes ac prefatos dominos de Bathor hucusque indiuisos, idem dominus Thah diverso modo opprimere incepit ac eisdem colonis aditum ad easdem conquereutes prohibet.«

¹⁴⁷ Gradja, str. 167, bilj. 3.

¹⁴⁸ Gradja, str. 172—173.

¹⁴⁹ Svjedoci pričaju kako je Konjskog na vratima dočekivala straža koja je imala strogi nalog da mu zabrani ulaz. Jedan od svjedoka priznaje da je Ana, kad joj je suprug došao u susjedsko podgradje, spavala izvan grada i ujutro se u njega vraćala.

¹⁵⁰ Gradja, str. 174.

Kmetovi se pojavljuju u Uršulinoj tužbi vladaru očito zato da se pokaže kako Tah od dolaska smeta njezine kmetove. Stoga pristran Uršulin prikaz odnosa Taha prema podložnicima u prvim mjesecima njegova dolaska ne može služiti kao podloga za bilo kakve zaključke o njegovu »proganjanju« zajedničkih kmetova. Točna je doduše Adamčkova konstatacija da se »taj kondominij postepeno pretvorio u izvor sukoba i nesporazuma između vlasnika«, ali neobično bi bilo da je Tah doista već tada »počeo različitim sredstvima tlačiti seljake«,¹⁵¹ kad ni kasnije, nakon 1565, kad je imao pravo da postupa protiv optuženih kmetova *nije učinio ništa!* Medjutim, već ove tužbe pokazuju Uršulin karakter: oštećena u svojim pravima, Uršula se ne ustručava u borbi s očito jačim protivnikom upotrijebiti i neistinu ako smatra da će pomoću nje nešto postići.

Već je Adamček zapazio da su Heningovci protiv Tahove kupovine »poduzeli najprije različite pravne mjere«. ¹⁵² Pred zagrebačkim se kaptolom se ulažu protesti svih osoba koje su pogodjene nezakonitom Tahovom kupnjom. Najprije 27. V. protestira medvedgradski kaštelan M. Horvat u ime svog gospodara Ambroza Gregorijanca. Povrijedeno je njegovo pravo prvokupa koje mu »ratione contiguae vicinitatis... magis quam praefato domino Francisco de praetacta Thah competeret«. ¹⁵³ Tada predaje isti kaštelan prosvjed i u ime obitelji Hening i zatim u ime bana Petra Erdödyja. ¹⁵⁴ Svi spomenuti susjedi imaju više prava na polovicu susjedgradsko-stubičkog posjeda od Taha. Najzad, pojavljuju se i gornjostubički plemići i vlasnici posjeda i u ime »universorum nobilium generationis de praetacta Felsew Zthobycza« također prosvjeduju. ¹⁵⁵

Valja posebno naglasiti da vladar — to su posljednji dani vladavine Ferdinanda ¹⁵⁶ — premda je Tah njegov pouzdanik, ne ostaje gluh za spomenute tužbe, prije svega na tužbu Heningovaca. Ugarski kraljevski namjesnik Nikola Olah piše zagrebačkom kaptolu da po carskoj zapovijedi pozove Taha koji neka *Uršuli vrati kupljenu polovicu vlastelinstva* uz cijenu koju je sam dao Batoru. ¹⁵⁷ Ako to Tah ne bi želio učiniti, neka ga po jednom članu kaptola pozove *na banski sud* (petnaest dana nakon obavijesti), Već dan kasnije, tj. 21. VII, sam ban Petar Erdödy nalažu kaptolu da carevo pismo povodom Uršuline tužbe odnese Tahu i javi mu zatim njegov odgovor. ¹⁵⁸ Kaptol izvršava banski i carev nalog, ali se Tah baš mnogo ne žuri da izvrši zapovijed. Pošto je jedva pustio kanonika Selničkog u susjedsku utvrdu — Mihajlo Konjski koji je s njim mora ostati pred vratima — pročitao je pisma i izjavio »quod ipse fuisset et esset obedientissimus, perpetuus atque humillimus seruitor« pokojnog kralja Ferdinanda i da sve što ima njemu i pripada i zato će

¹⁵¹ Prilozi, str. 53.

¹⁵² N. dj., str. 52.

¹⁵³ Gradja, str. 163—164.

¹⁵⁴ Gradja, str. 164—166.

¹⁵⁵ N. dj., str. 166.

¹⁵⁶ Ferdinand umire 25. VII. 1964.

¹⁵⁷ Pismo od 20. VII. 1564; Gradja, str. 169—169.

¹⁵⁸ Gradja, str. 169—170.

mu on sam poslati ili dati odgovor. U međuvremenu i Uršula proširuje tužbu i obraća se na Maksimilijana koji 10. XI. zapovijeda Tahu da ne smeta Konjskog »ac alios etiam nobiles, qui filias eiusdem dominae exponentis in uxores vellent ducere«. ¹⁵⁹ Štoviše, i dvorski sud smatra da Tah nanosi nepravde Heningovcima i vladar ne želi više trpjeti to stanje (quod cum nos pati neque deceat, neque velimus). ¹⁶⁰ Zato neka Tah smjesti omogućiti Konjskom i ostalim »ženicama« — medju njima je i Stjepan Gregorijanec — da udju u grad.

Vrlo je karakteristično da novi vladar, očito namjerno, *prešućuje glavni uzrok spora*. Sukob Tah—Uršula svodi, najvjerovatnije pod utjecajem dvorskog suda ili samog Batorá, na zaista *nebitan spor* oko ulaska Uršulinih zetova u susjedsku utvrdu! Tahu, posve razumljivo, nije bilo teško pokazati da u pitanju Konjskog nije učinio nikakvu novost, jer je, kako smo pokazali, već njegov predšasnik zabranio da ga pušte u grad. Medjutim, ban ipak ostaje kod sadržaja Uršuline prvotne tužbe i 23. XII. 1564. poziva Taha na svoj sud zbog nezakonite kupnje polovice vlastelinstva. ¹⁶¹ Ban se poziva na »communis estimatio« koja mu takodjer nalaže da Uršuli pruži pravdu!

No, činjenicu da ban pokreće postupak protiv Taha *bez izričita kraljevskog naloga* iskorištava Tah vrlo brzo u svoju korist. Znajući da vladar bar formalno ne osporava važnost njegove kupnje, Tah se uopće *ne odaziva* banskom pozivu. Tada Heningovci počinju, potpomognuti Gregorijancima, organizirati *oružani otpor*. Uršuli pomaže prije svega Ambroz Gregorijanec, otac njezina zeta Stjepana, koji je tada i viceban, dakle iza bana najutjecajnija ličnost u zemlji. On obavještava (4. II. 1565.) svoju »sestru« Uršulu da joj šalje plemića Petra Herendića (est homo militaris in equo), a da je naručio još 50 haramija koje će voditi njemu odani vojvode. ¹⁶² U kasnijoj se optužbi ističe da je Uršuli i njezinim zetovima pomagao i Ambrozov brat zagrebački biskup Pavao Gregorijanec. ¹⁶³

2. Tahova obitelj protjerana s imanja (27. I. 1565.)

U beletristici je dovoljno popularizirano to osvajanje Susjeda, a i Adamček se nedavno zadržao na opširnom opisu protjerivanja Tahove obitelji iz Susjeda i Stubice. ¹⁶⁴ On ima pravo kad ističe da su u siječnju 1565. Heningovci doduše postali »potpuni gospodari susjedgradsko-stubičkog vlastelinstva«, ali to je bio rezultat »precjenjivanja vlastitih snaga i utjecaja«. ¹⁶⁵ Tah ima kao kraljevski vijećnik mnogo jače veze, a osim toga *nakon svog nezakonitog čina* Heningovci nužno gube potporu bana Petra Erdödyja. Prema tome, u tom se trenutku uloge protivnika mijenjaju i Uršula se sa svojim zetovima našla »s one strane zakona«, dok Taha kao izagnanika pomažu ban i zagrebački biskup.

¹⁵⁹ N. dj., str. 171.

¹⁶⁰ N. dj., str. 172.

¹⁶¹ N. dj., str. 175—177.

¹⁶² N. dj., str. 177—178.

¹⁶³ N. dj., str. 179.

¹⁶⁴ Prilozi, str. 53—55.

¹⁶⁵ Prilozi, str. 54.

U zauzimanju susjedske utvrde posljednjih dana mjeseca siječnja sudjeluju i susjedgradsko-stubički podložnici koje Uršula i njezini prištaše vode u *oružani sukob s vlastitim vlastelinom*. To je okolnost koja je i u nesredjenim prilikama XVI. st. u najmanju ruku *neobična*, jer se doduše događalo i događa, i to vrlo često, da vlastela vode svoje podložnike u rat na susjedno vlastelinstvo, ali »neprijatelj« nije ujedno i vlastelin kmeta—napadača! Dakle, protiv Taha ustaju i njegovi vlastiti kmetovi. Upravo ta činjenica daje zbivanjima početkom 1565. posebno značenje. Ta Tah dobiva zakonsku mogućnost da zbog izdaje kazni svoje vlastite kmetove. Medjutim, upravo novi dokumenti primoravaju historičara da sasvim drugačije sudi o ulozi podložnika 1565. i o Tahovu postupku nakon povratka na vlastelinstvo. Danas je jasno da podložnici pomažu Uršuli u *beskrovnom izbacivanju Tahove obitelji* sa Susjeda i Stubice, ali da je jedva bilo prilike da se suprostave banskoj vojsci, kako je to historiografija pretpostavljala i pretpostavlja. Dvije banske optužnice,¹⁶⁶ o kojima će još kasnije biti riječ, pozivaju na sud one kmetove Uršule i Taha koji su sudjelovali u izbacivanju Tahove žene Jelene Zrinske i njezine djece s oba dijela posjeda. Uostalom, citajući tekst tih optužnica ne možemo se oteti dojmu da su sastavljene prema sesionalnom registru, a ne prema stvarnom sudjelovanju kmetova i podložnika u toj akciji. Stoga se dakako moramo zapitati da li je za takav postupak prema Tahovoj ženi i djeci doista bilo potrebno oko 800 kmetova, kako se tvrdi u tekstu optužnice.¹⁶⁷ Ta Uršulini su ljudi navalili na susjedsku utvrdu i zatvorili svega *šest članova posade* — dvojicu kaštelana, jednog potkaštelana i dvojicu vojnika¹⁶⁸ — i na *taj način su istjerali* Jelenu Zrinsku i njezinu djecu (Et sic tandem dominam Helenam Zriny ac praefatum dominum Franciscum Thahy, liberosque ipsorum, tam exponentes, quam etiam reliquos praenotatos, ex ipso castro Zomzedwara consequenterque portione ipsorum possessionaria in eodem castro habita, exclusissent et excludi fecissent).¹⁶⁹ Jer kad se Jelena Zrinska vraća na Susjed gradska vrata zatvorena. Tada ona šalje svog sina Baltazara do mosta susjedske utvrde (ad pontem eiusdem arcis) i on pokušava rukama zaustaviti već podignuti most, ali ga Uršulini ljudi pucanjem iz grada tjeraju. I dok Jelena Zrinska »tristis et mesta« zbog »dolosam exclusionem« sjedi pred utvrdom, Uršulin zet Mihajlo Konjski i njegova žena Ana ulaze »s mnogim svojim službenicima« u sam grad! I pošto su i druge Uršuline kćeri ušle u grad, oni šalju svoje ljude do Jelene i njezina dva sina, stavljaju ih kočiju u kojoj su bili na šetnji i voze ih do granice susjedskog posjeda na cesti koja od Susjeda ide prema zagrebačkom Gradecu. Usput su pratili kočiju svirajući sve do spomenute granice, a tada su istjerali Jelenina kočijaša, našto poplašane konje hvata samoborski tridesetničar Ivan Posner, koji, kako optužnica tvrdi, dolazi slučajno do Jelenine kočije.

¹⁶⁶ Prva je od 27. II. 1565., a druga od 9. IV. 1565. (Gradja, str. 178—184 i 184—189).

¹⁶⁷ Gradja, str. 182.

¹⁶⁸ Kaštelana plemića Ivana Zadorija i Marka Jurinića, potkaštelana Ivana Horváta i dvojicu vojnika (Mihajla Lalina i Andriju Somodja) sa stražarom Jurjem Sakačem.

¹⁶⁹ Gradja, str. 180.

Dakle, sve što optužnica može predbaciti Uršulinim ljudima to je najprije *sramota* koju Jelena i njezina djeca doživljavaju, a zatim i *mogućnost smrti*, jer se *moglo dogoditi* da su poplašeni konji izvrnuli kočiju! Prema tome, bezazlena i dobro smišljena *lakrdija* u kojoj se Tahovoj ženi i djeci uopće ništa nije dogodilo. Jelena bježi banu u Rakovec, ali se vraća na vijest da su ugrožene i njezine kćeri u donjostubičkom kaštelu. Optužnica i u tom dijelu pretjerava, jer tvrdi, da je Uršula skupila oko 800 kmetova s kojima je najprije protjerala bosonogu Tahovu djecu do granice donjostubičkog posjeda, a zatim je, ponovo s 800 kmetova napala kod brda Kamenjaka Jelenu i njezinu pratnju kad je išla po djecu u Gornju Stubicu. Teško je povjerovati optužnici koja tvrdi da se Jelena, pošto su joj prevrnuli kočiju i uzeli navodno kutiju s novcem, spašava samo zato što joj polazi za rukom da na jednom konju pobjegne zajedno s dvojicom sinova. Najzad, u njezinoj su pratnji Šimun Keglević i Krsto Gruber i neki gornjostubički plemići i nikoga od pratnje Uršulini ljudi ne diraju! Sve što čine, je to, da izvrše Jeleninu kočiju. Očito je da su htjeli lako bi poubijali i Jelenu i njezinu pratnju. Konačno, treći organizirani napad Uršulinih ljudi izvršen je 1. II. 1565. kad navaljuju na Petričevićevu kuriju u Gornjoj Stubici, misleći, prema riječima optužbe, da se u njoj nalaze Tahove kćeri. I sada Petar Petričević »s božjom pomoći« uspjeva pobjeći i na taj način spasiti živu glavu! Ovaj je napad jedini ozbiljni prijestup Uršulinih i Gregorijančevih ljudi (optužnica ističe da Uršulu pomaže i zagrebački biskup Pavao Gregorijanec), jer je tada navodno srušena Petričevićeva kurija i opljačkane su njegove stvari. Pitanje je dakako da li je uzrok takva postupka onaj koji navodi optužnica? Naime, malo je vjerovatno da bi »buntovnici« koji su Tahovu djecu bez poteškoće mogli ubiti još u donjostubičkom kaštelu, sada navaljivali na Petričevićevu kuriju da ih ondje ubiju. Ne valja zaboraviti da je Petričević Tahov kaštelan i nije isključeno da se Uršuli posebno zamjerio pa je iskoristila priliku i poslala svoje ljude da ga »kazne«. U svakom slučaju optužnica ne tvrdi da i u tom napadu sudjeluje 800 podložnika, nego da su po Uršulinoj želji i posebnoj zapovijedi te savjetu obojice Gregorijanaca navalili »mnogi ljudi i službenici i seljaci« (quamplurimis hominibus et seruitoribus, rusticisque).¹⁷⁰ Prema tome, u optužnici je pozvano pred sud »oko 800 ljudi« prije svega zato što su sudjelovali u »ispraćaju« Tahove žene i djece do granice njihova posjeda. Jer valja posebno naglasiti da Uršulini ljudi, bez sumnje po njezinu nalogu, *ne diraju Tahove stvari* i ne uništavaju nekretnine bilo u Susjedu ili Donjoj Stubici.

Ban Petar Erdödy je, kako je već spomenuto, pokrenuo postupak protiv Heningovaca i njihovih kmetova koji su sudjelovali u protjerivanju Tahove porodice. On izdaje 27. II. 1565,¹⁷¹ prvu optužnicu, poziv na sud, u kojem su popisani ne samo Uršula i njezini pristaše nego i podložnici. Ovaj je prvi popis ustanika načinjen po svoj prilici na br-

¹⁷⁰ Gradja, str. 182—183.

¹⁷¹ Gradja, str. 179—184.

zinu i obuhvaća samo najvažnije »buntovnike«, ali je i takav vrlo zanimljiv, prije svega zato što omogućuje da pratimo »buntovničku djelatnost« susjedsko-stubičkih podložnika od početka 1565. Ne iznenadjuje nas što su na prvom mjestu popisani kao krivci Uršulini oficijali u Stubici i Susjedu.¹⁷² To je normalno da svaki vlastelin šalje u »rat« najprije svoje činovnike. Na njih će se svaliti i sav bijes Taha (to pokazuju podaci istrage iz 1567., na koju ćemo se još vratiti). Tada, tj. 1567., poručuje Tah po svom čovjeku zagrebačkom kaptolu da se njegove osvete treba da boje sedmorica podložnika, među kojima su Ivanušec, Filipčić i brdovečki sudac. Ivanušec i Filipčić su jedini kmetovi koji su prema prvom popisu buntovnika (jedan je iz Stenjevca, a drugi iz Ivanovca) sudjelovali iz svojih sela u protjerivanju Jelene i njezine djece. Objektivna svjedočanstva u istrazi 1567. pokazuju da je Tah doista održao svoju riječ: istjerani su vojvoda Valentin, Ivan Čačković i Matija Majerić iz Brdovca, Nikola Sukalić iz Zapresečja (Zaprešića), Matija Filipčić iz Podgorja, Matija Jančić iz Pušće i Ivanušec iz Stenjevca.¹⁷³ Jedini kmet kojega u prvotnom popisu nema, a Tah ga ipak tjera sa sesije, jest Petar Bedečić iz Otoka.¹⁷⁴ No, valja istaći da su spomenuti kmetovi na prvom banskome popisu odnosno u prvoj optužnici, što znači da je njihovo sudjelovanje u »buni« tada opće poznato. Teško je zasad dokazati zašto je Tah progonio upravo spomenutu sedmoricu podložnika kad je iz druge banove optužnice poznato da je u dogadjajima početkom 1565. sudjelovalo više od 600 podložnika (ban je u prvoj optužnici tvrdio da ih je bilo oko 800). Ne čini se neobičnim da je najveći broj osumnjičenih podložnika iz Brdovca, vojnički najjače organiziranog sela na susjedskom vlastelinstvu, kao ni to da se Uršulinu pozivu odaziva, uz ostale, i sudac ili vesnik iz Brdovca. Vesnici su od organizacije vlastelinstva u XIII. st. vlastelinski predstavnici na selu i stoga se vlastelin na njih i najprije obraća. Dakako, Tahu nije moglo biti svejedno da li je u progonu njegove obitelji sudjelovao neki podvorac ili sudac iz najvećeg naselja na susjedskom dijelu vlastelinstva.

Banov poziv na sud iz 27. II. 1565. važan je izvor, kako spomenusmo, prije svega za upoznavanje onih podložnika na koje se javno ukazivalo kao na najveće krivce pri protjerivanju Jelene Zrinske i njezine djece. Stoga bismo upozorili posebno i ponovo na popis brdovečkih kmetova i libertina. Naime, među osmoricom kmetova spominje se i »*Ilya dicto de Zenthgorycza*«¹⁷⁵ — dakle *Ilija Gregorić!* Prema tome, Ilija koji je vojnik po zvanu iskorištava zajedno s drugim brdovečkim predijalima priliku za »rat«, premda Uršula nije ni mogla ni htjela obećati onim vojnicima koji će se odazvati njezinom pozivu neki plijen. Radilo se

¹⁷² To su: provizor plemić Matija Zazoci, donjostubički kaštelan Juraj Sabo, Franjo Puhakovec (u drugim izvorima Puhakovečki), susjedski »dvorski« Ivan Sabo, susjedski potkaštelan Matija Sipoš, vojnici (pedites pixidarii) Andrija i Ivan Hegeduš, Petar Bedečić, Juraj Pečarić, Matija Kiš, Luka i Matija Horvat. Vidi Gradja, str. 179.

¹⁷³ Vidi I.Bojničić, Preslušavanje svjedoka proti susjedgradskom silniku Franji Tahiju god. 1567., Vj. zem. arkiva XII, 1910, str. 16—47.

¹⁷⁴ Petar Bedečić nije doduše u popisu kmetova buntovnika, ali on je vojnik u susjedskoj utvrdi. Vidi bilj. 176.

¹⁷⁵ Gradja, str. 179.

samo o proganjanju kod kojega nitko nije smio prolijevati krv. Bilo bi stoga promašeno kad bismo ovaj korak Ilije Gregorića protumačili kao izraz nezadovoljstva bilo njegová ili ostalih brdovečkih predijala s Tahom kao vlastelinom. Ta oni su jedva i vidjeli Taha. S druge strane, ni Tah se ne osvećuje ni jednom vojniku koji je sudjelovao u »buni« i tjera samo Uršuline činovnike. On kao dugogodišnji vojnik vrlo dobro zna cijeniti vrijednost vojnika na vlastelinstvu. Ta Gregorić je usprkos »crne liste« na kojoj se u banskoj tužbi našao ostao u službi Taha i 1568. poslala ga je ista Jelena Zrinska, kako sam priča u istrazi, na pljačku zajedno s ostalim vojnicima i tada je bio zarobljen.¹⁷⁶

U drugom banskom pozivu na sud izdanom 3. IV. 1565. optuženo je zbog napada na Petričevićevu kuriju u Gornjoj Stubici više od 600 kmetova (točno 619 podložnika). Za kasniji je odnos Taha i susjedsko-stubičkih kmetova opet vrlo važno da se utvrdi nova činjenica: od osmorice istjeranih kmetova (prema podacima istrage provedene 1567.) šestorica su sudjelovala samo na napadu na Susjed 27. I. 1565., a dvojica samo na Petričevićevu kuriju. Ne nameće li ta činjenica ovaj zaključak: Tah kažnjava osmoricu kmetova prije svega zato što su oni predvodili zajedno s Uršulinim činovnicima napad na Susjed? U svakom slučaju glavni dio kmetova vode Uršula i njezine kćeri i zetovi u osvajanju donjostubičkog kaštela, a u tom osvajanju ne sudjeluju više oni kmetovi kojima se Tah osvećuje i oduzima im zemlje. A ipak u stubičkom »pothvatu« sudjeluju, prema tekstu optužnice *sva sela na oba vlastelinstva* (619 kmetova iz 73 sela).

Ako dakle na Tahov postupak prema »buntovnicima« gledamo u svjetlu gornjih podataka razabrat ćemo da on ne upotrebljava krajnje mjere prema kmetovima jer gleda u njima bez sumnje *oružje svojih protivnika*. Jedino osmorica, među kojima nije i kasniji pobunjenički vođa Ilija Gregorić, gube svoje posjede koje Tah, gotovo bez izuzetka daje *svojim činovnicima*. Naime, selište vojvode Valentina iz Brdovca dobiva njegov susjedski provizor »dijak« Juraj (Georgius literatus), Majerićevu sesiju u istom mjestu preuzima plemić Juraj Bartaković,¹⁷⁷ a Čačkovićevu Nikola Šajnović, obojica Tahovi vazali (servitores). I Martina Gušetića nagradjuje imanjem Uršulina provizora Matije Zazocija iz Brdovca, dok njegov susjedski kaštelan Ivan Lolić dobiva Sukalićevu sesiju u Zaprešiću. Prema tome, neće biti točno mišljenje prema kojem Tah tjera kmetove s posjeda prije svega zato što namjerava na novom vlastelinstvu živjeti i »intenzivno ga eksploatirati.«¹⁷⁸ Tah će kasnije biti primoran da izgradi još jedan alodij — ta vlastelinstvo je golemo! — ali premda mu se već u početku pruža prilika da kmetove potjera i uzme njihova selišta za sebe i pretvori ih u alodij, on to ne čini. Dakako, ne iz neke osobite naklonosti prema podložnicima, nego zato što je Tah *vojniki* koji veliki dio svog života provodi u vojničkoj službi u Ugarskoj (najprije u Sigetu, a zatim u Kaniži), dakle izvan vlastelinstva i jedno-

¹⁷⁶ F. Rački, Gradja za povijest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1575, Starine VII, 1875, str. 289—290 (dalje = Rački, Gradja).

¹⁷⁷ Majerić je brdovečki sudac, a Bartaković donjostubički kaštelan.

¹⁷⁸ J. Adamček, Prilozi, str. 52.

stavno *nema vremena* da se bavi gospodarstvom na novom posjedu. Od velikog broja optuženih kmetova on će kazniti samo osmoricu, upravo onoliko ljudi koliko mu treba selišta za njegove »servitores«. Pri »izboru« pazi da ne budu kažnjeni *njegovi vojnici* i zato se »Iliji iz Svete Gorice«, premda sudjeluje u susjedskom obračunu, ništa ne dogadja. Tah će tražiti i naći druge načine da iz vlastelinstva koje je *vrlo skupo platilo* izvuče bar jedan dio novca.

Banova druga pozivnica na sud od 9. IV. 1565. dragocjen je izvor koji razotkriva na neki način vojničku strukturu susjedsko-stubičkog vlastelinstva. Popis nabraja, kao što je spomenuto, »buntovnike« iz 73 sela, ali to nije *amorfnu gomilu podložnika*, nego vrlo jasno raslojeno društvo. »Prestupnici« su popisani prema mjestu stanovanja i »zanimanju«. Već se na prvi pogled može lako razabrati da vojnici — *to su predijali* — nisu jednako raspoređeni po čitavom posjedu. Upada u oči da na *stubičkom posjedu nema ni jednog vojnika!* Ni u Donjoj sučiji (oroslavskoj), ni u Gornjoj sučiji (golubovečkoj) nije prijavljen ni jedan predijal. Sasvim drugačiju sliku pruža susjedsko vlastelinstvo. Premda je susjedska utvrda najvažnije središte čitava posjeda, ipak su predijali smješteni u selima *blizu štajersko-slavonske granice* točnije *u brdovečkoj sučiji*. Po broju predijala »prestupnika« odskake od ostalih selo *Prigorje* u kojem služe sedmorica predijala, a njima se pridružilo još 23 kmetova. Slična je situacija u *Gornjem i Donjem Šenkovcu*. Od 12 »buntovnika« u Gornjem Šenkovcu 4 su predijali, a iz Donjeg Šenkovca odaziva se Uršulinu pozivu 5 predijala! Čini se da u Vukovom selu nije bilo predijala, a u oba Laduča žive ne samo predijali, nego i *njihov kapetan*. Tekst pozivnice nije toliko jasan da bismo iz njega mogli sasvim sigurno zaključiti da li u Gornjem Laduču živi 16 ili 4 predijala na čelu s Nikolom Kraljem kao kapetanom.¹⁷⁹ Pribrojimo li Matiju Fistrića — kasnijeg pobunjeničkog kapetana — iz Trstenika i Tomu Duranića iz Kraja dobili smo broj predijala »buntovnika« iz 1565. Ako, dakle, pokušamo izračunati omjer između »običnih buntovnika« i predijala »buntovnika« početkom 1565., onda dobivamo 152:21 ili oko 14,2 % vojnički organiziranih podložnika u brdovečkoj sučiji. Medjutim; broj je vojnika — podložnika nesumnjivo veći, jer popis »buntovnika« iz 1565. *u načelu* donosi imena podložnika s onog dijela vlastelinstva koji pripada Uršuli. Da je takva pretpostavka opravdana pokazuje popis Gregorićevih kapetana: ni jedan između njih ne igra nikakvu ulogu u zbivanjima početkom 1565. Ali, Gregorićeva se vojna organizacija oslanja na stvarno stanje na susjedskom posjedu: on sam je iz Svete Gorice kod Trstenika (dakle podložnik franjevačkog samostana Sv. Marije osnovanog 1527.), a kapetani su birani iz Zaprešića, Pušće, Podgorja, Stenjeveca, Novaka i Stupnika) prema redosljedu kojim Svrač nabraja kapetane u istrazi 23. II. 1573).¹⁸⁰ Gušetić i Šajnović su takodjer iz brdovačke sučije. Prema tome, 7 sučija susjedskog vlastelinstva daju kao predstavnike kapetane u vojničko zapovjedništvo po-

¹⁷⁹ Gradja, str. 185.

¹⁸⁰ F. Rački, Gradja, str. 268.

kreta 1572/73., dok »*triumvirat*« sa *stubičkog dijela posjeda ne ulazi u Gregorićev vojnički plan!* Stoga se bez ustručavanja smije povjerovati Gregorićevoj izjavi danoj u prvoj istrazi (11. IV. 1573.) kad je na mučenju rekao da on »*sey niergendt annderstwo als der herrschaft Sossed vnnderthonnen Obrister gewesst*«. ¹⁸¹ Sa stubičkim se podložnicima Gregorić ne može mnogo pomoći, jer među njima nema, čini se, vojnika po zanatu. Pogranični položaj brdovačke sučije uvjetuje na neki način i Gregorićevu politiku prema susjedima, prije svega prema česargradskim podložnicima, ali i prema štajerskim i kranjskim susjednim imanjima.

Medjutim, obračun je podložnika s Tahovom obitelji početkom 1565. po mom uvjerenju samo *posljedica sukoba* u kojem su se suvlasnici na tom velikom vlastelinstvu našli nakon Tahove kupnje. Takav zaključak opravdavaju i obje banske optužbe. Usporedjene s popisom Batorova dijela vlastelinstva ¹⁸² nesumnjivo pokazuju da se Tahov podložnik uglavnom ne odaziva Uršulinom pozivu i da se podložnici koji imaju malo ili ništa zemlje vrlo rijetko pridružuju »buntovnicima«. Popis je prema tome i svojevršno svjedočanstvo za društveni sastav »buntovnika« i može se, posve razumljivo, upotrijebiti i kao podloga za stvaranje zaključaka za 1572/73. Ni tada se ne diže podložnik koji ima malo krčevine ili vinograda, nego najbogatiji podložnik u selu.

Prema tome, banski sudski pozivi pokazuju kako se na velikom vlastelinstvu ponašaju različite grupe stanovnika tada kad ih vlastelin poziva »u rat« protiv suparnika na istom imanju. Ako se tako veliki broj podložnika diže samo zato da posluži ličnom obračunu između Taha i Uršule, onda treba pretpostavljati da će podložnik vlastite interese braniti s još većim žarom. Dakako, uz uvjet da mu vodje pokreta obećaju nešto što će ga izbaviti iz ne baš lakih feudalnih okova XVI. stoljeća.

3. Poraz banske vojske pod Susjedom (3. VII. 1565.)

Pošto se Uršula domogla čitava posjeda, nastojala je da ga i zadrži. Ban Petar Erdödy je još u svibnju na njezinoj strani te na zahtjev Uršulina zastupnika pokreće novi postupak protiv Taha i članova njegove obitelji. ¹⁸³ Pri tom očito ne vodi dovoljno računa o tome da je vladar već jednom odobrio Tahovu kupnju, jer će ga prije ili kasnije morati poslušati. Maksimilijan II. ima dovoljno razloga da starog i vjernog očeva službenika preuzme i u svoju službu. Zato Tah ostaje i nakon Ferdinandove smrti magister kraljevih konjušnika i vijećnik kraljevskog vijeća ili, kako su Hrvati sami tada pisali, »svete rimské cesarove i kraljeve svitlosti tanačnik«. ¹⁸⁴ Tri dana nakon banove odluke o obnovi procesa protiv Taha zapovijeda Maksimilijan zagrebačkom kaptolu da

¹⁸¹ N. dj., str. 292.

¹⁸² Gradja, str. 31–90.

¹⁸³ Gradja, str. 189–190.

¹⁸⁴ I. Kukuljević, Acta croatica I, str. 273.

Uršuli i njezinim kćerima uruči njegovu ispravu koju im šalje.¹⁸⁵ Dva člana zagrebačkog kaptola i dva banska poslanika odlaze nato na zahtjev Taha 9. VI. u Susjed, jer se upravo navršio 20-ti dan, tj. rok do kojega je Uršula trebala da pusti Taha natrag u njegovu polovicu posjeda.¹⁸⁶ Ali, Uršula se ne predaje tako lako. Ona je bila, izjavljuje poslanicima, uvijek, a bit će i u buduće poslušna caru i kralju, »svom najblažem gospodaru i najkršćanskijem vladaru«, jer se on zakleo da će pružiti pravdu tako bogatašu kao i siromahu. Zato ona zna da on neće smetati nju i njezinu siročad — kćeri je već prije predala u carsku zaštitu — niti će dopustiti da je netko drugi napada. Uostalom, još se se nije čulo »u ovom našem kraljevstvu Slavonije i Ugarske« da je netko osuđen bez zakonskog poziva i sudskog postupka. Nju i njezine kćeri nije nitko pozvao na sud, a još manje osudio. Ona je spremna odgovarati na sudu i podvrći se pravednoj presudi. Najzad, prosvjeduje pred poslanicima protiv svih nasilnika koji svojataju njezine posjede.

Nakon takva odgovora Tahu doista ne preostaje drugo, nego da pred istim poslanicima uloži protest.¹⁸⁷

Medjutim, Tah brzo uvidja da Uršulu treba pobijati njezinim vlastitim oružjem — lukavstvom. On će najprije pridobiti bana koji je još pred nepunih mjesec dana branio Uršuline interese i to predobit će ga izjavom pred zagrebačkim kaptolom ovog sadržaja: budući da je *vladar ponovo povjerio banu* da na svaki način, pa makar i *silom, uvede Taha natrag u njegovu polovicu posjeda*, on i njegovi sinovi se obavezuju da će ga pri tome pomagati i štiti ga.¹⁸⁸ Prema tome, ban je ipak odlučio da ne pomaže više Uršulu. Nema sumnje da se ban u tom trenutku već sprema na vojnu protiv Uršule, dakle na osvajanje Susjeda. Tah nato 14. VI. ponovo prosvjeduje pred zagrebačkim kaptolom protiv Uršulinog postupka s vladarevim i banskim poslanicima kao i protiv njezina odbijanja da ga pusti u susjedski kaštel.¹⁸⁹

No, ban je, pripremajući se po svoj prilici i na Tahov nagovor na oružano pokorenje Uršule, očito potcijenio svoje protivnike. S druge strane, vjerojatno nije računao s tim da se neki članovi sabora neće odazvati njegovu pozivu. On doduše već par dana nakon poraza postavlja na saboru otvoreno pitanje koji je uzrok da se plemići nisu odazvali njegovu pozivu »in expeditione tam contra Turcas, quam sub Zomzedwara«,¹⁹⁰ ali na takvo retoričko pitanje ne dobiva odgovor. Ban se zatim ne usuđuje objaviti na saboru imena »buntovnika« koji su se oprli njegovoj zapovijedi (Retulit dominus banus regno, qui rebelles in mândatis).¹⁹¹ Tako se na saboru poimence citiraju imena rebela »qui contra dominum banum sub Zomzedwar auxilium praestiterunt), ali to je ujedno sve što je ban mogao učiniti.

¹⁸⁵ Gradja, str. 191.

¹⁸⁶ Gradja, str. 192—195.

¹⁸⁷ Gradja, str. 193.

¹⁸⁸ Gradja, str. 193—194.

¹⁸⁹ Gradja, str. 194.

¹⁹⁰ F. Šišić, Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Hrvatski saborski spisi, Knj. III, MSHSM XXXIX, 1916, str. 122 (dalje = AC III).

¹⁹¹ AC III, str. 123.

¹⁹² Gradja, str. 203—204.

Medjutim, izjava što je 5. VI. 1566.,¹⁹² dakle gotovo godinu dana nakon poraza daje samoborski kaštelan Lovro Litaši (Lythassi) u ime baruna Ludovika i Krste Ungnada prikazuje Erdödyjev poraz pod Susjedom u sasvim drugačijem svijetlu. Naime, članovi sabora vjerojatno prigovaraju banu što je uopće vodio vojsku pod Susjed i on, da se obrani, traži od regnikola da mu izdaju svjedočanstvo o tom kako je na tu »ekspediciju« išao na njihov zahtjev. Kako je s tog saborovanja sačuvan samo popis zaključaka, u zapisnik je unesena kratka bilješka: Dantur literae testimoniales per regnicolas domino bano pro expeditione Zomzedwariensi.¹⁹³ Ovako sastavljena bilješka ne odaje nikakve rasprave, ali o njima doznajemo iz spomenutog prosvjeda braće Ungnad. Ungnadov činovnik izjavljuje da je ban na nedavnom saboru na Gradecu (5. V.) zahtijevao od velikaša i plemića da mu izdaju svjedočanstvo (literae testimoniales) u kojem će potvrditi da je on, ban »ex consensu et admisione uniuersorum dominorum et nobilium Regni Sclauonie castro Zomzedwara belum intulisse, iludque obsedissee.«¹⁹⁴ No, nastavlja Ungnadov poslanik, kako je i to svjedočanstvo izdano protiv volje i pristanka njegovih gospodara koji se nikad nisu složili s banom u podsadi Susjeda — jer ona može biti samo na štetu njihovu i mnogih drugih slavonskih plemića — oni prosvjeduju protiv bana koji je takvo svjedočanstvo od sabora zahtijevao i viceprotonotara koji ga je izdao (tada je viceprotonotar Ivan Petričević koji je prešao u Tahovu službu!). Ungnadima je banovo miješanje u *privatni spor* Uršula—Tah neugodno prije svega zato što su oni u isto vrijeme ratovali s Gruberom za Samobor i uspjeli ga oteti!¹⁹⁵ Dogadjalo se doduše i dotad da su se banovi miješali u sukobe i slične sporove, ali to je bilo ponajviše tada kad su zaštićivali *vladareve interese*. Tako je npr. ban Nikola Zrinski poveo 1546. rat protiv Petra Keglevića koji nije htio kralju vratiti Medjumurje. Konačno, u ovom slučaju ban Petar Erdödy nije imao *izričiti nalog* Maksimilijana II. da oružjem pokori Uršulu i njezine zetove.

Najzad, ni slavonsko plemstvo u cijelosti, dakle sabor ne pridaje osobitu važnost banovom porazu pod Susjedom, a sam ban *ne kažnjava ni jednog susjedско-stubičkog podložnika zbog toga*.¹⁹⁶ Tako jedina *javna kazna* pogadja Ambroza »dijaka«, dakle Ambroza Gregorijanca koji je skinut s časti podbana te je na njegovo mjesto postavljen Ivan Forčić.¹⁹⁷

Sve dakle upućuje na to da se slavonsko plemstvo ustručava poslati svoje ljude pod bansku zastavu tada kad on poziva u rat protiv jednog člana sabora. Medjusobni obračuni plemića i velikaša dnevna su pojava, ali »expeditio« protiv Uršule sasvim je nešto drugo. Osim toga, Tah nije mogao plemstvo na saboru uvjeriti u pravednost svog

¹⁹² AC III, str. 158.

¹⁹⁴ Gradja, str. 204.

¹⁹⁵ AC III, str. 123. »Conqueritur Christopherus Grwbar contra Christopherum Wngnod pro expugnatione castri Zamobore.

¹⁹⁶ Stoga se ne bismo složili s Adamčekovom tvrdnjom da su bansku vojsku »raspršili susjedgradsko-stubički kmetovi« (Prilozi, str. 54) i da su oni činili »glavnu snagu otpora« (n. dj., str. 55).

¹⁹⁷ AC III, str. 122. »Item eligitur in vicebanum Ioannes Forchych in locum Ambrosii literatic.

ratnog pothvata kraljevskim nalozima! Ako je Uršula bila prestupnica u čitavom poslu, ni on nije bio čist. Prema tome, »gentes et populi dominorum ac nobilium« nisu pod susjedskom utvrdom baš mnogobrojne i to će biti glavni razlog sramotnog poraza banske vojske pod Susjedom. Banski banderij tada takodjer nije velik, a protivnici su se dobro pripremili. Uršulin zet Matija Kerečenji koji priprema obranu Susjeda poziva bez sumnje sve predijale i stražare, a pomoć mu šalje i Ambroz Gregorijanec. U optužnici iz 1568. se otvoreno priznaje da su Heningovci skupili u Susjedu »različite vrste pješaka—puškara«. Ali, najvažnije je to da do neke velike bitke *uopće ne dolazi*, jer su Uršulini zetovi iznenadili bansku vojsku postavivši pod gradom *zasjedu!* Stoga tvrdnja optužnice da su Heningovci doveli pod grad »mnoge seljake, kmetove, dakako s područja svoje utvrde Susjeda i kaštela Donje Stubice«¹⁹⁸ služi više da se pokrije sramota, a ne da se istinito prikaže tok borbe. Najzad, u službenim se spisima priznaje, da je ban sa svojim vojnicima *tako bježao*, da je dovedene topove i, štoviše, bansku zastavu zaboravio pod gradom! Dakle, poraz je banske vojske potpun, ali ne zbog mnogobrojnijeg neprijatelja već zbog nespretnosti banskog vojnika. Jer on je mnogo vještiji u pljački nego u osvajanju utvrde. U istrazi koja se provodi protiv Taha ljeti 1567. neki se njegovi podložnici tuže na pljačku banskih vojnika u doba banove vojne.

Poraz banske vojske pod Susjedom »oko blagdana blaženih apostola Petra i Pavla«¹⁹⁹ odjeknuo je bez sumnje po čitavoj Slavoniji i stoga se moglo očekivati da neće ostati neosvećen. Utoliko više što su glavni vodje vojske pod gradom na čelu s banom pobjegli na Cesargrad. Najprije je doista ukoren Ambroz Gregorijanec. Još prije nego što je skinut s podbanske časti Maksimilijan II mu preko zagrebačkog kaptola šalje pismo kojim mu zabranjuje vojničko pomaganje Uršule. On je nato opet preko kanonika uvjeravao vladara da nakon njegove zapovijedi nije slao niti će poslati bilo puščani prah ili vojnike, jer se želi ponašati tako »kako pristoji vjernom i poštenom sluzi njegova veličanstva«.²⁰⁰ Međutim, Ambrozov je »crimen« bio toliko poznat da nisu koristila nikakva uvjerenja i sabor ga, kako smo vidjeli, ipak skida s časti.

4. Uršula bježi, a Tah se vraća na vlastelinstvo (5. VIII. 1565.)

Ipak činjenica da ban napušta bojno polje prije stvarnog okršaja utječe u prvo vrijeme na Uršulu tako da ne shvaća kako je zapravo pobijedjena. Pouzdavajući se u tu pobjedu i ne znajući kako će se sada prema njoj odnositi vladar, ona šalje još 20. VIII. 1565. pred zagrebački kaptol svog čovjeka da u njezino ime prosvjeduje protiv *bana, Taha, Petra i Šimuna Keglevića, Petra Ratkaja i Ivana Alapića* koji su došli

¹⁹⁸ Gradja, str. 257.

¹⁹⁹ J. Adamček, Prilozi, str. 54 datira poraz 3. VII. 1565.

²⁰⁰ Gradja, str. 195.

s vojskom pod Susjed i mjesto da su prihvatili njezine uvjete (tj. da isplati Tahu novac za nepravedno kupljenu polovicu vlastelinstva) pokušali su osvojiti grad; a kad im to nije pošlo za rukom, na »turski način« su opljačkali njezine podložnike.²⁰¹

No, Uršulino je uživanje pobjede vrlo kratko. Ona najzad po nalogu bana i drugih posrednika dopušta Tahu da 5. VIII. udje ponovo u susjedsku utvrdu i preuzme svoju polovicu vlastelinstva. Vjerojatno zadovoljan što je ipak bez prolijevanja krvi ušao opet u grad, Tah se u svoje ime i u ime svoje djece obvezuje Uršuli i njezinoj obitelji da je sve do Martinja neće smetati niti je izbaciti s posjeda, ali ona je dužna, pošto joj je to i ban dopustio, da do tog roka traži milost u vladara. Prihode će s vlastelinstva do tog roka uživati zajednički. Nastanu li između njih svadje i sukobi, podvrgnut će se presudi »poštenih i časnih ljudi«.²⁰² Uršula se zatim obvezuje i pred banom da će se držati sklopljenog ugovora.²⁰³ No, to nije bilo sve. Istog dana ban joj postavlja još jedan i to teži uvjet: da sadašnja i buduća sloga između nje i Taha bude što »korisnija i savršenija«, Uršula mora otpustiti šestoricu svojih činovnika i službenika (to su: Jeronim Gereci, Franjo Puhakoci, Matija Zagoci, Ivan Sabo, potkaštelan Matija i Andrija Horvat).²⁰⁴ Spomenute uvjete pomirenja postavlja Uršuli sam ban u Stubici kamo se prvotno Uršula povukla kad je Tahu ustupila susjedsku utvrdu. (Uršula inače nije dočekala Taha na posjedu već se prije njegova povratka preselila u Brežice.²⁰⁵ Banu nije bilo suviše ugodno da od Uršule zahtjeva svoju izgubljenu zastavu koja je postala dragocjeni »ratni trofej« i zato radije šalje svog čovjeka pred zagrebački kaptol i dvojica kanonika koji Taha natrag uvode u posjed posvjedočuju da su svojim očima vidjeli »bombardas tres et vexillum banale, quae nuper eidem domino Petro Erdewdy bano violenter erepta et captiva in idem castrum Zomzedwar ablata fuissent«.²⁰⁶

Ponesen uspjehom Tah na idućem saboru²⁰⁷ zaboravlja, raspravljajući s članovima sabora o Uršulinoj krivici i »nevjeri plemića«, na nepovredivost regnikola. Naime, kad Toma Mikulić, Uršulin zastupnik ustaje u njezinu obranu, Tah počinje na njega vikati i pokušava ga udariti, povikavši banu: »Gospodine bane, učini da izbace ovu nevjernu životinju i da se vani ubije«. Zatim dodaje: »Da je ovdje neki moj dobri sluga da mu odrubi glavu, imao bi od mene dobru napojnicu«.²⁰⁸ Ova mala scena na saborskoj sjednici — zbog koje, uostalom, ban poziva Taha na sud²⁰⁹ — otkriva Tahov pravi karakter. Premda ni sam nije u pravu, napada protivnika koji je počinio »notam infidelitatis« upravo zato što je branio svoje »pravo« pravo. Nema sumnje da su upravo

²⁰¹ Gradja, str. 196.

²⁰² Gradja, str. 198—199.

²⁰³ Gradja, str. 199—200.

²⁰⁴ Gradja, str. 201.

²⁰⁵ Prilozi, str. 55.

²⁰⁶ Gradja, str. 202.

²⁰⁷ AC III, str. 122—123.

²⁰⁸ Gradja, str. 203.

²⁰⁹ Gradja, str. 202—203.

takvi nasilni postupci ogorčavali Tahove kolege, a i podložnike više nego njegove zloupotrebe, u kojima, posve razumljivo, nije bio izuzetak.

Ipak se čitav sukob i spor stišava, banski se poraz zaboravlja, a Tah se vraća na Susjed kao da se ništa nije dogodilo. Vladar *dopušta banu* da u njegovo ime *upravlja Uršulinom* ili točnije *njegovom polovicom posjeda* i on ostaje kao upravitelj sve do 26. IX. 1566., *dakle godinu dana*.²¹⁰

Historičaru se, posve razumljivo, postavlja pitanje što radi Tah nakon povratka na imanje i kako se odnosi prema podložnicima. Vrlo je karakteristično da historiografija — pa i ona najnovija — pridaje vrlo veliko značenje upravo zbivanjima u prvoj polovici 1565. smatrajući ih prelomnima i najodlučnijima za razvitak općeg otpora na vlastelinstvu. Tako Grafenauer tvrdi da je »banov poraz za razvoj poglavitnega temeljnega žarišča upora pomemben kar v dveh pogledih«. On je omogućio, kako Grafenauer misli, »da se je Tah za nekaj časa polastil povsem nedeljene posesti na gospostvih Susedgrad in Dolnja Štubica in s tem potisnil s svojim nasiljem kmečko gibanje v nujen razvoj v smeri odprtega upora«. I sama sam²¹¹ zajedno s Grafenauerom smatrala da je »še pomembnejše za poznejši razvoj bilo dejstvo, da so kmetje v obeh bojih spoznali svojo moč. Dvakratna zmaga kmečke vojske... je pomenila gotovo silno vzpodbudo za bodočo misel na oboroženi upor proti plemstvu«. ²¹² Danas, nakon novih izvora koji su svestrano osvijetlili zbivanja u prvoj polovici 1565. ne mogu ponoviti iste tvrdnje, a isto će morati da učini i Grafenauer koji je, kao i mi svi, gradio svoje zaključke na pretpostavkama.

Općenito se takodjer pretpostavlja da je povratak Taha na vlastelinstvo značio preokret i u njegovu odnosu prema podložnicima u tom smislu da se sada počeo osvećivati kmetovima zbog otpora koji su pružili banskoj vojsci. »Ko se je Tah povrnul kot gospod na obe sporni posestvi, se je začel maščevati nad podložniki in drugimi ljudmi, ki so podpirali njegove nasprotnike«. ²¹³ I Adamček, premda ima u rukama novu gradju, koju sam i izdaje, ne može se osloboditi pretpostavki starije historiografije. On misli da je Tah »zbog svojih odnosa prema banu u tom periodu mogao odriješenih ruku poduzimati na vlastelinstvu različite mjere«, tako da je uvodio »nove izvanredne daće« i povećavao »druge oblike feudalnog pritiska na kmetove«. ²¹⁴ Već smo sprijeda upozorili da takve i slične tvrdnje ne potvrđuje nova izvorna gradja.

Smatram, prema tome, da nova izvorna gradja svjedoči o prilično

²¹⁰ Prilozi, str. 55.

²¹¹ Historija naroda Jugoslavije II, str. 444 i d. Tekst je »Hrvatsko-slovenske seljačke bune 1573. godine« doduše pisao sam B. Grafenauer, ali je tekst rezultat mišljenja i shvaćanja čitave redakcije, pa sasvim razumljivo, i moje. Tada smo doista svi bili uvjereni da »upotreba kmetova kao oružane snage u međusobnoj borbi velikaša i istražna komisija koja utvrđuje neopravdanost Tahijevih postupaka u očima kraljevske uprave bili su najbolji poticaj za zaostrovanje otpora kmetova«. Tada smo konstatirali i to da pokret »već 1567. prelazi granice Tahijevih posjeda«, ali da »glavno žarište kasnije seljačke bune sazrijeva ipak na Tahijevim posjedima upravo zbog njegovih nasilja nad kmetovima« (n. dj., str. 446, 447). Dakako, nakon izdanja nove gradje primorana sam zbivanja na Tahovim posjedima do same bune prikazivati sasvim drugačije.

²¹² Kmečki upori na Slovenskem, str. 208.

²¹³ N. mj.

²¹⁴ Prilozi, str. 55—56.

smiješnom izbacivanju Tahove porodice s imanja i u tom izbacivanju ne možemo vidjeti nikakvu krvavu predigru bune 1572/73. Ursulin se čovjek pridružuje njezinim zetovima zato da s glazbom isprati Tahovu ženu i djecu do granice posjeda, ali ne i zato da digne ruku na svog vlastelina.

Uostalom, tekst istrage provedene ljeti 1567.²¹⁵ protiv Taha još jednom potvrđuje da Tah povrativši se na imanje *ne misli na osvetu*. Već smo sprijeda upozorili kojim podložnicima oduzima zemlje. Ostaje prema tome da se provjeri na koji je drugi način zloupotrebjavao svoj položaj i da li je, kako se tvrdi, zahtijevao od kmetova mnoge nove daće. Posve razumljivo da sva svjedočanstva — bilo ih je preko 500! — nisu jednako vrijedna i vjerodostojna, jer je bilo i ljudi koji u odnosu prema Tahu nisu mogli biti nepristrani. Zagrebački kanonik svjedoči na primjer o »9 izvanrednih daća«, koje je Tah, kako tvrdi, utjerao od susjedskih kmetova, ali ipak priznaje da je o tim podavanjima samo čuo pričati! On, dakle, nije neposredan svjedok. Sasvim je drugačijeg karaktera svjedočanstvo Gašpara Večkovića, koji je »spanus et officialis universarum pertinentiarum dicti castris Zomzed« i koji izričito tvrdi da je Tah »tempore domini bani a miseris colonis plurimas taxas extraordinarias extorsisse«; to mogu potvrditi, kaže Večković, i suci koji su ih ubirali.²¹⁶ Kad je kasnije Gašpar Druškoci pošao u Brdovec da i ondje ispita suca i vesnika Ivana Horvata što zna o odnosu Taha prema kmetovima, dobiva sličan odgovor: dok je bio sudac Tah je od kmetova utjeravao gotovo svaki mjesec izvanredne takse.²¹⁷ Ali, u broju izvanrednih taksa *nema sloge* među svjedocima! Jer Juraj Raškaj, podžupan zagrebačke županije doduše vrlo opširno priča o progonima i ubojstvu kaštelana Stjepana, ali što se tiče izvanrednih taksa nije siguran. On je čuo (audivisset) da je Tah od stubičkih kmetova utjerao 7 izvanrednih i neuobičajenih taksa. Medjutim, s njegovom izjavom nisu u skladu svjedočanstva *donjostubičkih vesnika i sudaca*, naime, Ivana Magajića iz Oroslavlja i Mihajla Martinića iz Gornje sučije (golubovečke). Magajić izjavljuje da zna (sciret) da je »gospodin Tah utjerao od jadnih kmetova *tri izvanredne daće*«. A Martinićevo svjedočanstvo je vrlo zanimljivo. Jer on u svemu potvrđuje Raškajevu izjavu, ali »o taksama je rekao da zna isto što i prethodni svjedok«. ²¹⁸ Taj »prethodni svjedok« je upravo Magajić! Prema tome, Martinić je znao da je Raškaj *netočno svjedočio o izvanrednim daćama* i zato je potvrdio izjavu svog kolege suca koji je isto, kao i on, znao koliko je novaca Tah zahtijevao od stubičkih kmetova od svog dolaska do sredine 1567. (svjedočanstva su završena 16. VII. 1567.).²¹⁹ Sa sadržajem gornjih izjava ne slaže se svjedočanstvo Valentina Kranjeca iz Stenjeveca koji tvrdi da je on i neki drugi, očito stenjevački koloni, platio Tahu u ime izvanrednih daća preko 20 florena. Ali, Kranjec je »villicus plebani de eadem Zthenywcz«

²¹⁵ Vidi bilj. 173.

²¹⁶ I. Bojničić, n. dj., str. 20.

²¹⁷ N. dj., str. 24.

²¹⁸ N. dj., str. 35.

²¹⁹ N. dj., str. 47.

i bez svake sumnje pristran. Osim toga, Tah je bio u sukobu sa stenjevačkim župnikom i njegov, tj. Tahov odnos prema župnikovu kmetu ne može se, prema mom uvjerenju, usporedjivati s odnosom Taha prema susjedsko-stubičkim podložnicima. I neki se drugi stenjevački kmetovi tuže na Taha zbog novca koji je od njih uzimao, ali ne u ime izvanrednih daća, nego *na posudbu* (sub spe future restitutionis). Tako npr. otima Grguru Blažekoviću, prema njegovoj izjavi, 30 talira, dok je Ivanu Kovačiću iz Stupnika s istim obećanjem izmamio 15 talira.²²⁰

Premda su, prema tome, svjedočanstva o izvanrednim taksama različita, čini se da treba prihvatiti kao najvjerodostojnije izjave *dvojice stubičkih sudaca o tri izvanredne daće na stubičkom dijelu vlastelinstva*. Izjavi susjedskog špana Večkovića teško je povjerovati; ona je uostalom suviše općenita.

Medjutim, valja dodati i to da u izjavama 33 zatvorenika iz Gregorićeve skupine (izjave su dane 6. III. 1573. u Grazu)²²¹ nema tužbi na izvanredne daće. Oni se tuže na »sramotno ropstvo« koje ih je natjeralo u bunu i u osam točaka nabrajaju svoje »potešćice«. Tah im nameće dužnost da prodaju njegovo vino i žito, gura im svoju stoku na uzgajanje, primoravani su da čuvaju njegove pse i kupuju njegove konje, ali nema podataka da je od njih zahtijevao i izvanredne takse. Sažimajući sadržaj spomenutih tužbi na Taha, pisar završava: »In summa, inauditae tributorum exactiones ac libidines quas patiebantur, exposuerunt«. Medjutim, ni jedna od njihovih tužbi ne spominje, kako smo istakli, izvanredne daće.

Tužbe se zatvorenih i uhvaćenih kmetova mogu popuniti podacima iz istrage provedene još 1567. I tada se tek poneki od 508 svjedoka tužio na loše Tahovo vino koje je morao kupiti, na oduzimanje vina, žita i stoke itd. Susjedski špan Večković koji je, kako se po svemu razabire, raspoložen protiv Taha tvrdi da je Tah zahtijevao od susjedskih kolona »innumerabiles ad commodum suum«, od kojih radova, posve razumljivo, vladar nije imao nikakve koristi. Dodaje da je Tah otudjivao od imanja »mnoge oranice«, ali kad ih počinje nabrajati onda proizlazi da je Tah svojim službenicima dao *svega 12 jutara zasijanih oranica!* Neki svjedoci tuže Taha zbog toga što im je dao da voze njegovo žito u Wyzwar i njegove stvari u Kanižu.²²²

Sve te tužbe i izjave o Tahovim zloupotrebama preuzima dosadašnja historiografija tako da na osnovi njih pokaže kako Tah nakon svog povratka na vlastelinstvo iskorištava svog podložnika. Pri tome se u objektivnost izjava uopće ne sumnja i ne vodi se računa i o činjenici da je čitava istraga ljeti 1567. *naručena* i da ju je pripremio komorski upravitelj Gerdak samo zato da pokaže kako je Tah *oštećivao vladareve interese!* Danas je poznato i to da je Gerdak bio loš upravitelj,²²³ pa je imao dovoljno razloga da natovari na Tahova ledja što više krivice kako bi pokrio i svoje račune.

²²⁰ N. dj., str. 41, 42.

²²¹ Nova gradja I, str. 35—37.

²²² N. dj., str. 28, 30.

²²³ Vidi str. 266.

Medjutim, nitko nije u historiografiji pokušao ustanoviti imaju li možda Tahovi zahtjevi *zakonsku podlogu* u nekim saborskim zaključcima i što je uopće Tah radio nakon što ga je Uršula u kolovozu 1565. pustila natrag na vlastelinstvo.

Gotovo čitavu godinu dana, tj. do polovice 1566., nema u danas poznatoj gradji nikakve vijesti o zbivanjima na vlastelinstvu. Medjutim, neprijateljstvo izmedju Gregorijanaca i Taha ne prestaje i Tah, da se osveti Ambrozu i Stjepanu Gregorijancu, hvata mokričkog kaštelana Mihajla Krajača kad je 8. VI. prolazio, zbog nekih svojih poslova, ispod susjedske utvrde. Bacivši ga u tamnicu, pušta ga tek pošto jedan zagrebački kanonik daje za njega Tahu posebno jamstvo.²²⁴

No, s obzirom na tvrdnje nekih svjedoka da je Tah ubirao izvanredne takse za vrijeme bana Petra Erdödyja treba upozoriti na neke poznate činjenice. Naime, sam ban doista u jesen 1565. ubire *nezakonito* od kaptolskih kmetova *dimnicu* (pecuniae fumales, kraljevinski porez), našto mu Maksimilijan II zapovjeda da ubrani novac vrati.²²⁵ Činjenica je, takodjer da vladar još početkom 1566. zapovijeda slavonskim dikatorima da uberu diku, o kojoj se tijekom 1565. vodi ogorčena borba izmedju vladara i slavonskog sabora. Vladar prigovara saboru zato što su regnikole na svojoj sjednici od 8. IV. 1565.²²⁶ doduše odobrili novi popis porta (poreznih jedinica), ali su novi uvjeti za popisivanje postavljeni tako da »dica nobis decreta in nihilum fere redigatur et longissimo temporis tractu suspendatur.«²²⁷ Ne samo to. Vladar prigovara saboru da mu niti za prošlu godinu, dakle za 1564. nije platio diku, a u ovoj, 1565., zakazana je konumeracija ili popis mjesto u siječnju, kako je bio običaj, tek u travnju. Kasnije se ispostavilo da su staleži ipak ostali kod svog sistema, naime, da su upravo na spranjskom saboru 1565. odobrili *neobično visoki subsidij ili diku od 2 ½ forinta*, ali tako da će se plaćati »a singulis integris portis colonorum.«²²⁸ Tek tada je odlučeno da se pošalju po županijama i novi dikatori zajedno s plemićima. Ali, ni mjesec dana nakon te odluke nije učinjeno ništa i ugarska je komora odnosno vladar dužan banu Petru za njegovu plaću (koja se isplaćuje upravo iz svote ubrane od dike), 4000 forinti.²²⁹ Prema dosad poznatoj gradji ne može se ustanoviti da li je dika zaista ubrana i u kojoj visini, ali početkom 1566. ugarska komora zastupa mišljenje da i s banovih posjeda treba ubirati diku, jer vladar ne dopušta olakšice koje su banovi imali do toga vremena.²³⁰ Da kraljevski dikatori još uvijek imaju poteškoće oko ubiranja tog poreza pokazuje zaključak stvoren na saboru 16. I. 1566. kad je odlučeno da »dicatoribus regius viceprothonotarius praeceptorias dare debeat!«²³¹ Sabor smatra da zagrebački kaptol ne treba osloboditi od dimnice, pa je taj zaključak očito odgovor na banovo ubiranje dimnice s kaptolskih posjeda. Unatoč vla-

²²⁴ Gradja, str. 204, 205.

²²⁵ AC III, str. 124.

²²⁶ AC III, str. 116.

²²⁷ AC III, str. 120.

²²⁸ AC III, str. 122.

²²⁹ AC III, str. 123.

²³⁰ AC III, str. 129.

²³¹ AC III, str. 131.

darevom protivnom nastojanju dika se vrlo polagano ubire i nadvojvoda Karlo povjerava, na prijedlog ugarske komore, banu Petru brigu za što brže ubiranje dike. Neka on, posluživši se punoćom svoje banske vlasti, *bez ikakva obzira*, primora dikatore da što brže uberu subsidij.²³² Čini se da ni ta mjera odviše ne pomaže, jer se ugarska komora još 14. VI. tuži vladaru da se slavonski dikatori uopće ne javljaju niti šalju račune o ubranj diki.²³³ Zato on zapovjeda saboru i dikatorima da je odmah uberu. Pozvan je, štoviše, u pomoć i zagrebački biskup Drašković — on treba da pomogne pri izboru dikatora — a Maksimilijan II oštro zapovjeda banu, podžupanima i plemićkim sucima da svim raspoloživim sredstvima utjeraju zaostatke.²³⁴ Tek u rujnu prima ban Petar 815 forinti u ime svoje vojničke plaće, ali se u priznanici tvrdi da je novac primio od takse (kako se naziva porez koji plaćaju slavonski gradovi).²³⁵ Valja dodati i to da skinuti podban Ambroz Gregorijanec, unatoč nekoliko vladarskih zapovijedi ne isplaćuje zaostalu diku (on je zadržao 473 forinta).²³⁶

Pokušajmo, prema tome, tužbe kmetova promotriti u svjetlu vladarevih napora oko ubiranja dike. Naime, u tom dvoboju između vladara i sabora ban Petar je *mogao zahtijevati diku* od susjedsko-stubičkih podložnika, premda je on u načelu nije smio ubirati! On je to mogao učiniti iz dva razloga: banski su posjedi oprošteni od plaćanja dike, pa je na takvima ubire on sam, a nadvojvoda Karlo mu je povjerio, kako smo vidjeli, posebnu brigu oko ubiranja dike. Da su vlastela *nezakonito*, ali ipak ubirala diku sa svojih posjeda pokazat će primjer samog Taha: i on ubire 1567. diku za svoj račun kako bi se ubranom svotom platio kaptolu polovicu zakupnine za desetinu. Dakle, nije isključeno da se za banovim primjerom povodi i Tah i odatle su lako mogle nastati tužbe o njegovom ubiranju »izvanrednih daća«. Jer za kmeta je dika koju ubire ban doista izvanredna daća. Ima li se, nadalje, u vidu da slavonski sabor *odobrava*, kako smo se mogli uvjeriti, neobično visoku svotu dike, to je *ban mogao*, pogotovo nakon što mu je povjerena posebna briga oko dike, utjeravati od čitave porte upravo tu i tako veliku svotu. Možda se za njegovim primjerom povodi i sam Tah na svojoj polovici posjeda! U svakom slučaju opravdanija je pretpostavka da se kmetske tužbe odnose na banovo i Tahovo ubiranje dike, a ne na neke »novo uvedene izvanredne novčane daće«.²³⁷ Naime, jedva je moguće, štoviše, nemoguće da bi u XVI. st., kad poreze odobravaju sabor i vladar, vlastelin mogao svojevóljno nametnuti podložnicima neki novi porez! Ali, u *okvirima postojećeg poreznog sistema* moglo se vladarski ili još češće crkveni prihod jednostavno zadržati za sebe. Ima dovoljno primjera da su vlastela u XVI. st. zaista tako i postupala. Naime, dika je ratni porez ili »pomoć za rat«, pa velikaš ponekad odbija da vladaru pošalje porez od svojih kmetova tvrdeći da je i on može upotrijebiti

²³² AC III, str. 139.

²³³ AC III, str. 140.

²³⁴ AC III, str. 142—143.

²³⁵ AC III, str. 151.

²³⁶ AC III, str. 147.

²³⁷ Prilozi, str. 56.

za svoje pogranične utvrde.²³⁸ Tah je kao vrhovni zapovjednik kaniške utvrde mogao takodjer opravdavati zadržavanje dike ratnom potrebom, utoliko više što je vladar većinom bio dužan velikašima za vojničke plaće. Ako se, prema tome, za bansko-tahovskog kondominija na susjedsko-stubičkom posjedu ubirala dika za ovu dvojicu velikaša, onda su obojica činila nešto što po njihovu mišljenju nije bilo *nezakonito*, nego samo *neuobičajeno*. Kmet, dakako, koji se od neugodne dužnosti plaćanja dike mogao izvući, gleda na njihovo ubiranje poreza kao na zloupotrebu protiv koje se diže.

Tah je, kako je to već konstatirao Adamček, »u periodu zajedničke uprave s banom izgradio na vlastelinstvu novi aparat vlasti.«²³⁹ I svaki bi drugi vlastelin »na mjesta odbjeglih ili protjeranih oficijala« postavio »nove ljude« u koje ima povjerenje i koji će štiti njegove interese. Sprijeda smo već upozorili na to da Tah selišta protjeranih kmetova dijeli upravo svojim činovnicima.

Istraga iz 1567. utvrđuje i *dva Tahova zločina* koja su bila poznata svim svjedocima. Daleko nam i sama pomisao na to da Taha branimo zbog spomenutih zločina, ali ipak valja odgovoriti na pitanje zašto on ubija upravo te ljude. Prva žrtva je *Ivan Sabo*, »servitor scilicet relictæ Andreæ Hennyngh« kojega je na putu prema Rakovcu uhvatio Tahov kaštelan Petar Petričević i zatim ga zatvorio najprije u Stubici, a nakon toga u Susjedu gdje je i umro. Druga žrtva je bivši Batorov, a tada zajednički *potkaštelan Stjepan* iz Brdovca kojega je Tah predao sudu i premda je bio oslobođen krivice Tah ga je dao ubiti. Treća žrtva Tahova nasilja je »purgar« susjedski *Stjepan Vamoš* kojemu ipak polazi za rukom da se oslobodi iz Tahova zatvora. Sve tri Tahove žrtve su ljudi koji su već po svom položaju na vlastelinstvu morali u zbivanjima početkom 1565. stati na Uršulinu stranu, jer ih je ona pozvala u borbu protiv Taha. Ivan Sabo se bez sumnje posebno isticao u izbacivanju Tahove žene i djece, jer je Tah kasnije zahtijevao da Uršula otpusti njega i još petoricu svojih činovnika. Potkaštelan Stjepan doduše nije spomenut u banskim optužnicama, ali je bez sumnje i on sudjelovao u zbivanjima 1565. i zato ga je Tah optuživao pred županijskim sudom. Naprotiv, Stjepan Vamoš je jedini susjedski purgar čije se ime spominje u prvoj banskoj optužnici od 27. II. 1565.²⁴⁰ Premda detalji nisu poznati, po sačuvanim podacima je jasno da Tah obračunava sa svojim i Uršulinim »servitorima« i sa susjedskim purgarom zato što su se vrlo vjerojatno posebno isticali u izbacivanju njegove porodice s posjeda. On je posebno gnjevan na svog potkaštelana Stjepana i zato se ne zadovoljava određavajućom presudom županijskih sudaca i sudi mu sam. Prema izjavama svjedoka Tah je plemićkim sucima koji su oslobodili potkaštelana od krivnje doviknuo: »Si vos ignoratis eum iudicare ad mortem, ego in obrobrium vestri caput eius faciam amputari.«²⁴¹

²³⁸ Najpoznatije oslobođenje odnosilo se na posjede zagrebačkog kaptola koji je 1546 počeo graditi na svom sisačkom posjedu veliku utvrdu — sisački grad koji i danas postoji — i zato je od vladara, a ponekad i od »kraljevine« opraštan od podavanja dike i dimnice.

²³⁹ Prilozi, str. 56.

²⁴⁰ Gradja, str. 179.

²⁴¹ I. Bojničić, n. dj., str. 35.

Prema tome, opet upoznajemo Taha kao *nasilnika* koji se ne ustručava kazniti smrću svoje protivnike. Premda po takvom svom ponašanju nije Tah izuzetak među slavonskim velikašima, ipak među njegovim suvremenicima nije bilo mnogo takvih nasilnika. Surovo vojničko obračunavanje s vlastitim i tuđim činovnicima omrazilo je bez sumnje Taha ne samo među podložnicima, nego i među velikašima.

5. Trogodišnja komorska uprava nad Uršulinim dijelom posjeda
(10. XI. 1566. — 22. VII. 1569.)

Medjutim, Maksimilijanu II nije suviše odgovarala situacija na susjedsko-stubičkom vlastelinstvu u vrijeme spomenutog banovog i Tahovog »kondominija«. On naime s posjeda koji mu je zbog Uršulina »izdajstva« pripao nije u protekloj godini imao nikakva prihoda. Stoga je u jesen 1566. odlučio da učini doduše ustupak Tahu, ali i da Uršulinu polovicu povjeri ljudima koji će u njegovo ime upravljati tim imanjem. Očito razočaranom Tahu vladar šalje za utjehu *potordu za kupnju Batorijeve polovice susjedsko-stubičkog posjeda*.²⁴² Maksimilijanov je račun jasan: Tah će šutjeti, jer je vladareva potvrda *uzakonila njegovu nezakonitu kupnju posjeda*. S druge strane, ni vladaru nije savjest suviše čista, jer i on nema pravo na Uršulin dio tako dugo dok ona zbog »izdaje« nije osudjena na gubitak posjeda. Bilo je svakako mnogo jednostavnije prijeći šutke preko te činjenice i ne upuštati se u pravni postupak u kojem bi mogao i izgubiti. Zato Maksimilijan II vrlo kratko javlja Tahu da je Stjepanu Gerdaku povjerio brigu i upravu nad polovicom Susjeda i Donje Stubice tako dugo dok završi parnica što je vodi s Uršulom. Gerdaku daje kao pomoćnika (contrascriba) »dijaka« Ivana iz Varaždina. Neka dakle obojicu pusti u posjed spomenute polovice i preda im prihode ove godine.²⁴³ Novi se upravitelj nato svečano zaklinje pred poslanim komisarima da će vjerno služiti »njegovom svetom veličanstvu«, da predani posjed neće predati nikome drugome osim samome vladaru tada kad to od njega zatraži.²⁴⁴

Gerdakovim dolaskom na Susjed vrlo je otežan položaj Taha; jer je on »u ličnosti tog provizora dobio opasnog neprijatelja«. Trogodišnja komorska uprava znači doista »neobično mnogo za razvitak odnosa na vlastelinstvu«,²⁴⁵ ali ne zato, kako misli Adamček, što je »borba seljaka dobila nove poticaje«, nego zato što se između Gerdaka i Taha vodi *pravi mali rat na vlastelinstvu!* U tu su borbu na svoj način uvučeni i seljaci, a treba dodati da presudno značenje ima također i Uršula i članovi njezine obitelji koji potpiruju nezadovoljstvo podložnika protiv Taha. Najzad, ne valja previdjeti i *ulogu vladara*, koji, kao i dotad, *trguje s vlastelinstvom* zato da bi iz njega izvukao što više koristi.

²⁴² Gradja, str. 205—207.

²⁴³ Gradja, str. 207.

²⁴⁴ Gradja, str. 208.

²⁴⁵ Prilozi, str. 57.

Medjutim, danas poznati materijal ne ostavlja nikakvu sumnju u to tko je započeo neprijateljstvo. Tah se ne može pomiriti s mišlju da će dijeliti na Susjedu stan s komorskim ljudima i odbija da primi u grad Gerdaka i ostale ljude iz carske uprave. Kad ga Gerdak prijavljuje vladaru, on mu potkraj 1566. (29. XII.) zapovjeda da odmah Uršulinu polovicu ustupi njegovim činovnicima. Gerdak već tada tuži Taha da postupa sa susjedsko-stubičkim kmetovima »oštrije nego što se pristoji«,²⁴⁶ da neće primiti odbjegle kmetove, nego ih, kad se vraćaju, »mimo pravednosti« želi kazniti i oduzeti im sve njihovo. Zato Maksimilijan II (i prije nego što je ispitao tužbe), zapovijeda Tahu da primi kmetove natrag na posjede i da im vrati oteto. S obzirom na to da je kasnija istraga, provedena ljeti 1567., utvrdila koliko je kmetova stvarno potjerao i kome je podijelio njihove zemlje, carev postupak prema Tahu iznenadjuje. Vlastelin, naime, ima pravo prema tadašnjim zakonima istjerati neposlušne kmetove koji su se podigli protiv njega. Gerdak je po svoj prilici javio vladaru da Gerdak tjera kmetove s njegove, carske polovice i vjerojatno je reakcija Maksimilijana zato tako oštra.

U to vrijeme nesumnjivo i Gregorijanci suraduju s Gerdakom protiv Taha. Tah se početkom 1567. toliko zaboravlja da šalje svog kaštelana Petričevića do zagrebačkog kaptola sa svojom izjavom ovog sadržaja: on, Tah će Ambroza i njegova sina Stjepana kao svoje *najveće neprijatelje* i *začetnike svih neprilika*, sretne li ih na cesti, jednostavno *ubiti* (quod quia egregii Ambrosius litteratus de Gregoryancz ac Stephanus et Balthasar filii eiusdem essent inimici praefatorum dominorum protestantium ac etiam omnium negotiorum castris Zomed periculorumque et scandalorum eorundem protestantium ac Sacratissimae Caesareae et Regiae Maiestatis, nec non Regni ac domini bani origo et fundamentum... quod si eosdem Ambrosium litteratum et filios eiusdem occurrentes vel obuiantes dictis dominis protestantibus intercipere contigeret, eos male tractaturus esset et etiam occisurus).²⁴⁷ Tah doduše kasnije povlači prijetnje protiv Stjepana te proglašava samo oca Ambroza svojim glavnim neprijateljem,²⁴⁸ ali obje su protestacije njegovog činovnika ne samo dokaz Tahova karaktera nego i zakrvljenog odnosa medju nekim velikašima.

Gerdak neumorno radi i dalje protiv Taha i sastavlja popis »različitih teškoća« koje su nastale izmedju Taha i komorske uprave.²⁴⁹ Prijavljuje ih tobože zato da bi lakše došlo do ponovne slöge, ali je jasno da je riječ o denuncijaciji. Jer Gerdak prijavljuje Taha za neke sitnice — na primjer zbog podjele sijena ili slame! — tako da se stječe dojam da želi Taha prikazati vladaru u što nepovoljnijem svijetlu. Prijava je osim toga sastavljena tako da vladar odmah vidi *kako ga*

²⁴⁶ Gradja, str. 209.

²⁴⁷ Gradja, str. 209—210.

²⁴⁸ Gradja, str. 210.

²⁴⁹ Gradja, str. 211. »Signatura diuersarum difficultatum ad partem sacrae caesareae regiae-que maiestatis in castro Zomedwara et castello Ztuwbycza habitorum ac magnifico domino Francisco de Tah et per officiales suae maiestatis causa mutue concordie reformandae porrecturum 23. januarii 1567.

Tah oštećuje tjerajući s posjeda kmetove, gradeći mlinove i kurije od kojih, dakako, ne daje »carski dio«. Gerdaku, međutim, uopće nije stalo do kmetova! On doduše prijavljuje Taha zbog zatvaranja seljaka, ali ne žali toliko seljaka koliko cara i sebe! Jer Tah takvim postupkom pokazuje da prezire carsko vlastelinsko pravo i vlast njegovih činovnika.²⁵⁰ Gledamo li na neke Gerdakove tužbe sa stajališta tadašnjih prilika, učinit će nam se smiješne. Gerdak npr. optužuje Taha da je odveo u Kanižu sve predijale i neke kmetove, a poznato je da su naši ljudi, prije svega predijali i mali plemići u XVI. st. i te kako nastojali da se uguraju u službu u nekoj utvrđi, dakle u krajišku službu, jer je gotovo uvijek bilo više kandidata za službu nego praznih mjesta.

Tah lako odbija Gerdakove tužbe, prije svega prijavu o upotrebi kmetskih podvoza za krajiške potrebe. Susjedski kmetovi voze vino i živež u kanišku utvrdu jer je on ondje u carskoj službi i on se služi samo »veteri usu«.²⁵¹ U Gerdakovoj »signaturi« nabrajaju se imena svih protjeranih kmetova i Uršulinih činovnika. Tah je prema prijavi priskočio 8 sesija i oko 10 vinograda. Gerdak šalje popis prije svega zato što je Tah svojim postupkom oštetio vladara. Na taj dio prijave Tah odgovara: on neće poricati da je protjerao neke predijale i kmetove, ta oni su bili vodje u napadu na vladara, bana, plemstvo i njega. Ali, nitko njemu ne može dokazati da ih je istjerao, jer su pobjegli ne čekajući pravdu. A što se tiče slame, on je treba, jer je stoku iz ugarskih posjeda morao pred Turcima skloniti na slavonska imanja i nada se da je u carskoj službi zaslužio i više od slame; uostalom, neka je uzmu i budu li je prodavali, on će je prvi kupiti. Na Gerdakove optužbe o kmetovima odgovara vrlo oštro. Optužbe su namjerne, stvaraju uzajamnu mržnju, a ipak su bezrazložne, »nam ubique domini nobilesque suos iuxta merita punire solent, iterum gratia suo tempore prosequi, etiam officiales«. Najzad, što se tiče tvrdnje da je povrijedio carsku jurisdikciju, on se doduše ne osudjuje raspravljati o tom pitanju, ali dobro zna — a to piše i u vladarevu pismu — da su upravitelji postavljeni tako dugo dok se riješi spor između njega i Uršule, a u pismu nema ni »jedne riječi o jurisdikciji njegova veličanstva.«²⁵²

U takvim, izrazito neprijateljskim odnosima Tah ne dopušta Gerdaku da u susjedsku utvrdu dovodi njegove neprijatelje ili neke vojnike. Gerdak kao upravitelj polovice posjeda ne treba predijale i zato je i njegova tužba zbog Tahova odvodjenja predijala bespredmetna i vladar se na nju uopće ne obazire. Najzad, Gerdak, mali plemić iz varaždinske županije ne može se mjeriti s Tahom čiji je otac još za Jagelovića bio ban. Treba dodati i to da je Gerdak loš upravitelj kojemu ne pada na pamet da se bori za interese podložnika. »*Miserimi coloni*« su za njega sredstvo ili oružje u borbi s Tahom. Svoju grubost i pravi osjećaj koji goji prema kmetovima pokazuje Gerdak još iste godine kad u vrijeme

²⁵⁰ Gradja, str. 211. »Verum Sua Magnificentia universa tantum, pro libito suo sine scitu et voluntate nostra operatur, punit, incarcerat miseros subditos et alios quospiam in bonis istis commorantes et hoc in contemptum iurisdictionis et partis Sacrae Cesareae Maiestatis ac derogamen officii nostri, oppressionemque eorundem miserorum subditorum valde maximum.«

²⁵¹ Gradja, str. 214.

²⁵² Gradja, str. 214—215.

otpora stubičkih kmetova protiv plaćanja desetine predlaže komori da car izda zapovijed spomenutim podložnicima da se pod prijetnjom gubitka glave i svih ostalih stvari pokore!²⁵³

Ipak je značajno da Gerdak ni jednom rječju ne optužuje Taha da je od kmetova utjeravao izvanredne daće. On to ne čini vrlo vjerovatno zato što se ga uopće ne tiče kakav je stvarni položaj Tahova podložnika.

Tah je u dva pisma odgovorio vladaru i Gerdaku na njegove optužbe. Vladaru se tuži kako je za svoju polovicu posjeda platio 50.000 forinti, a sada je ne može s mirom uživati. Odbjegle je kmetove nagovarao da ostanu i čekaju presudu, ali su oni pobjegli još dok je Ursula bila na posjedu. I sada je spreman da ih primi natrag na svoj posjed uz iste uvjete. Neka dodju on će im vratiti njihova imanja. Uostalom, to je *samo sedam podložnika* i njihova je selišta podijelio najviše svojim vojnicima (viri militares), »koji će i vašem veličanstvu i nakon vašeg veličanstva i meni i mojima svagdje služiti«.²⁵⁴ Da je tako loš vlastelin kao što ga Gerdak prikazuje ne bi imao toliko podložnika koliko ih ima; i on od srca želi da ima što više podložnika. No, syaki čovjek, pa i on ima svoje neprijatelje koji ga ocrnjuju, jer vide »štapić u mojim, a ne razabiru gredu u svojim očima«. Neka mu vladar povjeruje, on nije takav kakvim ga prikazuju, on ne želi drugo nego svi drugi smrtnici, naime, da ga kmetovi hrane i vrše svoje dužnosti. Uostalom, njegovi, tj. vladarevi komisari u Tahovoj se odsutnosti družu s njegovim neprijateljima i stoga je primoran držati više ljudi u službi nego što bi inače držao i to zato da ponovo ne izgubi imanje.²⁵⁵

Komorski se upravitelji, posve razumljivo, ne ustručavaju odgovarati na svaku Tahovu optužbu i tako se razvija pravi mali pismeni rat u kojem se i laže i pretjerava s obje strane. Iz jednog se Gerdakovog pisma može naslućivati da je do oporezovanja stubičko-susjedskih kmetova došlo upravo zbog nesloge jedne i druge stranke. Naime, opravdavajući se pred ugarskom kamerom od Tahovih objeda, Gerdak ga napada predbacujući mu, među ostalim, i to da je nedavno bez njegova znanja oporezovao podložnike s 200 forinti, našto je on, kad je to čuo, *odmah vratio Tahu novac*, jer nije mogao dopustiti da se tako nepravedno oporezuju i onako vrlo siromašni kmetovi.²⁵⁶ Prema tome, Tah pokušava od kmetova utjerati neki novac koji *mu duguju komorski upravitelji!* Kako Gerdak ističe da je to bio porez »sub spe future restitutionis« Tah zahtjeva od kmetova novac i obećaje im vratiti kad mu ga Gerdak isplati. Karakteristično je da Gerdak prijavljuje ovaj slučaj *kao primjer Tahova tiranskog odnosa prema kmetovima*, premda u krajnjoj liniji isplaćujući novac Tahu *priznaje stvarno svoju krivicu u čitavom sporu s kmetovima*.²⁵⁷

²⁵³ Gradja, str. 244.

²⁵⁴ Gradja, str. 216.

²⁵⁵ Gradja, str. 217.

²⁵⁶ Gradja, str. 220.

²⁵⁷ Vrlo vjerovatno se upravo na ovaj spor Tah — Gerdak odnose tužbe kmetova u istrazi 1567. o Tahovima »posudbama« novca!

Medjutim, obje su stranke toliko duboko utonule u neprijateljstvo da se rat svim raspoloživim sredstvima nastavlja. Nema sumnje da upravo Gerdak sastavlja jednoj grupi odbjeglih seljaka iz Brežica pismo za ugarsku komoru. Oni tobože zahtijevaju od komore da obavijesti vladara kako im Taha ponovo prijeti i pitaju komoru što bi učinili!²⁵⁸ Gerdak i njegov kolega smatraju da bi »sua majestas« ili ban trebali da provedu istragu protiv Taha jer on ne prestaje pri diobi prihoda i priroda, prije svega vina, oštećivati vladara. Gerdak se ispričava što nije načinio »regestum prouentuum« za čitav posjed, navodno ga je pri tom poslu spriječila Jelena Zrinska, što po svoj prilici nije istina. Budući da dodaju, kako zbog toga neće moći svoju službu dobro izvršiti, jasno je, da na taj način pokrivaju svoj nemar. Vladar doduše ne vjeruje svim Gerdakovim tvrdnjama protiv Taha, ali mu ipak 15. IV. nalaže vrlo oštro da vrati pravu polovicu kmetova i posjeda.²⁵⁹

Polovicom 1567. postigao je najzad Gerdak da se pokreće istragu protiv Taha. Najprije palatinov namjesnik Mihajlo de Mere vodi 23. VI.²⁶⁰ istragu u Požunu i ispituje 12 svjedoka postavljajući im uvijek ista pitanja. Među svjedocima su i poznati Tahovi neprijatelji,²⁶¹ no njihove se izjave prilično podudaraju. Svi znaju za smrt dvojice službenika (potkaštelana Stjepana i I. Saboa). Zanimljivo je da su o Tahovu postupku prema kmetovima svi svjedoci čuli isto, naime, da su mnogi podložnici zbog straha pred Tahom pobjegli na druge posjede.²⁶² Neupućenost svjedoka u prilike na Tahovu imanju je za XVI. st. normalna, s obzirom na to da su vlastelinstva zatvorene cjeline na koje stranci nemaju pristup. Tako požunska istraga ne otkriva vladaru nikakve novosti.

No, Gerdak ne miruje. Želi svakako da provede istragu protiv Taha i u Slavoniji i traži ljude koji bi to mogli učiniti te ih predlaže komori. On se ne usudi maknuti sa Susjeda jer provodi žetvu, ali Tahova je žena

²⁵⁸ Gradja, str. 217. Pismo je puno nelogičnosti i tipična je denuncijacija koju izmišlja Gerdak. Prije svega, tobožnji prognani podložnici se uopće ne potpisuju i ne zna se niti gdje žive i šta rade! Oni tobože lutaju »per provincias« (ne zna se naravno kojima), izgubili su imanja i zaboravili strah pred Tahom, a sada ih upravo on ponovo tobože uznemiruje novim prijetnjama! Zato se nadaju da će ugarska komora prijaviti Taha nadvojvodi i da će konačno dočekati »aliquis bonus finis calamitatis nostrae«!

Da je čitavo pismo izmišljeno pokazuje osnovni sadržaj koji je za prilike XVI. st. u najmanju ruku neobičan. Ako kmet u Slavoniji ili Hrvatskoj napusti vlastelinstvo, onda se na njega ne vraća niti mu pada na pamet da tužaka vlastelina. Proces je naime zbog pomanjkanja radne snage upravo obrnut: vlastela traže odbjegle kmetove da se vrate natrag jer je kmet u XVI. st. vrlo brzo mogao naći novo vlastelinstvo na kojem će se naseliti. Gerdak ima, sastavljajući ovo pismo, na umu po svoj prilici one kmetove koji su, svijesni krivice napustili Tahov posjed, a nisu dobili odštetu za napuštene nekretnine.

²⁵⁹ Gradja, str. 225.

²⁶⁰ Gradja, str. 244–229.

²⁶¹ Mihajlo Konjski i Stjepan Gregorijanec.

²⁶² Među ostalima svjedoči i podban Ivan Forčić koji za razliku od drugih izjavljuje da su neki kmetovi sa Susjeda i Stubice »propter metum dicti domini Francisci Tahy in aliorum dominorum bona discessissent« (n. dj., str. 225). Dok Krsto Šišinac iz Šišinca ne zna o Tahu i njegovim kmetovima ništa, Mihajlo Konjski naravno svjedoči kako su mnogi kmetovi zbog Tahove tiranije izgubili imanja i bili primorani da bježe na druge posjede. Mihajlo Sugnjetić koji je bio banov provizor u Donjoj Stubici svjedoči o postupku Taha prema Uršulinom provizoru Mateju Zazociju koji je također napustio Stubicu zbog straha pred Tahom, te je Tah zatim uzeo njegovu kuću za alodij. Kolika je pristranost ispitivanih svjedoka pokazuje upravo primjer ovog Uršulinog provizora. Jer o njemu svjedoči i Pavao Puhaković izjavljajući da je Matija morao napustiti svoju ispražnjenu kuću u Susjedu zbog Tahove tiranije! Ni jedan od svjedoka neće priznati da je Matija bio jedan od šestorice Uršulinih činovnika koje je ona prema pismenom obećanju morala otpustiti!

dovela ponovo 30 vojnika i on se boji da nešto sprema.²⁶³ Poručuje komori da će sve poslove na vrijeme izvršiti. Mjesec dana zatim on je doista gotov sa žetvom, ali se zbog desetine sukobljava s Tahom.

O tom sukobu između Gerdaka i Taha zbog povećanja desetinskog zakupa s 200 na 300 forinti godišnje svjedoči i Tahovo pismo ugarskoj komori. Tah tuži Gerdaka da mu je pokvario račun kod zagrebačkog kaptola jer je jedva uspio nagovoriti kanonike da dopuste »vječni zakup« desetine na 300 forinti (ubranih uaturi) godišnje.²⁶⁴ Gerdak se opro i to »ob fauorem rusticorum propter nonnullas fassiones eorum utcunque factas«. Zatim je izradio kod kaptola da se zakupna svota ne poveća i da se desetina i dalje ubire u novcu. Stoga neka komora stvori sud o tome da li je Gerdak dobar ili loš carski činovnik, a on im to javlja da na vrijeme stvore odluku i zatim njemu jave.²⁶⁵

Tahovo pismo ne ostaje bez reakcije. Komora se lako i sama mogla uvjeriti da u tom pitanju Gerdak štiti *interese podložnika* samo zato da bi se *suprostatio Tahu* i stoga nije odobrila njegov postupak. Ugovor je s kaptolom već bio potpisan,²⁶⁶ ali komora se na tu činjenicu uopće ne obazire i očito zahtjeva od Gerdaka da se složi s Tahom. O tome doduše ne postoje pismena svjedočanstva, ali Gerdakov odnos prema pobunjenim kmetovima u mjesecu rujnu vrlo jasno pokazuje kako prljavu ulogu ima u čitavoj stvari. Naime, on je podložnike nagovorio da se pobune protiv Taha u uvjerenju da će, kao i dotad, vladar i komora odobriti njegov postupak. Takva je nada bila utoliko više opravdana što mu upravo u srpnju polazi za rukom da je najviše njegovim nastojanjem provedena spomenuta istraga. Gerdak je prema tome precjenjivši značenje istrage, sigurno računao, da će i u tom pitanju komora stati na njegovu stranu. Kako se Gerdakove pretpostavke nisu ispunile, on se u rujnu odjednom našao u *kmetovima protivničkom taboru*, dakle na *istoj strani s Tahom!* I kao da nije upravo on pobunio kmetove protiv Taha, u pismu komori od 11. IX. se čudi zašto su se susjedski kmetovi uopće podigli!²⁶⁷ I Gerdak se vrlo brzo od huškača kmetova protiv Taha pretvara u poslušnog činovnika, koji onim istim kmetovima kojima je savjetovao da ne daju žitnu desetinu uaturi, nasilno oduzima žito i vozi ga u gradske hambare. Zato javlja, dakako nečiste savjesti, da je umirio pobunjene podložnike kako je znao i da je dao žitnu desetinu s čitava susjedskog posjeda skupiti i odvesti u različite hambare.²⁶⁸ On ne zna što se događa u Stubici, gdje je desetinu skup-

²⁶³ Gradja, str. 223—250.

²⁶⁴ Gradja, str. 252. »Ego per certos et laborosos tractatus eficeram apud Capitulum Zagrabienae, ut decimam perpetualiter arendent castro Zwsedt et castello Stubicze, propria eorum bona, pro florenis trecentis in specie coligendis, ita tamen ut interim, donec Sacra Caesarea Maiestas et Regia medietatem bonorum habet in suis imperialibus manibus, Sue quoque Maistati equalis medietas cedat et eis, uti ex aliis cedit, id etiam mandatum Sue Scrae Maiestatibus continet«.

²⁶⁵ Gradja, str. 252—253.

²⁶⁶ Gradja, str. 251.

²⁶⁷ Gradja, str. 244. »Nescio tamen unde moti coloni Zomzedwarienses insurrexerant, frumentaue pro decimis ipsis cedia in speciae exigere, neque ad partem Suae Sacrae Maiestatibus me tunc in Ztubycza existente et neque pro praefato domino Francisco Thahi exigi permittebant«.

²⁶⁸ Gradja, str. 244. »Quos tandem ego uti sciui consopii, decimamque praefatorum de cunctis pertinentiis praefati castri Zomzedwara exigere et conducere ad horrea diuersa fecimus«.

ljala Jelena Zrinska i Tah koji se u međjuvremenu vraća iz Kaniže. »Ali i to mogu vašem gospodstvu uistinu javiti da su se *stubički kmetovi digli na oružje protiv nas* i okruživši kaštel objavili nam da spomenutu desetinu po (pojedinoj) vrsti (žita) ni na koji način neće davati.«²⁶⁹ Prema tome, Gerdak *smiruje susjedske kmetove* i ubire žitnu desetinu s čitavog susjedskog posjeda, ali neće utjecati na stubičke podložnike, jer mu dobro dolazi njihov otpor protiv Taha kao *novi dokaz* da Tah tlači kmetove i *nasilno suzbija njihov oružani otpor!* I premda će kasnije uistinu *prijavljivati Taha* zbog nasilja nad stubičkim kmetovima, predlaže komori, kako je već upozoreno, oštre mjere protiv susjedskih i stubičkih podložnika.

Gerdak ne želi ni ne može pred komorom priznati da je on pobunio susjedske i stubičke kmetove i zato odjednom na kraju pisma *pronalazi uzrok* zbog kojega su se tobože kmetovi digli. »Bojim se da je *ustanak* (insurrectio) stubičkih kmetova nastao ponajviše zato što je spomenuta gospodja supruga gospodina Franje Taha dala po svojim činovnicima uz samu desetinu oduzeti oranice spomenutih kmetova!«²⁷⁰ Još jedna Gerdakova podvala izrečena samo zato da bi pred vlastima stresao sa sebe krivicu za »insurekciju« stubičkih kmetova. Gerdak je optužujući Jelenu Zrinsku zaboravio da je na početku pisma napisao kako su se *svi podložnici podigli protiv nas*, dakle i *protiv njega*, prema tome ovaj je dodatak bio doista suvišan. To je ponovno i neuspješno prikrivanje vlastite krivice. Uostalom, Gerdaku u takvim prilikama nije osobito teško da susjedske kmetove nagovori na poslušnost. On ih je i pobunio, pa ih je vjerojatno i sada uvjerio kako je mislio najbolje, ali je Tah bio jači. Premda je žitnu desetinu sa susjedskog posjeda skupio, nije, čini se, dao Tahu dužni dio, niti se pobrinuo da li će i on skupiti svoj dio. U svakom slučaju Gerdak ostavlja stubičke kmetove na milost i nemilost Tahu i odlazi u Požun da bi i odanle mogao prijavljivati ugarskoj komori i vladaru Tahove ponovne »smutnje i nasilja prema jadnim podložnicima«. Čini to tobože zato što mu to nalaže dužnost i vjernost prema vladaru i komori (ex debito officii mei et fidelitatis meae proponere volui).

Iz Gerdakova »memoriala« od 21. I. 1568. i nedatiranog pisma iz istog vremena²⁷¹ doznajemo što se na vlastelinstvu događja potkraj 1567. Gerdakove vijesti treba, posve razumljivo, vrlo oprezno i kritički procijeniti, jer ga već dobro poznajemo kao više nego pristranog izvjestitelja ili točnije Tahova potkazivača. Tah je, kako javlja Gerdak, došao na Božić u Stubicu, dao zatvoriti *dvojicu sudaca* (Tomu Sodeca, donjo-stubičkog provizora i Mihajla golubovečkog suca) i nekoliko su dana njegovi štatemberški vojnici — koje je sa sobom doveo — navaljivali na puk, ali se ipak nikome ništa ne događja! Tah navodno sa svojim

²⁶⁹ Gradja, str. 244. »Hoc Vestris Dominationibus reuera significare possum, quod coloni ipsi Ztubycenses omnino insurrexerant manu armata contra nos et obuiam castelli consententes renunctiauerunt nobis, illos decimas prafatas nullomodo se in specie praestituros.

²⁷⁰ Gradja, str. 244. »Vereor tamén, quod insurrectio colonorum Ztubycensium potissimum ex his mota est, quod praefata domina consors domini Francisci Tahi penes deciman ipsam terrasque arabiles dictorum colonorum per officiales suos accupare fecit.

²⁷¹ Gradja, str. 250—254.

rodjakom provaljuje i u stubičku crkvu i na vratima ranjava dvojicu staraca, »za koje se sumnja da će ostati živi! On, Gerdak ga prijavljuje prije svega zato što se ponaša na Stubici tako kao da je vlasnik čitava posjeda te time pokazuje prijezir prema vladaru kao suvlasniku! Medjutim, o otporu stubičkih kmetova protiv plaćanja desetine u naturi nema u Gerdakovoj prijavi više ni riječi te treba pretpostaviti da je desetina već ubrana. Tah dolazi naprotiv u *sukob zbog desetine sa susjedskim podložnicima*, jer prema tekstu Gerdakove prijave ubire od susjedskih koloma *diku* da bi s njom namirio svoj dio desetinske zakupnine. I tako je, piše Gerdak, »platio gospodi kaptolicima zagrebačke crkve iz *iste dike cijenu desetine*, to jest 100 forinti«. Gerdak ga, jedva dočekavši novu zloupotrebu, odmah tuži, ali zato što treba očekivati da će Tah ponovo ubirati diku i po novoj konumeraciji i neće vratiti kmetovima ubranih 100 forinti.²⁷² Medjutim, upada u oči da Gerdak ništa ne govori o *uzrocima sukoba* izmedju stubičkih sudaca i Taha. Kad bi to bilo zbog desetine Gerdak bi to bez sumnje spomenuo kao što je prijavio u istom pismu Taha zbog toga što je prognao one kmetove koji su bili kod vladara (u vrijeme spora oko desetine). Treba po svoj prilici na ovaj sukob potkraj 1567. gledati kao na zaostali obračun Taha s predstavnicima stubičkog dijela posjeda zbog prošlog otpora oko desetine.

Naime, u *srpnju i kolovozu 1567. dobiva sukob Tah—Gerdak nove oblike*. Gerdak se nada, kako smo već istakli, da će mu poći za rukom da Taha istjera, jer još uvijek stoji na stajalištu da on nezakonito uživa Batorijeju polovicu posjeda. No, dogodilo se obrnuto. Veliki broj svjedoka koji pod zakletvom odgovaraju na pitanja podžupana Druškocija nije potvrdio Gerdakove objede o mnogim progonima Tahovih podložnika. A da je ubio ili dao ubiti dvojicu Uršulinih činovnika, to je i tako bila opće poznata činjenica. Medjutim, istraga utvrđuje i to da su »tempore tumultus apud castrum Zomzed« susjedna vlastela, na primjer Petar Ratkaj, bezobzirno pljačkala stoku iz Brdovca, dok su »domini« Keglević upravo u Golubovcu izgubili u napadu na selo 8 svojih ljudi.²⁷³ Dakle, u sukobu pod Susjedom našli su se Gregorijanci, Keglevići, Ratkaji i Tah i na jednoj, a čini se, ban osamljen na drugoj strani. Tah u tom »tumultu« ne ubija niti ne pljačka svoje ljude.

Tako istraga ne postiže cilj. I prije nego što je vladar obaviješten o njezinu rezultatu Uršula, očito preuranjeno, obnavlja zahtjev o vraćanju posjeda. Ona se poziva na »decreta et libertates Regni«,²⁷⁴ ali dobiva od carevih ljudi neodređen odgovor. Ugarska je komora protiv rješavanja parnice i zato predlaže odgodu. Ona navodi vladaru nekoliko razloga od kojih je najvažniji, »quod nobiles regni non nisi citati

²⁷² Gradja, str. 251. »Item, dicam Regiam, in bonis castri Zomzedwara a colonis exigere fecit iuxta priorem connumerationem et sic praetium decime dominis capitularibus ecclesiae Zagrabiensis ex eadem dica, videlicet florenos centum, persoluit; speratur ut ipse aliam taxam iuxta nouam connumerationem imponet, taleque fl. 100 ab eisdem miseris colonis dono habere voluerit, nisi reverendissimae, magnificae et generosae dominationes Vestrae superinde secus providebunt«.

²⁷³ Gradja, str. 254.

²⁷⁴ Gradja, str. 257.

et ordine iudiciario condemnati in eorum personis et rebus damnificari aut detineri possint».²⁷⁵ Maksimilijanu je prema tome mnogo jednostavnije da i dalje zadrži takvo stanje na vlastelinstvu i da najzad odobri Tahu uvodjenje u posjed (statuciju). Maksimilijan doista naredjuje za grebačkom kaptolu da, pošto po zakonu pozove susjede, uvede Taha i njegove sinove »in dominium dictae medietatis praedicti castri Zomzedwara et castelli Also Zthwbycza«,²⁷⁶ koje ionako već drže. Kanonici pozivaju neke susjede i svjedoke, ali, posve razumljivo, ne i one, koji su imali pravo prvokupa, dakle Uršulu i njezine kćeri. Maksimilijanovo odobrenje i nalog za statuciju daje Gerdaku povoda za novi prosvjed. Obraćajući se 11. IX. 1567. na ugarsku komoru priča kako se i sam kaptol ljutio na kanonika Myndzentyja zbog takvog »sumnjivog svjedočanstva«. Stoga i on »sic fraudulenter factae contra jura Suae Sacrae Maiestatis statutioni contradixi«.²⁷⁷ I sabor se zauzima za Uršulu upozoravajući vladara da ne može osuditi jednog člana sabora (regnicola) zbog izdajstva (nota infidelitatis) »nisi prius unam generalem diaetam et congregationem omnibus dominis praelatis et baronibus, caeterisque regnicolis suis, ad unum certum terminum indicat et statuat, ad quem ille contra quem nota infidelitatis obiicitur legittime ex decreto Regni euocetur et ordine iudiciario condemnetur«.²⁷⁸ Ali, stvarno se stanje na posjedu ipak ne mijenja. Ugarska komora i vladar lako prelaze preko »iura Regni« kad to zahtijevaju njihovi interesi.

Gerdak ipak ne klone već šalje neumorno dalje svoje prijave komori i vladaru. U njegovu »memorialu«, o kojem smo već ranije govorili, nema doduše prigovora zbog statucije, ali nastavlja tužakati o ponekad sasvim neznatnim otimanju vladarskih prihoda i iskorištavanju njegovih kmetova. Čini se da su tada »protivnici« ugovorili da će prihode dijeliti tako da Tah ubire sa stubičkog, a Gerdak sa susjedskog dijela. Vjerovatno su ih zatim pravedno dijelili na polovicu. Inače je teško shvatiti zašto Gerdak tuži Taha zbog ubiranja dike na Susjedu i otimanja nekog žita koje Tah prema Gerdakovoj prijavi vozi u Psarno. Prema svemu se čini da je desetinski prihod na Susjedu mnogo veći, ali Gerdak ga neće dijeliti s Tahom i zbog toga on ubire od susjedskih podložnika diku i plaća kaptolu zakupninu.

U Gerdakovim pismima ima nekoliko točaka na kojima se vrijedno zaustaviti. Naime, u najnovijoj historiografiji je iznijeto mišljenje da 1567. nastaje na susjedsko-stubičkom posjedu *buna* zbog *rekomutacije crkvene desetine* i da je ta buna uperena *samo protiv Taha!*²⁷⁹ Ta je buna, kako se smatra, ugušena tek početkom 1568. Kao dokaz za izbijanje, trajanje i ugušivanje bune uzimaju se Tahova pisma od 11. IX. 1567. i 21. I. 1568.²⁸⁰ Za problem o kojem ovdje raspravljamo tražeći uzroke bune 1572/73 neobično je važna ocjena upravo tih zbivanja, jer se nastoji dokazati da »su stubički kmetovi ostali i dalje *glavni pokretači*

²⁷⁵ Gradja, str. 237—238.

²⁷⁶ Gradja, str. 239—240.

²⁷⁷ Gradja, str. 243—244.

²⁷⁸ Gradja, str. 245.

²⁷⁹ Prilozi, str. 71—75.

²⁸⁰ N. dj., str. 74.

klasne borbe na vlastelinstvu«. Ako se, nadalje, smatra da je »u njihovoj sredini započelo stvaranje tajnog saveza«, onda bi se zaista mogao steći *krivi dojam* o nastajanju i toku bune 1572/73.

Naime, u Gerdakovim dopisima iz početka 1568. govori se o sporovima zbog *žitne desetine* kao o prošlom događaju. Tah je pokupio svoj dio žita i nije dopustio Gerdaku da žito zajednički ovrše. Gerdak tuži Taha da je uzeo sebi više nego što ga pripada. Da je došlo do bilo kakvog spora s podložnicima zbog *vinske desetine*, Gerdak bi to bez sumnje prijavio komori ili vladaru, jer je uvijek tako činio (Tah oduzima silom vinsku desetinu samo »strancima«).

Stoga nema razloga šumnjati u to da se desetinska »buna« i na stubičkom dijelu posjeda najzad smirila. Kmetovi su, bez sumnje poticani od Gerdaka, doduše bili kod vladara, ali nisu isposlovali ništa. Tah je uspio uvjeriti komoru i vladara da će novim načinom povećati svoje prihode.

Stoga se s mnogo vjerojatnosti može braniti pretpostavka da Tah zatvara dvojicu sudaca sa stubičkog dijela posjeda zbog sukoba oko dike. To je moguće, jer se dika u 1567. vrlo kasno razrežuje. Naime, na svečanim rujanskim saborima, na kojima se novi banovi uvode u čast, članovi sabora dopuštaju vladaru ubiranje dike (u višini od 1 forinta),²⁸¹ ali još 4. XI.²⁸² ugarska komora uvjerava Maksimilijana da će se pobrinuti da se dika što prije počne ubirati. Čitava stvar zapinje i zato što se slavonski sabor bori za oslobodjenje prekokupskih krajeva od dike. Vladar ga i ugarska komora ne žele priznati. Još sredinom studenog vladar i komora ostaju kod svog mišljenja, što ogorčava sabor, jer su regnikole, nadajući se oprostu, vrlo teško opteretili *javnom tlakom* i *vojničkom dužnošću* »partes transcolapianae« upravo zato što su dotad imale spomenute olakšice.²⁸³ Jedan od razloga zbog kojeg se sve do kraja godine dika ne ubire je nova konumeracija ili novi način poreznog sistema koji vladar predlaže, a staleži ne prihvaćaju. Zaštićujući tobože interese podložnika, sabor se bori za staru konumeraciju, koja je, kako vladar i komora misle, prijevara!²⁸⁴ Raspravljanja se produžavaju sve do veljače 1568. i tek tada slavonsko plemstvo dopušta oporezovanje po novom načinu i određuje plemiće koji će se pridružiti kraljevskim dikatorima.²⁸⁵ U takvim uvjetima *nije moguće* da Tah, a po svoj prilici i drugi slavonski velikaši, *sami ubiru diku*. U svakom slučaju Gerdak ne smatra prijestupom Tahovo ubiranje dike sa susjedskog posjeda! Njega smeta što je diku ubrao po starom i što je s ubranim novcem, kako je već rečeno, platio desetinu.

Tah, čini se, ne sudjeluje lično na saborima u drugoj polovici 1567. Tek se potkraj godine vraća na Stubicu kamo dovodi svoje vojnike iz Stattenberga. Stoga je prema našem uvjerenju prihvatljiva pretpostavka da se anonimna prijava »nekih regnikola« protiv »colonos rebelione

²⁸¹ AC III, str. 168.

²⁸² AC III, str. 179.

²⁸³ AC III, str. 160—162.

²⁸⁴ AC III, str. 169.

²⁸⁵ AC III, str. 195—197.

ductos« koji »dominis illorum prouentus et debita seruitia praestare nolle«, nego se skupljaju u skupine i bune protiv svoje gospode,²⁸⁶ ne odnosi na neku stvarnu pobunu na Tahovu imanju. Stječe se dojam da se tužba odnosi na sukobe koji su već prošli i zato se ne imenuju ni kmetovi ni njihova vlastela. Slučaj se iznosi na sabor (to je rujanski instalacioni sabor za nove banove) prije svega zato što plemstvo traži zaštitu novog bana. Na saboru se doista u tom smislu stvara zaključak: »gdjegod se odsad unaprijed nadju takvi buntovni koloni bilo kojeg velikaša ili plemića, neka takve odmah i smjesta gospoda banovi i župani i podžupani županija kazne«. ²⁸⁷ Na saboru se raspravlja i o *uzrocima* podložničke nepokornosti i utvrđeno je, bez sumnje, da se podložnici dižu zato što ih »njihova gospoda neće držati u starim slobodama«. Kako je vjerojatno riječ o velikašima prema kojima je u XVI. st. sabor gotovo nemoćan, regnikole ostavljaju nezadovoljnim kmetovima mogućnost da se »iuxta constitutiones publicas et articulos superinde editos«, uz uobičajene formalnosti, presele na imanja druge vlastele. Valja povodom tako formuliranog zaključka upozoriti na još jednu činjenicu: svaki vlastelin se bori za što veći broj podložnika, jer je odlazak kmetova za njega uvijek štetan, dakle, sabor stvara zaključak koji u krajnjoj liniji *pogadja interese velikaša!* Treba dakako razlikovati prenapučeno Hrvatsko Zagorje od pustog pograničnog područja, ali i Tahu je odlazak kmetova značio gubitak, kao i vlasteli na Krajinu. Sabor prema tome ne namjerava podruprijeti težnje vlastele za povećanjem ili uopće promjenom podložničkih podavanja i zato nudi kmetovima zakonsku mogućnost da napuste imanja velikaša koji se ne drže »starih pravica«.

Upada u oči da se ovim saborskim zaključkom daju posebne *ovlasti banovima*. Ta ni jedan velikaš neće pristati da njegove podložnike smiruje ban, jer »pokoravanje« je u to vrijeme isto što i pljačka. Stoga je takva formulacija saborskog članka bez sumnje djelo novog bana Jurja Draškovića. Uostalom, da ni Tah ne namjerava pustiti banskog vojnika na svoj posjed da mu opljačka podložnika pokazuje njegov postupak sa stubičkim sucima potkraj 1567. On dovodi svoje vojnike, premda bi prema saborskom zaključku trebao da prijavi kmetove i tada bi ban imao pravo i dužnost da ih smiri. Gerdak prijavljuje, kako smo se uvjerali, Taha da je divljao sa svojim vojnicima po Stubici, ali ranjena su samo dva čovjeka. Drugim riječima, da je Tah *zaista htio* mogao je lako poubijati mnogo stubičkih podložnika, jer oni nisu imali oružja. Stoga je doveo svoje vojnike vrlo vjerovatno samo zato da *zastraši stubičke kmetove*, a ne da ih oružjem pokori. Da je u tobožnjem svladavanju »bune« bilo više ranjenih, Gerdak ne bi oklijevao da to javi i vladaru i komori.

²⁸⁶ AC III, str. 175.

²⁸⁷ AC III, str. 175. »Caeterum ex querelis certorum regnicolarum manifestum statibus et ordinibus extitit, colonos rebellione ductos certorum dominorum et nobilium in hoc regno Sclauonie bona habentium dominis illorum prouentus et debita seruitia praestare nolle, uim potius cathervatim contra nobiles et dominos suos ferrestres rebellant, decretum est, ubicumque locorum tales rebellantes coloni quorumcumque dominorum vel nobilium de caetero reperti fuerint, tales statim et defacto per dominos banos et comites et vicecomites comitatuum puniantur«.

Pismeni se rat između Gerdaka i Taha na dvoru i kod komore nastavlja i u prvoj polovici 1568. Ne izostaju ni sitna »čarkanja«, ali je inače, ako sudimo prema sačuvanoj izvornoj gradnji, sve na vlastelinstvu mirno. Tah ni sada ne dolazi na sabore i njegovi zastupnici ulažu žalbe²⁸⁸ koje nemaju veze sa susjedsko-stubičkim imanjem. Lipanjski sabor posvećuje glavnu brigu obrani zemlje, ali na njemu se raspravlja i o »buntovnim seljacima« (rebelles rustici) i mjerama koje treba poduzeti da se smire. Odluka se o načinu kažnjavanja donosi nakon »strašne tužbe«.²⁸⁹ Kako regnikole žele predusresti »neizmjeran zločin« obnavljaju zakon kralja Vladislava iz 1514. Da bi, nadalje, na vrijeme »zatvorili put u nevjeru« buntovnim kmetovima predviđaju najprije opomenu banova, a zatim nasilno svladavanje s pomoću županijskih ili banskih vojnika. Oni ih mogu kazniti i smrtnom kaznom! No, plemstvo još uvijek ne smatra da mu je dužnost pridružiti se banskim četama kad polaze u takav rat. Zato se na saboru predviđa za one velikaše i plemiće i sve druge ljude bilo kojeg položaja koji se ne pokore banskoj zapovijedi kazna konfiskacije imanja i globe.²⁹⁰ Ponovo se o rebeliji slavonskog seljaka govori kao o *moćem događaju* koji treba predvidjeti i spriječiti i odatle ponovo općenita formulacija saborskog zaključka. Stoga Adamček ima pravo kad tvrdi da se zaključak ovog sabora ne može odnositi na susjedsko-stubička imanja.

Na saborima se 1568. i 1569. povlači i pitanje uređenja granica između Slavonije, Štajerske i Kranjske. Regnikole nekoliko puta mole vladara da pošalje posebne poslanike »qui huiusmodi *metas inter praescripta regna rectificare valeant*«; oni se boje da bi moglo doći do »*tumulta*« između imanja *Susjed, Brežice, Mokrice, Lipovec i Jastrebarsko*.²⁹¹ Početkom svibnja dolazi na sabor u Zagrebu lično i Tah koji moli da se obnove granice između susjedskog i okićkog imanja. Na tom saboru polazi za rukom banu Jurju Draškoviću da nagovori plemstvo na *novi porez za kraljevinske potrebe!* Sve će županije dati od svake porte ili dima ½ forinta za izgradnju krajiških utvrda. Srpanjski sabor još povećava kraljevinski porez.²⁹²

²⁸⁸ Tako na saboru koji se 24. II. održava u Zagrebu (AC III, str. 195–202) doznajemo da Tah vodi borbu s Barbarom, udovom bana Petra Erdődyja zbog kurije i posjeda Zablacé i, štoviše, da je Barbara sa svojim ljudima napala susjedski posjed (n. dj., str. 201). Zatim, zagrebački kaptol tuži Taha zbog nekih ribnjaka uz Savu za koje kaptol tvrdi da ih je Tah oteo.

²⁸⁹ AC III, str. 218. »... quam in praesenti generali congregatione nostra terribilis querela de rebellionem et insurrectionem colonorum contra dominos illorum naturales publice et manifeste facta sit...«

²⁹⁰ AC III, str. 218–219.

²⁹¹ AC III, str. 246.

²⁹² AC III, str. 254–255, 249–250; Srpanjski sabor (AC III, str. 255–258) povećava kraljevinske poreze! Dimnica (pecuniae fumales) će uz kraljevsku diku (dica regia) isplaćivati na ruke lektora Mikulića po 10 denara po dimu, a »svi velikaši i plemići« uplatit će istom lektoru Mikuliću u svim županijama, uz spomenuti hrastovički porez (od 50 denara!) još 10 denara po svakoj porti! Članovi sabora zaključuju da će to biti samo jedanput, ali na taj način su domaći porezi u 1569. narasli na 70 denara (dok su inače iznosili 10–20 denara, tj. samo za dimnicu)! Inače vladar na tom saboru obavještava članove da je poslao posebnu komisiju zbog granica kako su ga zamolili.

6. Tah dobiva u zakup i Uršulinu polovicu (21. VI. 1569.)
Karakter njegove »samovlade« (od 21. VI. 1569. do 19. VIII. 1571.)

Na srpanjskom se saboru vjerojatno raspravlja i o »susjedskoj parnici«, o Uršuli i njezinom položaju, jer sabor šalje Maksimilijanu II. molbu da vrati Susjed, po svoj prilici Uršuli.²⁹³ Vlada se tada obraća na ugarsku komoru tražeći od nje da ga informira o stanju stvari. Teško je povjerovati da Maksimilijan II. postavlja upit ugarskoj komori *ne zna da je on sam 21. VI. 1569. dao Tahu u zakup za 4500 forinti Uršulinu polovicu Susjeda i Stubice*.²⁹⁴ Jer on u pismu svojim poslanicima koji su trebali izvršiti predaju spomenute polovice izričito naglašava da se odlučio na taj korak prije svega zato da prestanu neprestane svadje između »naših vjernih«, tj. Gerdaka i Taha. Međutim, Maksimilijana II. ne bi svade puno smetale da *nije Tahu bio dužan 4888 forinti*, pa se ovako, dajući preostalu polovicu posjeda »in arendam«, riješio neugodnog vjerovnika. Pri tome ga ništa nije zbunjivalo ni to što proces s Uršulom nije ni započeo, a kamo li da je završen. Vlada doduše još 3. XII. 1568. poziva Uršulu na sud — u optužnici se opsežno nabrajaju sve njezine krivice i *poraz se banske vojske ocijenjuje kao »scelestum et evidens facinus contra dignitatem et auctoritatem nostram Imperatoriam et regiam contraque decreta regni«*²⁹⁵ — ali unatoč tome parnica nije održana. Prema tome, Maksimilijan II. je sve do sredine 1569. držao Uršulin dio *nezakonito* i isto je tako *nezakonito* dao njezin dio dalje Tahu u zakup. U zakupnoj se ispravi tvrdi da vladar drži Uršulin dio »usque ad iuris reuisionem«²⁹⁶ i da ga daje dalje u zakup uz uvjete sažete u pet točaka: 1. godišnju zakupninu 4500 forinti; 2. uz uvjet da Tah ne opterećuje kmetove nedopuštenim službama, terecima i porezima; 3. Tah ne smije ni na koji način prisvojiti vlasništvo nad zakupljenom polovicom posjeda; 4. vladar može nakon godine dana opet uzeti natrag Uršulin dio, ali mora 3 mjeseca prije tog roka obavijestiti Taha da prekida zakupnički odnos i 5. Tah je dužan predati prirod koji je Gerdak skupio, zatim sagraditi potrebne zgrade na alodiju, ali tako da ne opterećuje kmetove više nego što dopušta »consuetudo regni«.²⁹⁷

Tah se posebnom ispravom obvezuje da će se držati zakupnog ugovora. Maksimilijan II. je zapovijedio svojim komisarima da novac od zakupnine predaju vojnim vlastima u Kaniži i to »in usus aedificiorum«.²⁹⁸ Najzad, istog dana, tj. 21. VI. 1569. razriješen je i Gerdak svoje dužnosti. Maksimilijan mu daje razriješnicu uz uvjet da njemu i ugarskoj komori preda točan račun o prihodima za vrijeme čitave svoje uprave.²⁹⁹ Međutim, kraljevski komisari koji predaju Tahu Uršulinu polovicu izražavaju svoju sumnju o tome da će vladar doskora dobiti

²⁹³ AC III, str. 260.

²⁹⁴ AC III, str. 262.

²⁹⁵ Gradja, str. 257.

²⁹⁶ Gradja, str. 264.

²⁹⁷ Gradja, str. 264—265.

²⁹⁸ Gradja, str. 267.

²⁹⁹ Gradja, str. 264.

Gerdakove obračune, s obzirom na to da je *vrlo nemarno vršio svoju službu!* Oni, štoviše, doznaju od nekog njegovog sluga da uopće nije vodio popis prihoda, nego da je imao »*aliquas obscure et confuse scriptas signaturas*«! Razabrali su također da je Gerdak trošio više nego što je njegova služba zahtijevala.³⁰⁰ Prema tome, vladar prekasno spoznaje nevrjednost svog činovnika kome je povjerio upravu velikog susjedsko-stubičkog imanja i na čije je tužbe i prijave pokrenuto protiv Taha nekoliko istraga. Naime, na samom početku 1569., točnije 1. I.,³⁰¹ borave u Gornjoj Stubici oba bana — biskup Juraj Drašković i Franjo Frankapan Slunjski — jer ih je pozvao Gerdak, kojemu su, kako banovi pišu zagrebačkom kaptolu, u parnici s Tahom potrebna svjedočanstva i izjave različitih svjedoka. Zato su kanonici trebali po banskog zapovijedi pozvati u Stubicu 16. I. neke svjedoke i ondje ih ispitivati. No, kad kanonik Herešinci i plemićki sudac Matija Raškaj dolaze u stubičku varoš, nalaze *naoružane Tahove službenike i vojnike* koji mjesto svog gospodara F. Taha daju izjavu: njihov gospodar je bio i bit će do groba vjeran sluga njegova veličanstva; ako, dakle, Gerdak ima s njim obaviti neki posao, neka ga pozove pred vladara i bana, ali oni, tj. poslanici nemaju nikakvo pravo da njegovim tj. Tahovim podložnicima, koje je kupio za novac, pruže mogućnost da svjedoče protiv njega! Ne odustanu li od svog nauma, on će bez sumnje naći načina da ih odvrati od njihove namjere.³⁰²

Ovaj doček Tahovih ljudi na vratima stubičkog kaštela i ne bi bio toliko zanimljiv — Taha smo već upoznali kao naprasitog čovjeka i prije — da se banskim poslanicima nisu, uz ostale, oprla *dvojica Tahovih službenika* koji će za bune 1572/73. zauzeti *kapetanske položaje u Gregorićevoj vojsci!* Oni *sada brane interese Taha* tako vješto da se pred njihovim oružjem banski poslanici radije vraćaju. Uloga *Grgura Gušetića* i *Nikole Kupinića* upada utoliko više u oči što je uz njih kao kmet još samo Ivan Pucko, dok su preostala dvojica, tj. Ivan Zakoci i Ladislav Zoltaj *plemići* u Tahovoj službi. Prema tome, od trojice Tahovih *vojnika* — *kmeta* (oni su coloni indiuisi Suae Maiestatis et domini Tahy, attamen pronunc seruitores sui), koji se 16. I. 1569. zdušno *bore za interese svog gospodara* — dvojica će ući u buntovničku vojsku da se s *istim*, ako ne još *većim žarom bore protiv Taha!* To je činjenica koju se kod raspravljanja o uzrocima bune 1572/73. jednostavno ne može i ne smije mimoći. Međutim, banovi ne rade više pitanje niti zbog Gerdakovih prijava niti zbog Tahova postupka s poslanicima u Donjoj Stubici. Po svoj prilici saznaju i na dvoru kakva je Gerdakova vrijednost i ne pokreću ništa protiv Taha.

Zbog Maksimilijanove odluke da Tahu preda u zakup Uršulinu polovicu posjeda, pokreće se, kao što je spomenuto, rasprava na slavonskom saboru. A na vladarev upit poslan ugarskoj komori kako pravno stoje stvari, komora odgovara da se spor zapravo ne rješava zbog dva

³⁰⁰ Gradja, str. 271.

³⁰¹ Gradja, str. 261—262.

³⁰² Gradja, str. 261.

problema: Uršula zahtjeva restituciju, kako ona tvrdi, nepravedno ote-
tih posjeda, a vrhovni sud u Ugarskoj joj predbacuje da prije treba
da položi račun zbog svog otpora banskoj vojsci 1565.³⁰³ Bila je to, da-
kako, samo pravnička smicalica koja je omogućivala Maksimilijanu II.
da i dalje drži Uršulin posjed i s njim raspolaze.

Medjutim, kod primopredaje Uršuline polovice (3. VIII.) Tah više
nije ljubazan prema Maksimiljanovim poslanicima. Kad mu oni prema
carskoj naredbi žele ostaviti žito i vino da ih prekupi, odbija i to iz
dva razloga: Gerdak je već jedan dio potrošio i rasprodao (nakon uči-
njena popisa!), a on se zadužio. Uostalom, roba se i tako ne može pro-
dati, u Slavoniji je glad i skupoća, a slovenske zemlje su zabranile
uvoz. Tah je ogorčen na Maksimilijana i zato što je odbio da mu pre-
pusti prirodu te godine. Komisari nato pozivaju *suce* i *zaprisegnute kme-
tove* Susjeda i Stubice i oni pod zakletvom izjavljuju koliko ima pod-
ložnika i sela na posjedu i kakvi su redovni i izvanredni porezi i služ-
be.³⁰⁴ Kako su postojali već stariji regesti, komisari ne sastavljaju nove,
nego unose promjene (tj. imena kolona koji su umrli ili odselili i onih
koji su došli na njihovo mjesto). Tah dobiva ključeve susjedske utvrde
i stubičkog kaštela bez ikakvog posebnog pravnog postupka i komisari
bi vrlo brzo svršili posao da Tah nije primoran posudjivati novac i za-
lagati stvari kako bi skupio svotu od 2.500 forinti. Maksimilijanova
zapovijed poslanicima kako treba da s Tahom uredi pitanje ljetine
dolazi prekasno (oni je dobivaju već na povratku u Varaždinu),³⁰⁵ a
Tah i onako odlazi odmah u Stattenberg.³⁰⁶

Medjutim, za *utvrdjivanje uzroka* koji su doveli do *bune* 1572/73.
neobično je važna *ocjena odnosa na vlastelinstvu u doba Tahove »samo-
vlade«* (od 21. VI. 1569. do 19. VIII. 1571.).

Naime, pošto provjerimo izvorni materijal iz tog razdoblja *neće*
nam biti teško da opovrgnemo općenito uvjerenje historiografije da je
upravo to doba u kojem sazrijevaju uvjeti za opću pobunu podložnika
protiv Taha. Za dvogodišnjeg držanja čitavog posjeda Tah je jednom
*pozvan na sud (18. I. 1570.)*³⁰⁷ a 17. i 18. XII. iste godine³⁰⁸ vodi se istra-
ga o nekim njegovim nasiljima. U prvom slučaju banovi Drašković i
Frankapan Slunjski pozivaju Taha zato što ga tuže plemići Mihajlo
Hruševački i njegov pastorak Adam Marigolt, njegovi nekadašnji služ-
benici. Prvi je sve do kraja 1566. njegov upravitelj na imanju Zablacé i
kad zahtijeva od njega plaću, Tah ga u Susjedu ne samo napada, nego
i baca u zatvor. Hruševački ga zato tuži zbog nasilja i dužne plaće
(100 forinti). Adama Marigolta je prema tekstu tužbe dao Tah u Ka-
niži bez ikakve krivice, kako tvrdi tužitelj, išibati. Zagrebački kaptol
dobiva od banova zadatak da zbog obje tužbe pozove Taha na sud na
koji treba da pristupi 15 dana nakon uručenja poziva.

³⁰³ AC III, str. 260—261.

³⁰⁴ Gradja, str. 270.

³⁰⁵ Gradja, str. 271.

³⁰⁶ Gradja, str. 272.

³⁰⁷ N. inj.

³⁰⁸ Gradja, str. 273—278.

Premda smo daleko od toga da Tahov postupak prema spomenutim plemićima ocijenimo kao ispravan, ipak u povodu ove tužbe treba voditi računa o tome da je Tah *izgubio kuriju u Zablaću* — oteli su mu je Erdödy.³⁰⁹ Nema sumnje prema tome, da je Tah posumnjao u nevinost Hruševačkog i po svoj prilici ga je smatrao krivcem za taj gubitak i zatvorio ga, a kad se uvjerio da on ipak nije bio kriv, onda ga je pustio, ali mu ipak nije dao plaću. Njegov pastorak Marigolt dobiva vrlo vjerovatno batina zato što traži od Taha, kod kojega je u službi u Kaniži, poočimovu plaću. Više je nego jasno da obje tužbe *nemaju nikakve veze s pobunom susjedsko-stubičkih podložnika 1572/73*. No, ovaj postupak Taha prema svom službeniku, koji nije nikakav izuzetak u XVI. st., pokazuje njegovu sklonost k nasilju u slučajevima kad je uvjeren da je »protivnik« oštetio njegovo pravo.

Medjutim, istraga koju 17. i 18. XII. 1570. provodi banovac i župan zagrebačke županije Ivan Forčić također se *ne odnosi na susjedsko-stubičke Tahove podložnike!* Naime, banovac pokreće istragu na tužbu *kaptolskog kmeta* Valenta Šurjaka iz Vrapča koji tuži Taha zbog toga što je susjedski kaštelan Ivan Lolić po Tahovoj zapovijedi provalio u njegovu klijet i dao je zapečatiti, premda je, kako tvrdi, platio gornicu i druge dužne prihode od vinograda. Za bolje razumijevanje spora valja dodati da je Šurjakov vinograd u Borčecu, na području koje *pripada susjedskom vlastelinstvu*. Šurjak je prema tome *strane* (extraneus) kako se zovu ljudi koji ne pripadaju pod jurisdikciju vlastelina na čijem posjedu imaju vinograde. Čini se ipak da je Šurjakova tužba bila *neosnovana*. Bar bi se tako moglo zaključivati *po pomoći* koju pri napadu na Šurjakovu klijet *pružaju* kaštelanu Loliću *stenjevački sudac Mihajlo Kosić* »i mnogi kmetovi iz iste sučije stenjevačke«.³¹⁰ Banovac Forčić poziva nato Taha i njegova sina Baltazara na sud, ali nema podataka da se doista odazvao sudskom pozivu.

Isti dan tuži Valent Šurjak Taha i zbog toga što je za vrijeme lova gazio po njegovom prosu, a kad ga je na to upozorio, dao ga je istući. Šurjakovoj tužbi pridružuje se *Grgür Poldrugač iz Jaruna*, također *kaptolski kmet*, kome je kaštelan Lolić, *ponovo uz pomoć stenjevačkog suca i kmetova*, provalio u klijet u Borčevcu. Najzad, treća oštećena je *Doroteja ud. Stjepana Novačića, kaptolskog kolona iz Vrapča.*, kojoj kaštelan Lolić, sudac Kosić i kmet Juraj Krajačić iz Borčeca oduzimaju 10 komada stoke (5 krava i 5 volova). Oštećena ih tuži za štetu od 4 forinta. I zbog spomenutih nasilja Tah je pozvan pred sud, ali nema izvora na osnovi kojih bismo mogli zaključiti da su se Tah ili njegov sin Baltazar odazvali Forčićevu pozivu.

Početkom 1571. podižu plemići *Franjo Puhakoci* (nekadašnji Uršulin »servitor« koga je morala otpustiti zbog sudjelovanja pri izbacivanju Tahove obitelji iz vlastelinstva) i *Ivan Crnkoci* tužbe protiv Taha i njegovu sina Baltazara.³¹¹ Puhakoci zato što ga je Baltazar zajedno s

³⁰⁹ Vidi bilj. 288.

³¹⁰ Gradja, str. 274.

³¹¹ Gradja, str. 279—281.

Petrom Petričevićem napao na cesti, a Černkociju je Tah oduzeo neke posjede. Vrlo je karakteristično da oba tužitelja »ob nimiam suam paupertatem«, tj. nemaju novaca za parničke troškove, prepuštaju Uršuli koja ih plaća, »in signum gratitudinis« sve što će na osnovi presude primiti od Taha. I ove dvije parnice svjedoče da Uršula i njezini zetovi iskorištavaju svaku priliku da se osvete Tahu, te ako već ne ide drugačije, onda svoje bivše činovnike šalju protiv njega na sud i plaćaju im sudske troškove. Ni za ove parnice nema dokaza da su zaista i pokrenute i vodjene.

Sve dakle upućuje na to da je upravo *dvogodišnja Tahova »samovlada«* na *susjedsko-stubičkom posjedu doba najvećeg mira i sloge između Taha i njegovih podložnika!* Ne samo da nema nikakvih tužbi protiv Taha od strane susjedskih ili stubičkih kmetova, nego sami podložnici pomažu Tahu i njegovom kaštelanu Loliću u napadu na kaptolske kmetove. Ali, Uršula i njezini rođaci neprestano rade dalje protiv Taha i njegovih sinova.

Kako u ovom »mirnom razdoblju« *djeluje sam Tah u javnom životu Slavonije?* Da li je sklon da više nego prije sudjeluje na saborskim sjednicama ili se radije povlači na svoja dobra u Štajersku ili u Kanjižu? Promjenu u Tahovu držanju prema slavonskom saboru odnosno slavonskom plemstvu uopće pokazuju već prve saborske sjednice početkom 1570.³¹² To je upravo sabor na kojem Maksimilijanu II. konačno polazi za rukom da i od slavonskog sabora dobije obećanje za subsidij ili diku. Plemstvo je svjesno svoje krivice i na saboru je puno obećanja: ono će za 1568., 1569. i 1570. platiti vladaru u 2 roka ne samo diku u visini 2½ forinta, nego i lucrum camere — koji *Slavonija inače uopće ne plaća!* — 10 denara po dimu. Neki velikaši i plemići obećavaju Nikoli Salmu, koji je oslobodio grad Krupu, po 10 denara (takodjer po dimu), a za kraljevinske je potrebe razrezana dimnica od 15 denara. Dakle, da su velikaši i plemići *zaista ispunili obećanja* njihovi bi kmetovi u 1570. *platili 159 denara poreza!* Velikaši su takodjer dobro raspoloženi odlučili da sami plate viceprotonotara Ivana Petričevića te su za njega skupili 92 forinta. Među *prvim članovima sabora* koji obećavaju pomoć ističe se — *Franjo Tah!* Tah nudi svoje usluge i za ivaničku utvrdu: on će sa svojim susjedskim i stubičkim kmetovima dovesti iz Božjakovine do Ivanića 2500 letava za novi krov na utvrdi. Nadalje, on obećaje da će za ivaničke vojnike — Ivanić je carska utvrda i u njoj su njegovi vojnici — dati po dnevnoj tržišnoj cijeni po 50 kvarta žita, proša i zobi i 20 bačava vina. Toliko obećaje od velikaša jedino još Luka Sekelj. Da je Tah na tom saboru jedna od vodećih ličnosti pokazuje oštrina kojom se Ambroz Gregorijanec poziva da položi račun o žitu koje je ostalo od Sigeta 1566.³¹³

No, Maksimilijan II. se prevario ako je mislio da će slavonsko plemstvo izvršiti obećanje i platiti diku. Čitavu zemlju zahvaća velika glad i sa sabora održana u Zagrebu 12. IV. regnikole predlažu »svom pre-

³¹² AC III, str. 273—280.

³¹³ AC III, str. 279—280.

blagom gospodaru« da se zbog nečuvene gladi udostoji kazati svojim dikatorima »vt exactionem novae dicae ad novam messem differre debeant«. ³¹⁴ Glad je tolika »da pravi i najstariji plemići *ostavljaju svoje kuće* i obitelji i *idu na tlaku gospodi* da bi se mogli prehraniti«. ³¹⁵ Tah je i na tom saboru prisutan i lično ulaže tužbu na činovnike iz Brežica i Mokrica — imanja koja tada *pripadaju Ambrozu Gregorijancu!* — koji čine neka nasilja na njegovom susjedskom posjedu. ³¹⁶ S druge strane, plemstvo se opire novoj konumeraciji dike prema kojoj bi se porez morao ubirati. ³¹⁷ Kad slavonsko plemstvo ipak u jesen 1570. šalje ugarskoj komori popis porta, izbija škandal, jer se na dvoru konstatira da su popisana samo sela i distrikti, a ne porte kako je vladar tražio. ³¹⁸ I dok se vodi borba između sabora i dvora, nadvojvoda Karlo misli pridobiti bana J. Draškovića za sebe, ali ban ustaje u obranu regnika: on ne dopušta istragu, jer je postavio za dikatore pouzdane ljude, a takav posao kao što je istraga može odobriti samo sabor. ³¹⁹ Tek potkraj 1570. dolaze u Slavoniju komisari koji treba da urede poslove oko dike. ³²⁰ Tek na siječanjskom saboru, ³²¹ dakle već u 1571., sabor obećaje da će do 2. II. uplatiti 62 ½ denara po dimu uime dike. No, članovi se sabora nisu izjasnili po kojem sistemu i javna se rasprava o konumeraciji nastavlja. Pred komisarima ustaje i Franjo Tah koji tuži zagrebački kaptol zbog prevare (da imaju oko 2.000 kolona, a prijavili su samo 200 porta!). ³²² Na saboru sazvanom za 5. IV. 1571. ³²³ najistaknutije su ličnosti *ban J. Drašković* i *F. Tah!* Obojica se zajedno s Barbarom Alapić, udovicom bana Petra Erdödyja *natječu tko će dati više žita i vina za vojsku!* I na prvi pogled nam se čini kao da to spomenuti velikaši čine iz rodoljublja, dok iz saborskog zaključka ne doznajemo *cijenu žitu i vinu* koju oni zahtijevaju. Jer kvarta žita se prodaje po 1 ugarski forint, proso po 1 rajnski forint, zob po dnevnoj tržišnoj cijeni, a pinta vina po 6 denara! ³²⁴ Dakle, prodaja žita i vina »ad sustentationem militum suae maiestatis in locis finitimis degencium« — dakle za vojnike za Krajini, *čista je i dobra zarada!* S istog sabora poručuju staleži vladaru da ih poštedi od »nečuvenog novog pregleda i obnove dike«. Upravo zbog tog otpora novoj konumeraciji sabor je pripravan na veće žrtve nego inače i velikaši ponovo skupljaju novac za kapetana Pavla Brestovskog i za njegovih 8 vojnika u utvrdi Brest (u Pokuplju), jer im kraljevina ne može dati plaće. Na prvom se mjestu obvezuje sam Tah da će dati 25 forinti. ³²⁵

³¹⁴ AC III, str. 292.

³¹⁵ AC III, str. 291.

³¹⁶ AC III, str. 295.

³¹⁷ AC III, str. 284, 296, 297, 298.

³¹⁸ AC III, str. 298—299.

³¹⁹ AC III, str. 301—302.

³²⁰ AC III, str. 304—306.

³²¹ AC III, str. 309.

³²² AC III, str. 315.

³²³ AC III, str. 318—321.

³²⁴ O vlastelinskoj prodaji naturalnih podavanja vidi J. Adamček, Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo, str. 166 i d.

³²⁵ AC III, str. 325.

Na istom saboru Tah prijavljuje Uršulu zbog toga što mu neće vratiti založenu zlatninu i srebrninu, premda joj je ponudio novac, pa je i ta tužba dokaz da otvoreni rat medju suparnicima još uvijek traje.

Novi sabor (održan 30. X. 1571.)³²⁶ pun je hvale prema novim banovima koji s najvećim zalaganjem tako brane Krajinu da u njihovo vrijeme nije pala u ruke Turaka ni jedna utvrda. To je već doba kad *Tah ponovo gubi Uršulinu polovicu susjedsko-stubičkog posjeda*, pa zato i taj sabor predlaže vladaru da se udostoji medju njima, tj. Uršulom i Tahom načiniti pravdu.³²⁷

7. Maksimilijan II. ponovo trguje s Uršulinom polovicom

Dvogodišnje Uršulino nastojanje da dodje natrag do svojih posjeda urodilo je najzad plodom. Maksimilijan se konačno »smilovao« Uršuli i njezinoj djeci i dopustio da »zločin izdajstva«, u koji je upala 1565. *iskupi — noćem!* I kao što je za novac nelegalno dao Tahu u zakup njezinu polovicu tako i sada sklapa 22. VI. 1571. s njom ugovor prema kojem će ona za ne malu *spotu od 10.000 forinti dobiti natrag svoju polovicu Susjeda i Stubice!* Forma se lako našla, novac će biti isplaćen kao *globa!*

Tah je takav postupak vladara sa svojim starim slugom ogorčen. Utoliko više što mu Maksimilijan II. piše tako oštro kao da je samo on krivac da Uršula tako kasno dolazi do svoje polovice. On dobiva od vladara zapovijed da odmah, bez ikakva zadržavanja, preda Uršulinu polovicu ugarskoj komori ili njegovim komisarima koje će poslati. Tah je najviše ogorčen na izraz koji Maksimilijan upotrebljava nalažući mu da bez »okretanja ledja« (ut sine omni tergiuersatione)³²⁸ izvrši njegovu zapovijed. Zato mu odgovara, oslovljavajući ga s »najmilostiviji care«, da on nikad nije okretao ledja, već je pošteno, časno i vjerno služio pokojnom vladaru (Ferdinandu) i njemu i to od svoje najranije mladosti. On nije učinio ništa nepokorno ili nepromišljeno, nego se pouzdao u ugovor s njim i zbog toga se zadužio. Stoga još jednom moli vladara da mu dopusti uživanje zakupljenog dijela susjedsko-stubičkog posjeda i ovu treću godinu, da ne trpi toliku štetu i da ne bude na ruglo svojim neprijateljima (po svoj prilici misli na Heningovce). Ta on je i tako, zajedno sa svojom pokojnom ženom, dosta pretrpio od Gerdaka i ne bi htio da i u buduće doživljava sličan postupak i da na svojim vlastitim imanjinama ima tako bijedan život. On se ne može složiti sa svojim neprijateljima, a ne bi htio zajedno sa svojima »misera morte mori«.³²⁹

No, Maksimilijan II., postavljen pred izbor da li da primi od Uršule za »otkup grijeha« 10.000 forinti ili isplati Tahu 888 forinti (koliko mu je još dugovao),³³⁰ ne oklijeva. Uršulin novac brzo ušutka njegovu

³²⁶ AC III, str. 331—334.

³²⁷ AC III, str. 333.

³²⁸ Gradja, str. 281.

³²⁹ Gradja, str. 281—282.

³³⁰ Gradja, str. 285.

savjest i svi dalji pokušaji Taha da spriječi već gotovu »kuproprodaju« nemaju, posve razumljivo, nikakav uspjeh. Ne koristi više nikakvo pozivanje na pravdu i pravo ili upozoravanje na neosnovane zahtjeve protivnika. Već 19. VIII. šalje car dvojicu komisara (Franju Nagwathyja i Jakoba Wizkelethyja) da ponovo preuzmu onu polovicu posjeda koju je on i ranije držao.³³¹

Tah pokušava još posljednji očajni korak i dočekuje spomenute poslanike s izjavom da je on vjeran sluga »svetog carskog i kraljevskog veličanstva« i da će to ostati do kraja života, ali što se tiče ustupanja polovice posjeda, držat će se ugovora s vladarom prema kojem smije držati spomenutu polovicu do kraja srpnja 1572. Tada će učiniti sve što vladar od njega zahtijeva. Uostalom, vladar se obvezao da će mu rok predaje posjeda najaviti tri mjeseca prije, a prošla su samo dva mjeseca kako je opomenut.³³² Poslanici nastoje uvjeriti Taha kako je bolje da se pokori carskoj zapovijedi, ali im Tah najzad odgovara da od ugovora s carem neće »ni za dlaku odstupiti« (nec ab illis vel latum unguem discederet); ako ne bude išlo drugačije, on će s carskom ispravom na grudima umrijeti!³³³ Videći takav Tahov otpor, poslanici odlaze neobavljena posla, ponajviše zato što nisu od ugarske komore imali uputu kako da se ponašaju ako se Tah bude pozivao na carski ugovor. Bojali su se takodjer da nasilnim postupkom ne izazovu »tumult« (et propterea si nos vi agere incepissemus, aliquem forte tumultum excitassemus)³³⁴ i prolijevanje krvi, jer se moglo očekivati da će Tah s carskim pismom »napuniti ušesa« regnikola uvjerivši ih u nepravdu koja mu se nanosi.

Medjutim, i sam je Tah znao da je njegov otpor uzaludan. Utoliko više što je već nekoliko mjeseci prošlo da je vladar primio od Uršule novac. Ne preostaje mu, dakle, ništa drugo nego da se pomiri s novonastalom situacijom i da primi novac za zaostalu vojničku plaću u Kanži (ex stipendio meo Canisiensi). Dne 14. XI. izdaje potvrdu kraljevskim komisarima da je primio 888 forinti. No, da ironija bude veća, novac koji je Tahu tada isplaćen potječe od Uršuline »globe«, dakle od njezinih 10.000 forinti!³³⁵

Maksimilijan ublažuje situaciju tek toliko da, očito iz obzira prema Tahu, ne predaje imanje neposredno Uršuli i njezinim zetovima, nego svojim komisarima koji će upravljati Uršulinom polovicom do kolovoza iduće, tj. 1572. godine. Uršula je zbog »zakašnjenja« zahtjevala 12. IX. 1572. od kraljevskog komisara Nagwathyja, dakle pošto je već uvedena u posjed, da joj vladar odbije 4500 forinti, ali komisar odbija njezin zahtjev tvrdnjom da komora nije u vrijeme uprave uopće primala dohotke s polovice posjeda. Uostalom, on joj je dopustio da utjera »restancije« iz 1567. i 1568.³³⁶ Tako je Uršula ipak dosta skupo platila vraćenu polovicu svojih posjeda.

³³¹ Gradja, str. 282—285.

³³² Gradja, str. 284.

³³³ Gradja, str. 285.

³³⁴ Gradja, str. 285.

³³⁵ Gradja, str. 297—298.

³³⁶ Gradja, str. 298.

Tahova strahovanja pred novom komorskom upravom bila su opravdana. Nakon dvogodišnjeg mirnog uživanja dolazi opet do tako teških sukoba da je *Tah ponovo izbačen sa Susjeda i Stubice!*

Pratimo li zbivanja od kraja 1571. do polovice 1572. zapazit ćemo na prvi pogled i bez mnogo napora da je to *ponovni obračun između »suvlasnika« dvojiju nepodijeljenih polovica susjedsko-stubičkog vlastelinstva*, sukob u kojem su *podložnici sredstvo*, dakle *objekt zaraćenih strana*, a ne *subjekt* ili *nosilac* odredjenih težnji ili *novih ideja*. Objekte se stranke sukobljavaju i napadaju one podložnike koji se priklanjaju protivničkoj strani. Suvremenicima je to, sasvim razumljivo, bilo jasno. I to ne samo slavonskom plemstvu, nego i ugarskim regnikolama sakupljenim na požunskom saboru. Već je u ožujku 1572. među protivnicima tako napeta situacija da plemstvo traži od vladara neka nadje »*bonum et iustum aliquem modum ne fomes odii inter dominum Tahij et orphanos quondam Andreae Henyngh ulterius alatur, ex quo castrum et castellum eorundem, nec non pertinentiarum media pars in manibus suae Maiestatis existat*«. Oni predlažu da »*id fiat, quod ius et iustitia requirit*«. ³³⁷

Ni Tah ne taji, već javno govori da je »*rebelija*« njegovih podložnika djelo »*odredjenih osoba* u ovom kraljevstvu Slavonije«, što je *Ivan Šimunčić* iz *Stenjevcu*, koji 13. VI. *predaje tužbu protiv Taha* pred zagrebačkim kaptolom, ³³⁸ uzalud htio opovrći. Naime, bio je uvjeren da će je pobiti tvrdnjom kako Tah svoju »*jadikovku*« ne *može dokazati* (*praescripta lamentatio comprobare posset*). Čitav tok misli i uopće shvaćanja jasno dokazuju da je Šimunčić poučen i nagovoren od Tahovih protivnika da iznese pred kaptolom takvu izjavu. On je, čini se, kaptolski podložnik u Stenjevcu, a Tah je ipak »*magnificus*« i prvak među slavonskim velikašima. Prema tome, izraz »*lamentatio*« ne može i ne smije upotrijebiti jedan podložnik, još najmanje u službenoj izjavi pred kaptolom, ali to je bez sumnje izraz kojim se obilno služe Tahovi protivnici. S namjerom da oduzme vrijednost Tahovoj »*tužaljci*« Šimunčić, i opet prethodno dobro poučen, izjavljuje, da je uzrok njihove rebelije i ustanka obećavanje njihovih žena, kćeri i sestara i najveća nepravda i tiranstvo koje sam gospodin Tah protiv njih provodi (*sed esset ista rebellio et insurrectio dictorum protestantium de honestatione consortum, filiarum et sororum ipsorum protestantium atque maxima iniustitia et tyrannis, quam ipse dominus Franciscus Thahy contra eosdem protestantes exercuisset*). No, Šimunčićevo tumačenje ustanka i uzroka bune nije nimalo u skladu s tužbom koju predaje zagrebačkom kaptolu. Jer on tada, tj. 13. VI., *nastupa u ime vladarevih činovnika u Susjedu i Stubici* i to već *u toku žestoke borbe protiv Taha*. Šimunčić i dolazi na kaptol da se potuži na *Franju Taha* i njegove sinove« koji su napali na *Stupnik* i *Novake* i zadržavaju poštu vladarevih upravitelja.

Druga tužba na Taha koju 24. V. 1572. ³³⁹ predaje, također pred zagrebačkim kaptolom, *susjedski stražar Marko Dabošević* sličnog je sadržaja, jer i on brani interese komorskih upravitelja Herlenovića i

³³⁷ V. Fraknoi, Monumenta comitialia regni Hungariae V, MHH, Budapest 1877, str. 336.

³³⁸ Gradja, str. 289—290.

³³⁹ Gradja, str. 287.

kaštelana Jankovića. Tužba ne ostavlja nikakvu sumnju u to da se vodi borba između carskih i Tahovih činovnika.

Vrlo je vjerojatna i prihvatljiva Šimunčićeva tvrdnja o Tahovu postupku prema podložničkim ženama i kćerima; ali ona *ne daje odgovor na pitanje zašto se podložnici dižu protiv Taha upravo na Božić 1571 godine!* Naime, očekivali bismo da će oba tužitelja — Šimunčić i Dabošević — *optužiti Taha zbog ubiranja dike* i da će svoju prijavu početi sa zbivanjima na vlastelinstvu 25. XII. 1571. Međutim, ni jedan od tužitelja uopće *ne spominje* ne samo *ubojstvo Mihajla Horvata*, nego ni *pobunu stubičkih podložnika u to vrijeme!* Ta oni se kao tužitelji pojavljuju pred zagrebačkim kaptolom tek 24. 5. i 13. VI. 1572., tj. u toku *žestoke borbe* ili točnije *nakon Tahove reakcije* na čitav niz *njihovih akcija*. Najzad, Dabošević ne želi pred zagrebačkim kaptolom priznati da je Tahov napad na susjedско podgradje odgovor na njihovo, tj. podložničko podsjedanje grada, a to ne čini bez razloga. U obje tužbe protiv Taha nema ni riječi o svim onim akcijama pobunjenih seljaka koje *Tah nabraja u svojoj tužbi* od 6. VIII. 1572.³⁴⁰ *Tah tuži pobunjenike da su:* 1. ubili Mihajla Horvata u Stubici i zabranjivali tri dana da se pokopa; 2. ranili su Nikolu Stanka, stubičkog upravitelja; 3. podsjeli su susjedsku utvrdu i pri tome ranili jednog njegovog susjedskog stražara; 4. srušili su zajednički (tj. carev i njegov) mlin pod Susjedom; 5. ubrali su tržnu pristojbu na brdovačkom sajmu; 6. uzeli su njegovu stoku sa susjedskog alodija (koji je također zajednički) i neke svinje; 7. navalili su na zajedničku kuriju u Brdovcu i iz nje iznijeli vino i oružje; 8. spalili su ondje dvije starice koje su Taha liječile; 9. premjestili su prijelaz preko Save pod Susjedom na novo mjesto i ondje su počeli ubirati mitnicu; 10. uzeli su konje Taha i njegovih činovnika sa susjedskog alodija i po volji ih jašili; 11. pokušali su, unatoč opomene bana J. Draškovića, ponovo osvojiti susjedsku utvrdu i tom su prilikom ranili dva Tahova stražara; 12. kad je njegov sin Gabrijel pokušao sa stupničke strane prići gradu i susjedskoj utvrdi (jer sve ceste na lijevoj savskoj obali drže pobunjenici u svojim rukama), tada su na samom prijelazu navalili na njega tako da se gotovo utopio; utopio se Gabrijelov najbolji mačonoša, a Gabrijela su zatim progonili »do granica gospode Alapića« i uzeli mu dva konja; 13. nakon toga su pošli do kaštela Donje Stubice u kojem je tada bio Tahov sin Stjepan sa tri svoje sestre, podsjeli su ga i ubili jednog Tahovog konjanika. I premda su obećali banu — *nastavlja Tah u tužbi* — da to neće učiniti, navalili su i na kaštel i uz *pomoć carskog kaštelana Ivana Bakšaja* zauzeli ga, prisvojivši sve stvari u njemu; 14. navalili su na Tahove »servitores«, tj. žumberačke Uskoke kod Brezovice i jednoga ubili, a četvoricu zatvorili; 15. odveli su sve njegove konje sa stubičkog pašnjaka i sada ih drže; 16. uništili su potpuno zajednički (Tahov i vladarev) vrt na stubičkom posjedu; 17. najzad, opljačkali su one službenike i podložnike Tahove obitelji koji se nisu htjeli njima

³⁴⁰ V. Klaić, Tužba Franje Taha protiv kmetova Susjedgrada i Dolnje Stubice, Vj. zem. arkiva XI/1, 1908, str. 134—136.

pridružiti. Sva ova zla, ako već ne sva — kaže Tah u tužbi — a ono veći dio počinili su pobunjenici »po savjetu i dopuštenju« Mihajla Herlenovića, carskog provizora u Susjedu.

Tah predaje tužbu protiv buntovnika nakon svoje obveznice od 2. VIII. 1572., o kojoj će još kasnije biti riječ, pa je predana tužba očito trebala da posluži kao pravna podloga pri postupku koji će protiv buntovnika pokrenuti vladar. Tahovo je tumačenje rebelije očito jednostrano i pristrano, ali nije nevjerojatno. S obzirom na to da i tužbe Šimunčića i Daboševića odaju *presudnu ulogu vladarevih činovnika u »ustanku i pobuni«* koja traje čitavu prvu polovicu 1572., nemamo nikakvo pravo, kad raspravljamo o uzrocima nezadovoljstva, poricati značenje upravo te komponente. Napokon, ni u jednoj od tri tužbe ne povezuje se *borba protiv Taha s borbom protiv feudalne eksploatacije!* Taha ne napada ni jedan od tužitelja zato što je skupljao diku, desetinu ili neke druge vlastelinske poreze ili podavanja. Napadi na Susjed i Stubicu rezultat su obračuna medju činovnicima dviju uprava, borba u kojoj *gube glave Tahovi ljudi, a njegova je obitelj ponovo istjerana!* Stubički kaštel postaje *buntovničko središte* prije svega zato što podložnicima i vladarevim činovnicima ne polazi za rukom da osvoje susjedsku utvrdu. Tahova straža je ondje jača i buntovnici opsjedaju kastrum da bi zatvorili pristup Tahu, ali više od toga ne mogu učiniti. Kad bi pobuna bila uperena jednako protiv Taha kao i Maksimilijanovih činovnika, onda pobunjenici ne bi rušili samo Tahove alodije i kurije i ubijali njegove ljude. Najzad, vladarevi su činovnici skupljali na vlastelinstvu ista podavanja kao i Tah. Kad Herlenović treba da preda (23. VIII. 1572.) Stjepanu Gregorijancu, Uršulinu zetu obračun o primljenim prihodima, onda se ispričava što to nije u stanju učiniti, ali ne zato što su podložnici odbili da ih predaju, nego zato što je šest sedmica bio zatvoren u susjedskoj utvrđi. Komisari mu nato zapovijedaju da »sve prihode tako redovite kao i izvanredne koje je primio, kao i zaostatke« preda Stjepanu Gregorijancu. Ni u jednom izvoru iz tog vremena nije ni kao *uzrok* ni kao *povod pobune* naveden bilo koji *javni* ili *privatni, vlastelinski prihod*.

Gledana u tom svijetlu »rebelija« 1571/72. dobiva i za kasniji razvitak podložničko-vlastelinskih odnosa u Susjedu i Stubici drugačije značenje nego što joj je historiografija dosad pridavala. *To je nakon dvogodišnjeg mirovanja ponovo obračun medju suvlasnicima nad istim, još uvijek nepodijeljenim posjedom* koji poprima sve oštrije oblike prije svega zato što Uršula i njezini rodjaci ne žele izgubiti novac za koji su kupili »pravdu«. Tah je kao protivnik jači ondje gdje može držati više vojnika, dakle u susjedskoj utvrđi. Stoga, pošto je uklonjena dvomjesečna pobunjenička »blokada«, Tahovi ljudi ne puštaju provizora Herlenovića iz utvrde sve dok nisu primorani pred novom kraljevskom komisijom popustiti (u kolovozu 1572.). S druge strane, čini se, da u stubičkom kaštelu ostaju Tahova djeca sama i pobunjenici ih toliko lakše uklanjaju što im pomaže vladarev kaštelan.

Već u veljači 1572. se u Požunu zna, kako je spomenuto, za »žar mržnje« koji razdvaja suparnike i zato što vladar još uvijek drži Uršulinu polovicu. Tako članovi sabora traže da se konačno riješi taj spor i da car najzad pruži strankama »pravdu«. Tako ulazi taj zahtjev i u saborski zaključak (stvoren 22. III. 1572.).³⁴¹ Kako se vladar unatoč tome ne pokreće, Tahovi neprijatelji iskorištavaju priliku kad on odlazi na požunski sabor (koji počinje radom 2. IV. 1572.)³⁴² da ponovo podsjednu Susjed. Opsadu probija Tahova posada na čelu s *Ivanom Glatkim*, koji ima uz sebe 10 vojnika.³⁴³ Ova vijest o vodji susjedske posade za nas je vrlo zanimljiva, jer je I. Glatki stvarno »*Ivan dvorski*«, tj. *jedan od vodja u buni protiv Taha 1572/73!* Ta činjenica nužno nameće vrlo važan zaključak: Glatki je na strani onog gospodara koji trenutno ima najviše izgleda u pobjedu. Zato će on kasnije, kad razabere da Uršula uživa povjerenje vladara, prijeći na njezinu stranu i pomoći u organizaciji bune protiv Taha. Susjedski stražar Dabošević prijavljuje u spomenutoj tužbi Glatkog zbog toga što je istukao oca kraljevskog pastira na alodiju, što čini po svoj prilici zato jer su komisarovi ljudi uzeli Tahove ovce i konje.

Budući da je Herlenović zatvoren u susjedskoj utvrdi u koju ne može prodrijeti ni Gabrijel Tah, pobunjenici prelaze pod stubički kaštel u koji, kako smo istakli, ulaze bez poteškoće i tjeraju odanle Tahovu djecu. Tada *pobunjenici zaustavljaju svoje akcije*, jer je u krajnjoj liniji *pobunjenički cilj ostvaren: Tah je ponovo izbačen iz vlastelinstva!* (Tek se u susjedskoj utvrdi drži jedan dio njegovih ljudi). Da je *izgon Tahove djece naručila sama Uršula*, pokazuje *datum osvajanja: Bakšaj otvara pobunjenicima vrata kaštela upravo uoči godišnjice ugovora koji je Uršula sklopila s Maksimilijanom!*³⁴⁴ Tako pobunjenici odlučnije nego vladar rješavaju problem na samom vlastelinstvu: ako već vladar nema dovoljno odlučnosti i, dakako, moralne snage da povuče svoje činovnike i preda Uršuli njezin dio posjeda, onda će oni sami obračunati s Tahom i njegovom obitelji i tako pripremiti situaciju za njezin dolazak.

Javna vlast, prije svega ban J. Drašković i sabor, stoje doduše na strani Taha, ali nastoje primiriti zaraćene stranke. Posve razumljivo da je Uršula sa svojim zetovima dovoljno oprezna da otvoreno i javno ne pomaže buntovnike te zato sabor i nema dokaza za njezino djelovanje. Sabor ne raspravlja ni o uzrocima rebelije — premda Tah otvoreno optužuje i imenuje osobe koje potiču podložnike na bunu — on traži način kako da kmetove svlada. Na saboru u Zagrebu (2. VI.) regnikole su uvjereni da se rebelija susjedskih i stubičkih kolona ne može svladati »bez izričite zapovijedi carskog veličanstva« i zato šalju »njegovu veličanstvu« kao poslanike Šimuna Keglevića i Ivana Berceza, dakle idu jedan velikaš i jedan plemić, koji nose vladaru »literas regni«.³⁴⁵

³⁴¹ V. Fraknoi, n. dj., str. 388.

³⁴² N. dj., str. 390.

³⁴³ Gradja, str. 288.

³⁴⁴ Ugovor je sklopljen 21. VI. 1571; vidi Gradja, str. 298.

³⁴⁵ AC III, str. 347.

Isti dan kad pobunjenici osvajaju stubički kaštel šalje im i ban po članovima zagrebačkog kaptola »litteras praeceptorias« u kojima im zapovjeda da poslušaju njegove naloge.³⁴⁶ Prema tekstu Tahove tužbe³⁴⁷ imaju tada pobunjenici i carsko pismo kojim im se zabranjuju dalje akcije. Banovo, a po svoj prilici i Maksimilijanovo pismo sastavljeno je bez sumnje »pro parte magnifici domini Francisci Tahy« ili drugim riječima, pisma su vjerojatno sadržavala zapovijed da prestanu s borbom protiv Taha. Nisu se pokorili, jer da su to učinili ne bi postigli svoj glavni cilj, tj. ne bi osvojili stubički kaštel.

Čini mi se da doista nema sumnje u to da su podložnici vrlo dobro poslužili Uršuli i njezinim ciljevima i da su najzad i za nju zauzeli stubički kaštel, čime su završili svoju »rebeliju«. Postavlja se pitanje da li je u skladu s takvim tumačenjem bune njezin početak? Spomenuto je da sam Tah datira početak sukoba 25. XII. 1571. Naime, predajući 6. VIII. 1572. pred zagrebačkim kaptolom »svečani prosvjed i tešku smrbu« Tah izjavljuje, da mu susjedsko-stubički podložnici prijetite smrću tako kao što su prijetili stražaru Mihajlu Horvatu kojega su najzad stubički koloni i ubili kad je skupljao diku. Tada su ranili i njegova pomagača viceprovizora Nikolu Stanka.³⁴⁸ Mihajlo Horvat je dakle ubijen kad je, prema Tahovim riječima, skupljao »dicam regiam«. S obzirom na to da je Tah prema Daboševičevoj tužbi zatvorio i četvoricu sudaca sa susjednog područja, nije isključeno da otpor protiv Taha počinje najprije na tom dijelu vlastelinstva na kojem komorski upravitelji nagovaraju suce da ne dopuste Tahovim činovnicima ubiranje dike. Da su suci iz Brdovca, Podgorja, Zaprešića i Stenjeveca nagovoreni pokazuje primjer stenjevačkog suca *Mihajla Kosića*, koji je još nedavno, kako smo pokazali, pomagao susjedskom kaštelanu.

Čini se, prema tome, da »rebelija« susjedskih i stubičkih podložnika po svojim ciljevima i ostvarenjima nije ništa drugo nego *vješto prikrita borba Uršule i njezinih rodjaka protiv Taha*. U toj su borbi i komorski upravitelji na njezinoj strani, jer vladar ne želi izgubiti novac za koji je Uršuli vratio posjede.

8. Uršula se vraća na susjedsko-stubičko vlastelinstvo

Izvanredan uspjeh pobunjenika, tj. osvajanje stubičkog kaštela potiče najzad vladara da poduzme nove mjere. Pošto je prošlo više od godinu dana od ugovora s Uršulom vladar najzad pristaje da ona i njezini zetovi preuzmu svoju polovicu posjeda. Tah je o vladarevim namjerama nešto doznao i zato 27. VII. 1572. prosvjeduje protiv carske zapovijedi prema kojoj Uršulu treba uvesti u posjed.³⁴⁹ Četvorica poslanika »carskog i kraljevskog veličanstva« dobivaju početkom kolovoza zadatak da do kraja slome Taha i to prije nego što će Uršulu

³⁴⁶ Gradja, str. 290–291.

³⁴⁷ V. Klaić, n. dj., str. 135.

³⁴⁸ N. dj., str. 134.

³⁴⁹ Gradja, str. 291.

uvesti u posjed. Naime, oni pred zagrebačkim kaptolom iznudjuju od Taha izjavu da zbog pobune neće kažnjavati susjedsko-stubičke podložnike prije nego što »carsko veličanstvo« provede istragu.³⁵⁰ U kojoj mjeri vladar ponovo zaštićuje Uršulu koja je *kupila njegovu naklonost* pokazuje tekst ove Tahove obveznice: Tah se obvezuje da neće dirati spomenute podložnike premda su »contra suam et regni libertatem« oružanom rukom ustali na njega, na prijevaru zauzeli kaštel i istjerali ga iz njegove polovice. Bilo bi logično i normalno da vladar u toj situaciji postupa onako kako je to činio i inače, naime, da zaštititi Taha, a ne njegove rebele! Ali, vladaru su vezane ruke i zato i komisija dobiva potpuno protivnu uputu. On, vladar će ih, dakako, kazniti onako kako su zaslužili, a dotle neka podložnici budu »securi et intrepidii« kako bi slobodno mogli službe vršiti svojoj gospodi. Komisija ostavlja Tahu mogućnost da postupa protiv kmetova u onom slučaju ako se ponovo dignu protiv njega.

Uršula ulazi konačno 6. VIII. 1572. u kaštel, a susjedski upravitelj Herlenović obećaje, kako smo spomenuli, Stjepanu Gregorijancu da će mu predati obračune od priroda. Kad se četiri dana nakon ulaska Uršule i njezinih zetova održava sabor u Zagrebu,³⁵¹ protivnici pokazuju svoje pravo lice. *Dvoboju se vodi na samom saboru* i to između Taha i *Stjepana Gregorijanca*. Prvi prosvjeduje »zbog kažnjavanja buntovnih susjedskih i stubičkih kmetova«, drugi *pristaje* da Taha kazni buntovnike, ali tek pošto se posjedi podijele! Uostalom, konačna se odluka prepušta carskim poslanicima koji su prisutni i na saboru i imaju zadaću da smire kolone. A komisari treba da se kod cara i na ugarskom saboru zalažu za to da buntovnike stigne zaslužena kazna.³⁵² Prema tome, Uršula i njezin zet Stjepan Gregorijanac prepuštaju buntovnike Tahovoj osveti, premda vrlo dobro znaju da su kmetovi nepodijeljeni i da su *upravo ti ljudi najviše pridonijeli da se ona bez poteškoća vratila na imanje*.

Pošto se posavjetovalao sa svojim vijećnicima o Tahovoj tužbi protiv kolona, Maksimilijan II obećaje da će postupiti kako pravda zahtjeva. Tako će se stišati »suprotnosti« koje Tah ima s Uršulom.³⁵³

Budući da su Uršula i njezini zetovi uvedeni u posjed, Tahu preostaje jedino da pronadje »pravne lijekove« protiv njihova uvoda. Ou zaista šalje svog zastupnika Nikolu Svetačkog do zagrebačkih kanonika i on predaje najprije 31. VIII. u njegovo ime prosvjed protiv Matije Kerečenja koji zahtjeva od njega da se podijele alodijalni posjedi. Tah

³⁵⁰ Gradja, str. 291—292.

³⁵¹ AC III, str. 353.

³⁵² AC III, str. 353. »Et quoniam in persona magnifici Francisci Thahy ad puniendos rebelles colonos Zomzedwarienses et Zithwbyczenses protestatur, e contra vero et dominus Stephanus Gregoryanczy tam in sua, quam dominae relictæ Vrsulae Meknycezer et filiarum suarum personis protestatur, vt prius bona illa dividantur inter partes et sic tandem portionem colonorum suorum dominus Thahy pro rebellionem et delictis, si voluerit, punire faciat, negotium autem praescriptum sua sacra maiestas, delectis commissariis, nunc praesentibus componi et sedari commisit, nihilominus praefati rebelles coloni rebellionem cedere nolunt, et ideo domini oratores tam apud suam maiestatem, quam dominos regnicolas regni Hungariae sedulo intercedant, vt praefati coloni rebelles, qui non tantum contra ipsum dominum Thahy, sed etiam contra suam maiestatem et libertatem totius regni deliquerunt, meritam punitionem ne avadant«.

³⁵³ V. Fraknói, n. dj., str. 458.

se protivi diobi tvrdeći da je alodij obradljivao i podizao doduše zajedničkim kmetovima, ali na svoj trošak i zbog toga ga ne da Uršuli. A carskim je komisarima također bilo slobodno i dopušteno da učine kao i on, a tako mogu uraditi i sadašnji suvlasnici, »satis enim ampla esset terra et aqua Zomzedwariensis«. ³⁵⁴ Bijesan zbog takva odgovora Tahova zastupnika Matija Kerečenji izjavljuje pred Tahovim kaštelanom da će on spriječiti Taha da se razračunava s onim kmetovima koji su ga izbacili iz posjeda i nanijeli mu štete. Na osnovi ove izjave Svetački je lako mogao spoznati »*praefatum Mathiam Kerechyny cum aliis supra scriptis praeteriti tumultus, in quo praescripti rebelles etiam nunc perseuerant, caput esse et originem*«. ³⁵⁵

Prema tome, Uršulina strana već po drugi put više nego jasno pokazuje da svoj odnos prema kmetovima udešava jedino prema odnosu s Tahom: da je slučajno došlo do nagodbe za alodij Uršulini zetovi ne bi zaštićivali kmetove, nego bi ih prepustili Tahovoj osveti.

Tah zatim 7. IX. 1572. ³⁵⁶ *povlači i obveznicu* od 2. VIII. danu kraljevskim komisarima, jer je ona za njega i njegovu djecu suviše štetna, a govori izričito »*contra expressa iura et libertatem nobilitatis Regni Hungariae et partium sibi subiectarum*«. On je, osim toga bio primoran da je izda u doba kad je lutao izvan svog imanja. Istog dana ³⁵⁷ predaje Tah i *prosvjed protiv uvođenja u posjed Uršulinih zetova* Stjepana Gregorijanca, Matije Kerečenja i Mihajla Konjskog, koje je, na veliku svoju štetu, bio primoran pustiti u susjedsko-stubičko vlastelinstvo. Iz *trećeg prosvjeda* od 9. IX. 1572. ³⁵⁸ doznajemo da je M. Konjski sa svojim ljudima provalio u Tahov voćnjak pod Susjedom i obrao sve voće.

Čini se da su se protivnici ipak nekako smirili, a i podložnici nisu više tako ratoborno raspoloženi. Na saboru koji se početkom prosinca ³⁵⁹ održava, govori se doduše i o »*rebelles illi coloni Somzedwarienses et Ztwbyczyiensis*«, ali regnikole ipak nisu tako sigurni da oni neće doći utvrđivati Tahovu Božjakovinu, kako je na saboru odlučeno. Zato se u zaključku dodaje, ne budu li spomenuti kmetovi htjeli utvrđivati Božjakovinu neka se natjeraju na rad u Ivanić.

Tah je obveznicu, kako smo upozorili, povukao, a svoje mišljenje o pravovaljanosti Uršulina povratka još uvijek nije promijenio, i zato se ne osjeća obvezanim prema ljudima koji su mu za »rebelije« nanijeli štete. Pojednostosti nisu poznate, ali iz prosvjeda Uršulina zastupnika Franje Puhakocija doznajemo da je Tahov sin Stjepan navalio 26. XII. 1572. na stenjevačkog župnika Tomu i kmeta Majdaka. ³⁶⁰ Sporovi sa stenjevačkim župnicima datiraju još iz 1565., kad se župnik Mihajlo spominje kao Uršulin pomagač u protjerivanju Tahove obitelji sa Susjeda. ³⁶¹

³⁵⁴ Gradja, str. 293—294.

³⁵⁵ Gradja, str. 294.

³⁵⁶ Gradja, str. 295—296.

³⁵⁷ Gradja, str. 296.

³⁵⁸ Gradja, str. 296—297.

³⁵⁹ AC III, str. 360—364.

³⁶⁰ Gradja, str. 299—300.

³⁶¹ Gradja, str. 179.

9. Odlučan preokret: Tah obećaje da će se povući

Premda se i u najnovije doba mnogo učinilo u historiografiji na problematici bune 1572/73., ipak se ne može kazati da je prevladalo jedinstveno mišljenje o *uzrocima*, pa ni o *povodu* otvorene pobune koja je planula potkraj siječnja 1573. Jedan od razloga različitih mišljenja je dosta škrt izvorni materijal, a drugi, možda još veći, različita shvaćanja s kojima pisci prilaze toj neobično zanimljivoj materiji.

U historiografiji se obično navode *dva povoda* koji uzrokuju otvoreni oružani ustanak: jedna grupa historičara misli da je presudno značenje imao *siječanjski sabor* i *rad carske komisije* koji se s njim povezuje, dok drugi smatraju da je *namjeravani napad nekih slavonskih velikaša* natjerao kmetove da se u oružanom ustanku obrane od njega. Smatramo da se dosadašnja tumačenja povoda ne mogu prihvatiti i pokušat ćemo obrazložiti svoju misao.

Vratimo se na spomenute izvore. *Siječanjski sabor* koji je sazvan u Zagrebu za 18. I. 1573.³⁶² treba da riješi kao glavni zadatak da postavi ili točnije ponovo potvrdi J. Draškovića za bana. Naime, nakon smrti Franje Frankapana Slunjskog (2. XII. 1572.), on je ostao sam, pa je formalnu potvrdu trebalo provesti na sazvanom saboru. Premda je sabor održao samo jednu sjednicu, vrlo se mnogo raspravljalo upravo o Tahu i Gregorijancima. Najprije je biskup J. Drašković »iuxta mandatum sacrae caesareae et regiae maiestatis, domini eorundem clementissimi«... per dominos regnicolas recognosciturum plena autoritate in praefatorum regnorum banum«.

Tada regnikole pomažu prisutnom Tahu. Obraćaju se, naime, nadvojvodi Karlu da poradi »in facto restitutionis castris dicti domini Thahy Sthaththomberg, in prouincia Stiriae«; dakle Tah je već tada izgubio štatensberško vlastelinstvo i članovi sabora odlučuju da će pisati nadvojvodi Karlu u tom poslu. Oni će za nadvojvodu Karla izdati »literae commendaticiae«.

Medjutim, u obitelji Gregorijanaca dolazi do svadje, jer je Ambroz umro i njegovi sinovi Baltazar i Stjepan ne mogu, kako po raspravi na saboru izgleda, doći do sloge. Baltazar zahtjeva na saboru da mu se preda »iustam portionem« u utvrdama i u drugim posjedovnim pravima.

Najzad, članovi sabora, među kojima su ponovo prisutni i Tah i Stjepan Gregorijanac raspravljaju o susjedsko-stubičkom vlastelinstvu i o Uršulinu uvodu u posjed. Tah *ostaje na stajalištu* da je »gospodja udova Hening sa svojima s pomoću kraljevskih komisara i seljačkog rata *nasilno uvedena* u kastrum Susjed i kaštel Donju Stubicu i njihove pripadnosti« i u tom smislu daje Tah i izjavu na saboru koja u obliku zaključka ulazi u zapisnik. Stjepan Gregorijanec naprotiv izjavljuje da je »sveto, carsko i kraljevsko veličanstvo vratilo njima (tj. Heningovcima) njihova nasljedna dobra«. To je sve što o sporu oko Susjeda i Stubice ulazi u *saborski zapisnik* kao konačan rezultat saborskih vijecanja.

³⁶² AC III, str. 369–371.

Medjutim, s tim se saborom povezuje u historiografiji i *rad carske komisije* koju Maksimilijan šalje u Slavoniju upravo u doba kad se održava sabor u Zagrebu. Budući da se nekim autorima čini da se podaci o komisarima odnose na kolovoz 1572., valja se ponovo vratiti na izvore.

Prije svega, nema sumnje da Maksimilijan šalje 4. XII. 1572. u Slavoniju vesprimskog biskupa Stjepana od Bijeke Stijene (Fejerkw) i to »pro peragenda ibi commissione quadam«. S tim u vezi nalaže ugarskoj komori da isplati biskupu Stjepanu na vrijeme potrebne dnevnicе.³⁶³ Ovaj carev akt ne može se odnositi na kolovoz 1572., ne samo zato što je datiran, nego i zato što je u kolovozu Stjepan bio *kninski*, a u prosincu *izabrani vesprimski biskup!* Posao koji Maksimilijan povjerava biskupu Stjepanu je *tajna* i zato vladar ni ugarskoj komori ne kaže zašto šalje biskupa Stjepana u Slavoniju.

Što biskup Stjepan radi u Slavoniji doznajemo iz poznatog *pisma potkancelara Ivana Lisztyja* ostrogonskom nadbiskupu Antunu Vrančiću.³⁶⁴ Prije svega, Liszty se tuži da je biskup Stjepan zajedno s povjerenicima pošao u Slavoniju kasnije nego što je trebalo i to »causa controversiarum, quas Taha cum colonis suis habet«. I pošto je sa svojim kolegama došao na Susjed, »zanemario je uputu njegova veličanstva« prema kojoj je o sporu Taha s njegovim podložnicima smio raspravljati samo u Susjedu i prenio je raspravu »ad regnicolarum conventum, qui eodem fere tempore per dominum Zagrabiensem, banum, fuerat promulgatus aliorum quorundam negotiorum causa«. Kako Liszty naglašava da je sabor sazvao ban odnosno zagrebački biskup, to je ključak Bromleja i Adamčeka da se Lisztyjeva vijest odnosi na sabor u kolovozu 1572., promašen.³⁶⁵ Sabor u kolovozu se skuplja »ex edicto dominorum banorum«, dakle u doba dok je još živ i drugi ban Franjo Frankapan Slunjski.³⁶⁶

Pošto su se, priča dalje Liszty, članovi sabora skupili, komisari pozivaju susjedske seljake i iznose im carsku zapovijed. Podložnici odgovaraju pismeno da su svoje tužbe već prije predali caru, da je provedena istraga pokazala da su istinite, a ipak nije izvršena pravda. Oni *ne žele više ni Taha ni njegove nasljednike za gospodare*, ali će se pokoriti vladaru ili služiti onome koga on odredi. Na takav odgovor povikao je Tah i prosvjedovali su članovi sabora i — ne znam po čijoj zapovijedi, piše Liszty, ali sigurno ne carskoj — osudjuju kmetove »in nota perpetuae infidelitatis et simul omnes proscriserunt«. Uzrujani zbog takve odluke, seljaci se odmah podižu i pozivaju na oružje, što se više nije moglo trpjeti. To je, završava Liszty na kraju pisma, »totius huius tragoediae historia«. Zatim dodaje: »Tota Sclavonia maledicit Tahio«. Ali, i carski su poslanici radili nerazborito (imprudenter), jer nisu poslušali vladarevu uputu. »Nisi enim rustici Zomzedwarienses regnicolarum sententia consternati insurrexissent, ceteri eorum exemplo

³⁶³ AC III, str. 359—360.

³⁶⁴ F. Rački, *Gradja*, str. 278.

³⁶⁵ J. Adamček, *Seljačka buna*, str. 110.

³⁶⁶ AC III, str. 370.

non fuissent tumultuati«. Liszty prebacuje najzad krivicu najviše na vesprimskog biskupa Stjepana koji je doduše dobar čovjek, ali su ga neki ljudi zaveli tako da je učinio ono što su oni htjeli.

Ovaj je Lisztyjev izvještaj suviše ozbiljan — pisan je najzad zato da car sazna što se dogodilo — da bismo njegove vijesti odbacili kao tobože djelo loše upućenog izvjestioca. On točno zna što je biskup Stjepan trebao da učini i što je učinio. Biskup Stjepan po svoj prilici odlazi na Susjed, no kako ondje ne nalazi Taha koji je na saboru u Zagrebu, dolazi i sam u Zagreb. Ondje su bez sumnje povedeni razgovori o kojima Liszty govori.

Stoga sam uvjerena da upravo u ta raspravljanja treba uključiti *Gregorićevu izjavu koju daje u drugoj istrazi 4. V. 1573.*³⁶⁷ Gregorić treba da odgovori da li je istina da je upravo on podigao seljake na ustanak i to zbog toga što nije htio pružiti ruku Stjepanu Gregorijancu! Sadržaj je pitanja ovaj: oko tri dana prije nego što je podignut ustanak *Stjepan Gregorijanec* je u prisutnosti više gospode odlučio da *Tahu preda novac za polovicu susjedskog posjeda!* Pošto je *sporazum postignut*, podložnici se zaklinju Gregorijancu i obećavaju mu poslušnost i rukuju se s njim. *Tako je sve bilo smireno* (Vnnd alle sachen gestillt gewesen). Ali, kad dolaze do *Gregorića*, on *neće pružiti ruku*, nego *odlazi!* I treću noć nakon toga šalje Gregorić svoje ljude po Brdovcu s porukom: čim se cesargradski seljaci skupe s namjerom da napadnu susjedске seljake — zato što su se podložili gospodi, a to nije prema sadržaju njihove zakletve i prisege — neka se i oni s njima podignu i odmah pošalju k njemu 60 vojnika. Na kraju je toga »artikla« ponovo naglašeno: da se upravo tako sve zbivalo »vnd hab sich also der *Erst Lärmän furnemblich Von Ime, dem Ellia also aufgehebt*«.

Gregorićev odgovor na to pitanje vrlo je karakterističan. On ne poriče da je on, *Gregorić* u početku položio *prisegu »gospodinu Gregorijancu da se Tahu više neće pokoravati*, nego da će se od njega odvrći i njemu pokoriti«. Ali, on ne priznaje da je zapovijedio da se susjedski podložnici napadnu. Čudi ga da *Gregorijanec* može kazati da mu se nije zavjetovao, kad se zbog toga obratio na upravitelja Franju Bukovačkog; on o tome najbolje zna.

Postavlja se, prema tome, pitanje da li su vijesti iz Lisztyjeva pisma vjerodostojne i da li se kao dokaz za pregovaranja u Zagrebu smije upotrijebiti »upitnica« upućena Gregoriću na ispitivanjima u Beču?

U najnovijoj se historiografiji sumnja u zagrebačke pregovore. Adamček s pravom ispravlja Grafenauera tvrdeći da »predmet sporazuma između Gregorijanca i Tahyja nisu mogla biti Tahyjeva potraživanja iz ugovora o zakupu polovice vlastelinstva«, jer su »bila namirena još potkraj 1571., pri uvođenju druge komorske uprave na vlastelinstvo«. Ako je taj ugovor bio uopće sklapan, nastavlja Adamček, »moralo se raditi jedino o otkupu Tahyjeve polovice vlastelinstva, tj. potpunom odlasku Tahyja sa Susjedgrada«. Ipak Adamček sumnja »da

³⁶⁷ F. Rački, Gradja, str. 293—297.

je Taha pristao na takvo rješenje čitava spora«, jer su »njegovi nasljednici tek 1584. prodali Hennynghovcima svoj dio vlastelinstva, a u dokumentima iz 1573. sličnim pokušajima nema ni traga.«³⁶⁸

Ova tvrdnja Adamčekova nije točna. Ban J. Drašković u svom pismu od 3. IX. 1573.³⁶⁹ *izričito spominje Tahovo obećanje dano vladaru!* Naime, Drašković dobiva od vladara zapovijed da utječe na suvlasnike Stubice i Susjeda »ut pacifice viverent et ab inferendis invicem iniuriis abstinere«. Na to su se protivnici pred banom uzajamno optuživali. »Ibi utraque pars invicem altercando altera in alteram omnium tumultus causam reijciabat«. Banu je to posredovanje već dozlogrdilo, više ih nije htio slušati i zapovijedio je neka pismeno predaju svoje tužbe. Ali, Drašković takodjer moli vladara da ga više ne opterećuje sa »susjedskim zadatkom« jer je zbog njega već mnogo toga morao izgutati i pretrpjeti. Još je učinio posljedni napor. Naime, posebno je razgovarao s Tahom »ut iuxta priorem suam oblationem, Maiestati Vestrae Sacratissimae factam, accepta sua pecunia, bonis ipsis penitus cederet«, ali on na to ni ne pomišlja! Izjavljuje naprotiv da nikad neće napustiti svoj posjed, pa makar s njegovim dobrima propao i sav njegov novac.

Tako banovo pismo još jednom jasno svjedoči da je vladar zahtijevao od Taha da se *ukloni s posjeda i primi za svoju polovicu novac* i on je to i *obećao*, ali se predomislio. Prema tome, nema sumnje da je poslanstvo biskupa Stjepana ipak bilo uspješno. Upravo njemu polazi za rukom, bar za kratko vrijeme, da Taha nagovori da napusti svoju polovicu posjeda.

Kako ćemo ovih nekoliko vijesti povezati u cjelinu?

Prije svega, Gregorić ne poriče da on i njegovi ljudi nisu htjeli više čuti za Taha kao svog gospodara. To je tako poznata činjenica da je za nju znala čitava Slavonija. Bez sumnje je i vladar bio upoznat s tim zahtjevom stubičko-susjedskih podložnika i nije isključeno da biskup Stjepan upravo u tom smislu dobiva od njega upute. On treba da nagovori Taha da novac koji je sam dao Batorima preda Gregorijancu i Heningovcima i napusti toliko prijepornu svoju polovicu vlastelinstva. Pregovori se o tome vode u Zagrebu, ali *ne na saboru*, nego *nakon njegova održavanja* dok su još regnikole, ili barem neki između njih bili na okupu. Carski poslanici pozivaju predstavnike susjedskih podložnika da u toj novoj situaciji izraze i svoje želje. Medjutim, među njima *nema jedinstvenog mišljenja*. Sâsvim sigurno da je protiv takvog rješenja *vojničko vodstvo* na susjedskom dijelu Tahova posjeda, ljudi koji jedva čekaju da plane prva puška i da idu u rat, pa makar na susjedno vlastelinstvo. Oni *ne žele više ni Gregorijanca*, kojemu su se ranije, zbog toga što je bio Tahov protivnik, zaklinjali na vjernost. Utoliko više što je razvitak na vlastelinstvu u posljednjih 6 mjeseci pokazao da će Gregorijanec biti isti kao što je bio Tah. Zato podložnicima ne preostaje drugo nego da *i protiv Gregorijanca uzmu u ruke oružje* i istaknu kao svoj osnovni zahtjev najintimniju želju, naime, da *posta-*

³⁶⁸ Seljačka buna, str. 110.

³⁶⁹ F. Rački, Gradja, str. 308—309.

nu carski vojnici! Zato su pregovaranja u Zagrebu, gleda li se na njih s Gregorićeva stajališta, doista bila uzaludna. Njihovom, tj. vojničkom vodstvu na susjedskom i cesarskom vlastelinstvu *ne odgovara* podložništvo *nikakvoj gospodi* — »das war Irem schur vnnnd Ayd nit gleich«. I upravo pod utjecajem ovog vodstva, prije svega glavnog vodje Gregorića, nosi se u Zagreb pismeni odgovor. Oni će se pokoriti najprije caru, a ako ih on neće, onda tek onome koga on odredi. Dakako, ovaj dodatak o pokoravanju vlastelinu koga vladar odredi bio je suvišan, unesen zato da se ublaže zahtjevi, jer vojnik ne želi služiti drugome vlastelinu osim vladaru.

Medjutim, u ovim posljednim trenucima prije izbijanja otvorene pobune — koju će započeti upravo ti vojnici — osjeća se *podvojenost mišljenja medju susjedskim podložnicima*. Nema razloga odbaciti tvrdnju istražne komisije u Beču da se »pauern« zaklinju na vjernost Gregorijancu i njegovu šurjaku (to je po svoj prilici Mihajlo Kerečenji koji upravlja susjedskim dijelom posjeda). *Obični podložnici* i tako već dugo ne pružaju otpor Tahu ni vladarevim upraviteljima i nema dokaza da sudjeluju u posljednim akcijama u kojima je ponovo istjerana Tahova obitelj. Običan podložnik je u krajnjoj liniji zadovoljan da se konačno riješio Taha, koji, premda star i bolestan, napastuje njihove žene i kćeri. Svaki drugi vlastelin, dakako i Gregorijanec, bit će bolji, treba se dakle smiriti i pružiti ruku novom gospodaru. Tako, medjutim, *ne misli i ne može misliti vojničko vodstvo* i Gregorić odlazi (po svoj prilici iz Zagreba) čvrsto odlučivši da je upravo sada došao trenutak da se *podigne oružani ustanak*. On očekuje doduše da će na njih, susjedске podložnike — *ne vojnike!* — navaliti cesargradski »seljaci« zato što su ih izdali, ali neka se brdovečki podložnici odmah pridruže cesargradskima i njima pošalju 60 vojnika.

Pregovori u Zagrebu nisu završeni prije dok carski poslanici na čelu s biskupom Stjepanom ne dobivaju pismeni odgovor susjedskih podložnika. Taj je odgovor očito trebalo da predstavlja službeno mišljenje svih podložnika. Bez sumnje da Gregorić i ostali članovi vojničkog vodstva najviše utječu na to da se u Zagreb šalje vrlo oštar odgovor. Ako Liszty dobro prepričava njegov sadržaj kmetovi se opiru Tahovoj vlasti i obećavaju poslušnost vladaru, no uopće ne spominju Gregorijanca! Nipošto slučajno. Zar se uopće moglo u novonastaloj situaciji sasvim otvoreno istupiti? Stoga u pismenom svjedočanstvu poprima njihova borba još uvijek *staru formu* i oni se bore protiv Taha.

Tah vrlo vjerojatno jedva pristaje da Gregorijancu i Uršulinim zetovima prepusti posjed. Postupak Gregorića s Gregorijancem ne ulijeva ni komisarijima suviše nade da će se spor na zamišljeni način najzad riješiti. Možda se i sam Gregorijanec povlači, jer Tahovi zahtjevi bez sumnje nisu mali. Ta on je, kako smo vidjeli, za Batorijev dio platio 50.000 forinti. Svi ti momenti utječu na to da se *zagrebački pregovori razbijaju*, našto se protivničke stranke — Tah i Uršula vraćaju na svoja prijašnja stajališta.

No, nije vjerojatno da su stubičko-susjedski podložnici doista proglašeni »vječnim izdajnicima«, kako to tvrdi Liszty. Da je na saboru stvoren takav ili sličan zaključak, on bi bio unesen i u saborski zapisnik u koji se upisuju i mnogo manje važne stvari. Stoga Adamček ima pravo kad tvrdi da zasjedanje sabora 18. I. 1573. »nije dalo nikakav povod za otpočinjanje opće seljačke bune«, ali ne i tada kad smatra da biskup Stjepan »nije učinio ništa na rješavanju sukoba između Taha i seljaka«. ³⁷⁰ S druge strane, Grafenauer će teško moći dokazati da je spomenuti siječanjski sabor prekretnica. Da su staleži doista donijeli zaključak o proskripciji susjedskih podložnika, to bi, kako je već upozoreno, bez sumnje bilo zapisano u saborskom protokolu. Grafenauer misli da takav zaključak ne nalazimo u zapisniku zato što Drašković »kljub postopanju komisije ni vedel, ali gre saboru pravica, da uradno sklepa o zadužitvi upora, čigar pomiritev je prevzel cesar«. ³⁷¹ Ako je to točno, onda sabor uopće *nema pravo* da raspravlja o poslu koji je bio povjeren posebnoj komisiji i zato se o odnosu Taha i susjedsko-stubičkih kmetova na saboru ne raspravlja. U Beču se u istrazi ispituje o tom pregovaranju Tah—Gregorijanec, ali se ne tvrdi da su se obojica nagodila na saboru, nego u prisutnosti »neke gospode«. Stoga je više nego vjerojatno da se pregovaranja Tah—Gregorijanec vode *čitavu sedmicu*, tj. od 18. (nedelja) do 25. I. i da je do 25. I. postignut najzad *konačan sporazum koji Gregorića i njegove sumišljenike tjera u otvoreni oružani ustanak!* Drugi izlaz iz tako uređjene nove situacije nisu mogli naći. Priznati Gregorijanac za vlastelina značilo bi napustiti jednom zauvijek nadu da će se riješiti *plastelinskih okova* i da će *pod carem služiti kao slobodni i privilegirani krajišnici*. Najzad, Gregorić je, kako je spomenuto, položio zakletvu vjernosti Gregorijancu i time sam sebi vezao ruke i zatvorio put u ustanak. Kad se to, međutim, od njega zahtijevalo po drugi put, tj. kad je došao u situaciju da stvarno bude *Gregorijančev podložnik*, on se buni i odlazi. Stoga po našem uvjerenju *uspješno posredovanje* biskupa Stjepana najviše pridónosi brzoj odluci vojničkog vodstva da se *odmah diže ustanak*. U tom se trenutku još uvijek moglo nezadovoljstvo s Tahom kao gospodarom upotrijebiti kao *glavni izgovor za podizanje ustanka*, te jednostavno prijeći mimo činjenice da je novi gospodar ipak pomagao pobunjenike protiv starog gospodara. Uostalom, Gregorijanec ne može ili neće shvatiti u čemu je osnovni problem i zato — ako Svráč govori istinu ³⁷² — šalje Svráča Gregoriću i Gušetiću tražeći od njih da se povuku ili će ih »žive peći«. Ali, ni Gregoriću ne preostaje drugo nego da nastavi započeti ustanak, zato i on poručuje natrag Gregorijancu, »Er wollw auch nimer Zu Ruckh Ziehen«. ³⁷³

Tako je presudni trenutak koji najzad glavnog vojničkog zapovjednika pobunjenika tjera na konačnu odluku u dugo pripremanom ustanku uspešna nagodba Tah—Gregorijanec postignuta u Zagrebu. Ako

³⁷⁰ Seljačka buna, str. 110.

³⁷¹ Kmečki upori na Slovenskem, str. 236.

³⁷² F. Rački, Gradja, str. 250.

³⁷³ N. dj., str. 303.

Tah više nije vlastelin, onda se više ni vladaru ne mogu slati molbe protiv gospodara. Ta Gregorijanec je došao do susjedsko-stubičkog posjeda vladarevim pristankom. Boriti se dakle protiv Gregorijanca zaista ne bi imalo smisla, jer bi tada svima bilo jasno da je Tahova »tiranija« poslužila samo kao izgovor da se lakše postigne osnovni cilj. Gregorić i ostali vojnici na susjedskom vlastelinstvu nisu mogli biti sigurni da će ih i Gregorijanec primiti u službu, jer Gregorijanec *nije vojnik* kao što je to bio Tah. Razlog više da u oružanom ustanku nastoje skloniti vladara da ih uzme u svoje ruke i priključi zagrebačkom Gradecu koji bi, prema planovima pobunjenika, trebalo da bude *sjedište nove carske krajiške uprave*.³⁷⁴ U novonastaloj situaciji susjedski podložnik koji nije vojnik sprečava Gregorića da što prije sprovede oružani otpor. Stoga će biti istinita optužba susjedskih kmetova da Gregorić nagovara cesargradske buntovnike da napadnu susjedske podložnike zato što su se podložili Gregorijancu. Gregorić doduše poriče u istrazi tijesnu suradnju s cesargradskim podložnicima, ali što bi i mogao drugo kazati? Izjave gotovo svih vodja pobunjenika nužno su neistinite. Ta oni su spašavali svoju glavu! Zar se uopće može zamjeriti Gušetiću, koji je uz Gregorića jedan od glavnih vojničkih zapovjednika da neprestano u istrazi ponavlja kako je on običan seljak kome vodje nisu povjerovali svoje tajne? Nitko se od vodja sam ne optužuje.

Početak se oružanog otpora pokušava u nekim novijim radovima tumačiti i *vijestima* koje upravo u vrijeme pregovora u Zagrebu dolaze do vodja buntovnika. Jedna »vijest« počiva na jednoj Gregorićevoj izjavi s prvog saslušanja u Beču (11. IV. 1573).³⁷⁵ kad on na pitanje kakve su bile njegove namjere odgovara da su »na viku da dolaze Uskoci koji će ih pljačkati htjeli za carsko veličanstvo braniti susjedsko vlastelinstvo«. Na jedno drugo pitanje, postavljeno takodjer Gregoriću, naime, koliko je ranije smišljao o pobuni, on opet odgovara: kad im je došla vijest da će ih napasti gospodja Erdödy i Uskoci, oni su se mjesec dana prije skupili na obranu htijući se suprotstaviti.³⁷⁶ Najzad, Ivan Svrač na strogom ispitivanju izjavljuje da su ga Pasanec, Ilija i Gubec poslali da pogleda »wo der herr Graff von Serin mit seinem Volkh lige«. Kad ih je, vrativši se po treći puta, uvjerio da Zrinskog i njegove vojnike nigdje nije vidio, »haben sich alssdan die Pauern alssbald aufgemacht vnd angezogen«. ³⁷⁷ Slali su ga zato što je došao k njima neki čovjek, kojega on ne pozna, i rekao im: »Sada će skoro doći protiv vas knez Zrinski i svi ćete propasti«. Vjerujući ovim teško prihvatljivim vijestima, Grafenauer zaključuje, da seljaci »niso utegnili već čekati in so prešli k pripravljanemu širokemu uporu, najprej z naskokom prav na Erdedijeva gospostva, torej na eno izmed izhodišč nevarnosti, o kateri so bili obveščeni«. ³⁷⁸ I Adamček smatra »da su opću oružanu bunu započeli su-

³⁷⁴ Vidi bilj. 1.

³⁷⁵ F. Rački, n. dj., str. 291.

³⁷⁶ N. dj., str. 290.

³⁷⁷ N. dj., str. 274.

³⁷⁸ N. dj., str. 259.

sjedgradsko-stubički seljaci u času kad su saznali da se protiv njih pripremaju feudalne vojske.³⁷⁹

Provjerimo ove izjave o očekivanoj velikaškoj vojsci onodobnim prilikama u Slavoniji. Da li se doista može prihvatiti misao da »so se začeli nekateri velikaši pripravljati že na nasilno zadušitev kmečkoga upora na Tahijevih gospostvih«?³⁸⁰ Prije svega, valja uzeti u obzir da ni jedan velikaš ne smije tada dići oružje na drugog velikaša. I sabor kao »universitas dominorum et nobilium« treba tek da dobije dopuštenje od vladara. Kakav je postupak s buntovnim kmetovima na slavonskom vlastelinstvu pokazuju zbivanja u 1565. godini. Ratkaji i Keglevići pljačkaju Tahove posjede zato što su se priključili banskoj vojsci. A ban je službeno pozvao velikaše pod zastavu. Tada, 1573., nema ni sabor kao cjelina, ni Drašković kao ban, a još manje neki velikaši dopuštenje da rješavanju problem susjedsko-stubičkih kmetova. Barbara je jedino mogla poslati svoje ljude da smire cesargradske podložnike, ali nema nikakva dokaza da je bilo što u tom pogledu poduzela. Ona je inače u sukobu s Tahom (zbog kurije u Zablaću). Posjedi Jurja Zrinskog, sina sigetskog junaka Nikole, tada su vrlo daleko od Tahovih imanja (u Pokuplju ili u Medjumurju) i on kao i drugi velikaši očito nema nikakva interesa da zaštićuje tuđe posjede od buntovnika. A o nekoj samostalnoj akciji žumberačkih Uskoka takodjer ne može u to vrijeme biti govora. Stoga se nije teško domisliti zašto optuženi vodje pobunjenika govore o *velikašima koji su ih tobože htjeli napasti*; takvim *izgovorom* nastoje opravdati početak svoje vojničke akcije. Ovako se ta izvanredna »napadačka akcija« s kojom počinje otvoreni oružani ustanak pretvara u izjavama prestrašenih ulovljenih vodja u *obrambeni rat protiv plemstva koje im tobože prijeti uništenjem*.

U vezi s takvim shvaćanjem početka oružanog ustanka neće biti niti sasvim točna tvrdnja da je u noći između 27. i 28. siječnja »Gregorić poklical kmete k uporu«,³⁸¹ ako se pri tome misli na susjedsko-stubičke *kmetove!* Naime, ne može se mimoći jasan tekst ispitnog »artikla« prema kojem Gregorić šalje poziv sa zapovijedi »zu den Pauern am Werdowecz«, dakle brdovečkim podložnicima, a upravo u toj sučiji ima, kako smo se mogli uvjeriti, najviše predijala! Prema tome, sve upućuje na to da Gregorić poziva *najprije brdovečke predijale* i obavještava cesargradske pobunjenike o svojim namjerama tražeći od njih da se prvi dignu na ustanak. U tom je trenutku takva odluka bila najrealnija, jer Gregorić nije mogao znati tko će se od susjedsko-stubičkih kmetova odazvati njegovu pozivu.

10. O uzrocima oružanog ustanka

Ispitivanje uzroka koji su doveli ili točnije doveli do sukoba na susjedsko-stubičkom vlastelinstvu ubrajaju se bez sumnje u najteža pitanja u ovoj problematici. Naime, da bi se utvrdili uzroci određenih

³⁷⁹ Seljačka buna, str. 110.

³⁸⁰ B. Grafenauer, n. dj., str. 238.

³⁸¹ N. dj., str. 240.

društvenih pokreta potrebno je poznavati do pojedinosti ne samo društvo i gospodarstvo čitave epohe, nego i politički okvir u kojem oni nastaju. Jer postoji opasnost da u ocjenjivanju uzroka ne precijenimo djelovanje nekih elemenata na račun drugih. Važno je prema tome i to s kakvim shvaćanjem prilazimo rješavanju problematike.

U novijim i najnovijim radovima o hrvatskoj-slovenskoj seljačkoj buni pokrenuto je, kako smo se mogli uvjeriti, čitav niz novih pitanja, no ipak se čini da prevladava jednostrano mišljenje da uzroke buni valja tražiti u *sve većoj eksploataciji podložnika u XVI. st.* Još nedavno je Adamček tvrdio da buna nastaje »u krugu potlačenih i obespravljenih kmetova« koji su stvorili, kako on misli, i novu »političku koncepciju o preuredjenju čitava društva«. Danas je, dakako, moguća revizija nekih zatvoreničkih izjava i stoga se nešto jasnije naziru obrisi »buntovničkog društva«, ³⁸² razvitak njihovih ideja, ostvarenje i najzad nastajanje čitava pokreta. Pred nama nisu više samo izjave *vodja* koji neprestano umanjuju svoju ulogu prebacujući krivicu na druge. Tako možemo odbaciti Gregorićev pokušaj da sebe prikaže *kao žrtvu* stubičkih ustanika, čovjeka koji je tobože bio primoran da ide u pobunu. ³⁸³ Novi kao, uostalom, i stari izvori nedvoumno pokazuju da Gregorić »supremus fuerit dux«. Ne samo to. Gregorić se sa *svojim kapetanima* i ponaša kao pravi *vojnički zapovjednik* koji nema nikakve podložničke ili seljačke, kmetske skromnosti. *Dubok jaz* dijeli vrhovnog vodju i njegove kapetane od *običnog kmeta* kojega *oni vuku sa sobom u bunu* obećavajući mu *ukidanje feudalnih tereta*. Jer Ilija je s drugim kapetanima »*plebi persuasissent, quod arcibus hoc modo occupatis a tributis ac seruitiis, quae nunc pati cogenrentur, se in libertatem esset uendicaturi*« ³⁸⁴ Pri tome, posve razumljivo, obećanja »plebsu« nisu bila ni *iskrena* ni *poštena*, jer su Gregorić i njegovi ljudi dobro znali da ni jedna vlast, pa ni carska koju su priželjkivali nije bez kmetskih podavanja mogla postojati. Ta vodstvo bune je samo u svojim prvim buntovničkim koracima preuzelo u ruke neka privatna i javna podavanja!

Medjutim, izjave 33. zatvorenika iz Gregorićeve grupe daju jasnu i stvarno potresnu sliku *društvenih i klasnih razlika medju pobunjenicima*. Sasvim se jasno izdvajaju *vodje* od *vodjenih*, *vojnici* od *običnih podložnika*. Naime, zatvoreni pobunjenici jednoglasno (unanimiter fassi sunt) izjavljuju »da su kapetani *potajno* (clam) odnosili sve dragocjenosti koje su nalazili u opljačkanim kućama i medjusobno su ih dijelili«. S tim u vezi je i njihovo *tajno savjetovanje*. U sedmoj točki se zatvorenici tuže »quod ipsi capitanei omnia *sua consilia secreta* habuissent« i kad bi ih obični podložnici pitali kome se ide i što će biti, oni su im prijetili da će im odrubiti glave (capitis decollationem eis comminati sint). Prema tome, kapetani drže s Gregorićem svoje »tolnače«, očito ne želeći odati svoje planove i ideje. Uostalom, to bi moglo i upropastiti čitav pothvat, jer bi tko od običnih seljaka mogao odati planove. Ako gledamo na odnos vodstvo — plebs onda ćemo lahko prihvatiti i

³⁸² Seljačka buna, str. 111.

³⁸³ F. Rački, n. dj., str. 290.

³⁸⁴ Nova gradja, str. 35, II.

tvrdnju zarobljenika da su većinom bili primorani da se priključe Gregoriću (Elias Gregoritsh... plerosque captiuorum secum proficisci coegerit).³⁸⁵ Nema sumnje da su se vodje i vodjeni složili u zajedničkom cilju: Taha treba maknuti. Jer svi zarobljeni seljaci »uno ore fassi sunt, se turpissima seruitute, quam a domino suo Francisco Tahy patiebantur, ad rebellandum fuisse compulsos«. Zarobljenici se tuže na »inauditas exactiones ac libidines« koje su od Taha morali trpjeti. Medjutim, vrlo je karakteristično da ova grupa zatvorenika ništa ne govori u budućim planovima zavjerenika. Njihova je borba uperena protiv Taha, ali vodje im nisu odali što će biti kad njega uklone. U to su bili upućeni samo oni. Kapetani su na čelu s Ilijom Gregorićem bez sumnje uvjerali kmetove kako su samo na Táhovu posjedu izloženi »najsramotnijem ropstvu«. O tome da i druga vlastela u susjedstvu postupaju na isti način sa svojim podložnicima, po svoj prilici nije bilo govora. Valja doduše priznati da je Tah svojim *nemorálnim postupkom* prema seljačkim djevojkama i ženama toliko ogorčio podložnike da su se te njegove mane uvijek isticale na prvom mjestu. Sam Gregorić to vrlo jasno u istrazi naglašava. Oni su morali doduše uzgajati stare Tahove konje i krčmariti njegovo vino, čuvati njegove pse, ali »solches wolten si noch gedult vnd gelitten haben, wan nit Tahí Ferencz weitter zuegefahren vnd Inen Ire Döchter vnd Jungfrauen so vnchristlich vnnnd Tiranischer weiss geschmecht vnd Notzwangt hette«. ³⁸⁶ I na kraju ponavlja: »*Solche vnzimliche handlungen haben die endstandne aufrur ernekht*«. U trećem ispitivanju ostaje Gregorić kod svojih ranijih tvrdnja i tek tada dodaje još dva uzroka pobune: Tah je uveo novo podavanje i od svakog je podložnika zahtijevao 22 pinte vina više nego prije.³⁸⁷ Obje tužbe koje Gregorić navodi, kao i sve druge optužbe drugih zatvorenika, mogu se svesti u okvire *uobičajenih sukoba između vlastelina i podložnika u XVI. st.*, ali i u *ranijim stoljećima*. Nova novčana podavanja uvodio je, kako je pokazano, sam slavonski sabor, a povećanje vinske daće uaturi treba po svoj prilici povezati sa sporovima oko desetine. Tah vrlo vjerojatno traži više vina zato što zbog povećanja cijena ne dobiva stvarnu vrijednost desetinskog vina. Sve to nije uopće u XVI. st. nešto nova, jer se pojavljuje kao uzrok sporova i sukoba od trenutka kad se naglo *mijenja vrijednost novca*. Tada se vlastelin nastoji vratiti na naturalni oblik rente ili povećati otkupnu svoju naturalnih podavanja. Slična se pojava javlja kod novonastale mogućnosti prodaje za tržište. Tah, a još više Barbara Alapić, udovica bana Petra Erdödyja prvi su velikaši koji iskorištavaju krajiško tržište da proguraju svoju robu.

Kako Tah nije medju slavonskom gospodom nikaky izuzetak, tužbe zbog povećanja eksploatacije su za to vrijeme tipične i općenite i bilo bi zato promašeno kad bismo upravo u njima gledali osnovne uzroke ustanka 1572/73. No, bilo bi isto tako neispravno kad bismo poricali njihovo značenje u stvaranju nezadovoljstva na Táhovu vlastelinstvu.

³⁸⁵ Nova gradja II, str. 34.

³⁸⁶ F. Rački, n. dj., str. 295.

³⁸⁷ N. dj., str. 304.

Običnom podložniku kojemu je, kako je to utvrdio Adamček, glavno bogatstvo upravo u vinu, nije svedeno koliko će vina predati Tahu i da li će ga on sprečavati da po što boljoj cijeni proda svoje vino.

Medjutim, Gregorića i njegove kapetane ne muče iste brige kao obične susjedske i stubičke podložnike. Oni su *vojnici po zanatu* i ne prehranjuju se agrarnom proizvodnjom — ili bar ne u načelu — njih hrani rat. Njima je mnogo važnije drugo pitanje: pod kojim će im gospodarom vojnička služba biti bolja i uspješnija, da li pod slavonskim velikašem ili možda pod carem? Odličan položaj žumberačkih Uskoka, s kojima Gregorić podržava tijesne veze, djeluje zarazno i na vojnika-predijala na privatnom vlastelinstvu slavonskog velikaša. Zašto Gregorić i ostali predijali ne bi živjeli u istim uvjetima? Uživali bi veće povlastice, a služba bi im bila lakša. U carskoj im se službi ne bi tako lako moglo dogoditi da u vrijeme zarobljeničtva izgube čitavo imanje kao što se to dogodilo Gregoriću dok je bio u Turskoj. Sve je upućivalo na to da će se na *carskom posjedu moći živjeti bolje!* Zato smijemo, mislim, bez ustručavanja prihvatiti kao *istinite* i *iskrene* one izjave glavnih vojničkih zapovjednika, prije svega Gregorića, koje izražavaju njihovu najveću nadu i želju, naime, da postanu *carski vojnici*. Već na prvom saslušanju Gregorić izjavljuje da su pobunjenici odlučili da će sve ono što osvoje predati caru i njemu se i podložiti. »Was sy mit ainander erobern, das wellen sy alles mitteinander Ir Kay. M. vberantwortten vnd derselben sych in gehorsamb vbergeben«. ³⁸⁸ Gregorić još jednom ponavlja da su se htjeli odmah pošto pobijede, podložiti caru i »ništa dalje poduzimati«. I kad su ga mučili, on nije mogao izjaviti drugo, nego što je stvarno bila istina: »Sy wellen den Thähly Ferenzen nit einlassen, sonndern nur die Kay. M. allain zu ainem herrn haben«. ³⁸⁹ I Matko Turčić iz Jastrebarskog, baničin podložnik priznaje da su pobunjenici htjeli »ein Khayserliche gerechtigkeit aufrichten« i da su upravo zato »diese Pundt angefangen«. ³⁹⁰ U tom sklopu pitanja dobiva posebno značenje poznata Svračeva izjava o osnivanju »Khayserliche stell« na zagrebačkom Gradecu. Smatramo, kako smo već spomenuli, da je riječ o *carskoj* ili *kraljevskoj krajiškoj upravi*. Da je vojnicima ili vodjama pobune najviše stalo do Krajine, ili kako sami kažu Granice, pokazuje nastavak Svračeve izjave: oni se sami žele brinuti za Granicu budući da gospoda za nju uopće ne pitaju. Taj bi prijedlog o osnivanju šireg krajiškog područja na tlu Slavonije donio rješenje njihova položaja i životnog problema: oni će *od privatnih postati krajiški vojnici!* Car će se brinuti za njih, dobit će od njega zemlju kao drugi carski vojnici, a neće ni izostati plaća tada kad služe pod njegovim zapovjednicima.

U pobunjeničkim se zahtjevima prema tome jasno razabiru *dva programa* koja odgovaraju strukturi pobunjeničkog društva. Vojnik kao znatno sposobniji preuzima vodstvo, ali je primoran pobunjeničke zah-

³⁸⁸ N. dj., str. 290.

³⁸⁹ N. dj., str. 292.

³⁹⁰ N. dj., str. 253.

tjeve formulirati tako kao da mu je najviše stalo do ukinuća feudalnih okova. Treba, dakle, najprije ukloniti Taha, koji u toj borbi, *bez velike svoje krivice*, postaje *simbol zla*. Pobunjeni predijali i obični podložnici šalju svoja poslanstva u Beč i neprestano uvjeravaju cara kako se na Tahovu vlastelinstvu ne može živjeti. Vladar ima pri svemu tome i svoje račune, jer je u krajnjoj liniji stubičko-susjedski posjed dobro vrelo prihoda. On će dakle jednom učiniti uslugu Tahu, a drugi puta Uršuli, ali u oba slučaja tako da dá prednost svojim interesima. Maksimilijanov nepravedan odnos prema Tahu kome oduzima zakupljenu polovicu imanja pogoršava i tako napete odnose. Heningovci, pošto su osjetili carsku naklonost, počinju novim žarom borbu protiv Taha u kojoj ne štede i ne biraju sredstva. Taha treba potpuno maknuti s tog posjeda, jer inače neće biti sigurni u svom dijelu imanja. Zato se upotrebljava i vojnik i kmet. Tah je po drugi put istjeran, a to je bilo djelo Uršule i njezinih zetova. Otkad su se oni vratili na posjed bilo je ponovo mnogo prilike za sukobe. Zato vladar šalje opet jednu komisiju sa zadatkom da Tahu predloži da se potpuno povuče s posjeda i prepusti ga Stjepanu Gregorijancu i Uršuli. Nagovoren, Tah pristaje, ali u tom odsudnom trenutku, u kojem je trebalo postići konačan sporazum, diže se susjedski vojnik i vuče već smirenog susjedskog i stubičkog kmeta sa sobom u oružani ustanak. On neće više ni jednog drugog vlastelina osim cara. Tako u času kad vladarevi poslanici *rješavaju problem* prema *zahtjevima Tahovih podložnika*, buna sasvim neočekivano izbija, jer je jedna parola zamijenjena drugom: *borbu protiv Taha* zamijenjuje *novo načelo borba za cara*. Pripremana, ali ne i dovoljno pripremljena, buna dobiva karakter kratkotrajnog otpora već unaprijed osudjenog na propast. Jer ne valja smetnuti s uma da je seljačka buna 1572/73. po svom osnovnom karakteru obračun *između malobrojnih vlastelinskih vojnika i nenaoružane gomile podložnika protiv carske i kraljevinske plaćeničke vojske*. U tom su obračunu prvi morali izgubiti. Zato i jest buna svladana u nekoliko dana.

Gledana u tom svijetlu *Gregorić—Gupčeva buna* ima *čitav niz negationih crta!* Jer *vojnik* da bi *ostvario svoj cilj vuče kmeta u borbu* da bi ga kasnije prepustio osveti gospode i njihovih plaćenika. Konačno da li se može prijeći mimo činjenice da Gregorić i Gušetić bježe u Ugarsku i kasnije na Slavonsku Krajinu ne zanimajući se uopće za sudbinu Gupca i njegovih ljudi kod Stubice? To je, dakako, logika vojnika XVI. st. koji neće uludo gubiti glavu, ali je historiografija ne smije prihvatiti kao pozitivnu. Stoga nas mnogo više osvaja lik stubičkih vođa, prije svega »kralja« Matije ili Jambreka Gupca koji niti u najtežim trenucima ne napušta svoje ljude. Prema svemu, već ova najveća buna na slavonsko-štajerskoj granici u XVI. st. pokazuje da je na *militariziranom slavonskom vlastelinstvu XVI. stoljeća nemoguće postaviti i ostvarivati jedinstveni i zajednički cilj za borbu za sve podložnike*. Jer vojnik iskorištava svoj bolji položaj, nameće kmetu svoje ideje i poziva ga u rat protiv vlastelina samo zato da bi lakše postigao svoj cilj.

Zusammenfassung

EINIGE NEUE THESEN ÜBER DIE URSACHEN DES
SLOWENISCHEN-KROATISCH BAUERNAUFSTANDS VON
1572—1573

Anfangs gibt die Verfasserin eine Übersicht der neuesten Historiographie und neuer Quellen. Trotz vielen vorzüglichen Ergebnissen konnte die Historiographie die Frage nach der Grundursache und nach dem Anlaß des Aufstandes von 1573 nicht zufriedenstellend beantworten, der Meinung der Verfasserin nach weist sie zwei schwerwiegende Mängel auf: erstens die irrije Überzeugung, daß es zu Aufständen im Augenblick größter Exploitation kommt und zweitens die Überzeugung, daß die Unterdrückten eine »rechtlose und unterdrückte Masse« seien, eine undifferenzierte Gesellschaft. Die Hauptursachen des Aufstands sind dunkel geblieben, da im Fachschrifttum bisher durchwegs übersehen worden ist, daß der Aufstand von 1573 von einem *Soldaten* geführt worden ist, der die Bauern derselben Herrschaft mit sich in den Astand riß.

Die Verfasserin sieht die Ursachen des bewaffneten Aufstands von 1573 in der gesellschaftlichen Struktur der Herrschaft Susjedgrad-Stubica und im besonderen Verhalten des Herrschers gegenüber den Eigentümern dieser Herrschaft. Im Susjedgraderteil der Herrschaft gibt es ca. 30 Soldaten (*prediales*), im Stubicerteil keinen einzigen. Da ein Soldat einer privaten Herrschaft nicht zu einem freien Soldaten bzw. Grenzer werden kann — einem kaiserlichen Soldaten, versuchen Gregorić und seine Soldaten die unregelmäßigen Verhältnisse in der Herrschaft Susjedgrad-Stubica auszunützen um ihr Ziel zu erreichen, nämlich Tahy zu vertreiben, ihre und die Nachbarherrschaften direkt dem Kaiser unterzuordnen und dort als freie Grenzer, nur der Oberverwaltung der Grenzer in Zagreb unterordnet, zu bleiben.

Die Auseinandersetzungen um die Herrschaft von Susjedgrad-Stubica seit 1564 sind für sie von Vorteil. Der Herrscher versucht aus der Herrschaft möglichst viel herauszuschlagen. Die Kammer, die dem Herrscher gehörende Hälfte der Herrschaft zweimal verwaltet (1566—1569 und 1571—1572), hetzt so wie auch die Familie Henning die Leibeigenen zum Aufstand gegen Tahy auf. Deshalb herrscht in der Zeit, als Tahy die Herrschaft verwaltet (1569—1571) dort Ruhe und dieselben Soldaten, die später gegen ihn kämpfen, vertreten in dieser Zeit seine Interessen. Als es nach der Rückkehr der Henninge zu neuen Auseinandersetzungen kommt, versucht der Herrscher die Lage auf diese Weise zu klären (im Januar 1573), daß er Tahy dazu überredet, seine Hälfte der Herrschaft an Stefan Gregorijanec, den Schwiegersohn von Ursula Henning, zu verkaufen. Dieser Vertrag wird schließlich in Zagreb unterschrieben und bildet den Anlaß des Aufstandes. Gregorić und seine bewaffneten Soldaten gehen zum Aufstand über im Augenblick, als ihnen klar wird, daß nicht der Kaiser die Herrschaft übernehmen wird sondern wieder ein kroatischer Adliger. Deshalb kommt es zum Aufstand plötzlich, er ist ungenügend vorbereitet und kommt zu einem wirklich tragischen Ende, das besonders tragisch ist für den gewöhnlichen Leibeigenen, der von Gregorić und seinen Soldaten in den Kampf gegen Tahy mithineingezogen worden war.

Vinko Šribar

FREISINSKI TRG OTOK (GUTENWERTH)

Poročilo o arheoloških izkopavanjih v letih 1971 in 1972

V poročilih o izkopavanjih na Otoku pri Dobravi za leto 1967, 1968, 1969 in 1970, ki jih je objavil Zgodovinski časopis, smo za vsako leto posebej objavili celotno dokumentacijo izkopavanja, delno vrednotenje izkopanega gradiva in splošne izsledke izkopavanja. Ta način objavljanja je imel slabo stran, da je bil objavljen le tekstovni del dokumentacije ter samo risbe končne situacije. To je okrnilo vrednost objave, zato smo se odločili, da bi v naslednjih letih o raziskovalnih akcijah na Otoku obveščali javnost samo o obsegu vsakoletnega dela, ob tem pa bi obdelali tisti del gradiva ali problemov, ki jih je mogoče dokončno izvrednotiti. Tako v tej številki Zgodovinskega časopisa poročamo o obsegu delovnih akcij v letu 1971 in 1972 in istočasno podajamo podobo kožarsko-strojarskega delovnega kompleksa, ki je z raziskovalno akcijo v letu 1972 dobil zaključeno podobo. Ker je strojarsko-kožarska dejavnost važen prispevek v poznavanju lokalne in vseslovenske zgodovine smo dokumentacijo, ki obravnava to dejavnost na Otoku podrobneje obravnavali, še posebno tedaj, ko gre za tipološka in kronološka vprašanja.

Ker metodologija arheološkega izkopavanja zahteva posredovanje celotne dokumentacije, na temelju katere se izvajajo določeni sklepi, bomo ob koncu raziskovalnih del na Otoku risarsko, merno in tekstovno dokumentacijo objavili v posebnem zvezku v seriji pod naslovom: Materiali arheološkega izkopavanja na Otoku pri Dobravi. Istočasno obveščamo strokovno javnost, da je bil prvi zvezek te serije: Keramično gradivo iz sond na Otoku v letu 1967, objavljen že spomladi leta 1973.

a) Sistematsko izkopavanje IP 1

Sistematsko izkopavanje na IP 1 smo zaključili v letu 1971 z izkopom zaporedne vrste kvadrantov od 65—72. Tako smo odkrili vso površino na kateri se širita dve strojarski jami in sicer, prva na površini kv. 68, 69, 59, 58,8 ter 30 in druga na površini kv. 49, 48, 47 in 50. Toda spoznali smo, da bo potrebno v letu 1972 opraviti še vrsto drobnih terenskih posegov, še posebno znotraj površine prve strojarske jame in da bomo potem lahko brez težav rekonstruirali strojarski obrat ali strojarske obrate na Otoku. V poročilu o izkopavanjih v letu 1970 in 1971 smo začasno datirali prvo strojarsko jamo, kjer smo prišli do zaključka, da moramo ta objekt postaviti v čas pred prvo cerkvijo tj

v čas 11. stol., če ta cerkev začenja z romaniko, ali pa v čas 10. ali prve polovice 11. stol., če je prva faza cerkve predromanska. Ob spoznanju, da imamo opraviti z enkratnim objektom v času nastajajočega fevdalizma ter ob ocenjevanju njegove vrednosti, se vedno bolj zavedamo, da zasluži podrobno obravnavo. Potem, ko smo v letu 1972 opravili številne mikroraziskave in opazovanja na terenu na prvi in drugi strojarski jami, jih lahko danes podrobno opišemo ter funkcijsko in časovno opredelimo.

Delni opis prve strojarske jame in oris njene problematike

Prva strojarska jama se širi na površini šestih kvadrantov S od cerkvene ladje, kot smo že omenili tudi v poročilu za leto 1971. Južni zaključek strojarske jame pa se izgublja pod S zidom cerkvene ladje. Že med raziskavo smo ugotovili, da smo dno jame dosegli zaradi nenehne talne vode le na skrajnem severnem in južnem delu in smo prišli do najdb, ki govorijo o strojarski in železarski dejavnosti. Veliki kosci žlindre so ležali na dnu strojarske jame in so bili prekriti z debelo plastjo čreslovine, kar govori, da sta se na tem prostoru vršili obe dejavnosti in sicer najprej železarska in pozneje strojarska. Ker pa je prva jama zelo razčlenjena s številnimi terasami in ukopi, izgleda, da celoten ukop, kot smo ga dobili pri izkopavanju, ni nastal istočasno. Za pravilno predstavo o izgledu strojarske jame bi morali ugotoviti tiste dele, ki so nastali prej in so rabili za potrebe železarsko predelovalne dejavnosti. Za izhodišče, kako je izgledala v prvotnem stanju strojarska jama 1, nam služi strojarska jama 2, ki je v svoji zasnovi zelo jasna in ni verjetno, da bi v katerem obdobju služila drugemu namenu. Z izločevanjem starejših elementov v okviru prve jame, pa bomo dobili vse elemente za rekonstrukcijo oblike jame in njeno funkcijo, ki jo je imela v okviru železarsko predelovalne dejavnosti, kar je enako pomembno za čas, ki ga obravnavamo, kot za naša dognanja o strojarski dejavnosti.

Opis celotnega izkopa na kv. 68, 69, 59, 58,8 in 30. Objekt, kot celota je ukopan v sterilno plast ilovice, ki je na tem mestu v globini 80—90 cm pod današnjo površino.

V kv. 69 je izkop nepravilno krožne oblike, ki pokriva velik del kvadranta in se s svojim izkopom širi proti kv. 58 in 68. Na osrednjem delu je izkop globok 2 m. Dno izkopa meri po daljši osi do 100 cm, po krajši osi pa do 70 cm. Globina izkopa je okoli 80 cm pod najstarejšo hodno površino v kv. 69. Stene izkopa so oblikovane terasasto. Posamezne terase dosežejo širino do 15 cm. Terasa so prvotne in so gotovo imele tudi neko funkcijo, saj imamo na prvi terasi proti severnemu robu kv. 69 sled za katero domnevamo, da je prostor, kjer se je naslanjal tram ali deska.

Izkop v kv. 68, 58 in 59 je plitvejši od dna izkopa v kv. 70, začenja se okoli 30 cm nižje kot je začetek sterilne plasti v kv. 69 in 70. Na dnu izkopa je bil v osrednjem delu kv. 69 »in situ« ohranjen bikonični lonček, od katerega je ostalo še dno in večji del oboda. Ostali deli so ležali fragmentirani okoli posode. Ob posodi je bil lomljenec v velikosti 30 × 30 cm. Kot smo že omenili, je bil neposredno pod severnim robom tega nepravilnega ukopa stop-

ničast izkop v velikosti 40×20 cm. Ta je v enaki višini, kot je južni rob ukopa v kv. 69. Ob južnem robu izkopa so sledovi manjše ovalne luknje za leseni steber s prerezom 5×10 cm. Izkop, ki ga lahko pripisujemo le temu objektu se širi na JV delu kv. 68. Tu so v eni črti, ki teče v smeri SV—JZ, trije manjši ukopi nepravilno ovalne oblike. Največji ima v premeru 35 cm, oba manjša pa do 20 cm. Razdalja med posameznimi luknjami je do 50 cm, globina lukenj pa do 30 cm. Z ozirom na drobnejše lomljence se zdi, kot bi imeli opraviti z luknjami za lesene stebre. Vse tri luknje so na manjši terasi, ki je do 30 cm pod zgornjo površino sterilne plasti v kv. 68. Izkop se širi naprej skozi kv. 59 in pokriva vso njegovo vzhodno polovico tako, da zgornji rob izkopa teče skoraj v diagonali od SZ proti JV robu kv. 59, zatem seka v isti višini SV vogal kv. 8 in nato prehaja v kv. 30, kjer izkop pokriva večji del S polovice kvadranta.

V kv. 30 se izkop proti jugu zaključi skoraj z ravno črto, ki teče v smeri S—J in to po vsej dolžini tega kvadranta. Iz tega bi lahko sklepali, da je J zaključek kvadranta v celoti raven do njegovega stičišča z vzhodnim robom kvadranta. V kv. 58 zavije izkop nekoliko proti SZ in nato naravnost v smeri proti severu, kjer se združuje z zgornjim robom izkopa za ukop, ki smo ga opisali v kv. 69. S tem smo opisali zgornjo črto ukopa, ki je v globini, kjer začenja sterilna plast. Ugotavljamo, da se iz tako zarisane zgornje črte ukopa celoten ukop zožuje v obliki ožjih ali širših teras proti osrednjemu, ledvičasto oblikovanemu delu ukopa, ki pokriva v glavnem SZ vogal kv. 30, JZ vogal kv. 58 in le ožji del ob vzhodni meji kv. 59. Proti vzhodu so terase do dna izkopa proti zgornjemu robu visoke do 20 cm in široke do 60 cm. Ob tej meji imamo opraviti s štirimi terasami. Zgornji rob terase je enoten z zgornjim robom ukopa v kv. 69. Najenostavnejša je južna meja ukopa. Tu se spušča strmo od zgornjega roba proti začetku osrednjega ledvičastega dela ukopa, vendar zasledimo v strmini komaj tri zaznavne robove teras. Najbolj tipične terase so ob J robu izkopa. Našteli smo štiri, ki so visoke do 25 cm in široke do 30 cm. Najbolj kompliciran je severni del ukopa tj. tisti del na prehodu iz kv. 59 v kv. 58 in iz kv. 68 v kv. 69. Izgleda, da moramo jemati kot zaključek izkopa polkrožni rob v kv. 68, ki se nato v treh do 100 cm širokih terasah spušča proti osrednjemu delu ukopa. Imamo vtis, z ozirom na geometrično obliko celotnega objekta, da je ukop v kv. 69 vrinjen v predhodno zaključeno podobo izkopa, ki se komaj dotika kv. 69. Zunanji rob izkopa v kv. 68 se namreč izteka v smeri, ki ga nakazuje zunanji rob ukopa na JV robu kv. 58. Zgornji rob izkopa ob južni meji kv. 69 je v isti višini, kot tretja terasa ob vzhodnem robu ali pa druga terasa v kv. 68.

V globini 3. oz. 2. terase ob severnem robu kv. 59 je nepravilno ovalen ukop z daljšim premerom do 1,0 m in krajšim do 0,8 m, globok do 0,40 m, s tem da je osrednji del ukopa skoraj pravilno okrogel s premerom do 25 cm. Skoraj na osrednjem delu kv. 8 na sterilni plasti začenja pravokoten ukop, ki meri $1,0 \times 0,8$ m. Ta se širi v smeri V—Z in dosega globino do 15 cm. V zgornji vzhodni polovici tako zarisane pravokotnika je ukop s premerom 40 cm in globino 50 cm.

Dno ledvičasto oblikovane površine sta v glavnem pokrivala dva materiala in sicer večji južni del rastlinski temno sivi sloj, na katerem je ležalo nekaj osamljenih oblic. Severni del ledvičastega dna je pokrivala tanka plast sive gline. Ko smo jo odstranili, smo ugotovili da se rastlinska plast širi tudi po vsej severni polovici ledvičasto oblikovanega dna. Po svoji daljši osi meri ta del 4,5 m, po širini na južnem delu 1,5 m in na severnem delu 0,7 m. Po odkopu južnega zaključka dna smo ugotovili, da sega čreslovina tu v globino do 20 cm. Pod čreslovino se ukop nadaljuje, v njem pa so večji kosi lomljencev, žindre in dva pokončno stoječa lesena kola. Ukop se nadaljuje še najmanj pol metra pod čreslovino. Po izkopu severnega zaključka dna smo ugotovili, da je tu čreslovina debela le 15 cm. Pod njo so ležale kosti nože nekega manjšega kopitarja. Noga je bila v skrčenem položaju. Ležala pa je na plasti svetlo sive gline pomešane z rastlinskimi ostanki, ki se nadaljujejo še najmanj 50 cm pod čreslovino. Enako zasipno gradivo je bilo v odkopu na južnem koncu

dna. Dno izkopa v celoti nismo mogli odkriti zaradi visoke talne vode. Masa čreslovine je bila na tem prostoru izredno velika, več od pol m³. Sodeč na prvi pogled so v čreslovini le rastlinski ostanki. Analiza čreslovine je v postopku in jo bomo obravnavali v posebnem poročilu. Zanimiv je podatek, da smo v masi čreslovine na južnem delu dobili kos že prepariranega usnja velikosti 20 × 25 cm. Analizo tega kosa usnja bomo opravili v teku leta 1973.

Isti izkop, ki je napolnjen s čreslovino, je služil v času pred strojarsko dejavnostjo nekim drugim namenom. Kot kaže zasipna plast pod čreslovino, je ta prva dejavnost, ki je verjetno povezana z železarsko predelavo, časovno dokaj oddaljena. Domneva, ki smo jo postavili v poročilu o izkopavanjih na tem prostoru, da gre za topilniško dejavnost, temelji ne samo na dejstvu, da smo našli velike količine žindre ne samo na tej, temveč tudi na sosednji površini, ampak predvsem na ugotovitvi, da je bila žindra tod žareča. Tako smo npr. ob SV robu dna izkopa našli kos žindre, okoli katere je bila zemlja ožgana v obliki vencev, ki so se širili okoli tega kosa žindre in ohranili njegovo osnovno obliko. Zaradi te hipoteze smo ob SZ delu vsega izkopa naredili prerez širok 1 m in dolg 2 m. Širok prerez teče po zahodnem delu ukopa, začenja v začetku sterilne plasti in se spušča do dna ledvičasto oblikovanega izkopa. Ta pomožna sonda je globoka največ 10 cm, kajti že v tej globini smo ugotovili, da vso površino sonde prekrivajo drobni kosi žindre, ki so tako gosti, da dajejo vtis, kakor bi bili posuti po vsej površini. Sloj, med površino posuto z žindro in površino, na kateri leži čreslovina, predstavlja časovni razpon med časom uporabe istega prostora za železarsko predelovalno dejavnost in strojarsko dejavnost. Z opisanimi podrobnostmi, smo prišli do zaključka, da se je na istem prostoru najprej razvijala železarsko-topilniška in mogoče tudi predelovalna dejavnost in pozneje po neki časovni cezuri še strojarska dejavnost. Razčlenjenost objekta, kot kaže tloris na T. 2 je skupek oblik, ki so se nabrale kot posledica obeh dejavnosti. Predvsem bi bilo potrebno izločiti elemente, ki so verjetno pripadali zadnji strojarski dejavnosti. Kolikor se je tu odvijala samo strojarska dejavnost, bi lahko po analogijah s strojarsko jamo vzhodno od prezbiterija te cerkve sklepali, kateri deli celega objekta so funkcionalno vezani na strojarsko dejavnost. Da bi to lahko opravili, se mi zdi potrebno, da najprej opišemo še drugo strojarsko jamo.

Opis druge strojarske jame

Čeprav smo po zaporedju izkopavanj najprej izkopali drugo strojarsko jamo, menimo, da je nastala ali istočasno ali verjetno kasneje kot prva strojarska jama. V vsakem primeru pa je nastala toliko kasneje, kolikor časa terja delo za izkop tega objekta. Logično je, da so prvo strojarsko jamo locirali v izkop, ki je tu že obstajal in je po svoji obliki odgovarjal za strojarske namene. Ta časovni razpon je bil verjetno nekaj daljši.

Na površini kv. 49, 48, 47 ter 52 je druga strojarska jama. Odkrili smo jo pri odkopu prezbiterija in prostora vzhodno od njega. Večji del strojarske jame s pripadajočim dostopnim prostorom je na površini kv. 49, manjši del pa na površini kv. 48. Njen zahodni zaključek pokriva vzhodno steno pravokotnega prezbiterija. Zahodni rob jame je na prostoru med zunanjo steno polkrožne apside in notranjo steno vzhodnega zidu pravokotnega prezbiterija. Jama ima nepravilno eliptično obliko. V celoti je dolga okoli 5,5 m ter široka 3,5 m. Jama je iz dveh delov, iz večjega eliptičnega, ki je dolg do 3,5 m in širok do 2,5 m in manjšega, ki je okrogel s premerom 1 m in globino do 0,40 m. Obe jami sta v eni osi. Manjšo jamo deli od večje le ozka stena, debela do 0,30 m. Ta jama

je imela stene popolnoma utrjene ter temno rjave barve. Notranja površina jame je bila popolnoma gladka. Utrjen del je bil debel do 5 cm in se je lahko luščil od ilovice, v kateri je bila jama ukopana. Večji izkop se je proti dnu jame zoževal. Površina sten jame je bila gladka, vendar ne tako utrjena, kot smo to ugotovili pri manjši jami. Večja jama je bila do 1,2 m pod zgornjim robom ukopa, vendar ta mera ni dokončna, ker jame nismo mogli dokončno raziskati zaradi visoke talne vode. Jama, kot celota, je bila ukopana v sterilno plast ilovice v višini zgornje zgodnje srednjeveške hodne površine, ki je bila tik nad to plastjo. Iz kv. 55 je vodil proti jami terasast dostop, medtem teras nismo mogli ugotoviti južno od jame tj. na površini kv. 50 ter na površini kv. 49 in kv. 47. S tem smo omejili dostop v jamo le preko teras na površini kv. 55 in deloma 49. V jami je bila velika količina čreslovine in kosti. V zgornjih plasteh pa je bilo nekaj fragmentov keramike. Na sredini manjšega ukopa je stala cela keramična posoda. Glavna značilnost te jame je njena eliptična oblika, delitev v manjšo okroglo ter veliko eliptično jamo s čreslovino ter terasast dostop. Čeprav smo s tem dobili vse elemente za domnevno izvirno obliko jame štev. 1, ne smemo izključiti možnosti, da je imela tudi še neko drugo funkcijo, na katero kažeta dve ovalni jami v velikosti 2×1 m globoki do 1 m. Jami sta vkopani v plast sterilne ilovice in ležita v JV vogalu kv. 70 in 71 oz. v smeri, ki povezuje strojarsko jamo 1 in začetek terasastega dostopa k strojarski jami 2. Obe jami sta izkopani v isti plasti, sta približno enakih dimenzij in sta zasuti z enakim zasipnim gradivom, kot obe strojarski jami, kar govori o istočasnosti teh manjših izkopov z obema strojarskima jamama. Ta situacija govori za funkcionalno povezanost obeh strojarskih jam (glej T. 2).

Poskus rekonstrukcije strojarske jame 1

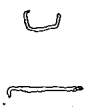
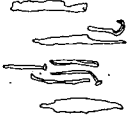

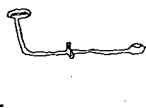

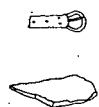

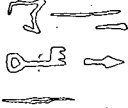

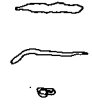
Objekt, ki smo ga prej opisali kot strojarsko jamo 1, je dolg 10 m in širok 4 m. Ni dvoma, da je objekt po vsej dolžini služil kot strojarska jama. To nam dokazujejo tudi ostaline v ledvičasto oblikovanem dnu. Verjetno pa je možna korektura po širini. Opisali smo tudi, da imamo ob zahodnem robu jame vrsto petih manjših ukopov, ki smo jih označevali kot luknje za stebre in bi jih z ozirom na njihov razpored težko povezovali s kakršno koli nadgradnjo, ki bi eventualno lahko stala nad to ali pa tudi sosednjo strojarsko jamo. V trenutku, ko teh pet ukopov odpišemo od strojarske jame, imamo pred seboj popolnoma drugačen objekt, ki se zoži od prejšnjih štirih metrov na največ tri metre in smo se tako na moč približali osnovni obliki strojarske jame 2. Obstaja možnost, da so te jame povezane na določen način s funkcijo tega objekta, kar bomo mogoče ugotovili pri izpopolnjevanju znanja o strojarski dejavnosti. Pri tem imamo posebno v mislih jamo v SZ vogalu kv. 59, katera zaradi svojih dimenzij verjetno ni služila kot luknja za steber, ker je skoraj v nivoju ledvičastega izkopa, ki je napolnjen s čreslovino. Enako možnost moramo dopustiti za tri jame v

JV vogalu kv. 68, ki jih zaradi različne velikosti ter zaradi neposredne bližine ter povezanosti z ukopom s keramično posodo v kv. 69, ni potrebno izključiti iz možnosti, da so funkcionalno povezane s strojarstvom. V srednji teh treh jam, je bilo več lomljencev in so verjetno služili za utrjevanje nekega stebra, za katerega pa ni nujno da bi bil povezan s streho. Lahko bi imela z ozirom na sosesčino dveh manjših jam, neko drugo funkcijo.

Iz tega kompleksa se skoraj popolnoma izključuje pravokotni ukop, ki smo ga opisali na osrednjem delu kv. 8, ki je na vrhu sterilne plasti in dokaj oddaljen od JZ roba jame, kjer je dostop iz jame najneugodnejši. Tako smo pred seboj v okviru strojarske jame izločili prostor, na katerem se je odvijala osnovna strojarska dejavnost tj. površino ledvičastega dna napolnjenega s čreslovino in okrogli ukop iz kv. 69 s kamnom in loncem na dnu. Na drugi strani pa še štiri jame, ki ležijo na nizki in široki terasi zahodno od pravkar opisanega objekta, za katere moramo dopustiti možnost, da so eventualno funkcionalno povezane z neko delovno operacijo v strojarskih postopkih. To doslej orisano podobo lahko dopolnimo še z naslednjo hipotezo: pri opisu jame v kv. 69 smo ugotovili, da je ob njenem zgornjem robu na severni strani ukop v velikosti 40×20 cm in ob južnem robu s premerom 20 cm. Polnilo ob luknji ob južnem robu in struktura ukopa ob severnem robu dajejo vtis, kot da je preko jame ležala deska, ki se je opirala v severni rob in je bila na južnem robu zaklinjena v zemljo, da se ne bi premikala. Ta rekonstrukcija se dobro ujema s funkcijo, ki jo je morala imeti ta jama tj. v njej je bila tekočina, ki so jo zajemali in jo nato odnašali na mesto uporabe. Zaradi velikosti ukopa, tj. zaradi premera in globine je možno, da je bila jama s tekočino premostena z desko, s katere se je z lahkoto zajemalo iz nje.

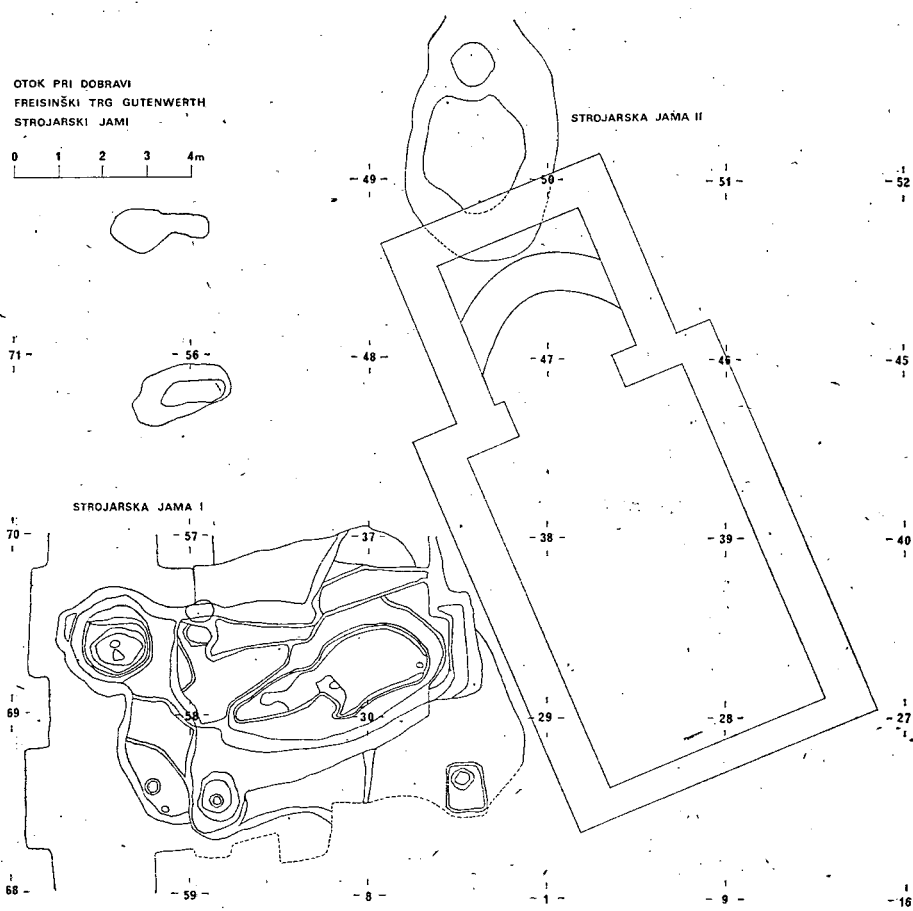
Pregradna stena med obema ukopoma je tu široka le 40 cm in je zaradi svoje spolzkosti bila zanesljivo neugodna kot stojišče za delavca, ki je tekočino zajemal.

Ker na IP dalje proti zahodu in vzhodu nimamo nobenih sledov o strojarski dejavnosti in enako proti severu in zelo verjetno proti vzhodu, smo omejili velikost strojarskega kompleksa na tem mestu kot celoto. V smeri od severa proti jugu se ta širi v vrsti štirih kvadrantov, od vzhoda proti zahodu pa v vrsti petih kvadrantov, kar znaša 20×16 m ali 320 m². Ta podatek je zelo pomemben kot prispevek k razglabljanju o možnosti, da je bil ta objekt kot celota pod neko enotno streho. To razglabljanje je posebno važno, ker je v okviru strojarske jame 1 bilo več jam, ki bi morda lahko bile tudi luknje za nosilne stebre; na drugi strani nismo opazili lukenj za stebre v kompleksu strojarske jame 2 in zato v tem trenutku ne bi mogli govoriti o rekonstrukciji neke strešne konstrukcije oz. stavbe nad obema jamama. Istočasno nam manjkajo tudi elementi za zaščitno konstrukcijo nad vsako jamo posebej, poudariti pa je potrebno, da to sklepamo le na temelju trenutnega stanja. Te možnosti vsekakor ne bi smeli izključiti, ker še vedno obstaja verjetnost, da so poznejši objekti del takšnih lukenj uničili.

65 KV. 2 PL. 	66	67 	68 	69 	70 	71 	72
3 	4 	5 	6 	7 	8 	9 	10

OTOK PRI DOBRAVI
FREISINŠKI TRG GUTENWERTH
STROJARSKI JAMI

0 1 2 3 4m

Najdbe na prostoru strojarških jam

Podobo, ki smo jo dobili z rekonstrukcijo in analizo strojarskega kompleksa v mnogočem dopolnjujejo tudi razne drobne najdbe s prostora obeh strojarških jam in vmesnega prostora.

Strojarska jama 1: Najdbe na površini kv. 8. Južni del strojarske jame, ki smo ga izkopavali v šestih planumih, je dal najdbe samo v globini pl. 2, tj. do 50 cm pod današnjo površino. Za te najdbe je malo verjetno, da bi bile kakor koli povezane z dejavnostjo v strojarški jami na tem prostoru. Vendar je med njimi železen predmet eliptične oblike s predrtim osrednjim delom, ki spominja na mesarska brusila za nože.

Najdbe na površini kv. 30. V tem kvadrantu je JV vogal strojarske jame 1. Najdbe segajo v globino 3. pl. do 0,75 m, ki jih lahko opredelimo kot hišno in osebno opremo ter orodje, kot so žebliji, okovi, ključi z zanko v obliki oslovskega hrbita, sveder, pasna spona, utež, deli noža itd. Tudi te najdbe sodijo k mlajšim otopskim plastem, saj je globina pl. 3 datirana s ključi, ki se v tej izvedbi zanesljivo niso mogli pojaviti pred 14. stol. Tudi te najdbe ne povezujemo s strojarsko jamo, saj je bilo do ledvičastega dna še šest izkopanih slojev. Vendar so te najdbe iz globine 3. pl. pomembne, ker s svojo datacijo v čas 14. ali 15. stol. kažejo na visoko starost spodaj ležečega objekta.

Najdbe na površini kv. 59. Z gradivom, ki je bilo v planumu kv. 59 se pa še bolj približujemo globini neposredno nad ledvičastim dnom strojarske jame, vendar se ta kvadrant dotika samo s svojim vzhodnim robom dna strojarske jame in v glavnem pokriva le zahodni del obrobnega prostora srednjega dela strojarske jame. V globini pl. 3 in 4 je bila v glavnem le pozno srednjeveška keramika. V globini pl. 5, ki smo ga tu dosegli ob robu strojarske jame na sterilni plasti, pa je bilo več žeblijev in gotski ključi z zanko v obliki gotskega loka. Le na pl. 6, ki je tu v ravnini ledvičastega dna, smo našli na prostoru izkopa ob severnem robu kvadranta fragment zgodnje srednjeveške keramike z valovnico in železen predmet, ki ima obliko pincete. Najdbe, ki smo jih našli v globini pl. 5 in 6 sedaj še ne moremo povezati s strojarsko dejavnostjo, ampak nam lahko dobro služijo za časovno opredelitev izkopa v okviru kv. 59 v globini pl. 6. Tako je nedvomno s keramikom z valovnico, ki ima že zgodnje srednjeveško frakturo stene. Ta keramika se na naših najdiščih še javlja do prve polovice 11. stol. Okvirni čas pojava te keramike je 9., 10. in prva polovica 11. stol. Brez ozira na ta široki časovni razpon se za sedaj lahko zadovoljimo z ugotovitvijo da moramo prvi izkop tega objekta postaviti v obdobje zgodnjega srednjega veka.

Najdbe na površini kv. 58. To je kvadrant na vzhodni polovici osrednjega dela strojarske jame 1 in doslej najbogatejši po najdbah. V globini pl. 3 in 4 tj. do globine 1 m je bilo le nekaj železnih najdb ter železna ploščica z luknjicami v treh vrstah. V globini pl. 5 tj. v plasti neposredno na prehodu v sterilno ilovico ter ob vzhodnem robu jame so bili številni ključi in sicer prva skupina primitivno skovanih z okroglo zanko na vrhu in z zelo preprosto izvedbo ploščice za zaklepanje. Zatem vrsta boljših ključev z zelo komplicirano ploščico za zaklepanje in štrikotno zanko, katere zgornji del je bil oblikovan v oslovski hrbet. Zatem je tu še železna pinceta, enaka kot smo jo našli v globini pl. 6 v kv. 59 tj. ob zahodnem robu jame. Tu je še manjša železna spojka in pa pozornosti vredno usločeno železno strgalo. V globini pl. 6 tj. neposredno ob ledvičastem dnu, je bilo več fragmentov ustij posod, med njimi je bil eden tudi okrašen z valovnico na vratu. Posebne pozornosti je vredno usločeno strgalo iz globine pl. 5, ki jasno nakazuje tudi obliko osnove, verjetno lesene, na kateri so strgali kožo (ak. št. 189). Drugi najstarejši element med železnimi predmeti iz pl. so vsekakor primitivni ključi z okroglo zanko na vrhu, ki so predromanski in romanski. Gotski ključi ob robu jame govore o času, ko je bila ta že zasuta. Keramika z valovnico v globini pl. 6 oz. v dnu izkopa pa je ponovno časovna opora za zgodnje datiranje, ko je jama še obratovala tj. za čas 10. ali 11. stol. Situacija v gl. 5 in 6 v kv. 58 potrjuje sliko, ki smo jo dobili v kv. 59.

Najdbe na površini kv. 68. V tem kvadratu je samo SZ vogal strojarske jame in sicer manjša terasa s tremi luknjami za katere dopuščamo možnost, da so povezane s funkcijo strojarske jame, ne moremo pa to še z gotovostjo trditi. Železnih najdb je malo in ne segajo v globino do sterilne plasti, v katero je vkopana strojarska jama. V globini pl. 2 in 3 je bilo več železnih predmetov, raznih okovov in predvsem več srednje velikih nožev, ki jih četudi so značilni za uporabo v strojarstvu, ne bi mogli povezati s strojarsko jama.

Najdbe na površini kv. 69. V okviru tega kvadranta je le jama s keramičnim loncem ter prehod v veliko strojarsko jama. Razen keramike, ki smo jo našli v dnu jame segajo najdbe le do plasti nad prehodom v sterilno plast ilovice. To so v glavnem železni predmeti in sicer železni okovi, žebliji, ključi, noži, puščične osti in pasne sponse. Najnižje ležeče najdbe v globini pl. 4 so zelo značilne za datacijo pl. 4, saj je tu železen ključ s štirikotno zanko, ki je oblikovana v oslovski hrbet ter puščična ost z zelo dolgim trnom in štirikotno oblik olista. Ta sloj med planumoma 3 in 4 lahko datiramo v čas 14. ali 15. stol. ter ga, niti po funkciji predmetov, niti stratigrafsko oz. časovno ne moremo vezati s stanjem v jami kv. 69.

Najdbe, ki smo jih opisali z območja kvadrantov, v katerih je izkop za strojarsko jama 1, nam izredno dobro dopolnjujejo podoba o funkciji ožjega prostora strojarske jame 1. Zato poglejmo še, kaj je z najdbami na prostoru strojarske jame 2. (T, 2, 3, 4).

Strojarska jama 2: Najdbe na površini kv. 49. Večji del jame je na površini kv. 49. Najdbe se pojavijo že v globini pl. 3 tj. nekaj nad 50 cm pod današnjo površino. Med železnim okovjem v pl. 3 in žebliji zbujaajo pozornost enoperesne škarje, kakršne ponovno srečamo v globini pl. 4 tj. v sloju, ki je neposredno nad prehodom v sterilnos plast. Tu je tudi srednje velik železen nož z usločenim hrbtom. Na prehodu v pl. 5 je bil ključ z okroglo zanko, tak kot smo jih postavljali na prehod v obdobje romanike. Oboje škarje in srednje velik nož z usločenim hrbtom bi bili lahko na določen način povezani z usnjarsko dejavnostjo na tem prostoru še posebej, ker sodi pl. 4 v obdobje, ko je bila tu strojarsko-usnjarska dejavnost še živa.

Najdbe na površini kv. 48. V kv. 48 je neposredno pod vzhodno steno pravokotnega prezbiterija zahodni zaključek jame. Ker je izkop temeljev za obe apsidi najbrž uničil deloma zgornje sloje v strojarski jami, nimamo tu nobenih najdb v globini pl. 4 in 5. V višjih plasteh pl. 3 so žebliji itd., ki jih ne moremo povezovati z dejavnostjo v globini pl. 4, 5 in 6, ki so vezani na strojarsko dejavnost.

Najdbe na površini kv. 59. Vzhodni rob strojarske jame prehaja deloma v severno tretjino kv. 59. V globini 4. pl., ki je lahko že povezan z dejavnostjo na tem prostoru, je bil srednje velik nož z ukrivljenim hrbtom in trnom, ki ga je treba pripisati usnjarski dejavnosti.

Najdbe na površini kv. 47. Ta kvadrant pokriva JV rob strojarske jame. V globini pl. 6 tj. v sami jami je nekaj železnih kosov, ki jih zaradi amorfnih oblike ne moremo pripisati nobenemu praktično uporabnemu predmetu.

Z orisom najdb v kv. 47, 48, 49 in 50 smo pokazali tiste, ki so neposredno na prostoru strojarske jame 2 in na njenem robu ter smo ugotovili, da so skoraj na vse hkvadrantih najdbe deloma iz 3., praviloma pa iz 4., 5. in 6. planuma povezane z usnjarsko predelovalno dejavnostjo.

Pri orisu lokacij obeh jam smo še ugotovili, da so funkcionalno med seboj povezane in da je stanje najdb na vmesnem prostoru, posebno pa v nižjih planumih povezano z opisano dejavnostjo ali pa so v zvezi z ljudmi, ki so tu delali.

Najdbe na površini kv. 72., ki je v skrajnem SZ vogalu našega izkopnega polja, vendar neposredno povezan s terasastim dostopom k strojarski jami 2, so bile v globini pl. 4 tj. neposredno nad prehodom v plast sterilne ilovice. To je železen ključ z nepravilno ovalno zanko in dokaj preprosto ploščico za obračanje mehanizma.

Najdbe na površini kv. 71. V jami, ki je v SV robu kvadranta so bili v globini pl. 6 železni žebli.

Najdbe na površini kv. 70. V JV vogalu kvadranta je jama, ki jo povezujemo z usnjarsko dejavnostjo v gl. pl. 3, je nad najstarejšo hodno površino ključ z okroglo zanko, železni žebli, bronasta pasna spona. Preseneča, nas železna pila, ki predstavlja poseben prispevek k spoznavanju orodja iz tega časa. Pila je bila gotovo nujno potrebna za brušenje številnih rezil, ki so jih uporabljali pri obdelavi kože.

Najdbe na površini kv. 55. Na tem kvadrantu so bile terase za dostop v strojarsko jamo 2. Neposredno nad terasami in na terasah so bili srednje veliki noži z ravnim hrbtom, večji noži z ukrivljenim hrbtom in trnom, ki je služil za strganje tal, ki smo jih srečali v kvadrantu 50, razni predmeti osebne opreme, ključi, fragmenti keramike itd. Najbolj pa preseneča izredno lepo izdelano majhno kladivo z razcepljenim vrhom.

Najdbe na površini kv. 56., ki je v nadaljevanju kv. 55 proti zahodu so bile v pl. 3, 4 in 5 izredno bogate najdbe. Vsi predmeti iz globine pl. 4 tj. v sloju neposredno na prehodu v hodno površino, so pripadali bojni opremi. To so pušične osti, podkve, ostroge, žebli itd. V sloju med pl. 4 in 5 tj. neposredno na hodni površini je ob fragmentih keramike bilo več žebeljev, pasnih spon in primitivni ključi z nepravilno okroglo zanko. Najdbe iz kv. 56 pripisujemo v glavnem osebni in bojni opremi.

Najdbe na površini kv. 57. Ta kvadrant je neposredno ob vzhodnem robu srednjega dela strojarske jame. Tudi tu so planumi 3, 4 in 5 izredno bogati z najdbami. Na hodni površini in nad njo v globini pl. 4 se ob ključu z ovalno zanko in ostrogo javlja tudi železno strgalo kot značilen predmet v strojarski dejavnosti.

Ako k opisu najdb na kvadrantih, ki so vezani neposredno na jami 1 in 2 in na vmesni prostor, dodamo še predmete iz kv. 65, 66 in 67 smo tako dobili vpogled na ves prostor, ki je v bližini strojarske dejavnosti in iz časa obeh strojarskih jam.

Najdbe na površini kv. 67. Za pl. 3 in 4 je značilna osebna oprema kot železen nož, bronasta spona itd.

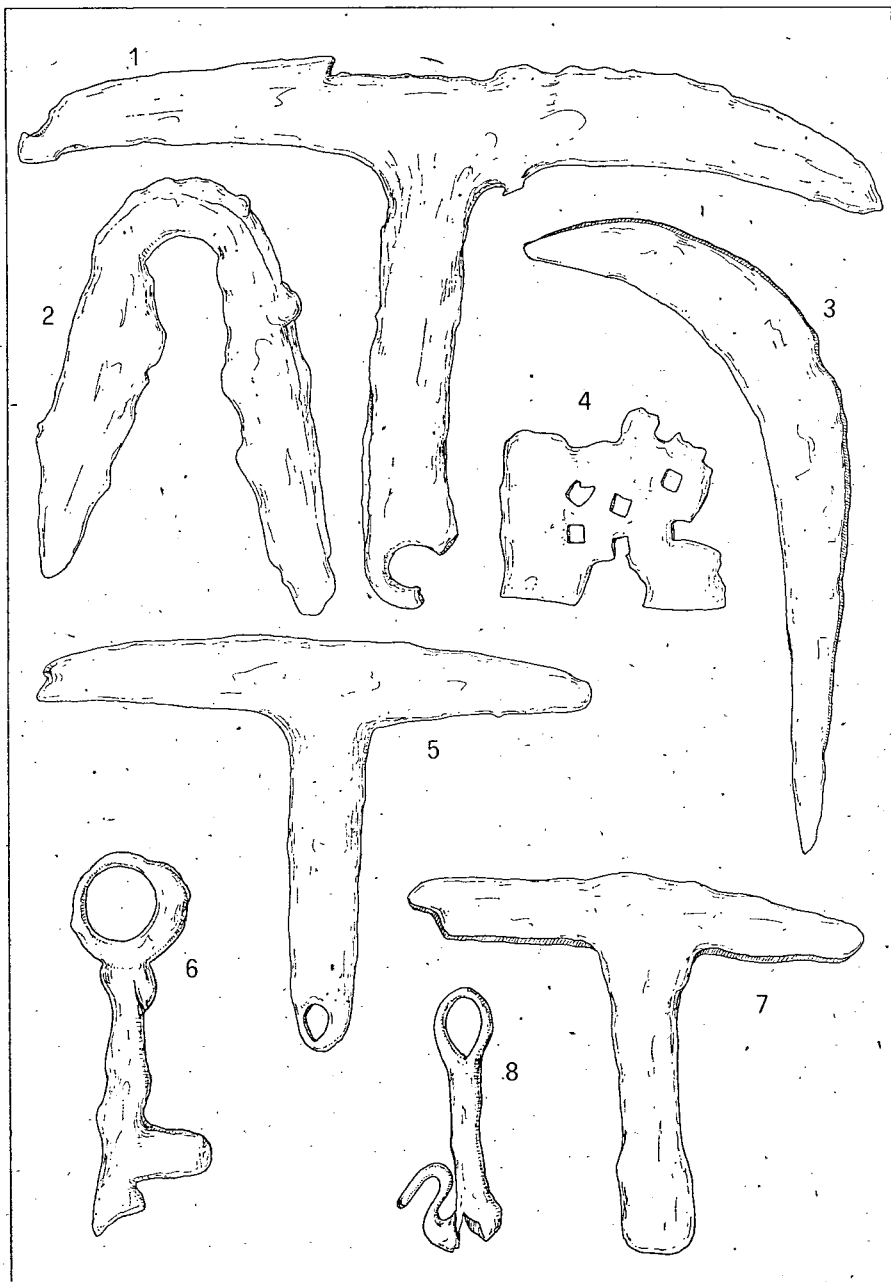
Najdbe na površini kv. 66. Na tej površini ni bilo najdb.

Najdbe na površini kv. 65. Najdbe so le na površini pl. 2 tj. na cestišču, ki ga časovno postavljamo v čas propada Gutenwertha in ga ne moremo povezovati z dejavnostjo strojarskih jam. (T. 2)

Najdbe iz vseh kvadrantov, ki so vezani na jami 1 in 2 in na vmesni prostor in sicer iz nižjih plasti pl. 3, 4, 5 in 6 so posredno ali neposredno vezani na strojarsko obdelavo. Najdbe iz kvadranta neposredno nad strojarsko jamo in ob njihovem robu nam je dalo orodje, ki so ga uporabljali neposredno pri delu. Iz obrobnih kvadrantov imamo še orodje za vzdrževanje strojarskega orodja. Vmesni prostor med jamama pa je dal predmete osebne uporabe. Po vertikalni in horizontalni razširjenosti najdb ugotavljamo, da je bilo življenje najintenzivnejše ob samih jamah in v neposredni sosesčini. Kot je pokazalo stanje najdb v kv. 65, 66 in 67, ki so samo 2 metra oddaljeni od strojarskih jam, pa ne najdemo predmetov, ki bi jih vezali na strojarsko dejavnost.

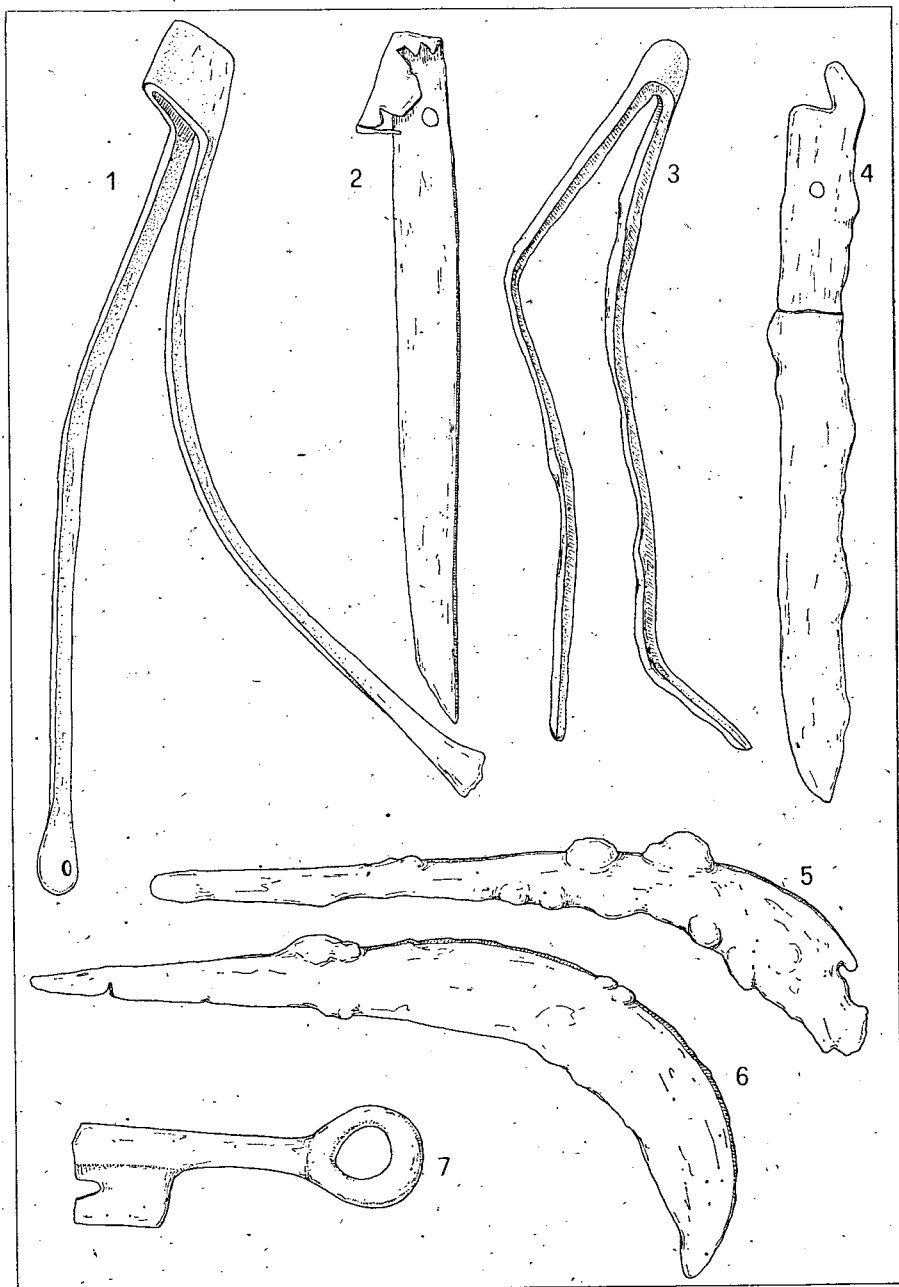
Da bi detaljnješe ilustrirali stanje gradiva, dajemo za kv. 65—72 popolen pregled vseh najdb in njihovo vertikalno stratigrafijo. Najdbe, ki so neposredno vezane na strojarstvo podajamo le po vrstah orodja s podatkom o kvadrantu, kjer so bile najdene (T. 1).

Pri opredeljevanju opisanih strojarskih jam smo se naslonili na najdbe in na praktične skušnje v strojarstvu v novi dobi. Iz obdobja

Tolmač k tabeli 3

1. železno strgalo	ak. št. 1174	5. železno strgalo	ak. št. 1172
2. enoperesne škarje	ak. št. 776	6. romanski ključ	ak. št. 1107
3. železen nož	ak. št. 946	7. železno strgalo	ak. št. 1047
4. železen okov	ak. št. 1109	8. romanski ključ	ak. št. 1131

Tolmač k tabeli 4

1. železna pinceta	ak. št. 1157
2. železen nož	ak. št. 1300
3. železna pinceta	ak. št. 1050
4. železen nož	ak. št. 940
5. ukrivljen nož	ak. št. 415
6. ukrivljen nož	ak. št. 908
7. romanski ključ	ak. št. 941

brez oznake

kv. 49	kv. 58
kv. 55, pl. 5f	pl. 34
kv. 58, pl. 4b	kv. 57, pl. 5a
sonda 2, pl. 2/3	kv. 55, pla. 5a
kv. 58, pl. 5	kv. 29, pl. 2
kv. 57, pl. 4b	kv. 51, pl. 4
kv. 58, pl. 5c	kv. 55, pl. 5a

zgodnjega in visokega srednjega veka manjkajo v naši arheološki in drugi strokovni literaturi v popolnosti vse analogije. Da bi objekte lahko pravilno tolmačili smo se posvetovali z ing. Otonom Jurkom, direktorjem tehnične srednje usnjarske šole v Domžalah, ki je pritrdil naši opredelitvi, vendar ni mogel določiti funkcije manjših jam, ki smo jih ugotovili v podaljšku večjih jam. Dopustil je možnost, da je strojarski postopek lahko potekal delno drugače, kot je znano pri primitivnih strojarskih postopkih v novi dobi. Na ta problem pa bodo verjetno odgovorile analize čreslovine in kosov usnja, ki jih bo opravil Institut pri tovarni TOKO v Domžalah. Ing. Jurka je presenetila tudi velikost jam s čreslovino. Obe sta po dimenzijah mnogo večji, kot so strokovnjaki vajeni v novi dobi. Iz tega lahko sklepamo, da je bil obseg strojarske dejavnosti izredno velik in je po svojih količinah najbrž daleč presegel lokalne potrebe. Z ozirom na lokacijo Otoka — Gutenwertha so to historično gledani izredno pomembni prispevki, ki govore o veliki proizvodnosti na prehodu iz zgodnjega v visoki srednji vek in mogoče tudi skozi ves visoki srednji vek. Odkriti objekti predstavljajo le del delovnega postopka v procesu strojenja, kar pomeni, da mora ostajati v neposredni bližini tj. v nadaljevanju IP proti severu in vzhodu še cela vrsta jam in drugih objektov, ki so potrebni za dokončno obdelavo kož. Arheološko gledano bi to pomenilo, da bi s sistematskimi arheološkimi odkrivanji v omenjenih smereh odkrili objekte, ki nam govore o celotnem strojarskem procesu na tem delu Otoka, kar bi za arheologijo zgodnjega, visokega in poznega srednjega veka predstavljajo ne samo lokalni ampak tudi evropski fenomen. Strojarsko dejavnost na Otoku ter njeno neposredno povezanost na rečni in cestni promet, ki je povezovala Alpe in Panonijo bi bilo potrebno osvetliti v luči tedanje zelo razgibane regionalne in lokalne zgodovine (madžarski vpadi v 10. in 11. stol., hrvaško-kranjska meja na tem prostoru, v kasnejšem času gutenverški novci na Madžarskem itd.), kar bi moral seveda obdelati zgodovinar.

b) Sistemsko izkopavanje na IP 2

Sondi 1 in 1a, ki smo ju izkopali leta 1967 sta bili locirani na osrednjem delu otoške površine. Leta 1971 smo ju vključili v površino, ki smo jo odkopali sistematsko. V letu 1971 smo odkrili 12 kvadrantov in sicer od 501—503, 511—513 in 521—523. Prišli smo do naslednjih izsledkov. Odkrili smo cestišče, ki je bilo izdelano iz oblic in lomljencev. Osnovo za cestišče sestavljajo večji kamni. Prostor med njimi polnijo manjši kamni, ki ležijo v svetlo rdeči malti. Vse pokriva do 10 cm debela plast drobnega gramoza z granulacijo 2×1 cm, ki je pomešan z zemljo. Oba robova cestišča sta izdelana iz večjih kamnov, ki so postavljeni v lepo urejeno vrsto. Ta del cestišča je v osi tistega dela ceste, ki smo jo odkrili na južnem delu otoške površine in se skoraj ujema s smerjo današnjega kolovoza od Miklavževe cerkve proti Drami. Cestišče je tu široko do 6 m. T. V kv. 512 je cestišče razširjeno v dolžini štirih in širini dveh metrov. V kv. 531 in 523 je ruševinska plast, ki jo

praviloma sestavljajo kamni za katere domnevamo, da so sestavni del neke arhitekture. V kv. 521, 522 ter 523 so ostanki kurišča ob katerih je bilo veliko keramike.

Na vzhodni polovici kv. 503 se je pojavil del nekega zidu, ki je izdelan iz velikih kosov lomljenca in oblic. Kamni so razporejeni tako, da dajejo videz nekega vogala z lepo prirejenim zunanjim in notranjim licem. Kamni ležijo zelo gosto, zid pa doseže širino do 1,2 m. Obe smeri zidu se izgubljata pod severnim in vzhodnim profilom kv. 503. Zdi se, da se objekt nadaljuje proti vzhodu in severu. Na cestišču smo našli številne živalske kosti in enako veliko železnih najdb, med katerimi je treba poudariti puščice in dele konjske in konjeniške opreme npr. podkve, uzde, ostroge itd. Vse to gradivo lahko delimo v dve skupini: podkve npr. so velike in majhne, isto je z ostrogami in puščicami. Ker je to gradivo iz zadnje ostoške plasti ga moramo verjetno povezovati s časom turškega vdora v otok Gutenwerth.

V letu 1972 smo IP 2, od 12 kvadrantov iz leta 1971, razširili na površino 40 kvadrantov in sicer za tri zaporedne vrste kvadrantov proti severu, eno vrsto proti vzhodu in dve vrsti proti zahodu. Z izkopom na razširjeni površini, ki je praviloma na obdelovalni površini, smo se spustili v globino 3. planuma oz. do 50 cm pod današnjo obdelovalno površino. V sloju med pl. 1 in 3 je bil v glavnem le humus tj. obdelovalni sloj ter subhumus do začetka kulturne plasti. Tako, da bomo površino teh 28 kvadrantov, ki smo jih začeli v letu 1972, obravnavali šele v letu 1973, ko bomo pričeli tudi z odkopom kulturne plasti.

Zusammenfassung

DER FREISINGER MARKT GUTENWERTH. BERICHT ÜBER DIE ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN 1971—1972

Der vorliegende Bericht befasst sich mit den Ausgrabungen der Mittelalterlichen Siedlung Otok bei Dobrava (Gutenwerth) in den Jahren 1971 und 1972. In dieser Zeit wurde hauptsächlich das Ausgrabungsfeld 1 (IP 1) systematisch erweitert, das sind die Ausgrabungen auf dem südlichen Teil der Insel, die Freilegung des weiten Ausgrabungsfeldes (IP 2) im Zentralteil der Insel wurde in Angriff genommen. Im Jahre 1972 wurde der großteil der Mikroterrainuntersuchungen vorgenommen, so daß man sich ein ziemlich genaues Bild der früh- und hochmittelalterlichen Gerberei machen kann.

Nach dem Programm von 1970 wurde das Ausgrabungsfeld um eine Quadrantreihe gegen Norden erweitert und zwar von den Nummern 65 bis 72. Außerdem wurden die genaueren Erforschungen des »Ofens« im Quadranten 30 und 29 fortgesetzt. Anschließend wurde noch der »Erzofen« innerhalb der Kirschengrundmauern im Quadrant 29 ausgegraben. Damit wurden die Ausgrabungen des Ausgrabungsfeldes I definitiv abgeschlossen.

Es wurden noch weitere 12 Quadranten (501—503, 511—513, 521—523) ausgegraben. Dieses Ausgrabungsfeld befindet sich im Zentralteil der Insel in der unmittelbaren Nähe der Sonden 1 und 1a aus dem Jahre 1967, es wurde Ausgrabungsfeld 2 (IP 2) benannt.

Mit der Ausgrabung der Quadrante 65—72 ist das Bild der Werkstättenanlagen (Eisenerzverarbeitung, Gerberei) weitgehend abgeschlossen.

In 12 Quadranten (501—503, 511—513, 521—523, 531—533), die im Zentralteil der Insel freigelegt worden sind, konnte Folgendes ermittelt werden: es wurde ein aus Rundsteinen und Bruchsteinen angefertigter Straßendamm freigelegt. Im Quadrant 512 befindet sich eine Schuttsschicht, meist aus Steinen bestehend, für die angenommen werden kann, daß sie Bestandteile einer Architektur gewesen sind. In den Quadranten 521, 522 und 531 befinden sich Feuerstellenüberreste, um diese herum gab es viel Topfwaren. In der östlichen Hälfte des Quadranten 503 kam eine aus großen Steinstücken angefertigte Mauer zum Vorschein. Diese Steine erwecken den Eindruck einer Ecke mit gut ausgearbeiteter innerer und äußerer Oberfläche. Die Steine stehen sehr dicht, die Breite der Mauer beträgt bis zu 12 m.

Auf der Straße wurden zahlreiche tierische Knochen und viele Eisenbruchstücke gefunden, darunter sind Pfeile und Pferdegeschirrtteile und Reiterausstattungsteile besonders zu erwähnen — z. B. Hufe, Zügel, Sporen. Alle diese Gegenstände sind ihrem Charakter nach nicht einheitlich und könnten in zwei Gruppen eingeteilt werden. Bei den Hufen könnten kleinere und größere unterschieden werden, dasselbe gilt auch für Eisensporen.

Božo Otorepec — Josip Žontar

BOŽJA SODBA (ORDAL) SVEČE V KAMNIKU LETA 1398

Notarska knjiga kurialnega notarja Henrika Praytenrewterja iz let 1398—1401, ki jo danes hrani Državni arhiv v Vidmu (Udine), vsebuje med drugimi dve pismi Jakoba de Gistardis, generalnega vikarja oglejskega patriarha Antona Caetano. Prvo pismo je naslovil na duhovnika Simona iz Celja, prej župnika v Hočah pri Mariboru, sedaj nameščenca in nadarbenika benediktinskega samostana v Gornjem gradu. Kakor je zvedel generalni vikar, je zagrešil Simon v kamniškem gostišču Nikolaja iz Loke delikt vedeževanja (čaranja), da bi tako našel s tatvino odvzeti denar. Zaradi tega je obsodilo svetno sodišče neko dekle na smrt in jo dalo živo zakopati. Omenjeni delikt ima po pravu za posledico iregulariteto, pa tudi odvzetje cerkvenega zvanja in nadarbin, ki jih Simon uživa. Da se ugotovi dejansko stanje, ga je pozval generalni vikar pod kaznijo izobčenja, naj se v roku 12 dni javi v Vidmu ali v kraju, kjer se bo tedaj mudil generalni vikar in razsojal pravde. Tu naj se zagovarja in navede zakonite in tehtne razloge, zaradi katerih ne bi smeli proti njemu uvesti postopka. Če pa se ne bi odzval in bi dani rok potekel, bo generalni vikar postopal z izobčenjem in odvzemom zvanja in nadarbin.

Omenjeni duhovnik Simon iz Celja se je javil pri generalnem vikarju in navedel kot zagovor za svoje ravnanje: meseca decembra 1398 je bil neko noč v javnem gostišču Nikolaja iz Loke v Kamniku. Tam sta prenočevali med drugimi tudi neka novokrščenka (neophita) s svojo služabnico, ki se je baje enako pred kratkim spreobrnila. Isto noč se je pritožil lastnik gostišča pri došlih gostih, da mu je bila s tatvino izmaknjena vsota denarja. Duhovnik Simon je želel s pomočjo nekakega prerokovanja izvedeti in preskusiti, kdo izmed gostov bi utegnil biti kriv te tatvine. Ob zaslišanju pred vikarjem je priznal, da je tako že ravnal ob drugi priliki v družbi, ko je bil na študijah v Pragi s tem, da je prižgal toliko sveč, kolikor je bilo tedaj oseb na kraju, kjer je bila tatvina izvršena, pod imenom vsake posamezne osebe. Sveče je postavil na neko mizo. Bistvo tega prerokovanja je navadno v tem, da se sveča, ki je postavljena na ime storilca tatvine, giblje oz. plapolala proti naravnim pravilom. Zato je prižgal duhovnik Simon na omenjeni način toliko sveč, kolikor je bilo tisto noč gostov, jih postavil na mizo in molil nad njimi očenaš. Tedaj so se vse sveče nekoliko gibale, vendar nobena bolj kot druge. Po lastni izjavi pa je prišel Simon s tem ravnanjem ob dobro ime pri večjem številu uglednih mož, ker so dekle, ki je nato priznalo tatvino, skupaj z njeno gospodarico obsodili na smrt in obe živi zakopali. Pred svetnim sodiščem je izjavil Nikolaj iz Loke, da je Simon nedolžen in brez krivde glede obsodbe omenjenih žensk. Listino

s to izjavo je izdalo kamniško sodišče omenjenemu duhovniku, ki ga je ob zaslišanju predložil generalnemu vikarju. Ta je naslovil svoje drugo pismo na opata gornjegrajskega samostana in kamniškega župnika Otona ter ju pozval, naj poizvedujeta in poročata o zanesljivosti prič v tej zadevi in o njihovih izjavah. S tem sta izčrpana vira za ta edinstveni znani primer uporabe ordala sveče.

Nekatere osebe, omenjene v obeh listinah, so znane tudi iz drugih ohranjenih virov tega časa.

Notar *Henrik Praytenreuter* (tudi *Praitenreuter*) je bil nemški duhovnik, doma iz Diepersreuta v regensburški škofiji. Med leti 1394–1423 je deloval kot javni notar v Čedadu. Vmes je med 1398–1411 delal poleg tega tudi kot pisar kurije oglejskega patriarhata (»scriba curie«).¹ Iz tega njegovega delovanja je ohranjenih šest zvezkov iz časa 1398–1411. Iz prvega od teh zvezkov sta vzeti naši listini, ki ju objavljamo v celoti v prilogi. *Praitenreuterjeva* pisava je precej težko čitljiva, skoro vsaka druga beseda je krajšana.²

Oglejski kanonik *Jakob de Gistardis*, doma iz Arpina, majhnega mesteca v Laciji, jugovzhodno od Rima, se omenja kot generalni vikar oglejskega patriarha Antona Caetano (1395–1402)³ le med leti 1398–1401.⁴

Glavna oseba — duhovnik *Simon*, doma iz Celja, nadarbinar in uslužbenec gornjegrajskega samostana, bivši župnik v Hočah pri Mariboru, je doslej znan le iz obeh naših dokumentov. Oktobra 1398 se omenja kot župnik v Hočah že neki Peter.⁵ Župnija sv. Jurija v Hočah je bila 9. februarja 1398 inkorporirana gornjegrajskemu samostanu⁶ in je tako razumljivo, da je samostan prevzel bivšega župnika v svojo službo.

Okradeni kamniški gostilničar *Nikolaj iz Loke* je dobro znan iz številnih kasnejših kamniških listin, kjer se omenja med leti 1402 in 1427, ko je bil večkrat mestni sodnik.⁷ Z ženo Elizabeto je bil lastnik hiše in gospodarskih poslopij na Novem tigu.⁸

Kot raziskovalca cele zadeve sta v dokumentih omenjena gornjegrajski opat *N.* in kamniški župnik *Oton*. Gornjegrajski opat je bil v tem času *Nikolaj I.*, ki je upravljal samostan med leti 1365–1405.⁹ Kamniški župnik *Oton* pa je *Oton* iz rodbine kamniških *Stuplov*, za

¹ Joseph Zahn, *Archivalische Untersuchungen in Friaul, Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 9. 1872, str. 110.

² Državni arhiv v Vidmu (Archivio di stato Udine), Archivio notarile, fasc. 5148. — Naj se na tem mestu najlepše zahvalim tov. asistentu Primožu Simonitiču za ljubeznivo pomoč pri transkripciji teksta. Tudi interpunkcijski znaki v objavi so njegovo delo.

³ Pio Paschini, *Storia del Friuli*, Vol. III., Udine 1936, str. 88, 103.

⁴ Pietro Kandler, *Codice diplomatico istriano sub a. 1398.* — Državni arhiv v Vidmu, Archivio notarile fasc. 5148, vol. 1401–1411, fol. 209', 218'...

⁵ Državni arhiv v Vidmu, Archivio notarile, fasc. 5148, vol. 1398–1401, fol. 3.

⁶ Ignaz Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 158. — Državni arhiv v Vidmu, Archivio notarile, fasc. 5148, vol. 1398–1401, fol. 28'–29'.

⁷ Božo Orožen, *Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku*, Kamniški zbornik 2. 1956, str. 83 (pečat), 86. Poleg tega še: listina 1407, april 17. v Državnem arhivu na Dunaju — listina 1416, julij 8., inserirana v listini 1501, julij 5. v Arhivu Slovenije v Ljubljani — listina 1421, avgust 25., *Mittheil. des Musealvereines für Krain* 14. 1901, str. 47.

⁸ Listina 1402, april 22. v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, reg. v Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko 6. 1896, str. 135–4.

⁹ Orožen, o. d., str. 158, 162.

katerega je v doslej znanih virih omenjeno, da je deloval v kamniški fari med 1391—1409.¹⁰ Leta 1395 je imel tudi funkcijo gorenjskega arhidiakona.¹¹

Naj še omenimo, da je od obeh dokumentov doslej bil znan le drugi iz 1399, ki ga je marljivi zbiratelj furlanskega zgodovinskega gradiva opat Bianchi prevzel v svojo bogato zbirko prepisov, toda na nekaterih mestih z nekoliko drugačnim in napačnim branjem. V kazalu k Bianchijevi zbirki pa je skromni regest o njem popolnoma napačen. Glasi se namreč: »Streghe abbruciate in Stayn« tj. čarovnice zažgane v Kamniku! — Iz tega kazala je ta stavek objavil najprej Manzano, kasneje pa tudi sam Bianchi.¹²

V naši literaturi omenja ta kamniški ordal v zvezi s krutostjo srednjeveških kazni Sergij Vilfan v svoji Pravni zgodovini Slovencev, na kar ga je opozoril pokojni akademik prof. dr. Milko Kos, ki je med svojim bogatim gradivom zapustil tudi njemu znani prepis druge listine iz Bianchijeve zbirke.¹³ Naj bo zato ta skromni prispevek poznavanju kulturne zgodovine našega srednjega veka posvečen njegovemu spominu!

*

Kakor je znano, so obstajale razne vrste božjih sodb. Vse pa so temeljile na prepričanju ljudi, da božanstvo ne bo dopustilo, da bi se zgodila nedolžnemu krivica. Zato bo pokazalo upravičenost njegovih trditev na nadnaravni način. Torej se opira ordal tako rekoč na pričevanje božanstva samega. Mnogim ordalom moramo iskati nastanek v obliki nekakšnega ljudskega običaja v prazgodovinski dobi. Takšne božje sodbe najdemo tudi brez zveze z idejo o osebnem Bogu pri primitivnih ljudstvih, pogosto še danes v Afriki, zlasti ordal železa in vode. Omenjajo se npr. v hetitskih virih, bibliji, v grških in rimskih izročilih.¹⁴ V evropskem srednjem veku se je raba ordalov močno razširila pod vplivom germanskih prav. Vendar je že langobardski kralj Luitprand izrazil dvome o primernosti in zanesljivosti božjih sodb. Bile so tako močno zakoreninjene, da so jih morali po pokristjanjenju evropskih narodov tudi cerkveni krogi upoštevati. Pod njihovim vplivom so postale božje sodbe šele posebne pravne ustanove, ki so jih izoblikovali do ne navadne popolnosti. Cerkevni krogi so sestavili posebne liturgične obrede za izvrševanje ordalov. V tej obliki in tem pomenu poznamo večino božjih sodb v raznih pravih. Iz nazorov, ki so izvirali iz verskega prepričanja, pa so nastopili cerkveni krogi kmalu proti uporabi božjih sodb. Hkrati so razvili rimsko-kanonsko procesno pravo, ki je poznalo

¹⁰ Otorepec, o. d., str. 87. — Poleg tega še: listina 1391, marec 23, Biblioteca comunale Videm (Udiné), rokopis 892/5, Ordinationes clericales fol. 12'. — listina 1399, marec 12., obj. v Hormayers Archiv 1827, str. 571.

¹¹ Listina 1395, s. d. v Mittheil. des Historischen Vereins für Krain 20. 1865, str. 110. — Letopis Matice Slovenske 1876, str. 131. — Dimitz, Geschichte Krains I, str. 256.

¹² Glej prilogo II.

¹³ SAZU, Inštitut za občo in narodno zgodovino, Rokopisna zapuščina pok. akad. prof. dr. Milka Kosa, fasc. 5 — Gradivo II.

¹⁴ Npr. Viktor Korošec, La sorcellerie et l'ordalie dans les textes héttites historiques et juridiques. Studi in onore di Edoardo Volterra, vol. 6, Milano 1966, 413—418.

kot dokazna sredstva prisego, priče in pripoznanje krivde. Četrty lateranski koncil (1215) pa je vobče prepovedal duhovniškim osebam udeležbo pri ordalnih obredih. Tudi recepcija rimskega prava je pripomogla, da so polagoma ordali izginjali, ponekod pa so se še dolgo obdržali.¹⁵ Tako se je ohranila božja sodba »mazija« v Črni gori do srede 19. stoletja, dokler ni izginil ta pravni običaj po prizadevanju vladike Petra II. in kneza Danila. V Bosni in Hercegovini se omenja uporaba »mazije« zadnjič 1860. v Nevesinju in 1882–1884 v Bosenski Gradiški v primerih tatvine.¹⁶

Božje sodbe niso vse enake starosti in istega porekla. Med najstarejše spadajo: dvoboj, žreb in ordali elementov ognja in vode. Mlajše in najbrž pod cerkvenim vplivom nastale so: ordal križa, krvi in mrliških nosil (par) in blagoslovljenega grižljaja. Po načinu izvajanja ločimo: izvensodno oziroma sodno uporabo ordalov ter enostransko oziroma dvo- ali večstransko uporabo. Pri prvi se podvrže le ena stranka božji sodbi npr. pri dokazovanju z vrelo ali mrzlo vodo, z razbeljenim železom ali pri ordalu krvi. Pri drugi skupini pa se udeleži božje sodbe več oseb npr. pri dvoboju, žrebu, križu, sveči.

Najbolj razširjene oblike božje sodbe so bile: dvoboj in ordali elementov ognja in vode. Najdemo jih pri slovanskih, germanskih in romanskih narodih.¹⁷ Pri božji sodbi z železom sta bili dve obliki v navadi: a) nesti razbeljeno železo ali b) hoditi po razbeljenem železu (zlasti po določenem številu lemežev). Ordal vrele vode je bil večkrat povezan z ordalom železa ali pa je kamen zamenjal železo. Najlažja oblika je bil ordal mrzle vode, ki so ga uporabljali zlasti tedaj, ako so hoteli opraviti sodni dokaz še isti dan; pri drugih je trajal namreč postopek več dni. V češkem in poljskem pravu se omenjajo božje sodbe kot dokazna pravna sredstva vsaj do konca 13. stoletja v polni veljavi in prično šele v 14. stoletju izginjati. »Majestas Carolina« Karla IV. iz ok. 1348 je prepovedala v pravnih dokazih razbeljenega železa, dvoboj pa omejila na troje primerov, vendar se ni uveljavila. Močan je bil vpliv cerkvenih krogov, ker so opravljali božjo sodbo duhovniki ali vsaj bili navzoči. Iz listin, zlasti poljskih je razvidno, da so imele posamezne cerkve ali samostani pravico opravljati božje sodbe, npr. samostan v Černovinsku (Mazovija) »ibi sancta Maria habet ab antiquo iudiciū ferri et aquae, pariter et duellum«. Na Ogrskem so imele podobne pravice nekatere škofijske in kapiteljske cerkve, ki so bile hkrati verodostojni kraji (locus credibilis). Izredno zanimiv vir

¹⁵ Rudolf Köstler, Der Anteil des Christentums an den Ordalien, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 33., kanonistische Abteilung 2 (1912), 108–248; Max Pappenheim, Über die Anfänge der germanischen Gottesurteile, ZRG, germanistische Abteilung 48 (1928) 136–173, zlasti 161.

¹⁶ Jos. Zontar, Zur Problematik der Rechtsarchäologie bei den Völkern Jugoslawiens. Studien zur älteren Geschichte Osteuropas I. (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas II.) Graz–Köln 1956, 198 sl.

¹⁷ Jan Kapras, Soudy boží vodou a ohněm v českém pravu. Pocta k sedemdesatým narozeninám univ. prof. dra. A. Miřičky, Praha 1933; Józef Rafacz, Dawny proces polski, Warszawa 1923, 174–177; Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908–1922, 80 sl.; Herman Nottarp, Gottesurteilstudien, Bamberger Abhandlungen und Forschungen II. Bd. 1956, zlasti 256 sl.; Arrigo Solmi, Storia del diritto italiano 3. izd. Milano, 1950, 208, 289, 605; Fr. Olivier-Martin, Précis d'histoire du droit français, 3. izd. Paris 1958, 45 sl., 108.

za opravljanje božje sodbe (skoraj izključno ordala železa) iz 13. stoletja je »Regestrum Varadiense, ritus explorandae veritatis«, ki je bil izdan leta 1550 na željo hrvatskega pavlinca, kardinala in državnika Jurija Utješenića-Martinuzziya. Božjo sodbo so imenovali na Ogrskem »prauda«, kar kaže, da je ta uredba z recepcijo dospela iz pravnega sistema slovanskih narodov. S prepovedjo udeležbe duhovnikov so ordali na Ogrskem prej izginiti kot v čeških in poljskih deželah.¹⁸ V srednjeveški Srbiji je omejil car Štefan Dušan uporabo ordalov na nižje sloje prebivalstva in izvzel samostanske podložnike in pronijarje.¹⁹

Največji obseg je dobila uporaba ordalov pri Nemcih.²⁰ Tu srečamo poleg sodnega dvoboja (pugna), ordalov elementov ognja in vode (probatio per ignem, iudicium aquae) še ordal križa (iudicium crucis), blagoslovljenega grizljaja (iudicium panis adjurati) s kosom ječmenovega kruha in trdega sira ter ordal krvi (jus feretri) za ugotovitev morilca. Pri Italijanah je bil dovoljen sodni dvoboj in ordal mrzle vode še do konca 14. stoletja.²¹

Goreči sveči so od nekdaj pripisovali aktivno, skrito naznanjajočo moč. Zato je služila pri vedeževanju in prerokovanju; odločilno je bilo vedenje plamena: plapolanje, prasketanje, dogorevanje, ugašanje. Eugen Wohlhaupter,²² ki je s stališča pravnega narodopisja obdelal pomen sveče v pravu, je mogel ugotoviti samo tri primere za ordal sveče. Prvi je iz Azije. Pri Malajcih so prižgali v sodnem postopanju dve enaki sveči. Pravdo je dobila ona stranka, katere sveča je zadnja ugasnila. izgubila pa tista, katere sveče ni bilo mogoče prižgati ali je ugasnila oziroma hitreje dogorela. Drugi primer je iz Bretanje (Francija), ki je ohranila mnoge stare običaje. Umora obdolžena oseba skuša dokazati svojo nedolžnost ter pošlje v ta namen dve sveči v cerkve. Toda nobena ni hotela goreti ter so jih morali večkrat prižgati. Kljub temu so slabo gorele. To je bilo odločilno za sodni postopek.

Tretji primer nas približa uporabi sveče kot božje sodbe v Kamniku. V srednjeveškem pravu španske pokrajine Navare (»Fuego general de Navarra«, zapisano v 13. stoletju, obsega pa starejše običajno pravo) je predpisan postopek, ki ga imenuje vir »bataylla a candelas« (= dvoboj s svečami). Na kraljevem sodišču so ga uporabljali poleg sodnega dvoboja in razbeljenega železa kot božje sodbe. Uradni čuvaji so odbrali dve po teži docela enaki, posvečeni sveči in z žrebom določili, katera naj bo sveča tožnika oziroma tatvine osumljenega. Sveče so postavili na oltar v enake kline. Nato sta morali obe stranki pri-seči, da bosta govorili resnico. Čuvaja sta sedaj prižgala sveči in pazila. Čigar sveča je prej dogorela, je izgubil in plačal globo. To je bila

¹⁸ Rudolf Rauscher. O registru Varadinském. K dějinám božích soudů v Uhrách. Bratislava 1929.

¹⁹ Metod Dolenc, Dušanov zakonik, Ljubljana 1925, 164, 168, 170, 192; Aleksander Solovjev, Zakonodavstvo Stefana Dušana, Beograd 1928, 216.

²⁰ Jacob Grimm, Deutsche Rechtsaltertümer, 4. vermehrte Ausgabe, neuer Abdruck, Leipzig 1922, I. in II. del, glej v II. d. 700 s. v. gottesurtheil.

²¹ A. Solmi, o. d. 605.

²² Eugen Wohlhaupter, Die Kerze im Recht, Forschungen zum deutschen Recht Bd. IV. I., Weimar 1940.

tipična božja sodba za primer tatvine. Isti postopek je veljal v sporu med lastnikom gostišča in njegovimi gosti glede tatvine.²³

Nikjer drugod v Evropi se ne omenjajo primeri sodne rabe ordala sveče. Zato je tudi kamniški primer, čeprav izvensodne rabe božje sodbe s svečo, edinstven. Kruta kazen »živega zakopati« je bila v nemškem pravnem območju močno razširjena (zlasti na Bavarskem); vendar v nekaterih pokrajinah ni bila v navadi. Ponekod je bil to običajen način usmrtnitve za ženske posebno pri tatvinah. Pravni pregovor za ta delikt se je glasil: »Moške na vislice, ženske pod kamen«.²⁴

PRILOGI

I.

1398, december 23. Videm.

Jakob de Gistardis iz Arpina, generalni vikar oglejskega patriarha Antona poziva duhovnika Simona iz Celja, službujočega v gornjegrajskem samostanu, ki je v Kamniku zagrešil vedeževanje, da bi našel ukradeni denar, zaradi česar je bilo neko dekle živo zakopano, da se v 12 dneh javi na zagovor pred cerkvenim sodiščem, sicer bo izobčen in odvzeto mu bo zvanje in nadarbine.

Državni arhiv v Vidmu (Udine), Archivio notarile, fasc. 5148, notarska knjiga notarja kurije Henrika Praytenrewterja iz 1398—1401, fol. 26' (A).

Citatio curie^a

Jacobus etc.^b Prouido presbitero Symoni de Cilia prebendato et officianti in monasterio Obernburgensi Aquilegensis (diocesis)^c salutem et spiritum consilij saniozem. Ad nostram audienciam publica fama referente clamorem peruenit, quod tu spiritu dyabolico instigatus in Stain Aquilegensis diocesis in domo cuiusdam Nicolai de Loek habitantis in opido predicto sortilegium pro inueniendo certam quantitatem pecunie, ut dicebatur furto sutractam, dampnabiliter perpetrasti, ex quo sortilegio tuo quedam juuencula... nomine per brachium secularem ad mortem condemnata extitit et viua sepulta, propter quod irregularitatis ut explorati iuris existit maculam incurristi officij quam prebendarum et beneficiorum que obtines priuationem. Volentes igitur, prout ex nostri officij sollicitudine perurgemur animarum fidelium periculis, quantum in nobis est, obuiare et tantum facinus non relinquere impunitum, Te prefatum presbiterum Symonem presentium tenore monemus, requirimus et citamus tibi nichilominus sub excommunicationis pena districte precipiendo mandantes, quatenus XII^a die post presentationem presencium tibi fiendam computanda, si iuridica fuerit, alias die iuridica proxima extunc immediate sequente compareas personaliter coram nobis et nostra curia Vtini uel alibi, ubi nos tunc ad reddenda iura pro tribunali sedere contigerit de mandato earum hora an loca nostre audiencie solite, super premissis te defensurus procuratorique curie super premissis responsurus allegaturusque, dicturus et probaturus iustas causas et rationabiles, propter quas ad declarandum te propter dictam irregularitatis maculam officij prebendarum et beneficiorum priuationem incurrisse et contra te super hijs mediante iusticia procedere non debeamus, receptorusque et auditurus a nobis, quod ordo dictauerit rationis, alioquin dicto termino elapso ad excommunicationem et declarationem predictas mediante iusticia

²³ E. Wohlhaupt, o. d. 107 sl., 166—171, 177—179.

²⁴ Rudolf His. Das Strafrecht des deutschen Mittelalters I. Bd. Die Verbrechen und ihre Folgen im allgemeinen, Leipzig 1920, 497—499; II. Bd. Die einzelnen Verbrechen, Weimar 1935, 174 sl.

contra te procedemus tui contumacia uel ausencia non obstante. Has autem etc. De quarum presentationem etc. Datum Vtini die XXIII decembris VI indictione MCCC LXXXVIII°.

a) Dodano na robu ob prvi vrsti teksta A — b) Ime in naziv ter funkcije izpuščeni — c) V tekstu izpuščena beseda.

II.

1399, februar 25. Portogruaro.

Jakob de Gistardis iz Arpina, generalni vikar oglejskega patriarha Antona naroča gornjegrajskemu opatu in kamniškemu župniku Otonu naj poizvedujeta in mu poročata o zanesljivosti prič in njihovih izjavah v zadevi duhovnika iz Celja, ki je v Kamniku zagrešil zločin vedeževanja, da bi našel ukradeni denar, zaradi česar sta bili dve ženski živi zakopani.

Državni arhiv v Vidmu (Udine), Archivio notarile, fasc. 5148, notarska knjiga notarja kurije Henrika Praytenrewterja iz 1398—1401, fol. 28—28' (A) — prepis: Biblioteca comunale Udine, Documenti per la storia del Friuli dal 1200 al 1400. Raccolti dall' ab. Giuseppe Bianchi (Collezione Bianchi), vol. 61, num. 5976 (B).

Reg.: Francesco *Manzano*, *Annali del Friuli*, vol. VI. Udine 1868, pag. 139. — Bianchi Giuseppe, *Indice dei documenti per la storia del Friuli*, Udine 1877, pag. 190.

Prim.: *Sergij Vilfan*, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 267.

Jacobus [de Gistardis de Arpino, decretorum doctor, canonicus Aquilegensis ac reverendissimi in Christo patris et domini domini Antonii dei et apostolice sedis gratia sancte sedis Aquilegensis patriarche in spiritualibus vicarius generalis]^a etc. Reuerendo in Christo patri domino N. dei gratia abbati monasterii Obernburgensis^b ac venerabili viro domino Ottoni plebano in Stain Aquilegensis diocesis salutem in domino. Cum dudum nostrum pulsauerit auditum, quod presbiter Symon de Cilia quondam plebanus in Chöcz^d Aquilegensis diocesis sue salutis immemor, dum quadam nocte de proxime preterito mense decembris^e hospitatus fuerit in hospitio publico cuiusdam Nicolai hospitis publici in Stain^f et ibidem vna secum fuerint hospitati quedam neophita habens secum vnam ancillam iuuentulam^g, que similiter neophita dicebatur contingit, quod illa nocte hospes predictus conquestus^h fuit inter ipsos hospites aduenas quod sibi fuerat furtoⁱ subtracta certa quantitas pecunie. Vnde ipse presbiter Symon volens scire et experiri, quis dictorum hospitem reus dicti furti fuisset, per semetipsum in vi sortilegii, prout ipse presbiter Symon nobis asseruit et sponte confessus fuit, se sic alias fecisse et facere conuenerit socialiter^k, dum fuit Prage studens, per experientiam videlicet sorcium^l in accendendo tot candelas, quot^m contingit esse tunc in loco, vbi furtum dicitur esse factum singulariter sub nomine omnium singulorum predictorum ponendo ipsas candelas super aliquam mensam, cuius sortilegii condicio consuevit esse talis, ut candela illa posita sub nomine illius, qui furti reus esset mouebatⁿ se contra naturalem rationem et cum sic dictus presbiter Symon per tale sortilegium vellet experiri, quis reus fuerit dicti furti facti contra dictum hospitem in Stain, accendit tot candelas iuxta formam predictam. Super quibus candelis sic accensis dixit pater^o noster tunc candeles omnes aliquantulum se mouebant, non plus tamen vna quam alia; et cum ipse presbiter Symon de premissis voluerit se expurgare in iudicio seculari, prout conatus^p extitit se purgare^r asserens se diffamatum apud plures honestos et prouidos viros ex eo, quod dicta puella neophita, que confessa postea fuit se dictum furtum commisisse, propter quod fuit tradita morti vna cum dicta sua domina seu magistra neophita ita, quod ambe viue sepulte fuissent obtinuit quoddam instrumentum in seculari iudicio de Stain^s, vbi hospes ipse

videtur fateri prefatum presbiterum Symonem esse immunem et innocentem atque inculpabilem a predicta diffamatione, prout in dicto instrumento nobis exhibito plenius continetur. Vnde nos volentes de premissis contra dictum presbiterum Symonem inquirere^t veritatem, vobis et vestrum cuilibet presencium tenore committimus et mandamus, quatenus de premissis omnibus et singulis vocatis ad hoc, qui fuerint euocandi, plenius inquirentes in predicto loco et terra de Stain^u et alibi, vbi videbitur expedire, dictamque inquisicionem et quicquid^v inueneritis redigentes in scriptis nobis tandem clausa sub vestris sigillis fideliter transmittatis^z intimantes nobis per literas vestras secundum ea, que inueneritis, que, qualis et quanta sit fides testibus et eorum attestacionibus ac probacionibus aliis adhibenda. Has autem etc. Datum in Portuuarium Aquilegensis diocesis anno etc. nonagesimonono^{aa}, die XXV februarii, VII indictione.

a) Naslov v oklepaju je dopolnjen po drugi listini v isti knjigi, kjer je naveden v celoti — b) Obermburgensis B — c) patrauerit B — d) Choitz B — e) Besede »de proxime...decembris« so dodane na robu A — f) Stayn B — g) incredulam B — h) conquisitus B — i) quod fuerat sibi furto B — j) experire B — k) sorcialiter B — l) sortilegii B — m) quod B — n) movebit B — o) presbiter B — p) citatus B — r) Besede »in iudicio...purgare« so dodane na robu A — s) Stayn B — t) inquirens B — u) Stayn B — v) quidquid B — z) trasmittatis B — aa) MCCCXCIX B.

Zusammenfassung

EIN KERZENORDAL AUS KAMNIK (STEIN IN KRAIN) VOM JAHRE 1398

In der Herberge des Nikolaus von Loka in Kamnik wurde im Dezember 1398 dem Gastwirt durch nächtlichen Diebstahl eine größere Geldsumme entwendet. Um den Täter unter den Gästen zu ermitteln, nahm der anwesende Geistliche Simon de Cilia (Celje) für alle Personen im Hause ein Kerzenordal vor. Des Diebstahls wurden zwei Frauen schuldig erklärt und vom weltlichen Gerichte zum Tode durch lebendig Begraben verurteilt.

Jože Pierazzi

MAZZINI IN JUŽNI SLOVANI

Lev Tolstoj je leta 1905, ob stoletnici Mazzinijevega rojstva zapisal, da je bilo velikemu patriotu njegovo politično delo za združitev Italije v škodo. Bogata misel, na kateri je slonela njegova publicistična in agitacijska dejavnost, je bila tako potisnjena v ozadje; zaslužila pa bi prvo mesto.

Mazzinijev sistem raste iz globoke vere v napredek, ki naj privede človeštvo k vsestranski izpopolnitvi. Sredstvo, ki vodi k temu cilju, je združevanje in sodelovanje na različnih ravneh: od poklicnih zadrug do nacionalnih držav in mednarodnih federacij. Tako je Mazzinijevo nenehno iskanje stikov s Slovani ne samo sad trenutnih političnih kombinacij temveč moralni imperativ, ki ga sili, da se podobno kot za združitev Italije zavzema tudi za osvoboditev tujih narodov. Mazzinijev nauk je eden od zadnjih poganjkov na deblu evropskega razsvetljenstva in romantike. Zanj je na široko zajemal v kulturi svojega časa, kakor nam pričajo neobjavljeni mladostni zapiski. Med različnimi Mazzinijevimi intelektualnimi predniki naj omenim predvsem Herderja, pri katerem je mladi Genovežan spoznal pomembnost narodnih jezikov in literatur. Na straneh Herderjeve knjige *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* se je tudi prvič srečal s Slovani. Herderjevo »slovansko poglavje« je nanj naredilo velik vtis, saj je mogoče zaslediti odjeko Herderjeve napovedi, da bodo Slovani svež, mlad narod zaigrali veliko, če ne odločilno vlogo v zgodovini Evrope, v vseh Mazzinijevih spisih o Slovanih. V privatni korespondenci gre še dalje in zagotavlja, da bodo Slovani prerodili celotno evropsko družbo.¹

Odločilno vlogo za Mazzinijevo poznavanje slovanskega sveta in njegove preteklosti je srečanje s poljskim zgodovinarjem Lelewelom, s katerim je po propadu revolucije v letih 1830-31 delil težave in upanja emigracije v Franciji. Mimo zarotniškega in organizacijskega sodelovanja nas tu zanima predvsem njuna debata o bodoči ureditvi Evrope. Mazzini je razlagal Lelewelu svoje misli o vesoljnem združevanju narodov, slednji pa je voditelja Mlade Italije zalagal s podatki o Slovanih.²

V razvoju Mazzinijeve misli in akcije, je izredno pomembna prva polovica tridesetih let. V tem času ustanavlja organizacije, kot sta Mlada Italija, Mlada Evropa, ki bodo služile za vzgled številnim bolj ali

¹ Ardunio Agnelli, *Mazzini e la cultura politica del suo tempo*, Il Pensiero politico, I. V., Firenze, 1972, zv. 3, str. 434, 435; Giuseppe Mazzini, Zibaldone Pisano, Pisa, 1953, str. 60; Scritti editi e inediti (= S. E. I.), knj. LXXIX, str. 87, 88.

² S. E. I., Appendice I., str. 21.

manj radikalnim gibanjem v drugi polovici stoletja vse do prve svetovne vojne: od naših mladoslovencev do Mlade Bosne. Takrat je tudi položil temelje svoji zamisli o novi politični ureditvi Evrope. Trije narodi so poklicani, da na novo izrišejo karto Evrope; Italijani med romanskimi, Poljaki med slovanskimi, Nemci pa med germanskimi narodi.³ V teh letih se začne Mazzini ukvarjati tudi s problemom ureditve podonavskega in balkanskega prostora. Na ruševinah avstrijskega in turškega cesarstva si zamisli široko federacijo, ki naj bi segala od Črnega morja do Jadrana in katere središče naj bi bila Madžarska. Vesti o uporniških gibanjih v Bosni, Hercegovini in Albaniji pa tudi o madžarskem nasprotovanju Metternichovemu centralizmu ga v tej veri krepijo, ne opazi pa še notranjih sporov med narodi, ki so podložni kroui sv. Štefana.⁴ Tudi pozneje, ko politični boj na Madažskem prodre v zavest zahodnoevropske javnosti, se Mazzini ne odpove svoji ideji o podonavski federaciji. Ne zna se pa odločiti, kateremu narodu naj pripiše odločilno vlogo v njenem oblikovanju: Madžarom, Hrvatom, Srbom ali Grkom. To vsekakor ne zmanjšuje njegovega prepričanja, da je evropska prihodnost v rokah Slovanov, ki žive na Češkem, Madžarskem, v Srbiji in Ukrajini. Svojo trditev utemeljuje z ideološkimi in praktičnimi argumenti: omenjeni slovanski narodi še niso izvršili svojega poslanstva, ki jim ga je naložila Previdnost v okviru človeške zgodovine. Obenem ugotavlja, da bodo šele politično zreli narodi vzhodne Evrope lahko zavestno zaježili imperialistično politiko ruskega carstva. Velik strah pred rusko ekspanzijo proti zahodu, ki so ga znali poljski emigranti tako spretno izrabiti v svoje namene, oblikuje torej tudi Mazzinijeve načrte o ureditvi vzhodne Evrope. Vendar se že v tridesetih letih njegova misel loči ne samo od splošno razširjenih idej v zahodni publicistiki, temveč tudi od pogledov poljske emigracije. Francoski in angleški časopisi so videli samo v samostojni Poljski jez pred ruskim hudournikom, knez Czartoryski je računal, da je treba zaustaviti carju korak tudi na Balkanu.⁵ Mazzini pa se ne zadovoljuje s tem odklonilnim odnosom do ruskega naroda, temveč se vprašuje, kakšno je njegovo poslanstvo. V isti sapi, ko ugotavlja, da bi bilo treba razširiti delokrog Mlade Evrope med balkanske in srednjeevropske Slovane, za-trjuje tudi, da bodo Rusi ponesli kal zahodne civilizacije v Azijo.⁶

Leta 1837 je Mazzini zapustil Švico in se preselil v gostoljubnejšo Anglijo. Tu so ga čakala leta hude materialne stiske in izkoreninjenosti, kar pa ni moglo zaustaviti njegovega dela. V Londonu je živo občutil brezbriznost angleške javnosti do podjarmljenih narodov na celini, snoval je revijo, ki naj bi bila posvečena predvsem Slovanom, Nemcem in Italijanom, ter silil Lelewela, naj čim več piše o gibanju slovanskih narodov.⁷ To so tudi leta študija, ki ga Mazzini v dobri meri posveča Slovanom. Zanima ga njihova literatura, zgodovinska in geografska si-

³ S. E. I., knj. III, str. 77–85.

⁴ S. E. I., Appendice I., str. 41.

⁵ Ernst Birke, *Frankreich im 19 Jahrhundert und Ostmitteleuropa*, Köln–Graz, 1960, str. 61.

⁶ S. E. I., Appendice I., str. 198.

⁷ S. E. I., knj. XV., str. 500, 501; Appendice II., str. 172.

tuacija, s pravo zavzetostjo bere Mickiewiczza in piše o njem.⁸ Obenem seveda zasleduje z vso pozornostjo vsakodnevno politično dogajanje tudi na vzhodu, kjer turško cesarstvo med leti 1839-41 preživlja eno svojih periodičnih kriz.⁹ Mazzini z ironijo opazuje akcijo zahodnih sil, da bi pred ruskimi skominami ohranile status quo na vzhodu, in ugotavlja, da Rusija čaka na prvo revolucionarno gibanje v srednji in južni Evropi, ki bo odvrglo pozornost zahodnih sil od turškega cesarstva. Njena naslednja poteza bo okupacija Carigrada, okupacija, ki bo sprožila evropsko vojno.¹⁰

Mazzinija ni in ne bo strah celinskega spopada. Smatra ga za potrebno zlo, iz katerega bo kot feniks iz plamenov vstala nova, prerrojena Evropa. Zdi se mu, da ima ključ za to verižno reakcijo v svojih rokah, in je trdno odločen, da izrabi ugodni trenutek.¹¹ Leta 1840 se spet poprime aktivnega političnega dela, obudi k življenju Mlado Italijo, skuša prepričati Poljake, naj store isto z Mlado Poljsko, računa z novo Mlado Evropo in se tako zaplete v zarotniško delo s tujci, da mu najbližji italijanski sodelavci očitajo, da zanemarja akcijo v Italiji.¹² Mazzini se spretno brani, da s svojimi mednarodnimi stiki zagotavlja Italiji vodilno mesto v revolucionarnem procesu, ter ugotavlja, da ni mogoče ločiti prevrata v Italiji od prevrata v Evropi.¹³

Lombardsko-beneško kraljestvo, ki je bilo po dunajskem kongresu priključeno k Avstriji, je v središču njegovega zanimanja. Tu so v začetku štiridesetih let izredno plodna tla za sodelovanje med Italijani in južnimi Slovani. Cela vrsta mladih, nadarjenih ljudi služi v avstrijski vojski ali pa študira na univerzi v Padovi. Kukuljević je v Milanu v stiku z mazzinjancem Cantùjem, Medo Pučić, ki ga je Kollár s svojim potovanjem po severni Italiji navdušil za narodno delo, sodeluje s članki o južnih Slovanih v tržaški reviji *Favilla*, Špiro Dimitrović popravlja Tommaseove slovanske spise.¹⁴ Pod to vrhno plastjo kulturnega sodelovanja se pletejo že leta 1842 prevratniški načrti. Albert Nugent, mladi, bogati, navdušeni ilirec, kuje v Benetkah s prijatelji revolucionarno akcijo v Bosni in Hercegovini. Nugent je v stiku z bratoma Bandiera. Njun oče je kot Nugentov v samem vrhu avstrijske armade. Brata Bandiera se že jeseni 1842 povežeta z Mazzinijem: z njim bosta sodelovala vse do svoje tragične in brezupne ekspedicije v Kalabrijo leta 1844.¹⁵

⁸ S. E. I., Appendice II., str. 168; knj. XCIV, str. 3.

⁹ Dimitrije Djordjević, *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Beograd, 1965, str. 65.

¹⁰ S. E. I., XIX, str. 125.

¹¹ S. E. I., knj. XVIII, str. 151, 152, 171; knj. XIX, str. 125.

¹² Rosangela Piccino Puppo, Federico Campanella, *Dai primi anni all'esilio londinese*, Bollettino della Domus Mazziniana, Pisa, I. XIII (1962), zv. 2, str. 39.

¹³ S. E. I., Protocollo della Giovine Italia, I, str. 180.

¹⁴ Mirko Deanović, Cesare Cantù u odnosu prema Hrvatima, Zagreb, 1951, Rad, 285, str. 16; Bernardo Stulli, Tršćanska »Favilla« i Južni Slaveni, Anali Jadranskog Instituta JAZU, I., Zagreb-Rijeka, 1956, passim; Ljubomir Durković-Jakšić, Branislav, Beograd, 1968, passim.

¹⁵ Jakša Ravlić, Tajno društvo za osnivanje slavenskog carstva u puku »Karl Ferdinand« br. 51 u Veneciji god. 1844, Radovi JAZU, Zadar III, 1957, str. 123-186; Piero Sticotti, Un episodio triestino della tragedia dei Fratelli Bandiera, Archeografo triestino, serie IV, knj. X-XI (1946), str. 81.

Revolucionarna mreža, ki jo Mazzini pomaga tkati, pokriva polovico Evrope. V njegovih pismih pariškemu načelniku Mlade Italije Lambertiniju, je sled o velikem načrtu. Govor je o istočasnih revolucijah na Poljskem, med avstrijskimi in balkanskimi Slovani, v Švici, Italiji in Španiji. Mazzini naravnost z mladostnim navdušenjem zagotavlja, da pripravlja z južnimi Slovani gibanja, o katerih ni mogoče niti sanjati.¹⁶ Vendar je zelo previden in se v svojih pismih navadno samo bežno dotakne teh problemov. Da je njegova akcija pomembna, nam pričajo že njegovi stiki s knezom Czartoryskim — pa čeprav kot prijatelj demokratičnega krila poljske emigracije ni imel do Czartoryskih posebnih simpatij — in z njegovim agentom v Beogradu Franom Zachom.¹⁷ Zach je januarja 1843 začel oblikovati po naročilu kneza Adama načrt o Srbiji, ki naj bi postala center južnih Slovanov. Leto pozneje je v dokončni redakciji Garašanina ta načrt postal temeljni kamen beograjske zunanje politike. O bodoči jugoslovanski državi pa niso razpravljali samo v krogih Garašanina in Czartoryskega. O tem nam priča zadnje pismo bratov Bandiera Mazziniju. V njem prerokujeta, da bo Poljska spet vstala, na Balkanu pa se bo združil v enoto ilirski ali srbski narod, ki živi na Vlaškem, v Srbiji, v Bolgariji, na Hrvaškem, v Hercegovini, Črni gori in Dalmaciji.¹⁸

Mazzini v tem času s pozornostjo sledi tudi dogajanju na Hrvaškem, kjer je prepovedana raba ilirskega imena, kjer Hrvati bojkotirajo skupščino v Bratislavi in jih Madžari obtožujejo, da kujejo jugoslovansko carstvo. Navezati namerava stike z Gajem ter prosi Lambertija, naj mu preskrbi primerneга odposlanca in potrebnih denarnih sredstev.¹⁹ Spomladi 1844. so se ti načrti podrli. Prevratniško delo v Galiciji in v avstrijski armadi je bilo odkrito. Dunajska vlada je poostrila svoje nadzorstvo in med drugim uvedla preiskavo proti srbskemu oficirju Špiru Dimitroviću, ki je bil osumljen, da je v svojem polku v Benetkah organiziral društvo za ustanovitev južnoslovanske države.²⁰ Brata Bandiera sta še pravočasno dezertirala in se zatekla na Krf, od koder sta pozneje — proti Mazzinijevi volji, — z nekaj prijatelji odplula na svojo zadnjo pot v Kalabrijo.²¹

Vzporedno s tem živahnim in dramatičnim političnim dogajanjem je rastle v zahodni Evropi zanimanje za južne Slovane tudi na intelektualni in publicistični ravni. Mickiewicz je leta 1840 začel predavati v slovitem Collège de France slovansko literaturo in se s posebno pozornostjo zaustavil pri južnih Slovanih. Mazzini se je seznanil z njegovimi lekcijami na straneh ugledne *Revue des deux Mondes*. Tu je leta 1843 A. Lébre priobčil širok povzetek Mickiewiczevih predavanj, ki so naslednje leto delno izšla v samostojni knjigi. Že leto prej je v isti reviji C. Robert, po svojem potovanju med južnimi Slovani, začel publicirati članke, ki so izšli kasneje v dveh knjigah pod naslovom *Les*

¹⁶ S. E. I., knj. XXIV, str. 216.

¹⁷ S. E. I., Protocollo, cit., III. str. 47; Protocollo II, str. 61.

¹⁸ S. E. I., knj. XXXI, str. 25.

¹⁹ S. E. I., knj. XXIV, str. 216.

²⁰ Ravlić, cit., 123.

²¹ Sticotti, cit., passim.

Slaves de Turquie. Kmalu se mu je pridružil drugi nadarjeni poznavalec južnih Slovanov Hyppolite Desprez. Poleg tega je v Franciji izšla v tem času cela vrsta potopisov, literarnih in političnih študij, posvečenih južnim Slovanom in pisanih povečini pod vplivom poljske emigracije.²²

Mazzini je spremljal z živo pozornostjo vse to intelektualno delo, ki se je iz Francije začelo širiti tudi v Italijo. Zgovorna priča o njegovem zanimanju za slovanski svet je njegova beležka, kamor si je zapisoval podatke, misli, citate, ki so pritegnili njegovo pozornost. Številni so na straneh te beležke izpisi iz Mickiewiczevih predavanj in citati iz njegovih poezij. Jedro beležke je v sumaričnem pregledu štirih središč slovanskega sveta: »Stare Ilirije ali Jugoslavije, Češke, Poljske in Rusije«. Jugoslovane deli na tri narode: Hrvate, Ilirce in Srbe. Od teh so, po njegovem, najstarejši Ilirci, ki so se priselili na Balkan v daljni preteklosti in so še pred Kristusom ustanovili federacijo republik in manjših kraljestev. Sledi podatek o legendarni Iliriji, ki je v Krapini blizu Zagorja rodila tri sinove: Čeha, Leha in Rusa, prednike slovanskih narodov. Nato omenja Napoleona in njegovo zamisel o Veliki Iliriji, katere središči sta Trst in Ljubljana. Iliri ali Slovenci, piše dalje Mazzini, živijo tudi v Istri, na Kranjskem, ob madžarski obali in pod imenom Vendi ali Venedi v bližini Benetk, v Trstu, v delu Furlanije, Koroške in Štajerske. Vseh je 1.200.000. Po tem zanimivem in — če izvzamemo madžarsko obalo — geografsko presenetljivo točnem opisu slovanskega ozemlja omenja Mazzini še Bolgare, ki so nekakšen vezni člen med Ilirijo in Grčijo. Nato navaja iz Robertovega članka *Le monde gréco-slave* dolg citat o Srbih. Zanimiva je v beležki tudi trditev, da Slovani niso državotvorni in da jim je potrebna v procesu k suverenosti tuja pomoč.²³ V skladu s to mislijo je Mazzini, vzporedno z naporji za združitve Italije delal brez prestanka tudi za osamosvojitve južnih Slovanov. Ostro je zavračal tiste, ki so računali s politično neobgljenostjo slovanskih ljudstev in predlagali diplomatske kupčije na njihov račun, kot je to storil leta 1844 Cesare Balbo v knjigi *Upanja Italije*. Balbo je zapisal, naj bi Avstrija za italijanske province dobila kompenzacijo v Podonavju in na Balkanu. Za ohranitev evropskega ravnotežja sil se mu zdi obstoj Avstrije neobhodno potreben. Mazzini pa v brošuri *Italija, Avstrija in papež* svečano izjavlja, da bodo Italijani in južni Slovani povzročili propad avstrijskega cesarstva.²⁴ Že avgusta 1845, komaj dobro leto po ponesrečenem podvigu bratov Bandiera, sporoča Mazzini neznanemu dopisniku, da bo v kratkem prišlo med Slovani do odločilnih dogodkov.²⁵

Njegove informacije so kot vedno točne. Obe veji poljske emigracije sta pripravljali v drugi polovici tistega leta splošno vstajo, ki naj bi izbruhnila v začetku 1846. Mazzini je pozdravil krakovske nemire

²² Birke, cit., str. 75, 82, 88.

²³ G. Mazzini, Zibaldone Pisano, cit., str. 56, 60.

²⁴ S. E. I., knj. XXXI, str. 452.

²⁵ S. E. I., Appendice III, str. 275.

marca 1846. kot začetek širokega gibanja v vseh slovanskih deželah.²⁶ Čeprav mu je bilo kmalu jasno, da vstaja ne bo uspešna, se mu je zdela pomembna kot dokaz novega prebujanja narodov. V prepričanju, da je revolucija blizu, Mazzini naravnost mrzlično dela: kuje načrte o o evropskem kongresu, ki naj bi se ga udeležili intelektualni predstavniki podjarmljenih narodov; ozira se predvsem na slovanske narode in toži, da mu manjka južnoslovanski delegat. Prepričuje svoje skeptične dopisnike, da bo revolucija najverjetneje izbruhnila v Grčiji, Švici in med južnimi Slovani. Po avstrijski zasedbi Krakova ustanovi novembra 1846 *Mednarodno ljudsko zvezo*, ki si zastavlja za cilj zaščito podjarmljenih evropskih narodov.²⁷ »Evropa«, piše, »se bliža z naglimi koraki k strašni krizi... Slovani avstrijskega cesarstva, Čehi, Slovaki, Rutenci, Vendi itd., ki tvorijo več kot polovico prebivalstva v cesarstvu, se oglašajo.«²⁸ Na te narode je treba opozoriti zahodnoevropsko javnost, treba je navezati stike z najvidnejšimi predstavniki Slovanov v Avstriji, ki — tako zagotavlja Mazzini v programskem članku *Mednarodne ljudske zveze* — morda hranijo v sebi skrivnost novega sveta.²⁹ V okviru delovanja te zveze je Mazzini objavil v škotskem časopisu *Lowe's Magazine* vrsto člankov *O slovanskem nacionalnem gibanju*, kjer razlaga svoje poglede na Slovane, kakor so se mu izoblikovali po skoraj dvajsetletnem zanimanju zanje. Naslanja se na Mickiewiczza in na francoske publiciste, ki so trdili, da je treba v boju z ruskim panslavizmom podpreti ostale slovanske narode, na čelo katerih naj stopi Poljska kot drugi, pozitivni pol slovanskega sveta. Mazzini je še bolj kategoričen, podvomi v nevarnost panslavizma, ki da je samo mōra kratkovidnih ljudi. Treznemu človeku je jasno, da se oblikujejo v vzhodni Evropi štiri različne državne enote: jugoslovanska, češka, poljska in ruska. Glavna tarča v tem spisu Mazziniju ni caristična Rusija temveč Avstrija, ta umetni zvarek raznih narodnosti, ki jih povezuje v enoto le gola sila. Po njegovem je Avstriji najbolj nevarno ilirsko gibanje, saj je to gibanje od samega začetka imelo politični značaj. O ilirizmu se na široko razpiše. Ljudevitu Gaju zapoje pravi slavospev, saj ga ima za simbol prerojenja južnih slovanskih narodov. Dobro je poučen o političnih, religioznih, kulturnih razlikah med južnimi Slovani, toda z značilnim optimizmom zagotavlja, da bodo razlike in nasprotja med njimi kmalu izginila. Madžare, ki da so tuj element med slovanskimi narodi, postavlja na zatožno klop skupaj z avstrijsko vlado, češ da se v skrbi za svoje privilegije upirajo slavizmu.

O slovenskem kulturnem življenju je bolj slabo obveščen. Ve, da izhaja na Kranjskem gospodarski časopis — v mislih ima najbrž *Novice* —, ki da ima dva tisoč naročnikov. Med slovenskimi intelektualci pozna samo Stanka Vraza, pesnika in zbiralca narodnega blaga.³⁰

²⁶ S. E. I., knj. XXVIII, str. 326.

²⁷ S. E. I., knj. XXX, str. 318.

²⁸ S. E. I., knj. XXXIV, str. 315.

²⁹ S. E. I., knj. XXXVI, str. 28.

³⁰ G. Mazzini, *Lettere slave*, Bari, 1959, str. 23—74.

Kljub vrzelim in netočnemu citiranju imen nudi Mazzinijev spis tehten prerez slovanskega kulturnega dela v predmarčni dobi, dela, ki ga ima Mazzini, izhajajoč iz Herderja, za neovrgljiv dokaz življenjske sile slovanskih narodov. Zavest, da bo Avstriji huda predla, ko si bodo južni Slovani in Italijani čez Alpe podali roke, izraža v proglasu, ki ga v drugi polovici leta 1847 naslovi na južne Slované. V pismu Lelewelu toži, da nima nikogar, ki bi ga prevedel, in da ni dobil odgovora od tistih Slovanov v Avstriji, na katere se je obrnil.³¹ Komaj nekaj dni nato se je Mazziniju ponudila prilika, da si med Slovani pridobi prvovrstnega agenta: Mihaela Bakunina. Mladi ruski aristokrat, ki je že odločno stopil na revolucionarno pot, je decembra 1847 naslovil na *Mednarodno ljudsko zvezo* pismo, v katerem sporoča, da je v Parizu povabil Poljake in Ruse, naj ustanove revolucionarno zvezo proti skupnemu sovražniku — carju.³² Bakunin je bil po dekabristih prvi Rus, ki je iskal politične stike s Poljaki. To je storil na tako viden način, da so ga na zahtevo ruskega poslanika oblasti izgnale iz Francije. Bakuninov program o poljsko-ruski in nato o vseslovanski zvezi je verjetno zbudil Mazzinijevo zanimanje.³³ Imela sta priliko, da se srečata v Parizu, kamor se je zgrnila po padcu Louisa Filipa februarja 1848 vsa evropska demokracija. Mazzinijeva trditev maja istega leta, da so dogodki v Pragi, kjer je bil Bakunin v tem času zelo aktiven, »od daleč pripravljene od nas«,³⁴ dovoljuje zelo zapeljive hipoteze, če se le spomnimo Bakuninovega vpliva na radikalno slovansko mladino.

Vsekakor je Mazzini spomladi 1848 eden izmed redkih italijanskih voditeljev, ki s pozornostjo spremlja razvoj dogodkov med avstrijskimi Slovani. V svojem milanskem časopisu *L'Italia del Popolo*, objavi sredi julija dva članka o Slovanih, ki sta povzetek že znanega spisa *O slovanskem nacionalnem gibanju*. Pomembne so uvodne besede, da bi morali Italijani iskati vezi ne toliko v Frankfurtu, kjer je zasedal nemški parlament, temveč v Lvovu, Pragi in Zagrebu, kjer se bo morda v kratkem odločila usoda avstrijskega cesarstva. Tega, ugotavlja z grenko ironijo Mazzini, parlamenti v Turinu, Rimu, Firencah, zaviti v atmosfero legalnosti, ki jim preprečuje, da bi se odločili za resnično revolucionarno politiko, ne bodo storili.³⁵

V mesecih, ki so sledili marčni revoluciji v Lombardiji in Benečiji, je Mazzini doživljal huda razočaranja. Začetno ljudsko vstajo, ki naj bi se po njegovih načrtih razširila na vso Italijo, so zmerneži kaj kmalu zajezili in ji odvzeli vsako radikalno ost. Posegu piemontskega kralja Karla Alberta v vojno je sledila cela vrsta bolj ali manj prostovoljnih priključitev lombardsko-beneških mest k Piemontu. Oblikovalo se je tako Severnoitalijansko kraljestvo, ki ni imelo nič skupnega z Mazzinijevo zamisljivo o italijanski republiki.

³¹ S. E. I., knj. XXXIII, str. 144.

³² Istituto Feltrinelli, Milan, Arhiv Linton, Bakunin Mednarodni ljudski zvezi (People's international league), Paris 18. dec. 1847.

³³ Franco Venturi, *Il populismo russo*, Torino, 1952, knj. I., str. 90, 91.

³⁴ *Dalle pagine di un diario inedito. David Levi a colloquio con Mazzini*, Bollettino della Domus Mazziniana, Pisa, I. VII, (1961), zv. 2, str. 72.

³⁵ S. E. I., XXXVI, str. XLI.

Usoda Mickiewiczzeve legije je postala Mazziniju kar paradigmatičen primer nagle prelevitve italijanske revolucije v dinastično vojno. V začetku aprila je milanska vlada, ki je komaj prevzela oblast v mestu, pozvala prostovoljce vseh dežel v boj proti Radetzkyju. Mickiewicz, ki je že od februarja 1848 opazoval v Rimu zorenje italijanske krize, je v naglici zbral četo mladih Poljakov in se po triumfalnem pohodu čez srednjo Italijo v začetku maja prijavil oblastem v Milanu. Njegov program je bil dvojen. Nameraval je sodelovati v boju z Italijani proti Avstriji, dokler ne izbruhne revolucija na Poljskem, in računal, da bodo Slovani iz Radetzkyjevih vrst dezertirali pod njegovo zastavo. Opozarjal je na precedens legije Dobrowskega v Napoleonovi armadi, h kateri so prešli številni avstrijski vojaki slovanskega rodu, toda naletel je samo na Mazzinijevo odobravanje. Začasna milanska vlada, že popolnoma podvržena piemontskemu vplivu, se je zbala Mickiewiczevega revolucionarnega in socialistično obarvanega programa in skušala preusmeriti legijo v Benetke. Tu se je po Mazzinijevev posredovanju zavzel za Poljake Tommaseo, pa tudi brez uspeha. Šele v juliju, ko so avstrijske čete prešle v ofenzivo, je smela poljska legija poseči v boj.³⁶

Burni dogodki v srednji in severni Italiji v drugi polovici leta 1848 in v prvem polletju 1849 so preprečili Mazziniju, rimskemu triumviru, da bi se aktivno vpletel v prizadevanja piemontske diplomacije in poljskih emigrantov za spravo med Madžari, Srbi in Hrvati. V ta namen je turinska vlada poslala polkovnika Montija h Kossuthu in obenem odprla svoj konzulat v Beogradu.³⁷ Zamisel Mazziniju ni bila tuja, saj sta njegova emisarja že septembra 1848 predlagala madžarski vladi, naj se sporazume s Hrvati.³⁸ O zanimanju, s katerim so v Rimu spremljali akcijo agentov kneza Adama in piemontskega konzula v Beogradu, poroča tudi Bakunin v svoji izpovedi carju, pisani sredi petdesetih let v petrograjskih temnicah.³⁹ Mazzini je dosti zvedel o zakulisju dogodkov na Balkanu od Lorenza Valerija, pobudnika zveze z južnimi Slovani, ki je marca 1849 obiskal Rim.⁴⁰ O slovansko-madžarskem kompromisu, ki so ga 19. maja istega leta podpisali v pariški rezidenci kneza Czar-toryskega Čeh Rieger in Kossuthova predstavnika v Parizu in Londonu, je Mazzini zvedel iz časopisov. Avstrijskim oblastem je namreč uspelo ujeti poljskega agenta, ki je imel pri sebi tekst omenjene pogodbe. Poleti 1849 so si dogodki sledili s tako naglico, da ni bilo mogoče organizirati resničnega sodelovanja med Madžari in Slovani, čeprav je tudi Kossuth s posredovanjem svojega italijanskega agenta v Beogradu Carosinija, poslal pomirjevalne predloge vojvodinskemu saboru in banskemu vijeću v Zagrebu.⁴¹

Mazzini, ki se je po padcu rimske republike zatekel v Švico, je bil prepričan, da je treba še nadalje iskati in utrjevati madžarsko-slovansko

³⁶ G. Pierazzi, *Progetti e tentativi di propaganda sovversiva tra le truppe slave di Radetzky nella primavera del 1848*, *Rassegna storica del Risorgimento*, I. LVII, zv. III (1971), str. 387–394.

³⁷ G. Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-jugoslavi 1848–49*, *Archivio storico italiano*, zv. II, 1972, str. 223–249.

³⁸ Magda Jászay, *L'Italia e la rivoluzione ungherese*, Budapest, 1948, str. 116.

³⁹ Venturi, *cit.*, str. 100.

⁴⁰ S. E. I., knj. XL, str. 40.

⁴¹ Pierazzi, *Studi...*, *cit.*, 248, 249.

spravo. V trenutku poraza — skladno s svojo mislijo o dolžnosti, ki jo je treba izpolniti do konca — ni klonil, ampak je še podvojil svoje agitacijsko delo. Diagnoza o porazu revolucije, ki jo formulira v zanimivem pismu prijateljici George Sand, je jasna: revolucionarna gibanja v Krakovu, v Italiji, na Madžarskem so propadla zato, ker med seboj niso bila povezana. Treba je ustanoviti krovno organizacijo, ki naj usklaja delo raznih nacionalnih gibanj.⁴² Tako nastane avgusta 1850 v Londonu *Centralni demokratski komité*, v katerem so predstavniki raznih narodov. Mazzini pritegne k sodelovanju tudi Kossutha v prepričanju, da je Avstrija poglavitni sovražnik napredka v Evropi in da se je treba predvsem sporazumeti z narodi, ki so pod njenim jarmom.⁴³ Zato pošlje Kossuthu v turško podeželsko mestece, kjer je madžarski diktator preživel dve leti po propadu revolucije, projekt podonavske federacije, ki ga je izdelal romunski zgodovinar Balcescu. Federacija naj bi zajela vse dežele krone sv. Štefana pa še Bukovino, Moldavijo, Vlaško in Srbijo. Slonela naj bi na popolni avtonomiji in enakopravnosti različnih narodov.⁴⁴ Predlog je propadel zaradi Kossuthovega ugovora, da se Madžarska ne more odpovedati neposredni posesti Transilvanije. Kossuth je bil pripravljen popustiti le Hrvatom, katerim priznava pravico, da se ločijo od krone sv. Štefana. Vsekakor je Kossuth še v Turčiji napisal brošuro, v kateri prigovarja Hrvatom, naj postanejo vezni člen med Italijani in Madžari. Mazzini je bil zadovoljen že s tem znakom dobre volje in je poskrbel za prevod brošure in njeno razširitev na Hrvaškem.⁴⁵

Že po prvem osebnem srečanju s Kossuthom se je Mazzini zavedel meja njegove osebnosti; zavedel se je, da je Kossuth madžarski nacionalist, vendar je iz taktičnih razlogov z njim sodeloval vse do druge italijanske vojne za neodvisnost leta 1859. V letih pred krimsko vojno Mazzini računa predvsem z madžarsko vstajo, kupuje orožje, pošilja agente na Hrvaško, neutrudno kuje zarote, ki so obsojene na propast.⁴⁶ Razočaranje, ki ga doživi v začetku krimske vojne, ker se Madžari niso znali odločiti za revolucijo, ga sili, da si poišče drugih zaveznikov. Najprej računa na Grke, ki so januarja 1854 vstali v Epiru in Tesaliji. In upa, da se bo njihova revolucija razširila na Srbijo in Bosno ter prisilila Avstrijo, da se odpove svojemu oportunističnemu nevtralizmu.⁴⁷ V prepričanju, da angleška vlada igra na napačno karto, ko podpira Turčijo in Avstrijo, zagotavlja Mazzini angleški publiki, da je treba iskati zaveznikov proti Rusiji med mladimi ljudstvi na Balkanu, ki bodo prej ali slej ustanovila pod grškim vodstvom nekakšno *Vzhodno Švico*, katere glava bo Carigrad. Istočasno si zamisli v srednji Evropi *Alpsko federacijo*, ki naj bi zajela Švico, Tirolsko, Koroško in Kranjsko, med obema pa še *Podonavsko federacijo* z Madžarsko, Češko in Hrvaško.⁴⁸

⁴² S. E. I., knj. XL, str. 310, 311.

⁴³ S. E. I., knj. XLII, str. 87.

⁴⁴ Michelangelo Mandella, Balcescu ed un progetto di Confederazione danubiana di metà Ottocento, *Il Risorgimento*, l. XXIII, zv. 3, (1971), str. 134—140.

⁴⁵ Eugenio Kastner, Mazzini e Kossuth, Firenze, 1929, str. 25; S. E. I., XLV, str. 300.

⁴⁶ S. E. I., Appendice IV, str. 186.

⁴⁷ S. E. I., knj. L, str. 296.

⁴⁸ S. E. I., knj. LV, str. 31; knj. LVIII, str. 45.

Prav kmalu pa zasledimo v Mazzinijevih pismih tožbo, da Grki mislijo samo nase in ne razumejo, kako jim je potrebna pomoč podjarmljenih narodov.⁴⁹ Zato poziva sodelavce, naj iščejo čim tesnejše stike s slovanskimi in italijanskimi rodoljubi v Trstu, na Reki in v vseh mestih dalmatinske obale. V okviru tega ponovnega zanimanja za Slované, ki ga je pripisati tudi Herzenovemu vplivu, Mazzini spet vzame v roke svoj spis *O slovanskem nacionalnem gibanju*. V Genovi, kamor je maja 1857 na skrito prišel, da pripravi novo prevratniško ekspedicijo, ga je predelal in v obliki pisem objavil v časopisu *Italia e Popolo*. Naslov *Lettere Slave* si je sposodil od Poljaka Ostrowskega, ki je prav v tistem času izdal v Parizu enako naslovljeno knjigo.⁵⁰ Mazzini je v glavnem ostal zvest idejam o Slovanih iz predmarčne dobe. Svojo pozornost pa je osredotočil na avstrijske in balkanske Slované, češ da jih Italija mora poznati, saj bo njena zunanja politika slonela na sodelovanju z njimi. Tudi tokrat ne straši s panslavizmom, ne veruje pa več toliko v vodilno vlogo Poljakov. V Avstriji in na Balkanu se oblikujeta dve središči, Češka in Hrvaška, kjer še tli tisto gibanje, ki je bilo v predmarčni dobi tako živo. Stranka akcije (Partito dell'Azione), ki jo Mazzini v tem času ustanavlja, naj se zavzema za bratstvo med narodi. Samo tako bo Italija lahko izpolnila svoje poslanstvo: uresničitev narodne svobode v vsej Evropi.⁵¹ Mazzini v odprtem pismu Cavourju očita, da je turinska diplomacija iskala izključno dinastične zveze in sodelovala v krimski vojni na strani Turčije, namesto da bi poslala svoje agente med Madžare, Jugoslovane in Grke.⁵² Vstaja v Bosni in Hercegovini januarja 1858 postavlja po Mazzinijevem mnenju, zelo jasno alternativo: široko revolucionarno gibanje, ki se pripravlja na Balkanu, je treba usmeriti v prid evropske demokracije, sicer ga bosta izrabili imperialistični sili — Francija in Rusija. Mazzini spremlja iz Londona z veliko pozornostjo razvoj dogodkov na Balkanu. Dobro je obveščen o spletkah francoskih in ruskih agentov med Romuni in južnimi Slovani in je prepričan, da se kuje v zakulisju načrt za razdelitev Evrope v dve vplivni področji.⁵³ V tem smislu njegovo londonsko glasilo *Pensiero ed Azione* tudi razlaga padec Aleksandra Karadjordjevića in povratek Obrenovičev na srbski prestol. Italija bi morala izkoristiti nacionalno gibanje v Srbiji, preden bo to storila Rusija.⁵⁴ Iz tega razloga Mazzini tudi nasprotuje piemontsko-francoski zvezi, ki sta jo sklenila Cavour in Napoleon II, saj sluti za velikodušnimi obljubami francoskega cesarja imperialistične načrte. Čeprav je vojna proti Avstriji avgusta 1859 prinesla zmago, je naglo premirje, ki ga je Napoleon sklenil s Francem Jožefom v Villafranchi, Italijane globoko razočaral. Mazzinijeva napoved, da francoski cesar ne želi združene Italije, temveč samo osebni uspeh, se je uresničila. Benetke so ostale pod Avstrijo, v Rimu je vladal papež s pomočjo francoskih bajonetov, v južni Italiji so se obdržali na oblasti Burbonci. Vendar

⁴⁹ S. E. I., Appendice V, str. 105.

⁵⁰ Christien Ostrowski, *Lettres Slaves, 1833—1857, Orient, Pologne, Russie, Paris, 1857.*

⁵¹ G. Mazzini, *Lettere Slave*, Bari, 1959, str. 75—96.

⁵² S. E. I., knj. LIX, str. 321.

⁵³ S. E. I., knj. LXIV, str. 229.

⁵⁴ S. E. I., knj. LXII, str. 582.

tudi Napoleon ni mogel več zaustaviti gibanja za združitev Italije. Maja 1860 se je Garibaldi s svojimi prostovoljci izkrcal na Siciliji. Čez nekaj mesecev je bila vsa južna Italija v njegovih rokah. Cavour je tudi v tem primeru pokazal svoje državniške sposobnosti, saj se mu je uspelo izmakniti sklicanju Narodne skupščine, ki jo je zahteval Mazzini, in priključiti nove province k savojskemu kraljestvu.

Druga italijanska vojna za neodvisnost, posebno pa Garibaldijev uspešni pohod, sta vzbudila med južnimi Slovani val navdušenja. Zdelo se je, da je za podložne narode napočila ura svobode, da bo mogoče kjerkoli ponoviti Garibaldijev podvig. Mazzini se je že junija 1860, ko je imel polne roke dela z dogodki na Siciliji, ukvarjal z mislijo o revolucionarni zvezi s Srbi in Grki, ki naj bi sprožila splošno evropsko vstajo.⁵⁵ Ko se je srečal z Garibaldijem v Neaplju, mu je govoril o izkrcanju čet na dalmatinski obali. Te čete naj bi prižgale iskro upora med južnimi Slovani in Madžari. Obenem naj bi vstali Italijani v Benečiji in ujeli Avstrijo v precep.⁵⁶

Ta načrt je do leta 1866 ostal temeljni kamen Mazzinijeve politike. Zahteva po istočasni akciji v Benečiji in na Balkanu je tudi vir sporov z Garibaldijem in Viktorjem Emanuelom, ki pogosto išče stikov z republikancem Mazzinijem.⁵⁷ Pod vplivom madžarske emigracije Garibaldi že jeseni 1860 pripravlja izkrcanje v Dalmaciji in pohod v notranjost habsburškega cesarstva. Mazzini ga opozarja, naj se ne zanaša preveč na revolucionarno pripravljenost Madžarov in naj se raje nasloni na Srbe.⁵⁸ Na drugi strani Viktor Emanuel, ki ga Cavourjeva smrt leta 1861 osvobodi varuštva, razvije na Balkanu za hrbtom svoje lastne vlade širokopotezno politiko. Italijanska akcija ne rodi uspeha prav zaradi svoje neuskkljenosti. Beograjski vladi na primer včasih ni popolnoma jasno, s kom ima opravka: z osebnim odposlancem italijanskega kralja ali z Mazzinijevim agentom.⁵⁹ Glavno vlogo v tej igri ima seveda Mazzini, ki v Londonu sodeluje s Herzenom, Ogarëvom in Bakuninom. Herzenov časopis Kolokol berejo ne samo v Rusiji, ampak z veliko vnemo tudi na Hrvaškem in v Srbiji. Herzenova hiša postane zbirališče slovanske revolucionarne mladine, ki roma v Anglijo z vseh strani.⁶⁰ Mazzini je tako že v začetku 1861 v stiku ne samo z organizatorji ruskega revolucionarnega gibanja *Zemlja in Svoboda*, ampak tudi s srbsko radikalno mladino. Ko izbruhne januarja 1863 poljska vstaja, že lahko računa na dveletno sodelovanje s srbsko liberalno stranko. Tako srečanje z Vladimirom Jovanovićem, voditeljem beograjske opozicije, konec 1862, ni samo slučajna epizoda, temveč se vključuje v širok revolucionarni okvir.⁶¹ Mazzini in celo skeptični Herzen sta prepričana, da je Evropa

⁵⁵ S. E. I., knj. LXVIII, str. 74.

⁵⁶ S. E. I., knj. LXX, str. 312.

⁵⁷ *Politica segreta italiana (1867-1870)*. Torino, passim.

⁵⁸ S. E. I., knj. LXX, str. 272, 273; knj. LXXVIII, str. 252, 253.

⁵⁹ Walter Maturi, *Le avventure balcaniche di Marco Antonio Canini nel 1862*, Studi in onore di Gioacchino Volpe, Firenze, 1958, vol. II, passim.

⁶⁰ A. J. Herzen, *Passato e pensieri*, Torino, 1949, str. 393; E. H. Carr, *The Romantic Exiles*, London, 1968.

⁶¹ Vladimir Nevler, *Mazzini i »Molodaja Evropa«, Voprosi Istorii*, Moskva, 1972, zv. 7, str. 72; S. E. I., LXXI, str. 41; Bice Pareto Magiano, *Giuseppe Mazzini e la Serbia*, La Lettura, a. XXV (1925), zv. 3, passim.

na pragu velikega prevrata. Od januarja 1863 do srede 1864 Mazzinijeva agitacija ne pozna odmora. V stiku je z Garibaldijem, Viktorjem Emanuelom, poljsko in madžarsko emigracijo, s Srbi in vsaj posredno s Kvaternikom in Fričem.⁶² Srbska liberalna stranka organizira pod poveljstvom polkovnika Zege korpus tri tisoč mož, ki čaka na povelje, da vkoraka v Vojvodino.⁶³ V Beogradu se širijo novice, da se pripravlja državni udar proti Mihajlu Obrenoviću, kar morda ni brez podlage, saj so se odnosi med liberalci in dinastijo po Jovanovičevi vrnitvi občutno poslabšali.⁶⁴ Prišlo je do incidenta, ki je imel izreden odjek. Mazzini je v Švici, kjer se je spomladi 1863 ponovno srečal z Jovanovičem, zaupal mlademu Srbu, da pripravlja skupina Italijanov z Napoleontancem Grecom na čelu atentat na Napoleona III. Po svojem povratku v Beograd je Jovanović v pogovoru z Mihajlom omenil tudi Grecove načrte. Knez, ki mu je bilo več do Napoleonove naklonjenosti kot do sodelovanja z Mazzinijem, se je potrudil, da je o vsem zvedela francoska vlada.⁶⁵ Izbruhnil je mednarodni škandal, v katerega je bila zapletena tudi angleška vlada, češ da podpira Mazzinija. Greco in njegovi, v odsotnosti pa tudi Mazzini, so bili obsojeni na težke zaporne kazni.⁶⁶ Afera je posredno minirala tudi priprave za vstajo v vzhodni Evropi. Garibaldi je junija 1864 že zapustil Caprero, da na Ischiji vse uredi za pohod, ko je Viktor Emanuel moral odreči svojo pomoč. Zvedelo se je namreč o njegovem sodelovanju z revolucionarnimi silami.⁶⁷ Incident vendarle ni škodil dobrim odnosom med Srbi in Mazzinijem. Jovanović, ki je bil že v začetku 1864 izgnan iz Srbije, je takoj poromal v London,⁶⁸ nato izdajal v Ženevi republikanski časopis *Sloboda* in se 1866. vrnil v domovino, da na Mazzinijevo pobudo organizira tisto *Omladino srbsko*, ki je zapustila v jugoslovanski zgodovini tako pomembno sled. Mazzini je bil v stalnem stiku z *Omladino*. Se leta 1869 najdemo v njegovi beležki ime Svetozarja Miletića in naslov njegovega časopisa *Zastava*.⁶⁹ Italijanski revolucionar je močno vplival na *Omladino*, predvsem s svojo republikansko vero in federativno mislijo.⁷⁰

V 60. letih ne pride samo do krepkega sodelovanja med Italijani in južnimi Slovani, ampak tudi do prvih sporov. Pojavi se vprašanje meje, vprašanje Istre in Dalmacije: Med prvimi je polemiko zaostрил Kvaternik, za njim pa ni dosti zaostajal Tommaseo. Mazzini v to razpravo ni posegel. Večkrat pa se je v svojih spisih dotaknil vprašanja vzhodne italijanske meje. Njegove izjave niso vedno skladne. Stalna je edino trditev, da Dalmacija pripada južnim Slovanom. Istre sredi pet-

⁶² Marina Bersano Begey, Zygmunt Milkowski, Rim, 1955, str. 70; E. Kvaternik *Politički spisi*, uvod Lj. Kuntić, str. 55; V. I. Frejtzon, *Bor'ba horvatskog naroda za nacional'nuju svobodu*, Moskva, 1970, str. 260, 262.

⁶³ *Politica segreta italiana*, cit., str. 97.

⁶⁴ Zachovo pismo iz Beograda, 28. IV. 1864, ki mi ga je dal na razpolago doc. dr. V. Záček iz Prage.

⁶⁵ Vitomir Vuletić, »Sloboda« VI. Jovanovića, Zbornik Matice Srpske, I. 51 (1962), str. 140, 141; Pareto, cit., str. 164.

⁶⁶ Emilia Morelli, *L'Inghilterra di Mazzini*, Rim, 1965, str. 191—194.

⁶⁷ Koltay-Kastner, *Progetti rivoluzionari italo-ungheresi nel 1864*, Bollettino del Museo del Risorgimento, II. del, Bologna, I. V/2, 1960, str. 627.

⁶⁸ Pareto, cit., str. 162, 165.

⁶⁹ *Catalogo degli autografi, documenti e cimeli di Giuseppe Mazzini*, Pisa, 1952, str. 60.

⁷⁰ Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Beograd, 1925, passim.

desetih let ne zahteva za Italijo, saj postavlja celo mejo na Soči. Deset let pozneje, na predvečer italijansko-pruske vojne z Avstrijo pa postavi zahtevo po strateški meji, ki naj bi tekla od Julijcev preko Postojne do Kvarnerja, in jo opre na znani Dantejev verz. Tu je nedvomno opazen vpliv Combija, Valussija, Antoninija in njihovih radikalnih, včasih že nacionalistično obarvanih trditev. Omenim naj za Mazzinija presenetljivo misel o italijaniziranju južnotirolske manjšine, ki se ujema z Valussijevo zahtevo o italijaniziranju slovenske manjšine v Furlaniji in Benečiji.⁷¹

Malo pred smrtjo je Mazzini v svojem zadnjem političnem spisu: *Mednarodno življenje*, še enkrat izčrpno povzel svoje misli o južnih Slovanih. Odločno je obsodil macchiavellistično zunanjo politiko kraljevine Italije in poudaril nujnost italijansko-jugoslovanske zveze, ki naj bi zajezila rusko ekspanzijo na zahod.⁷² V istem času je tudi Kvaternik v svojih gostobesednih člankih v zagrebškem časopisu *Hrvatska* formuliral isto tezo.⁷³

Mazzini je tisti politik v zahodni Evropi, ki je v pomembnem obdobju evropske zgodovine od leta 1830 do leta 1870 posvečal južnim Slovanom največ pozornosti. V svojih številnih člankih in pismih je nenehno izražal prepričanje, da so južni Slovani političen faktor, s katerim je treba računati. S tem je v marsičem pripomogel k utrditvi ideje, da sta Avstrija in Turčija obsojeni na propad in da je treba podpreti nacionalna gibanja njima podložnih narodov. Še pomembnejši je Mazzinijev vpliv na razna radikalna gibanja med južnimi Slovani. Prve kali tega vpliva je zaslediti že v začetku štiridesetih let in pozneje, posebno v šestdesetih letih, pa še naprej v najrazličnejših strujah: do prepородovcev in sarajevskih atentatorjev.

Riassunto

MAZZINI E GLI SLAVI MERIDIONALI

La rinascita culturale e nazionale degli Slavi meridionali nella prima metà dell'800 non poté non attrarre l'attenzione di Giuseppe Mazzini così pronto a cogliere segni del vagheggiato progresso dell'umanità ovunque si presentassero. Fin dai tempi della Giovane Europa egli cercò di entrare in rapporti con gli Slavi meridionali; ci riuscì solo negli anni quaranta quando, anche per influenza dell'emigrazione polacca, concepì l'idea di una reciproca dipendenza tra il movimento di liberazione in Italia e nei Balcani. Sarà questo un assioma costante della sua azione politica che lo spingerà non solo a scrivere le famose *Lettere slave*, ma anche a formulare piani sul futuro ordinamento dell'area danubiano-balcanica. La complessità etnica di quella regione gli suggerì l'idea di una Svizzera orientale, una vasta confederazione, cioè, che avrebbe dovuto garantire ai suoi popoli le autonomie necessarie ed essere abbastanza forte da opporsi con successo all'espansionismo russo verso l'Occidente. Mazzini pensò, soprat-

⁷¹ Antonio Anzilotti, *Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento*, Firenze, 1920, str. 98—117; S. E. I., knj. LXXXVI, str. 18—21.

⁷² G. Mazzini, *Lettere slave*, cit. str. 107—154.

⁷³ *Hrvatska*, broj 41, Zagreb, 8 listopada 1871, God. I, *Hrvatska i Italija*.

tutto negli anni sessanta, a più riprese, di poter accendere la miccia della rivoluzione in Italia e ne Balcani. Il successo, tuttavia, sempre gli sfuggì. Se dal lato pratico la sua azione fu sterile, non lo fu da quello ideologico. La gioventù dei diversi popoli jugoslavi guardò a Mazzini, specialmente sul finire degli anni sessanta, come a propria guida e a proprio maestro. Il suo pensiero, inoltre, è parte importante del bagaglio ideologico di quel movimento giovanile, formatosi nell'ultimo decennio dell'impero asburgico, dal quale uscirono gli attentatori di Sarajevo.

PROBLEMI IN DISKUSIJA

O ARETACIJAH SLOVENCEV MED PRVO SVETOVNO VOJNO
(Z UVODNIM EKSURZOM O ARETACIJI IN IZPUSTU IVANA CANKARJA
IN Z VMESNIM EKSURZOM O PETRU ROSEGGERJU IN SLOVENCIH)

V sestavku o »Številu slovenskih justificarancev med prvo svetovno vojno«¹ sem kritično pretresel in pospravil iz zgodovinopisja »superštevilko«, ki se je po čudni poti vrinila vanj in je le čakala nekoga, da ji pride na sled in s samim razkritjem tiste poti doseže popravo.

Ta sestavek o aretacijah je vsekakor nekakšen pendant k omenjenemu pretresu števil o justificarancih, vendar pa nikakor ni podobno preprosto in neobremenjeno z implikacijami kakor oni, ki ga skoraj ni mogoče označiti za polemičnega. V obravnavanju aretacij Slovencev v začetku prve svetovne vojne pa je del našega zgodovinopisja tako zanemaril nekatere izmed osnovnih metodičnih prijemov, kakršne je naša veda razvila in jih veleva uporabljati, da le ostra polemika lahko obudi afiniteto do opuščeni prijemov tako pri tistih, ki so jih prezrli, kakor pri doraščajočih raziskovalcih.

Medtem ko sem ob pisanju sestavka o justificarancih komaj čutil kakšno zaskrbljenost za naše zgodovinopisje, pa priznam, da me je tu obšla bojazen zanj, in se predvsem vprašujem, kako je moglo priti do tega?

Ko sem se ob študiju justifikacij seznanjal z vsem položajem, v katerem so se znašli Slovenci pod peto vojnega absolutizma v letih 1914—1916, si nisem niti od daleč mislil, da se mi bo vsililo še pisanje o njihovih tedanjih aretacijah. Brezskrbno sem se zazibal v pričakovanje, da bodo mlajši raziskovalci opravili to nalogo, ki se mi ni videla posebno težavna, saj je na voljo obilica gradiva deloma v arhivskih fondih, deloma v časnikih iz tistega časa.

Kar pa sem doslej v tem pogledu dočakal, me je hudo streznilo ob spoznanju, kako zelo smo se oddaljili od poti, ki nas edina more pripeljati do ustrezne slike o položaju Slovencev med prvo svetovno vojno. Zelo dvomim, da bo moj pretres koga izzval k ugovoru, če pa bi se polemika pojavila, bo moralo biti njeno težišče v razgovoru o temeljnih prijemih naše vede.

Naj najprej nasplošno označim ravnanje, ki naj bi ga kar se da brž zaustavili, da se ne bi zakoreninilo!

Videli bomo, kako pisci ob popolnem zanemarjanju časniških virov — kakor da bi bili odvečni! — med podatki v arhivskih spisih odbirajo le nekatere in protizgodovinarsko zapirajo oči pred celotno resnico, tj. pred ustrezno sliko o dogajanju z dovolj vidno izrisanimi vsemi za njegovo presojanje — za vsakršen »dialog s preteklostjo« — pomembnimi okoliščinami. Ob tem se nam vsiljuje vtis, kakor da pri nas sploh ne velja več staro izkustvo, da je iz polovičnih resnic mogoče sestaviti le spačeno ali izkrivljeno podobo preteklosti. Mar nismo pre malo privzgjajali zgodovinarjem zavest odgovornosti, s kakršno se morajo ogibati samovoljnih odbiranj in težiti k celotni resnici?

Za presojo aretacij je sila pomembna okoliščina čas trajanja zapora. A kako naj se približamo ustrezni zgodovinski sliki o njih, če se prav nič ne

¹ ZC XXIV/1970, str. 95—97. — Tam (str. 97) sem krivo zapisal, da se superštevilka slovenskih justificarancev — 469 — ni »prijela« in da »se je šele trinajst let po izidu Lončarjevega spisa ... znova pojavila na malo opaženem mestu v predavanju dr. V. Kukovca ... leta 1934«. Prof. dr. Bogo Grafenauer me je opozoril, da jo je najti tudi v Malovi »Zgodovini slovenskega naroda — Novejša doba«, izšli leta 1928 (str. 1115), a menda se je zasejala še kam.

zmenimo za izpuščanje aretirancev iz zaporov? Tako obrezana podoba ne more biti v nobenem primeru prispevek k zgodovinarstvu ali sicer kakšna »vrednota«! (Nemara pa res ni čisto izključeno, da si nekateri, ki bi jo radi ohranili v »veljavi«, delajo — prazne — upe, da bodo veljali zaradi tega kdaj za »zasluzne«?!)

Le prek spoznanja dejanskega ali resničnega položaja v tistem času se lahko dokopljemo do umevanja družbenopolitične miselnosti slovenskega človeka v velikem pretresu prve svetovne vojne in po njem v novem državnem sklopu kraljevine Jugoslavije. Mar ni doseganje takšnega umevanja poglobitvi smoter zgodovinarstva?!

Če pa se pojavlja »zgodovinopisje«, ki stavlja ovire na pot spoznavanju preteklosti, kakršna je bila, ali ki prestavlja docela svojevrsten položaj v drugi svetovni vojni za četrto stoletja nazaj v prvo, ga je pač treba korenito razkriti — prav: razkrinkati — da ga bo čim prej konec. Tistih, ki lahkega srca izletujejo po nezgodovinarskih stranpoteh, nikakor ni mogoče prijemati z rokavicami ali celo božati v upanju, da se bodo zlepa poboljšali, če takšnega namena prav nič ne kažejo!

V času, ko smo se že v toliki meri odvadili uporabljati — običajno oster — kritični nož v polemikah, kajpak tvegam, da bom pri marsikom obveljal za relikvijo iz nekdanjih časov trdosrčnosti, toda neodgovorne »dobre« duše mi le ne bodo mogle pokazati drugačnega načina, kako naj bi zablodele skušal rešiti s stranpoto, kakor takšnega, da se bodo pri tem čutili prizadete. Meni zadostuje zavest, da me prizadeti, katerih korake v zgodovinopisje sem spremljal z dejavnimi simpatijami, ne bodo mogli dolžiti kakšne osebne — tj. nestvarne — nenaklonjenosti do njih. Kar se njih tiče, je moj namen edinole ta, da bi jim pricpepil potrebno afiniteto do osnovnih zgodovinarskih prijemov.

Ta polemični sestavek obstoji iz dveh različnih polovic: iz pretresa aretacij Slovencev v začetku prve svetovne vojne kot temeljnega spisa pod I., ki mu pod II. priključujem še nekaj bodisi neposredno ali pa le posredno s snovjo pod I. zvezanih kritičnih pretresov, nanašajočih se na nekaj dejstvom neustreznih pisanj o položaju Slovencev med prvo svetovno vojno in pred njo.

I.

V podnaslovu omenjeni uvodni ekskurz posvečam zanimivemu primeru, ki nas prav nazorno uvaja v problematiko (ne)zgodovinarskega prikazovanja slovenskih aretacij med prvo svetovno vojno.

Aretacija in izpust iz zapora Ivana Cankarja leta 1914

Najnazadnje je Cankarjevo aretacijo in zapor prav nezgodovinarsko mimgrede omenil pisec spremne besede k novemu natisu Kraigherjevega romana »Kontrolor Skrobar«.² Značilno zanj je, da ne kaže niti najmanjše pripravljenosti, da bi se vmislil v takratni — Kraigherjev in Cankarjev — čas, ki je močno različen od dobe med drugo svetovno vojno, marveč meni nič tebi nič prestavlja nacistično vistosmeritev Nemcev in njihove genocidne naklepe in dejanja iz te dobe za četrto stoletja nazaj ter pravi, da so »Nemci« — nediferencirano! — z naklepom, da bi »očistili« Slovence z njihovega ozemlja »z genocidnimi sredstvi«, v začetku vojne leta 1914 začeli preganjati nasploh »slovenske izobražence, zlasti duhovščino in učitelje ter proti slovensko čuteči mladini in inteligenci organizirati veleizdajalske procese«. Tako je pisec takratni tuji pritisk, ki so ga bili različni deli Slovencev zelo različno deležni, kar se le da krivo posplošil in izenačil, da bi ga čim bolj približal teži nacistične okupacije med drugo svetovno vojno. In v to krivo konstrukcijo je vtaknil pripoved

² Franc Zadavec v knjigi L. Kraigher, Kontrolor Skrobar, izd. 1973, str. 488.

o tem, kako so »Nemci«³ poleg drugih »zaprli tudi Ivana Cankarja« in s tem »prizadeli dvoje: onemogočili so delovanje odličnega predstavnika slovenske kulture ter ... jugoslovansko usmerjene delavske stranke, v kateri je Cankar ... utrjeval misel na zvezno republiko jugoslovanskih narodov«.

A ta pisec — France Zadavec — je le s svojimi besedami ponovil, kar je zapisal Janko Pleterški v dve leti prej izšli knjigi, da aretacija Ivana Cankarja »ni bila le dejanje proti največji osebnosti slovenskega kulturnega življenja, ampak tudi proti jugoslovanski usmeritvi slovenske delavske stranke, v katere odkrilju je Cankar ... širil zamisel o zvezni republici jugoslovanskih narodov«.⁴

Naj le mimogrede, a s poudarkom pripomnim, da ta formulacija v nobenem svojih dveh delov ne vzdrži zgodovinarske kritike. V prvem delu je pisec prenesel gledanje na pisatelja iz svojega časa nazaj v dobo, ko je kritika sicer priznavala Cankarju pisateljski dar, a je — obojno, tj. kleroliberalno! — javno mnenje bolj ali manj izrecno zavračalo njegovo družbenopolitično miselnost kot narodnodružbeno »negativno« (tudi njegovo odklonitev novoilirstva v predavanju »Slovenci in Jugoslovani« je obsojalo). V drugem delu pa je pisec Cankarjevo jako spretno- previden lansirano misel na zvezno republiko jugoslovanskih narodov na silo povzdignil v nekakšno strankarsko geslo ali programsko točko, kakršne niti takratna slovenska javnost niti nad njo bdeča avstrijska oblast v pisateljevi izjavi — zaradi katere ni bil niti obtožen niti sojen — nista videli.^{5a}

A tudi ta formulacija ni zrasla cela na piščevem zeljniku, marveč je nastala pod vplivom neke predhodne, deset let prej objavljene. Leta 1960 je namreč objavitelju zapisknika o Cankarjevem zaslišanju z dne 15. marca 1918 pred »ministerialno komisijo« za raziskavo preganjanj Slovencev v začetku vojne šinila v glavo misel, da bi bilo dobro — zaradi močnejšega vtisa! — Cankarjevo aretacijo leta 1914 odtrgati od njenih konkretnih okoliščin; spravil se je nad Ivana Podržaja, ki je bil objavil orožniško prijavo zoper Cankarja zaradi v neki vrhniški gostilni izrečenih srbofilskih besed, z grajo, češ da je obtičal na površju, namesto da bi bil »šel dalje, širše in globlje ... iskat vzrokov preganjanja v avstrijskem militarizmu, v avstrijski »ječi narodov«, da, »v kapitalističnem redu sploh«, nato pa je na lepem razglasil, da »takšen zaključek narekujejo dejstva«, ter tako naredil za »dejstva« nekaj, kar je le sam k njim primislil. Tako je prišel do »izsledka«, da v Cankarjevem primeru »ni šlo ... samo za ovadbo« vrhniške gostilničarke, ki jo je Cankar nekje označil za »prismojeno babišče«, marveč da »sta bila aretacija in zapor namenjena prisatelju, socialistu in glasniku slovenskega naroda« (in v takšnem — res »próstem« — stilu dalje).⁵ Pri takšnem ravnanju s konkretnimi okoliščinami Cankarjeve aretacije bi se tudi lahko tako oddaljili od njih, kakor se je — slabo poučeni — ruski prevajalec »Hlapca Jerneja« v dvajsetih letih, ki je v predgovoru zapisal o avtorju, da so ga Avstrijci v vojni zgrabili in vtaknili »v koncentracijsko taborišče na Štajerskem, kjer je umrl ... od gladi«!⁶

³ Če ostajamo pri konkretnih okoliščinah Cankarjeve vrhniške — izhodiščne — aretacije, je imel opraviti le s Slovenkami in s Slovenci! — Kajpak je Zadavec mislil na — vladajoče in ne na tiste, ki so imeli s Cankarjem neposredno opraviti. A tako se — ne piše!

⁴ J. Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, 1971, str. 20—21.

^{5a} Zamrežen v takšne neustrezne predstave o Cankarju kot politiku, si je D. Stepišnik (Telovadba na Slovenskem, 1974, str. 95) zamislil kar — »drugo krilo« v slovenski socialni demokraciji, »v katerem je prevladovalo Cankarjevo gledanje na rešitev [slovenskega narodnega] vprašanja in ki je resnično ustrezalo potrebam in možnostim [federativna združitev jugoslovanskih narodov na temelju enakopravnosti]«, ter je to »krilo« celo prečenil, da »je bilo tudi številčno preslabo, da bi se vidneje uveljavilo v tem boju! Ko takšno predstavo zavračam kot golo fantazijo, pa seveda ne mislim zanikavati, da Cankarjeve misli na takšno federativno združitev ne bi bili veseli Cankarjevi socialistični prijatelji (kakor Ebin Kristan ali dr. Anton Dermota ali kateri koli takratni slovenski socialist, ki bi prišel v poštev za takšno »cankarjevsko krilo«), le da tudi oni Cankarjeve misli niso imeli za strankarsko geslo ali programsko točko!

⁵ F. Klopčič, Preganjanje Ivana Cankarja leta 1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja I/1960/2, str. 295.

⁶ Prim. poročilo B. Borka o ruskem prevodu »Hlapca Jerneja«, ki je izšel leta 1927, v Ljubljanskem zvonu 1929, str. 121.

Če bi bil France Bernik sledil temu — že kar »splošnemu« — bežanju od izhodišča Cankarjeve aretacije, potem ne bi zapisal — ne bi bil smel zapisati — da »je avstrijska oblast pisatelja zaradi neke Srbom naklonjene izjave prišla« itd.⁷ Ko pa je vendarle tako zapisal, se je odmaknil od nežgodovinarskega obravnavanja Cankarjeve aretacije. Lahko bi bil pa še izkoristil priložnost in v svojem prispevku k »cankariani« opozoril na najbolj zanimivo plat tega trenutka v Cankarjevem življenju, ki so se ji doslej menda še vsi ognili, namreč na Cankarjevo aktivno vlogo v njem. Ob dejstvu, da »je bil tudi Cankar ena od žrtev uradnega protisrbskega vzdušja in pritiska«, kakor je pred prej navedenim stavkom zapisal Bernik, se kaže vprašati: ali žrtev, ki je svoje »žrtvovanje« le prenesla, ali pa takšna, ki ga je z nastopom proti tistemu »vzdušju in pritisku« aktivno izzvala — konkretno: Ali so bile njegove na Vrhniki izustene srbofilske besede — »nepremišljene« in jih je samo naključje, da jih je čulo neko »prismojeno babišče«, odneslo na orožniško postajo, ali pa je Cankar dobro premislil, kaj je na izbranem si prostoru rekel?

Nemara bo kdo pripravljen brž ugovarjati, da bi s popolno zanesljivostjo mogel odgovoriti na takšno vprašanje le Cankar sam, a da nam ni zapustil takšnega pojasnila. Toda tudi brez njegovega pričevanja se moramo odločiti, ali naj bi gledali v njem človeka, ki je nasploh rad neodgovorno — »nepremišljeno« — govoril in ki je »sedeč dne 11. avgusta 1914 pred gostilno Jakoba Dolenca recte Debeva [! = vsekakor Debeva, a morda »vulgo« namesto »recte«?] na Vrhniki, hišna številka 369« brez premisleka nekaj bleknil, ali pa odgovornega in prav tenkočutnega presojevalca, kaj mu je kjerkoli — tudi kot gostu v Debevevi gostilni pred pričami — treba reči?! Gotovo ne bom ostal sam v sodbi, ki ne pripušča nobenega dvoma o tem, da je Cankar kar se le da dobro premislil tako svoje izjave proti Avstriji v predavanju »Slovenci in Jugoslovani«, zaradi katerih je prišel »med narodne mučence«, česar si prej »nikoli ni mislil«, kakor tudi svoj odgovor treh mimoidočih »potujočih rikodelcev« izza gostilniške mize pred Debevcem na Vrhniki: »Če ste Srbi, pridite sem, bodete pili in jedli zastonj!«, z obrazložitvijo, ko so mu popotniki zanimali, da bi bili Srbi: »Če bi Srbi sem prišli, bi pili in jedli za ta denar«, pri čemer »je vzel iz žepa nekaj kronic« in brččas zažvenketal z njimi po mizi. Ime in lokacijo gostilne, podatek, da so bili popotniki trije, in obe Cankarjevi izjavi navajam iz poročila kranjskega deželnega predsednika barona Schwarza notranjemu ministrstvu z dne 19. avgusta 1914 o Cankarjevi vrhniški izjavi, aretaciji in izpustu (pred njegovo ponovno aretacijo v Ljubljani), medtem ko sem vzel besede o preiskavi zaradi omenjenega predavanja iz Cankarjevega pisma dr. Lojzu Kraigherju z dne 21. junija 1913, kjer beremo tudi, da je tisto, »kar so drugi listi«. — mimo socialnodemokratske »Zarje« — pisali o tem predavanju, »gola infamija«, ki jo je lahko obrazložiti: »Ozmerjal sem vrazovanje, pa je bil koj ogenj v strehi. Na ta način se mi je posrečilo, kar bi se drugemu nikomur: Zameril sem se hkrati veleizdajalcem in policiji!« Ko je nekaj mesecev zatem odsedel prisojeni mu teden dni zapora, je Cankar pisal istemu prijatelju: »Arest mi je zelo koristil. Prinesel sem iz njega ogromen apetit; in cigaret zapravim polovico manj na dan. Prihodnje leto bom spet gledal, da se na kakšen način »spotaknem«. Morda pa nanese prilika še to zimo v Trstu.« Tisto zimo ni prišlo do tega, da bi bil Cankar šel predavat v tržaški »Ljudski oder«, naslednje leto pa je poletje prineslo — vojno, ob katero se je Cankar nemara že v prvem trenutku želel »spotakniti«. Izmisлити se mu je bilo, treba le primerno obliko protesta zoper protisrbsko vojno in zoper spremljajoče jo zapiranje slovenskih srbofilov. Pravi Cankarjev domislek je bil, da bi se z letimi solidariziral — seveda z dobro odmerjenimi besedami, ki ne bi bile povezane s Srbijo, s katero je bila Avstro-Ogrska v vojni, a bi bile vendarle zadosten povod, da spet postane »narodni mučenik«, ne da bi ga vendarle mogli teže obsoditi zaradi pregrehe proti vojskujoči se črnorumeni »domovini«. Domnevamo lahko, da je Cankar prav s tem načrtom v glavi prišel na Vrhniko ali pa se je zaradi njega tam še ustavil in si izbral primerno gostilno ob »cesar-

⁷ F. Bernik, Odlomek iz cankariane, Sodobnost 1973, str. 619.

ski cesti iz Logatca«, po kateri so običajno prihajali popotniki, in hkrati gostilno, kjer se je lahko zanesel, da gospodinja ne bo obdržala zase, kar bo »srbofilskega« čula iz Cankarjevih ust. In Cankar se v računu, ki mu ga pripiše moja domneva, ni zmotil vse do konca, saj svojega namena ne bi bil dosegel, če ga ne bi bili »poslali na Grad« ali v preiskovalni zapor. V nasprotju z njim samim menim, da se niti vrhniški sodnik niti policijski nadkomisar dr. Michael Skubl — ta »prijazni in evropejski mož«! — nista zmotila, ko sta presodila, »da stvar nikakor ne more imeti hudih posledic« (navedki so iz Cankarjevega spisa »Ministerialna komisija«).

Pri obrazložitvi te — pač prepričljive — domneve o Cankarjevi aktivni vlogi ob njegovi aretaciji sem navajal iz doslej javnosti neznanega Schwarzovega poročila notranjemu ministrstvu, zdaj pa navedem še nekaj okoliščin iz drugih doslej neupoštevanih arhivskih virov, ki so v zvezi s Cankarjevo aretacijo, izpustom in zaslišanjem pred ministerialno komisijo.

Protislovje med dne 14. marca 1918 po njegovem tihem odhodu izpred vrat zasliševalne sobe v vladni palači napisanim spisom »Ministerialna komisija« in dne 15. marca 1918 sestavljenim zapisnikom o njegovem zaslišanju se razširi z vpogledom v dve — za dve prejeti vabili — podpisani »dostavnici« takole: Ministerialna komisija je še z Dunaja naročila v Ljubljano, naj povabijo za 14. marca dopoldne štiri preganjance (dr. F. Ilešiča, V. Zalarja, I. Cankarja in F. Vesela); za to zaslihanje je prejel Cankar vabilo dne 12. marca, kakor je razvidno iz ohranjene »dostavnice«, ki jo je podpisal. Ker pa Cankarja ni bilo v predsobju, ko je prišel na vrsto, ga je dala komisija takoj — dne 14. marca — na novo povabiti za naslednji dan 15. marca dopoldne; to vabilo je moral Cankar prejeti pač zgodaj zjutraj 15. marca, kajti ta datum ima druga od njega podpisana »dostavnica«, malo preden je odšel k zaslišanju v vladno palačo.

Nadvse pomembna za zgodovinsko sliko Cankarjeve aretacije pa je obrazložitev v Schwarzovem poročilu notranjemu ministrstvu z dne 20. novembra 1914, da so Cankarja dne 9. oktobra, tj. po poldrugomesечnem zaporu, izpustili — »ker po presoji vojaških oblastev ni za vojskovanje nevaren« in »ker tudi policijska direkcija ni uveljavila nobenih momentov, zaradi katerih naj bi ostal v zaporu«, da pa ga po izpustu policijsko nadzirajo.

A s tem poročilom niso še nehali na Dunaju »skrbeti« za Cankarja. Na aktu s Schwarzovim poročilom, ki je prišlo na Dunaj dne 23. novembra, je pripitkana beležka pravosodnega ministrstva z dne 4. decembra, da v poročilu ne drži podatek, »da bi bil tudi civilni kazenski postopek proti Cankarju ustavljen«, kajti iz nekega akta, ki ga ima to ministrstvo, se razvidi, da »so Cankarja obtožili prestopka po § 305 kazenskega zakonika«. Na koncu pa je še pripis s svinčnikom, da je iz nekega spisa iz leta 1915 razvidno, da »je imel deželni predsednik vendarle prav«.⁸

Ta ekskurz naj končam z opominom: Zgodovinarji so dolžni kazati svetu čelo resnico namesto polovične in lahko le z nevoljo dopuščajo nezgodovinarjem, da mahajo z neodgovornimi formulacijami o Cankarjevi aretaciji, kakršne sem navedel v začetku ekskurza.

Od Cankarjevega primera prehajam k drugim aretacijam, ki so v ponujani nam »sliki« prav tako obsekane v polovične resnice, in sicer najprej ob dveh izredno zanimivih dokumentih — poročilih iz Ljubljane notranjemu ministr-

⁸ Arhiv Slovenije: Od Cankarja podpisani dostavnici med predsedstvenimi spisi deželne vlade iz leta 1918, št. 1453, obe Schwarzovi poročili v fondu predsedstva notranjega ministrstva (prinesenem po letu 1918 z Dunaja), in sicer poročilo o vrhniški aretaciji v fasc. Poročila pod št. 741/Mob in Präs. Nr. 10705 MI/1914, o izpustu pa v reg. 41/2 pod št. 1890/Mob in Präs št. 16627 (pozneje preklapljeno h končnemu aktu pod št. 5479 MI/1915). Obrazložitev Cankarjevega izpusta slove: »Da Cankar von militärischer Seite nicht als ein für die Kriegführung gefährliches Individuum bezeichnet wurde und auch die Polizeidirektion keine Momente für die weitere Anhaltung desselben geltend gemacht hat, wurde er auf freiem Fuß belassen; doch wird er polizeilich überwacht.«

stvu na Dunaj prav iz časa okrog Cankarjevega izpusta. Dne 15. oktobra 1914 je Schwarz poročal temu ministrstvu, da je prebivalstvo v deželi Kranjski lojalno, sumljive osebe pa ima oblast v razvidu in pod nadzorstvom ter jih je odločena brezobzirno spraviti pod ključ, kolikor bi se drznile imeti kakšne nelojalne popadke!⁹ In temu aktu je priložil poročilo ljubljanske policijske direkcije z dne 5. oktobra 1914, da pridno prijema in izroča sodišču vse tiste, ki kaj »državi sovražnega izjavijo«, da opravlja hišne preiskave pri tistih, ki jih sumi, da so nelojalni, jim nadzira korespondenco in dejavnost, a jih ne zapira, dokler nima v rokah obtežilnega gradiva; tako ji ne samo velevajo zakoni, ampak bi z drugačnim ravnanjem prizadejala škodo državni avtoriteti, ker bi žalila pravni čut prebivalstva in bi sejala kali za nova državni nevarna gibanja, če bi ustvarjala narodne mučenike.¹⁰

Ne vem, ali je J. Pleterskemu prišel pod roke ta arhivski spis, a bojim se, da mu ne bi bil pogodu in da bi se mu zaradi tega ognil ter rajši vztrajal pri »prostospisni« domnevi, da avstrijska oblastva na Kranjskem niso izvedla tako »širokih« aretacij, kakor so storila v drugih deželah oziroma delih dežel s slovenskim prebivalstvom, zaradi tega ker so se bala, »da bi... [v tej] domala čisto slovenski deželi... široki represivni ukrepi nedvomno [!?] našleteli na močan politični odpor, ki bi lahko ogrozil delovanje deželne uprave in sploh vključitev dežele v vojni napor«!¹¹ Tu se je pisec z zgodovinarskih tal vzdignil v oblake gole domišljije, kjer ni nobenega oporišča več, ki bi tudi le malo lahko podprlo vero v možnost takšnega »močnega političnega odpora« sploh ali samo pri Kranjcih! Gotovo navedena avtentična obrazložitev posebnega kranjskega položaja docela zadostuje.

A še pred navedeno domnevo se je P. — doslej dosledno dalje za priimek Pleterski — že odpravil iskat nekega v začetku vojne nastalega vzroka za poznejšo odvrnitev Slovencev »kot naroda« od Avstrije.

Če bi bil posvetil primerno pozornost — kakor je v svoji knjigi ni — velikemu doživetju slovenskih množic v strahotah prve svetovne vojne, bi bil vsakor temu pretresu, iz kateréga so se proti koncu četrtega leta vojne maja 1918 rodili slovenski vojaški upori, pripisal odločilen pomen za to odvrnitev, ne pa — aretacijam slovenskih duhovnikov v obeh severnih deželah, kakor je storil ubirajoč korake za Silvom Kranjcem! Le-ta je v skladu s svojim družbenopolitičnim naziranjem leta 1939 vso politično težo takratnih aretacij Slovencev preložil k aretiranim duhovnikom.¹² P-a je sicer obšla kritična misel, da S. Kranjec aretacije duhovnikov »nekoliko enostransko poudarja«, a je takoj obtičal pri zgolj-liberalnem ugovoru, da »so tam med aretiranci posebno številno [?] zastopani tudi učitelji, ki so bili liberalni«. Naj takoj tu opozorim na izkrivljanje slike o dogajanju s pomočjo štajersko-koroškega amalgama: medtem ko so na Štajerskem aretirali »primerno« število učiteljev, je na Ko-

⁹ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj, spisi notranjega ministrstva, Staatspolizei 20, št. 278 iz 1914. Schwarz je zavračal vojn nadzorovalnemu uradu došlo prijavo, češ da »v ljubljanskih slovenskih krogih prevladuje nelojalno razpoloženje, ki se pogosto tudi javno kaže, a »se mu oblastveni organi ne postavljajo po robu vselej s potrebno energijo« (prav tam, akt št. 5515 iz 1914). Zadnji stavek Schwarzove zavrnitve se bere v nemščini takole: »Die politisch nicht ganz einwandfreien Individuen sind den Sicherheitsbehörden bekannt, stehen unter deren unauffälliger Überwachung und würden bei der geringsten Betätigung ihrer illoyalen Gesinnung rücksichtslos hinter Schloß und Riegel verschwinden.«

¹⁰ Prav tam, priloga. — Šef ljubljanske policijske direkcije Künipl v tem poročilu sicer priznava, da »je vrsta oseb, katerih lojalnost je po njihovi preteklosti mogoče označiti utemeljeno za dvomljivo, na jezo dela prebivalstva še zmirom na prostostic, vendar opozarja, da je glede njih policijska direkcija »izpolnila svojo obveznost s tem, da je opravljala hišne preiskave, nadzorovala njihovo dejavnost in pregledovala njihova dopisovanja«. Nato pa piše po nemško takole: »Insolange diese Maßnahmen kein Material zur weiteren Verfolgung nicht ergeben, glaubt die k. k. Polizeidirektion mit der Verhaftung nicht vorgehen zu sollen; dieser Standpunkt erscheint nicht allein durch die geltenden Gesetze, sondern auch durch die Erwägung begründet, daß durch eine von vornherein mangels erweislicher Tatbestandes aussichtslose Verfolgung die Staatsautorität geschädigt, das Rechtsgefühl der Bevölkerung verletzt und durch Schaffung nationaler Märtyrer das Keim zu neuen staatsgefährlichen Bewegungen gelegt wird.«

¹¹ J. Pleterski, n. d., str. 22.

¹² Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 46.

roškem prišel v zapor menda le en sam slovenski učitelj-nevojak, ki nemara niti ni bil liberalček!

Politično težo aretacij pa je P. pustil prav tam, kamor jo je bil preložil S. Kranjec, z izjavo, da le-ta »v splošnem dobro zaznava tisto prelomno mejo, ki so jo ukrepi avstrijskih oblasti prekoračili in ki je povzročila nezaupanje do avstrijske države... pri veliki množici slovenskega prebivalstva«; to mejo označi nato še za »mejo med ukrepi proti znanim protiaavstrijsko usmerjenim posameznikom in med ukrepi proti Slovencev kot narodu«!¹³

Kako le ni zablislilo P., da bi se na vsak način moral ogniti takšnemu ločevanju Slovencev, kakor da udarci po neklerikalnih »znanih protiaavstrijsko usmerjenih posameznikih« ne bi bili padali po slovenskem narodu in kakor da bi se bil ta narod začeljen šele tam, kjer so prišli pod udar duhovniki — za severnimi mejami Kranjske — kjer je »bilo preganjanje najbolj množično in splošnem obračunu s slovenstvom najbolj podobno« in kjer je zaradi tega, ker je tam »avtonomna oblast bila v rokah nemškonalne večine... val aretacij, denunciacij, napadov nemškega tiska« mestoma prerasel v »splošno strahovanje, ki je dobilo razmerja pravcate pogromaške psihoze«.¹⁴

Tisto »pogromaško... strahovanje« je — razmeroma dovolj znano — dejstvo, a zgodovinar mu je dolžan dati tudi časovno dimenzijo, ne pa ostati pri nedopustni polovični resnici, ki dopušča krivo misel, da se je nadaljevalo brez konca. A namesto da bi bila S. Kranjec in P. z ustreznim poudarkom povedala, da so v prvih tednih vojne aretirane štajerske in koroške duhovnike, ki sta jih porinila čisto v ospredje, in večidel tudi druge aretirance sorazmerno naglo izpustili iz zaporov, je pri obeh ostala ta okoliščina — enako kakor v Cankarjevem primeru — prikrita.

Zlasti današnjega bralca, ki je bodisi še sam preživel okupacijo po aprilu 1941 ali pa si je tudi le posredno pridobil predstavo, kako so aretirance praviloma držali v koncentracijskih taboriščih do konca — v Italiji do kapitulacije in v Nemčiji do konca vojne — zavajamo v krivo predstavo, če mu ne povemo, da se je daleč največji del leta 1914 aretiranih Slovencev vrnil po nekaj dneh, tednih ali mesecih na svoje domove in na službena mesta, kolikor jih ni vojaška obveznost odvedla na fronte ali v garnizije v zaledju.

Tega pa P. ne samo ne pove, ampak vsili nič hudega slutečemu bralcu prizmo, skozi katero mora krivo gledati na usodo takratnih aretirancev: za 22 imeni na Kranjskem in Primorskem aretiranih »mlajših naprednjakov« je pristavil »in drugi« ter pripisal, da so »te vrste aretiranci« bili »pozneje večidel internirani ali konfinirani«.¹⁵ Dejansko pa so le neki majčken del »te vrste aretirancev« — »internirali ali konfinirali«, kar pa vrh tega ni pomenilo, da bi jih bili pridržali! Izraz »konfinirati« takrat ni pomenil odгона daleč od doma, kakor v času italijanske okupacije, ampak le omejitve-gibanja v meje domačega kraja! Tako so npr. konfinirali na Dobravi nad Bledom, kjer je bil doma, Cankarjevega bližjega znanca, s katerim se je prijateljsko družil v zaporu na Gradu, bivšega prostovoljca v črnogorski vojski med balkansko vojno Miha Čopa, ki je tako odšel domov po štirih mesecih zavora dne 3. decembra 1914.¹⁶ Decembra so izpustili tudi oba pogravitna »veleizdajalca« — Ivana Hribarja in dr. Frana Ilešiča — in ju konfinirali v — Ljubljani. Le pri Hribarju ni ostalo pri tem, kajti po drugi aretaciji januarja 1915 so ga internirali v letoviški kraj Abtenau na Salzburškem, kjer je na svoje stroške razmeroma ugodno »létoval« in »zimoval«, dokler si ni pozneje lahko izbral poljuben kraj bivanja zunaj Kranjske — za Prago Sentjur pri Celju in Mozirje.¹⁷ »Internirati« je pomenilo odgnati v tuje — nemške — kraje, največ v Doljno in Gornjo Avstrijo, kamor je odšlo le manjše število slovenskih aretirancev, ki si seveda po večini niso mogli privoščiti podobnega bivanja kakor Hribar.

¹³ J. Pleterski, n. d., str. 21.

¹⁴ Prav tam, str. 25.

¹⁵ Prav tam, str. 21.

¹⁶ Prim. Slovenski Narod št. 285 z dne 30. novembra 1918.

¹⁷ Prim. I. Hribar, Moji spomini II.

Po poročilu omenjene »ministerialne komisije« so internirali šest s seznama 108 protiaustrijstva osumljenih Kranjcev, med katerimi je bilo tudi nekaj žrtev »ovadbe«, ki jo je bodisi narekoval ali napisal na smrtni postelji v norišnici na Studencu dr. Vinko Zupan (menda ne da bi bil kaj povečal policijski seznam osumljenцев).¹⁸

Kakšna pa je bila usoda tistih, katerih »državi sovražne« izjave je kdo nesel na nos policiji, le-ta pa jih je izročala sodišču? Po že omenjenem poročilu policijske direkcije z dne 5. oktobra 1914 je bilo na Kranjskem takšnih dotlej — 45; v tem številu je bil pač zajet tudi Cankar, ki ga je zaradi njegove vrhniške srbofilske izjave prišel »dvakrat ali trikrat« zasliševati na Grad vojaški sodnik. Izpred sodišča so nekatere izpustili še pred obravnavo (kakor Cankarja), nekateri so odšli z razprav bodisi domov ali tudi v internacijo, kolikor jih niso pobrali k vojakom, obsojenci pa so morali odsedeti večinoma po nekaj mesecev, nekateri pa tudi po nekaj let (o justificiranih sem pisal na omenjenem mestu), nato pa so — enako tistim, ki so jih izpustili ali oprostili — postali vojaki, če so jih le mogli spoznati sposobne za vojaško službovanje; ti so prišli k vojakom z oznako »p[olitisch] v[erdächtig]«, tj. politično sumljiv, ki jim je preprečevala napredovanje v činu in jih tudi v mnogih primerih izpostavljala šikanam avstropatriotičnih, zlasti nemškošovinističnih častnikov in podčastnikov.

Bralec njegove knjige utegne ali celo mora obtičati v zmoti, da ga je P. seznanil s »celotno podobo o represivnih ukrepih« na Primorskem in Kranjskem, ko prebere njegov poudarek, da »celotne podobe o represivnih ukrepih na Štajerskem in Koroškem še nimamo!«¹⁹ Od takšne podobe smo pa tudi glede Primorske in Kranjske še prav tako daleč, kakor smo bili pred izidom knjige P., ki nas do nje tudi za Štajersko in Koroško ni privedla, in ji nas tudi ne bi kaj prida približalo, če bi sprejeli njegov predlog in »izdali poročilo avstrijske vladne komisije iz leta 1918«, o katerem se je razširila dezinformacija, češ da »daje celotno [!] sliko o političnih preganjanjih v času prve svetovne vojne«!²⁰

A od Kranjske, kjer je bilo preganjanj najmanj in za katero si še ni nihče zadal nalogo, da bi povečeval število aretirancev, se premaknimo najprej k Primorski.

Mislím, da bi se površni bralec nanjo se nanašajočih odstavkov v knjigi P.²¹ dal zavesti v zmoti, če bi kar sprejel v interpelaciji jugoslovanskega kluba z dne 6. februarja 1918 zapisano število »približno 250« na Goriškem aretiranih Slovencev ob — krivi — predstavi, kakor da se z njo približno krijejo tri številke iz poročil tržaškega namestništva v letih 1915, 1916 in 1918, namreč — 244, 237, 230. Pomisliti mora, da le-te obsegajo vse na Primorskem aretirane Jugoslovane, tj. poleg Slovencev tudi istrske Hrvate, ki jih ni malo romalo v zapor²² (kakor tudi ne malo Dalmatincev). Zato je P. našel v seznamu z 237 imeni le — 125 Slovencev (med temi so pri 121 navedeni poklici: 74 intelek-

¹⁸ J. Pleterski ni izkoristil prilike, da bi omenil čudni pojav tega nečaka msg. Tome Zupana, ki bi ga Zadravec pač tudi uvrstil med svoje »Nemce«!

¹⁹ J. Pleterski, n. d., str. 25.

²⁰ Prim. »Program edicij virov za slovensko zgodovino« (izd. Arhivsko društvo), ki je izšel s posveta dne 12. septembra 1972.

²¹ J. Pleterski, n. d., str. 28–29. — V nedavno izšlem italijanskem pregledu »Narodnega in političnega gibanja Slovencev in Hrvatov... do leta 1918« (Trst 1971) najdemo takole stopnjene številke: »Med Slovenci je bilo samo na Goriškem aretiranih okrog 950 oseb, okrog 250 pa v Trstu« (str. 191)! V Trstu so aretirali poleti 1914 menda enega samega na splošno osumljenega narodnjaka — dr. Josipa Jedlowskega, a so ga kmalu izpustili z ljubljanskega Grada. — Nekoliko manjšo superštevilo za goriške aretirance je najnazadnje prevzel iz knjige S. Budusavljevića »Stvaranje države Srba, Hrvatov i Slovenaca« (1958) M. Ekmečić v knjigo »Ratni ciljevi Srbije 1914« (1973) v stavku: »U Sloveniji je masovno hapšenje bilo u Gorici, gdje je uhapšeno oko 500 ljudi« (str. 179).

²² Ze pred sredo avgusta je vriskal nemško-nacionalni »Grazer Tagblatt«, kako »v Opatiji in Voloski pometá med Slovenci in Hrvati železna metla« (prim. Gorenjec št. 33 z dne 14. avgusta 1914). Tudi o aretacijah nekaj duhovnikov v Istri so poročali časniki (prim. Slovenec št. 172 in 173 z dne 31. julija in 1. avgusta 1914) — še pred poročilom o aretaciji dveh koroških župnikov (št. 173 a z dne 2. avgusta) — a potem o njih ni bilo več govora, ker so jih bržčas takoj izpustili.

tualcev — P. skrajno čudno zamenjuje to konkretno oznako z docela neustrezno statistično kategorijo »terciarne dejavnosti«! — 47 pa kmetov, obrtnikov in delavcev). Iz okoliščine, da niti v tem niti v drugem seznamu ni našel dr. Gregorja Žerjava, sklepa P., da nista popolna. Nemara pa Žerjav zaradi tega manjka v njih, ker izjemoma ni bil na prostosti kakor drugi, ki so bodisi odšli v vojsko ali pa med begunce na umiku iz bližnjega zaledja soške in kraške fronte; Žerjava so namreč najprej konfinirali v Trstu, so ga leta 1915 znova zaprli, a ga je vojaško sodišče v Ljubljani oprostilo, ker ni bilo soglasja med dvema grafologoma, ali mu je pripisati zapis neke šifre, in po oprostitvi so ga internirali (pozneje v Gradcu).

Tu se lahko ozrem na vprašanje, koga je vse obsegal seznam protiavtstrijskega razpoloženja osumljenih goriških Slovencev. Na klerikalce — bodisi stare struje okrog dr. A. Gregorčiča ali mlade okrog dr. A. Breclja — se seznam ni raztezal, ampak le na liberalne narodnjake, ki so bolj poudarjali slovanstvo in jugoslovanstvo. Socialne demokrate je pač imela policija na posebnem seznamu in je le po pomoti kdaj katerega uvrstila med narodnjaške osumlence (to velja prav tako za italijanske socialiste glede na seznane iredentistov). Ob vojni leta 1914 so bili le sezname rusofilov oziroma srbofilov aktualni, medtem ko so sezname socialistov, ki niso sodili med rusofile, tj. simpatizerje takratne carske Rusije, lahko ostali v predalu. Kako naj potem razumemo, kar navaja spominski zapis ob deseti obletnici smrti dr. Antona Dermote, ki je umrl v Gorici dne 3. maja 1914, namreč da ga je še po smrti »imela avstrijska policija ... zapisanega v svojih črnih knjigah« z vsemi drugimi goriškimi socialisti vréd od »najpreprostejšega zaupnika pa gor do dr. Tume in drugih ... voditeljev, slovenskih in italijanskih«?²³ Zdi se, da policija pri Dermoti kot vidnem slovenskem neklerikalnem intelektualcu in pri Tumi kot bivšem narodno-liberalnem voditelju ni bila voljna upoštevati njune pripadnosti k socialni demokraciji. Ker je dr. Tuma iz ovir, ki jih je policija stavljala na poti njegovemu odhajanju iz Trsta, kamor se je preselil iz Gorice kot begunec jeseni 1915, sklepal, da ga imajo na seznamu »politično sumljivih«, se je — kakor beremo v njegovih spominih — leta 1916 spravlil nad policijskega komisarja Winklerja z vprašanjem, zakaj da je poročal o njem, da »je šovinističnega nacionalističnega mišljenja in kot tak nevaren«, ko bi mu vendarle »moralo biti znano«, da že od leta 1908 pripada socialnodemokratski stranki. Winkler je baje na to vprašanje odvrnil: »To slišim danes prvič«, je nato na njegov nasvet poklical najbližjega policijskega funkcionarja, ki je takoj potrdil, da je Tuma »v Gorici splošno znan kot socialni demokrat«, nakar da je Winkler »obljubil, da bo poročal pristojni oblasti, da je ... [Tumova] politična kvalifikacija zgrešena«, in končno je policija nehala ovirati Tumi odhajanje iz Trsta.²⁴ Ta spominska in zato negotova pripoved je prišla prav dr. F. Zwitteru, da je ob njej skušal Tumo takole moralno »diskvalificirati«: »To se je zgodilo v letih, ko je bilo v zaporih mnogo Slovencev različnih [!] nazorov, med njimi tudi Ivan Cankar.«²⁵ Ne glede na okoliščino, da »v letih« 1915 in 1916 ni bilo več v zaporu niti Cankarja niti tolikih »Slovencev različnih nazorov«, da bi smeli zanje uporabiti količinski prislov »mnogo«, si le po prav čudni »logiki« tega pisca Tuma ne bi bil smel prizadevati za presto ali manj ovirano odhajanje iz Trsta, do kakršnega tolikim Slovincem najrazličnejših nazorov niso jemali pravice, ampak bi bil moral biti kar zadovoljen s tem, da so ga uvrstili še na seznam protiavtstrijskega osumljenih, in bi se nemara moral celo potruditi, da bi na njem ostal!

A naj tu preidem k nekemu posebnemu goriškemu (kraškemu) zaporniku — »socialnemu demokratu [Josipu] Marici iz Nabrežine«, ki ga je vojno sodišče v Gorici »obsodilo na dve leti in pol ječe še v času, preden je prišlo do vojne z Italijo, na obtožbo, »češ, da je nagovarjal črnovojnike, naj malo jedo,

²³ Socialist št. 19 z dne 9. maja 1924. — Pisec tega sestavka je bil gotovo urednik lista R. Colouh, na katerega kaže tudi stil in zanj značilno duhovičenje: »Bržčas so avstrijski policisti mislili, da jim utegne Dermota še po smrti škodovati« itd.

²⁴ H. Tuma, Iz mojega življenja, str. 341—342.

²⁵ ZC XXVI/1972, str. 112.

da bodo šibki in se tako odtegnejo vojaški službi.«²⁶ Škoda, da ne poznamo njegovih ovaditeljev in ne vemo, kakšne vrste maščevalnost jih je vodila pri prijavljanju Maricovih izjav orožnikom, ni pa mogoče izključiti možnosti, da so mu politični nasprotniki vrnili milo za drago, ker jim je bilo premalo, da ga je malo prej sodnik obsodil na štiri tedne zopora na tožbo nabrežinskega župana zaradi ovaduškega blebetanja; le-tega je bil namreč v gostilni obrekoval, češ »da se je vozil v Italijo, da bi od tam pošiljal brzojavke v Srbijo«, in se je potem zastoj izgovarjal na pijanost, ker so priče z občinskim redarjem na čelu zanikale, da bi bil pijan govoril besede, ki so jih »vsi poslušalci razumeli kot obdolžitev veleizdaje.«²⁷ Podobnih obsodb obrekovalcev je bilo več — predvsem na tožbe duhovnikov — na Spodnjem Štajerskem.

Prav tu — na Slovenskem Štajerskem — je bilo aretacij največ, vendar pa niso bile enakomerno porazdeljene; celjski okraj se namreč bolj bliža Kranjski kakor mariborskemu in ptujskemu okraju. Nedavno — v letu izida knjige P-a — je opozoril celjski zgodovinar J. Orožen, da »je bilo s celjskega območja število zaprtih razmeroma majhno«, kar je pripisal »blagosti«²⁸ okrajnega glavarja barona Müllerja. Med ostalino dr. Bogumila Vošnjaka se je ohranil »Seznam škode, ki so jo trpeli vsled političnih ozirov osumljeni, obtoženi ali obsojeni«²⁹ v celjskem okraju. Ta seznam bržčas ni popoln, o tem pa bi težko dvomili, da navaja večino aretirancev, med katerimi je nekaj žensk, med moškimi pa so uradniki (menda en sam učitelj), dijaki, obrtniki in kmetje. Med 54 jih je skoraj polovica — 16 — sedela manj od dveh mesecev, 14 več ko dva meseca, a manj od leta dni, in štirje okoli leta dni ali nekaj več.²⁹

Ce glede razporeditve števila aretirancev že štajerskih okrajev ni mogoče izenačiti, pa je takšno izenačenje med Štajersko in Koroško popolnoma nedopustno, kajti le v prvi teh dveh dežel so bile aretacije množične.

P. hudo greši, ko dosledno vztraja pri štajersko-koroškem amalgamu, namesto da bi obravnaval aretacije ločeno v vsaki od obeh dežel zase. Ko pove, da »celotne podobne o represivnih ukrepih proti Slovencev na Štajerskem in Koroškem [sic!] še nimamo« — ob čemer sem se zaradi morebitnega sklepanja a contrario, kakor da je za Kranjsko in Primorsko ne pogrješamo, že ustavil — opozori P. na svoj »poskus za Koroško«³⁰ v spisu »Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno«, češ da je tam najti neka »dognanja«. Toda tam ne najdemo nobene številke koroških preganjancev, marveč nam P. slejkoprej ponuja le neko skupno številko za Štajersko in Koroško. Ta skupna številka nas zaenkrat ne zanima, ampak le ravnanje P-a, ki sploh ni poskusil, da bi prišel do številke za Koroško, in se je vnaprej zadovoljil z negativnim rezultatom, da »natančno [!] število aretacij na Koroškem ni znano«, a v isti sapi ravna tako, kakor da bi bil pravkar to število dognal, ko pravi, da — neznano! — »število aretacij ne izraža celotnega obsega strahovalnega pritiska na koroške Slovence! Znajdi se tu, kdor se more!

V interpelaciji jugoslovanskega kluba »o persekucijah slovenskega življa na Koroškem«³¹ z dne 6. julija 1917 je našel P. zapisane koroške številke aretirancev, a so mu padle pod pisalnik in se mu ni zdelo vredno, da bi jih pobral in vnesel v spis, pač zaradi tega, ker malih števil ne ljubi in ne rabi!³⁰ A naj namesto njega postrežem z njimi!

V interpelaciji in v »Promemoriji koroških Slovencev o preganjanjih za časa vojne«, ki je prvi rabila za podlago, beremo, da »so v vsem aretirali 16 duhovnikov in nekaj civilistov«³² (tj. laikov) v treh »kampanjah«: med 30. julijem in 26. avgustom 1914 so prijeli deset duhovnikov, maja in julija 1915 po enega (skupaj dva), marca 1916 štiri in avgusta 1916 enega; ker je bil eden od desetih, ki so jih aretirali v začetku vojne in še leta 1914 izpustili, leta 1916 drugič prijet, seštevek ne znaša 17, ampak 16. Hišne preiskave so bile še pri

²⁶ Slovenski Narod št. 46 z dne 25. februarja 1915.

²⁷ Slovenski Narod št. 265 z dne 7. novembra 1914.

²⁸ J. Orožen, Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1918, ČZN 1971, str. 235.

²⁹ Arhiv Slovenije, ostalina dr. Bogumila Vošnjaka, fasc. 22.

³⁰ Koroški plebiscit (1970), str. 78–80.

nadaljnjih štirih duhovnikih in pri globasniškem nadučitelju, vrh tega so še šest duhovnikov ovadili.³¹ Namesto da bi bil te številke navedel, P. pove le, da »interpelacija podrobno navaja aretacije slovenskih duhovnikov in tudi nekaj... laikov«, tj. okoliščine aretacij, in citira iz nje stavek: »Tudi nismo mogli naštevati [!] kmetov in kmetic, deklet in fantov, ki so bili zaprti.«³² Za tem sumljivim stavkom naj bi se po mnenju P. krilo neko večje število aretacij, toda le s čaranjem bi bilo mogoče iz tako nedoločene izjave sklepati, da je bilo aretiranih kaj več — ali sploh kaj — preprostih koroških Slovencev! Za aretirane koroške posvetne inteligente bi bilo pač prstov na dveh rokah preveč. Prav hudo neumevanje koroških razmer tiči v graji P-a — specialista za Koroško! — češ da »se sestavljalce interpelacije zanimale predvsem tiste krivice, ki so bile storjene... duhovnikom«, in da »ima zato interpelacija bolj značaj protesta tega stanu proti ravnanju oblasti« z duhovniki, ki »se jim je zdelo v katoliški habsburški monarhiji... nekaj nezaslišanega«. Zadeva je preprosto takšna: na Koroškem je skoraj vsa teža nemškonačionalnega strahovalnega zamaha padla po nevelikem številu duhovnikov kot pripadnikov stanu, ki je spričo pomanjkanja slovenske posvetne inteligence domala izključno predstavljal — skoraj le na klerikalno klientelo omejeno — slovenstvo v tej deželi!

Med desetimi julija—avgusta 1914 aretiranimi duhovniki so enega izpustili še isti dan, šest v septembru, dva v oktobru, desetega pa so dne 24. oktobra obsodili na leto dni zavora, a je višje deželnoobrambno sodišče dne 19. decembra obsodbo razveljavilo, nakar so ga dne 5. januarja 1915 izpustili. Enega od obeh leta 1915 aretiranih so dne 9. septembra obsodili na šest mesecev, a obsodbe beljaško armadno poveljstvo ni potrdilo, nakar so ga — po desetih tednih — dne 17. septembra izpustili domov, drugega pa brez procesa po devetih tednih. Med šestimi leta 1916 aretiranimi duhovniki so obsodili dva, enega na 18. drugega na pet mesecev, a to kazen je armadno poveljstvo zmanjšalo za polovico. Župana v Lipi Valentina Falleja so leta 1916 obsodili na dve leti, poslanca Franceta Grafenauerja pa na pet let.

A vživimo se v tisto protiduhovniško pogromaštvo na Slovenskem. Koroškem v začetku vojne ob živem pričevanju, ki nam ga ponuja po dobrih dveh tednih vojne objavljena »Izjava slovenske koroške duhovščine«. V njej beremo, da »se širijo med ljudstvom razna podla sumničenja« o slovenskih duhovnikih, »češ da so srbofilni, veleizdajalci ter da so oni krivi vojske«, zaradi česar »morajo trpeti vsakovrstna preganjanja, psovke, da, v nekaterih krajih niso varni niti življenja!« Izjava pove, da »so se obrnili na cerkvene in posvetne oblasti, da jih ščitijo na primeren način«, in končuje: »Naše geslo je prejkoslej: vse za vero, dom, cesarja!«³³

Na to mesto spada poročilo o »Aretacijah« v celovškem »Miru« z dne 4. septembra 1914, ki je edino omenilo Ivana Cankarja — le z začetnicama —: »Na Koroškem je aretiranih sedem slovenskih duhovnikov in en učitelj, z nemške strani [dežele] pa dva, en Čeh in en Nемеc. Na Kranjskem so bili zavoljo srbofilstva aretirani bivši državni poslanec I. H[ribar], predsednik Matice slovenske dr. I[lešič] in pisatelj I. C[ankar]. Mnogo aretacij med laiki se je izvršilo na Goriškem. Tudi na Štajerskem je bilo aretiranih več ljudi.«³⁴ Čemu naj pripišemo, da ni tu na koncu nobene omembe duhovniških aretacij na Štajerskem? Nemara okolnosti, da je bila tam — v nasprotju s Koroško — prizadeta duhovščina v manjšini. Naj tu navedem — po »Slovincu« — okoliščine, v katerih so odvedli v graške zapore večjo skupino aretirancev iz Ruš — učiteljev in učiteljic ter drugih neduhovnikov in o katerih so poročali »nemški listi sami tole: »Skandalozna nasilstva so se 13. avgusta 1914 odigrala v Rušah, v Mariboru in v Gradcu, ko so pripeljali v Rušah veleizdaje osum-

³¹ Arhiv Slovenije, fond jugoslovanskega kluba, fasc. 14.

³² Koroški plebiscit, str. 80.

³³ Slovenec št. 182 z dne 12. avgusta 1914. Izjavo je ponatisnila tržaška »Edinost« (št. 196 z dne 15. avgusta), ki dotlej še ni — in tudi pozneje ni — omenila duhovniških aretacij bodisi na Koroškem ali na Štajerskem.

³⁴ Mir št. 37 z dne 4. septembra 1914. Zagrebški Obzor je poročal, da so I. Cankarja aretirali »radi srbofilskog djelovanja« (cit. D. Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915. godine, 1973, str. 415).

ljene aretirance. Množica, ki neprestano oblega kolodvor, je na aretirance pljuvala in bila po vezanih s palicami.« Ta nasilstva je poleg socialnodemokratskega glasila »Arbeiterwille« obsodil tudi protislovensko usmerjeni meščanski dnevnik »Tagespost«.^{34a}

Izpuščanju koroških aretirancev v letu 1914 lahko sledimo imenoma po poročilih v »Miru«. Teden dni po navedenem zanimivem poročilu o aretacijah po Slovenskem je ta list obvestil, da je vojaško sodišče v Gradcu oprostilo župnika Antona Gabrona in da »so izpustili iz preiskovalnega zapora v Dobrli vasi slovenskega učitelja, ki je bil po krivem obdolžen srbofilstva.«³⁵ Dobra dva tedna zatem je »Mir« poročal, da so izpustili župnika Antona Šturma.³⁶ Enajst dni zatem je obvestil o izpustu župnika Mayrhoferja.³⁷ Dobra dva tedna nato so bralci »Mira« izvedeli za izpust župana Falleja.³⁸ V začetku decembra pa je »Gorenjec« sporočil, da sta prišla spet na prostost župnik I. Šnedec in kaplan V. Razgoršek.³⁹

Le če bi bil P. opozoril na te izpuste in poudaril, da je tisti položaj »splošnega strahovanja, ki je dobilo razmerja pravcate pogromaške psihoze«, v letu 1914 trajal le nekaj tednov, ne bi zavajal bralca v krivo predstavo s primerjavo, da je nacistični »izgon slovenske duhovščine med drugo svetovno vojno... imel v dogodkih na Štajerskem in Koroškem ob začetku prve... vojne svojo vredno [?] predpodobo.«⁴⁰

Od Koroške se obrnimo spet k Štajerski, kjer so v začetku vojne — z vklenjanjem in med zasramovanjem nemško-nacionalnega »občinstva« na kolodvorih — aretirane duhovnike še bolj naglo vrnili nazaj v njihova župnišča in kaplanije kakor na Koroškem. Malo po sredi oktobra sta oba mariborska slovenska lista — »Straža« in »Slovenski gospodar« — sporočila, da »so vsi lavantinski [tj. mariborski škofiji pripadajoči] duhovniki... izpuščeni, ne da bi jih bilo... sodišče stavilo pod obtožbo, z edino izjemo Franca Muršiča, ki je še čakal na obravnavo dne 30. oktobra.«⁴¹ O le-tem pa je poročal »Slovenski gospodar« dne 3. decembra 1914, da se je vrnil na svojo župnijo v Fram.⁴²

Izpuštitev vseh aretiranih štajerskih duhovnikov še pred koncem leta 1914 je umljivo spravila v zadrego predvsem tiste nemške klerikalce, ki so v avgustovskih dneh pogromaštva v svojih listih napadli slovensko duhovščino kot »veleizdajalsko«. Enemu izmed teh napadov — graškega teologa dr. Johanesa Udeja v nekem duhovniškem listu — je P. posvetil nesorazmerno veliko pozornost vse do dr. Udejeve končne preklicne izjave v letu 1915.⁴³ Šel pa je mimo prvega preklica, o katerem je poročal dne 20. oktobra 1914 »Slovenski Narod«, da je dr. Ude, ki »je napadel slovensko duhovščino, svoje obdolžitve preklical in obžaloval v 17 slučajih«, a da »ga bodo baje slovenski duhovniki kljub temu tožili.«⁴⁴ Prav tako je šel P. mimo še bolj nazorne in položaj ob koncu leta 1914 bolj osvetljujoče izjave »obrambnega društva [duhovščine] sekovske [tj. graške] škofije« z dne 22. novembra 1914 z naslednjim preklicem: »V 'Grazer Volksblattu' z dne 9. avgusta je to društvo objavilo izjavo, za katero je našlo povod, ker so se slovenski duhovniki lavantinske škofije zapirali, osumljeni veleizdaje. Toda potek sodnih poizvedb in preiskav je na naše veselje dokazal, da osumljenje ni bilo v nobenem slučaju opravičeno. Podpisano obrambno društvo objavlja to, da reši čast slovenske duhovščine v lavantinski [= mariborski] škofiji, in pri tem obžaluje, da so bili zaradi krivih ovadb uradi kakor tudi podpisano društvo in širji krogi zapeljani ter se je nekrivim

^{34a} Slovelec št. 186 z dne 18. avgusta 1914.

³⁵ Mir št. 39 z dne 12. septembra 1914.

³⁶ Mir št. 44 z dne 29. septembra 1914.

³⁷ Mir št. 47 z dne 10. oktobra 1914.

³⁸ Mir št. 52 z dne 27. oktobra 1914.

³⁹ Gorenjec št. 30 z dne 11. decembra 1914.

⁴⁰ J. Pleterski, n. d., str. 23.

⁴¹ Straža št. 79 z dne 19. in Slovenski gospodar št. 44 z dne 22. oktobra 1914.

⁴² Slovenski gospodar št. 50 z dne 3. decembra 1914.

⁴³ J. Pleterski, n. d., str. 23.

⁴⁴ Slovenski narod št. 249 z dne 20. oktobra 1914.

duhovnikom povzročilo toliko bridkih ur.« Med več podpisniki te izjave najdemo štiri vseučiliške profesorje in glavnega urednika »Grazer Volksblatta«. ⁴⁵

Sele sedaj, ko smo si poklicali v spomin okoliščine aretacij Slovencev s podatki o njihovi množičnosti vred v vsaki od obeh severnih dežel — Koroški in Štajerski — zase, si oglejmo tisto skupno številko aretirancev — slovenskih in drugonarodnih (nenemških in nemških) — na Štajerskem in Koroškem, ki jo je našel P. v poročilu vojaške komisije iz leta 1918, namreč: 910 civilistov (tj. nevojakov), med njimi 117 duhovnikov; tudi nadaljnjo podrazdelitev najdemo pri P.: da so jih obtožili le 248 in med temi obsodili samo 165 (torej so skoraj tri četrtine izpustili po daljšem ali krajšem priporu). Pod pisalnik pa sta P-u padli ravno na duhovnike nanašajoči se številki, namreč da so jih med 117 aretiranimi obtožili le — pet in med temi obsodili samo — tri; ti dve številki sta se mu — ob tistem neznanem pomenu, ki ga je pripisal duhovniškim aretacijam! — videli premajhni, da bi se bil sklonil ponju in ju uvrstil v poglavje o slovenskih aretirancih v letu 1914!

Toda ali se nanašajo številke v poročilu vojaške komisije res na čas od začetka vojne do 1. decembra 1914, kakor beremo v knjigi P-a, ali pa na čas od začetka vojne do 1. decembra 1917, kakor beremo v drugem spisu istega pisca? ^{45a} Spričo naše ugotovitve, ki ne dopušča nobenega dvoma, da so bili v obeh severnih deželah obsojeni trije sele po letu 1914 aretirani duhovniki, moramo imeti letnico 1914 bodisi za tiskovno napako pri P. ali pa za tipkovno napako v izvodu poročila vojaške komisije.

Najprej zbujajo kritične pomisleke številka 117 aretiranih duhovnikov zaradi tako hudega neskladja s številkami o le — 17 aretiranih duhovnikih leta 1914 na Štajerskem in desetih oziroma nato skupaj 16 na Koroškem. Pa tudi globalna številka 910 aretirancev je lahko — tipkovna ali stvarna — napaka, čeprav se nekako ujema z navedbo v štajerskem tisku, češ da »je bilo do... 3. septembra 1914 pri deželnobrambnem sodišču v Gradcu vsled vojne nastalih kazenskih slučajev — 839«, ^{45b} da »je izmed teh bilo ustavljenih 248, a v 11 slučajih je dvignjena [ob]tožba«, medtem ko »drugi slučaji še počivajo«. ⁴⁶ Toda to številko je demantiral štajerski namestnik Clary dne 22. septembra 1914 v poročilu notranjemu ministrstvu, češ da ni res »bilo aretacij nad 800« kakor so poročali listi — marveč »je bilo do 20. septembra pri štajerskih političnih oblasteh evidentirano 386 primerov aretacij zaradi protimilitarističnih, anti-patriotskih in srbofilskih tendenc, od teh na Spodnjem Štajerskem 277 (med njimi 15 duhovnikov in 26 učiteljev), v ostali Štajerski pa 109«. ⁴⁷ To navaja P., ki pa je imel v rokah še imenske sezname aretirancev po okrajih na Štajerskem za čas do 1. septembra 1914 in je seštel število 455. Ob teh protislovljih se bo moral bodoči raziskovalec ^{47a} slovenskih aretacij med prvo svetovno vojno ustaviti dosti bolj, kakor je to storil P., in si bo moral zastaviti nalogo, da kritično pretrese vse številke in da odpravi tudi zadnjo sled doslej vzdrževanega štajerskokoroškega amalgama. Vsekakor tudi ne bo sledil P-u v tem, da bi v interpelaciji jugoslovanskega kluba z dne 3. julija 1917 navedeno superštevilo »blizu 2000 prebivalcev slovenske Štajerske« kot »žrtev gnusnih denunciacij in hudodelskih dejanj nemškonacionalnega uradništva« označil za

⁴⁵ Straža št. 92 z dne 30. novembra, Slovenski gospodar št. 50 z dne 3. in Mir št. 63 z dne 5. decembra 1914.

^{45a} ZC XXII/1968, str. 176.

^{45b} Morda je tu zatipkana številka 389?

⁴⁶ Straža št. 59 z dne 4. septembra 1914 (v naslednji številki pove, da je »Grazer Volksblatt« poročal enako).

⁴⁷ J. Pleterski, n. d., str. 25.

^{47a} Kajpak ne izključujem P-a iz vrste »bodočih raziskovalcev«, od katerih pričakujem »ustrezno raziskavo«, tj. takšno, ki bo upoštevala tudi vse v tem pretresu nakazane metodične napotke, pri čemer računam s primerno omembo teh napotkov in s primernimi opozorili, kateri zadevni viri so tu že uporabljani. To pripombo mi narekuje po eni plati poročilo, da je skladu B. Kidriča prijavljena naloga J. P-a »Politično preganjanje Slovencev 1914—1917« (Raziskovalec III/1973, str. 466), po drugi pa nerazveseljivo izkustvo, da mlajši pisci pri nas opuščajo omembo dela, ki so ga pred njim opravili drugi in ki se nanj opirajo (najhujši takšen primer v zadnjem času je naslednji: nekdo je in extenso objavil gradivo, ki mu je bilo domala prav vse odkrito v mojem predhodnem spisu, a namesto da bi bil priznal, kako je bil odvisen od prej opravljene dela, je samo omenil, da sem o isti snovi pisal »tudik jaz«!

— »malo nedoločeno«⁴⁸ Ta — hudo »nedoločena« — oznaka je izredno zabavna in značilna za P.! Gotovo bo bodoči raziskovalec spoznal za krepkega kritičnega pretresa vredno zatrjevanje P-a, češ »da so aretiranci tudi v nemškem delu dežele bili skoraj izključno Slovenci, deloma tudi srbski državljani in Hrvatje.«⁴⁹ Nič manj pa ne bo tudi previden nasproti zatrjevanju »Slovencà« z dne 9. avgusta 1914: »O raznih aretacijah poročajo posebno nemški listi v Celovcu in Mariboru. Priobčujejo aretacije Slovencev, a iz poročil drugih nemških listov v Avstriji posnemamo, da je vsled nepremišljenih izrazov aretiranih tudi mnogo Nemcev. Nemški listi sami so poročali, da so iz previdnosti zaprli v nemških alpskih deželah okoli 300 ljudi.«⁵⁰ Tisti »nemški listi« so pač šteli v »nemške alpske dežele« Koroško in Štajersko v celoti, če ne tudi Kranjsko zraven, saj Nemcev domnevno »iz previdnosti« niso zapirali, tako kot srbofilstva in rusofilstva osumljene Slovence, marveč le zaradi antipatriotičnih izjav in žalitev cesarja.⁵¹

Razbor večjega dela tistega, kar je napisal P. o aretacijah Slovencev v začetku prve svetovne vojne, nas je pripeljal k sklepu, da ga je nekaj odganjalo od cele resnice in potiskalo k polovični resnici o njih. Pri njem je kakor poskrbljeno za to, da bralec ne bi videl kratkotrajnosti množičnih in posebej duhovniških aretacij, da ne bi spoznal, kako naglo se je največji del aretirancev vračal v župnišča, kaplanije, šole in na druga službena mesta ter domove — z občutkom zadoščenja spričo propadlega pogromaštva nasprotnikov, ki so jih po krivem spravili pod ključ in zasramovali kot »veleizdajalce«. Kakor da bi nanj pritiskala bojazen, da bi z omembo te kratkotrajnosti odvezel ves sijaj svojji — ali pravzaprav S. Kranjca — tezi o baje odločilnem poltičnozgodovinskem pomenu duhovniških aretacij?!

Kako naj presodimo ravnanje P-a, ki se tako obeša na duhovniške aretacije kot na »odločilne« za protiavtstrijsko preusmeritev Slovencev »kot naroda«, medtem ko gre mimo vojnega doživetja množic in mimo izredno važnega pričevanja o prelomu, ki ga je povzročalo to doživetje v levomeščanskem klerikalnem krogu dr. J. Ev. Kreka?! Čeprav se P. sicer kar izdatno opira na podatke iz dnevnika škofa dr. Antona Bonaventure Jegliča, ni njegovega zanimanja prav nič pritegnil zapis z dne 28. maja 1917: 1) da mu je dr. Aleš Ušeničnik povedal, kako klerikalni »mladini«, tj. ožji Krekovi pristaši, »trdijo, da se cerkev sedaj [tj. nasproti vojni!] ni obnesla, kvečjemu papež nekoliko, pač pa [da] so se obnesli socialni demokratje«, 2) da je nato Kreka poklical na razgovor in od njega na lastna ušesa čul sodbo, da so le socialni »demokratje nekaj storili in nastopajo odločno za pravice narodov in za mir«, medtem ko »se katoliška cerkev ni obnesla, kvečjemu papež nekoliko«, in 3) da ga je škof mirno poslušal in je tudi Krekovi tezi, da »je cerkev preveč z državo. s to korumpirano vlado združena in le njej služi, ne upa se ji postaviti v bran«, sam »le malo ugovarjal, želeč, naj [Krek] le modruje«, da »spozna njegove nazore«. Iz tega zapisa spoznavamo težo tistega doživetja vojne, ki je privedel del klerikalne stranke do tega, da se je upiral vojni politiki njenega osrednjega vodstva, in v znamenju katerega se je izoblikovalo levoklerikalno »krekovsko« krilo. Teza S. Kranjca in P-a se razbije ob vprašanju: Mar se v primeru, če ne bi bil nemškonacionalni bes popadel nobenega štajerskega in koroškega duhovnika, takšno krilo ne bi bilo izoblikovalo? In mar ne bi v tem primeru preganjanja liberalnih srbofilov med Slovenci veljala za preganjanja Slovencev kot »posameznikov« in »Slovencev kot naroda«? Menda bi kar številni pripadniki tabora, ki ni gojil izrecnega srbofilstva, simpatizirali s preganjanimi rojaki in usmerjali svoj srd proti njihovim preganjalcem, ekspanantom tuje oblasti in proti ovaduhom!

⁴⁸ J. Pleterski, n. d., str. 26.

⁴⁹ Prav tam, str. 25.

⁵⁰ Slovenec št. 179 z dne 9. avgusta 1914.

⁵¹ Npr. »Stražac« je jeseni 1914 poročala o treh takšnih gornještajerskih Nemcih, ki so dobili po 11, 14 in 18 mesecev ječe (št. 71 z dne 2. in št. 75 z dne 10. oktobra 1914), »Delavec« sredi 1915 pa o dveh neslovenskih prebivalcih Gornje Štajerske, obsojenih najprej na smrt, ki pa so jima nato kazen spremenili v 18 oziroma 15 let ječe (št. 33 z dne 26. junija 1915).

Že v prvem odstavku preganjanjem posvečega (II.) poglavja v knjigi je P. uvedel nadvse čudno ločevanje med »preganjanjem nasprotnikov države in sistema, nasprotnikov vojne« po eni plati in drugimi ukrepi s »poudarjeno smerjo zatiranja Slovencev, kot političnega naroda« po drugi.⁵² Na naslednji strani je to ločevanje še utrdil ob — pri S. Kranjcu najdeni — »prelomni meji... med ukrepi proti znanim protiavtstrijsko usmerjenim posameznikom in ukrepi... proti Slovencem kot narodu«, pri čemer »je preganjanje slovenske duhovščine imelo velik vlogo«.⁵³ To ločevanje sem že spredaj zavrnil in se k njemu ne bi več vračal, če ne bi bil P. proti koncu poglavja sam — kakor da ne bi bil v začetku pri tem ločevanju vztrajal — vrgel »obožno« preganjanje — tisto »posameznikov« in ono »Slovencev kot naroda« — v en koš takole: »Ukrepi proti Slovencem v posameznih deželah so torej različni po obsegu in silovitosti, enotni pa po svojem osnovnem namenu: zatreji slovensko narodno politično gibanje«.⁵⁴ Ob tem nepričakovanem poenačenju preganjanj »posameznikov« in »naroda« se nam zasveti, da v tistem nevzdržnem ločevanju vendarle odseva neka plat resničnosti, ki je pa P. ni prav prijel!

Dejansko se niso ločevali Slovenci v »posameznike« in »narod«, kakor je le po nerodnosti ušlo P-u, ampak so se preganjalci ločevali v dve vrsti in imamo zato vendarle opraviti z dvema vrstama preganjanj: eno je bilo delo oblastev, s katerim ni bilo že po sebi povezano nemško nacionalstvo (prisotno le pri večjem ali manjšem delu oblastvenih organov), namreč zapiranje »nasprotnikov države in sistema« ter vojne, kjer koli so se takšne pokazali ali pa so bili po prejšnji dejavnosti protiavtstrijska osumljeni. Drugo pa je bilo nemško nacionalno popadanje slovenskih duhovnikov in drugih razkričanih Slovencev v znatnem delu Slovenske Štajerske in Koroške ob pogromaški udeležbi pobesnelih demonstrantov na železniških postajah. Številnim nemško nacionalno usmerjenim oblastvenim organom — od orožnikov do uradnikov v okrajnih glavarstvih in sodnikov — je bila vojna Avstro-Ogrske s slovanskima državama Srbijo in Rusijo željno dočakana priložnost, da padejo po srbofilskih in rusofilskih Slovenceh kot veleizdajalcih zato, da bi jih zastrašili, da si ne bi upali več razkazovati nobenega slovanskega narodnega ponosa in da bi se vdali v vlogo mutastih hlapcev nemštva!

Medtem ko bi bili nemški nacionalci v Avstriji najrajši tako Slovence kakor tudi Čeha — kot naroda, ki sta jim bila na poti — kar poteptali in si niso nič bolj želeli, kakor da bi prišlo do neobzdanega vojaškega absolutizma, ki bi naučil te nasploh veleizdajalske Slovence kozjih molitvic, pa avstrijska državna oblast — tako dunajska vlada kakor njeni predstavniki v deželah — ni hotela tvegati, da bi se odmaknila od izročene avstrijske politike, upoštevala večnarodnostno strukturo državnega sklopa in nenemške narode ne izvzemši češkega in slovenskega, ki sta prav tako kakor drugi prispevala k moči armade. A le če bi se bila vlada odločila za takšen odmik, tj. za to, da se spremeni v nemško nacionalno ali odkrito sovražnico Slovencev, bi se lahko solidarizirala s protislovenskim progromaštvom na Štajerskem in Koroškem in se ga ne bi lotila zaustavljati.⁵⁵

P. dejansko »sodi«, da tega ni storila! V pripravljalnem spisu za svojo knjigo je zapisal — in v knjigi ni popravil — da »je [ministrski predsednik] Stürgkh res postavljajl neke meje absolutizmu vrhovnega armadnega poveljstva, zlasti na Češkem« in da »je sprejemal tudi slovenske predstavnike, toda njegove obljube, da se bo položaj izboljšal, so bile prazne! Toda če so aretirance množično izpuščali, se je vendarle »položaj izboljšal«?! Potemtakem niso bile Stürgkhove »obljube — prazne«, pač pa vse kaže, da je P. tu v svoji »zgodovinski« sliki pustil neopravičeno praznoto! V opombi pod črto je dostavil: »Prim. pismo dr. Evgena Lampeta dr. Janku Brejcu z dne 9. septembra

⁵² J. Pleterski, n. d., str. 20.

⁵³ Prav tam, str. 21.

⁵⁴ Prav tam, str. 30.

⁵⁵ P. omenja sicer neko Stürgkhovo »zaupno navodilo« od »konca julija 1914«, a ga ne navaja, da bi mogli njegovo tolmačenje preveriti.

1914 in pismo dr. Antona Korošca istemu z dne 23. aprila 1915.⁵⁶ Takšna opomba bi bila dopustna le v primeru, če bi ti dve pismi nekaj dokazovali, da so bile Stürgkhove »obljube — prazne«, toda v njih ni o tem prav nobenega sledu! Dr. Lampe samo potrjuje, da je prejel od dr. Brejca informacijo o M[ayrhoferju] in da bo v »Slovenca« uvrstil pojasnitev Brejčeve aretacije in takoj ji sledečega izpusta, a da ne ve, »kaj bo smel prinesti«, kajti »vsak odgovor na napade 'Tagesposte' na naše [aretirane] ljudi je bil konfisciran«, in ga »prosi, da nabira podatke o neopravičenih persekucijah«. Dr. Korošec pa je Brejcu sporočil, da mu »je Stürgkh obljubil, da bo poskrbel«, da »cenzura pri vaših [tj. koroških] nemških listih« ne bo več tako »laksna« in ne bo dopuščala hujskanja zoper slovenske politike, zlasti duhovnike. Tu bi moral P. šele začeti dokazovati, da je bila ta Stürgkhova »obljuba — prazna«!

V knjigi P. sicer navaja, da je dne 10. septembra notranji minister Heinold v pismu štajerskemu namestniku Claryju obsojal pogromaštvo na Štajerskem.⁵⁷ Pri tem pa ravna tako, kakor da bi se bal, da bo bralec sklepal, da se je dunajska vlada desolidarizirala z nemškonacionalnim pogromaštvom, in ne opozori na izpuščanje slovenskih aretirancev — duhovnikov in laikov — po le krajši čas divjajočem pogromaštvu.

Naj navedem nekaj podatkov o takratnih korakih »slovenskih predstavnikov« na Dunaju. »Slovenec«, ki je prvič 14. avgusta 1914 poročal o »raznih aretacijah« na Štajerskem, v Istri in Dalmaciji, je dva dni zatem objavil notico »Proti neopravičenim napadom«: »Zaradi neopravičenih napadov na Slovence in zaradi hujskanja nekaterih naših narodnih nasprotnikov so se naši poslanci zadnji in ta teden ponovno obrnili osebno in pismeno na pristojna mesta. Toliko za sedaj v pojasnilo.«⁵⁸ Po treh tednih je isti list objavil vest, da je dr. Šusteršič »konferiral z ministrskim predsednikom... [in] notranjim ministrom« itd.^{59a} Osem dni zatem je obširneje poročal »Slovenski gospodar« v dopisu z Dunaja pod zaglavjem »Slovenski poslanci na straži«: »Prejšnji teden so vsi poslanci SKZ [tj. slovenske kmečke zveze, štajerske klerikalne organizacije] temeljito pojasnili položaj na Spodnjem Štajerskem pri vseh civilnih in vojaških oblasteh v Gradcu, in sicer z uspehom, ki je imel takoj dobre posledice. Tudi centralno vlado je poslanec dr. Jankovič že prejšnji teden informiral. Te dni pa sta poslanca dr. Šusteršič in dr. Benkovič posredovala na Dunaju pri vseh merodajnih civilnih in vojaških centralnih uradih ter podala točno sliko o pravih razmerah na Spodnjem Štajerskem in Koroškem. Grde nakane nasprotnikov se bodo popolnoma izjalovile. Slovincem kličemo: Mirno kri! — Zadnjih 14 dni se je opravilo ogromno delo, da se vsaka nadaljnja gonja v kali zaduši. Krivce bo dosegla roka pravice. Vsak slučaj hujskarije naj se poslanecem ali... naravnost državnemu pravdništvu z dokazi naznani.«^{58b} V isti številki lista beremo, da so med drugimi izpustili poslanca Ivana Roškarja. V naslednji številki pa je isti list prinesel naslednjo notico o »spodnještajerskih zadevah«: »Poslanca Roškar in Pišek sta bila dne 18. septembra sprejeta v avdienci pri ministrskem predsedniku grofu Stürgkhu. Opisala sta mu razmere na Spodnjem Štajerskem, posebno v mariborskem in ptujskem okraju. Ministrski predsednik jima je dal zadovoljiv odgovor.«^{58c} Tudi slovenska liberalna poslanca iz Ljubljane in tržaške okolice — dr. Vladimir Ravnihar in dr. Otokar Rybar — sta jeseni 1914 »intervenirala pri ministru notranjih stvari Heinoldu«, ki »je z velikim zanimanjem poslušal njihju izvajanja.«^{58c}

Ti podatki naj popravijo »zgodovinsko« sliko, v kateri manjka izpuščanje največjega dela slovenskih aretirancev, prijetih v dneh pogromaštva, in v ka-

⁵⁶ ZC XXIV/1970, str. 179.

⁵⁷ J. Pleterski, n. d., str. 27.

⁵⁸ Slovenec št. 184a z dne 16. avgusta 1914.

^{58a} Slovenec št. 204 z dne 9. septembra 1914.

^{58b} Slovenski gospodar št. 39 z dne 17. septembra 1914.

^{58c} Slovenski gospodar št. 40 z dne 24. septembra 1914. Vest je prinesel tudi Učiteljski tovariš št. 37 z dne 9. oktobra 1914.

^{58c} Edinost št. 274 z dne 1. novembra 1914.

teri P. pripisuje tudi avstrijski državni oblasti nemškonalni »osnovni namen: zatreti slovensko narodno politično gibanje«. Opozoriti je treba, da se je to gibanje lepo nadaljevalo v oblikah, ki si jih je ustvarilo dotlej — ob omejitvah zaradi vojnega stanja — in da so slovenske stranke dalje izdajale svoja osrednja in pokrajinska glasila — z nekaj izjemami; tudi socialno-demokratska stranka, ki je najprej prišla ob svoje glasilo, ga je kmalu zasilno nadomestila s sindikalnim listom v Ljubljani, vrh tega pa je oblast dopustila dva poskusa obnove političnega časnika v Trstu.⁵⁹

Medtem ko se konstrukcija takšnega »osnovnega namena« vseh »ukrepov proti Slovincem« kot namena avstrijske oblasti že ob kritičnem dotiku sesuje, zahteva nekoličnega pretresa nadaljevanje te konstrukcije, obstoječe v tem, da je P. k »osnovnemu namenu: zatreti...« dodal še: »predvsem pa pretrgati vsakršno zvezo Slovencev in njihovega vprašanja z narodnim vprašanjem drugih jugoslovanskih narodov.«⁶⁰ To — nepredstavljivo! — izločevanje iz »slovenskega narodno političnega gibanja« dela njegove srčike — jugoslovanske usmeritve in naslonitve — je P-u predvsem pri srcu! Ko nekaj strani prej označuje gonjo nemškonalnega »Grazer Tagblatt«, kateremu je nedvomno šlo za »pripravo velikega obračuna« — nemškonalne! — politike s slovenskim političnim gibanjem kot takšnim«, pravi o tej politiki, da »se je dobro zavedala, da je prvi pogoj [!] za takšen obračun likvidacija teženj po združevanju jugoslovanskih narodov pri Slovincih v kakršni koli obliki.«⁶¹ Že v začetnem odstavku tega poglavja knjige je P. opozoril, da »so ukrepi avstrijskih oblasti na Slovenskem... imeli poudarjeno smer zatiranja Slovencev kot političnega naroda, prav posebno pa še razbijanja njihove povezave z drugimi jugoslovanskimi narodi.«⁶²

Le kako naj bi skušali »razbijati«, »likvidirati« in »pretrgati« to »zvezo«, »povezavo« in »težnjo po združevanju«, ki je bila zasidrana v — zavesti Slovencev, da se morajo nasloniti na Hrvate in druge jugoslovanske narode, ako se hočejo ohraniti? Pač le tako, da bi pognali takšen strah v kosti slovenskim političnim voditeljem, da bi bili pripravljene izločiti iz programov slovenskih strank jugoslovanstvo (slovanstvo)! To bi bili še kako radi dosegli nemški nacionalci, toda le-ti niso imeli oblasti. Avstrijska oblast pa nečesa takšnega ni mogla poskusiti! Sploh zavesti Slovencev, da se morajo in hočejo nasloniti na Hrvate in druge Jugoslovane, ni bilo mogoče posebej — ločeno od slovenske narodne zavesti — »razbijati«, »likvidirati« in »trgati«. Slovencev ni bilo mogoče prisiliti k misli, da bi bilo zanje bolje, ko se ne bi hoteli opirati na slovenski jug — oni sami sebe niso mogli osamiti!

Osamljenje je Slovincem — teoretično — pretilo le v primeru, če bi se nemškim nacionalistom posrečilo »prepričati Srbe in Hrvate, da bi bilo boljše prepustiti Slovence njihovi usodi, da se na ta način izognejo nemškemu sovražstvu.«⁶³ O tem je pisal »Slovenski Narod« nekaj dni pred sarajevskim atentatom in je pripomnil, da je to »v bistvu ista ideja (le mnogo opasnejša) kakor svoječasn timer nekaterih hrvatskih politikov, da se je treba izogniti italijanskemu

⁵⁹ Takoj prvi dan vojne — dne 27. julija 1914 — ustavljeni ljubljanski dnevnik »Dan« je bil radikalno srbofilsko liberalno glasilo, ne pa organ neke stranke. Isti dan je oblast ustavila izhajanje socialnodemokratskih listov »Zarje« in »Rudarja«, ter preporodovske revije »Glas juga«, naslednji dan je zatrla še dva manjša liberalna lista »Naš glas« in »Slovenski dom«, zadnjega julija pa mladinski časopis »Slovenski branik«. Vse te ustavitve je sporočil Schwarz dne 1. avgusta 1914 notranjemu ministru (št. 281/Mob. v Arhivu Slovenije, predsedstvo notranjega ministristva, fasc. poročila). Med pokrajinskimi listi je oblast ustavila izhajanje »Sočec« v Gorici v začetku leta 1915, ko jo je spet prevzel Andrej Gabršček.

⁶⁰ J. Pleterški, n. d., str. 30–31.

⁶¹ Prav tam, str. 25.

⁶² Prav tam, str. 20.

⁶³ Tako je v nekem trenutku — ob jugoslovanskem posvetu konec leta 1870 v Ljubljani — razmišljal za Srbe in Hrvate voditelj liberalne stranke v Vojvodini Svetozar Miletić (prim. mojo razčlenbo »Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870« v ZC XVI/1962, str. 81–144).

sovraštvu z žrtvovanjem primorskih Slovencev^{63a}. Dober mesec dni pred vojno je nemškonacionalni »Volkstag« (narodni zbor) v Celovcu »Slovence proglasil za narod samih veleizdajalcev« in označil »naš pravični boj za narodno pravo, naše narodno stremljenje po solidarnosti z ostalimi jugoslovanskimi brati... za gibanje, ki je naperjeno proti obstoju države«. »Slovenski Narod« je opozoril, da »Nemci [= nemški nacionalci] označujejo danes trializem kot nevarnost, toda le trializem, ki bi obsegal tudi Slovence«, medtem ko bi »trialistične načrte nekaterih jugoslovanskih politikov takoj akceptirali, da, jih naravnost podpirali, ako bi bili pri tem Slovenci izključeni.«⁶⁴

Za nemške nacionalce, ki so imeli — pred vojno in za nje — namen spodrezati korenine slovenske narodne zavednosti (zavesti) sploh, kajpak docela drži, da »so tudi v najbolj patriotičnem trializmu« pri Slovencih »videli »nedopustno, kar izdajalsko zahtevo, kajti tudi to je bila oblika [slovenskega] pridruževanja jugoslovanskemu gibanju.«⁶⁵ A tudi v tem pogledu ne gre enačiti avstrijske oblasti z nemškim nacionalstvom, kakor to dela P., ki bi menda rad oprl to ravnanje na okoliščino, da je tiskovna cenzura v začetku vojne nekaj dušila izražanje avstrijskega jugoslovanstva. Oblast ga ni v nobeni obliki prepovedala in razglasila za »nedopustno« ali celo »veleizdajalsko«, kakor bi želel prikazati P.⁶⁶ Le P-u se more zdeti čudno, da »so avstrijske oblasti vztrajale na dualističnem sistemu«, tj. pri ustavni ureditvi Avstro-Ogrske od avstro-ogrške pogodbe leta 1867 dalje; a kljub temu vztrajanju niso nikoli prepovedale izražanja teženj po ustavni preureditvi, kakršno so tudi precej široki zgornji krogi v Avstriji pričakovali od prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ko bi zavladal po smrti Franca Jožefa, tj. po odpravi dualizma.

Avstrijske oblasti so šle s kazenskimi pregoni nad — bodisi dejansko ali domnevano — protiavstrijsko jugoslovanstvo (slovanstvo) ali srbofilstvo (rusofilstvo) — ne samo, kolikor se je pojavljalo pri Slovencih, ampak tudi pri Hrvatih in Srbih (Rusinih, Čehih idr.). Izjemno pogromaško pa je planila avstro-ogrška oblast po bosenskohercegovskih Srbih.^{66a} A vsa preganjanja Jugoslovanov (Slovanov) so ne glede na stopnjo intenzivnosti prizadevala ne samo »posa-

^{63a} Tak hrvaški politik je bil dr. Ante Tresić-Pavičić, ki ga zavrača dr. Henrik Tuma l. 1907 v spisu »Jugoslovanska ideja in Slovenci«. — Brez izkazane osnove je P. v prejšnji opombi omenjeno stališče Svetozara Miletića iz l. 1870 in to stališče Tresić-Pavičića pripisal »začetnikom politike »novega kurza«, sprožene l. 1905 z reško resolucijo, tj. Franu Supilu in dr. Antu Trumbiču, češ da nista »verjela v možnost, da bi jih [tj. Slovence] bilo mogoče odtrgati od nemške države, in da sta »menila, da je za protiavstrijski sporazum z Italijo neogibno potrebno žrtvovati Trst, Slovensko Primorje in večji del Istre« (str. 35). Doslej še ni nihče tako obtožil in obsodil imenovana hrvaška politika! Zdi se, da P. nima prave predstave o politiki »novega kurza«, v kateri krivo vidi neko odpisovanje Slovencev in Istre. Pri njej je šlo v bistvu za strateški ali taktični poskus izkoristiti madžarsko-dunajski spor predvsem za to, da bi prišla v Hrvaški-Slavoniji za madžaroni na oblast nova koalicija hrvaških in srbskih strank, in pa da bi postalo aktualno vprašanje priključitve Dalmacije k Hrvaški-Slavoniji (za kar je bilo priporočljivo sporazumeti se tudi z italijansko »stranico v Dalmaciji). Ta politika se je realistično gibala povsem v okviru avstroogrškega dualizma, ki naj bi se zaenkrat le »popravilo« s prehodom Dalmacije pod ogrsko krono, in se zato ni »ozirala še na Slovence in Istro. Ni pa šlo za prav nobeno odpisovanje niti Slovencev niti Istre v — nikjer ne izpričanem — »protiavstrijskem« sporazumu z Italijani, kakršnega zatrjuje P., ne da bi mogel navesti kakšno oporišče.

⁶⁴ »Slovenski Narod« št. 140 z dne 23. junija 1914.

⁶⁵ J. Pleferski, n. d., str. 31.

⁶⁶ V tem pogledu je ilustrativen primer Frana Srebrniča, nadsučitelja v Zabukovju pri Brezicah, ki ga je nekdo pri vojakih v Pulju ovadil, češ »da je hujskal... proti državi« z nekimi jugoslovanskimi izjavami; zaradi ovadbe mu je »skoro dve leti pretila »težka obsojba«, a vojaško sodišče ga je dne 4. decembra 1916 »opostilo vsake krivde«, češ da je sicer »res govoril o jugoslovanskem vprašanju, toda s... trialističnega stališča«, ki »ni državi niti nevarno niti sovražno« (Učiteljski tovariš št. 1 z dne 12. januarja 1917).

^{66a} Težko umljivo tezo P-a-o tem, da »progono stanovništva u slovenačkim zemljama... niso imali karakter običnih mera protiv neprijatelja države i državnog sistema ili protivnika rata, već su za osnovni cilj imali uništenje Slovenaca« itd., je D. Janković (Srbija) i jugoslovensko pitanje 1914—1915. godine) nekritično s pohvalo sprejel, a ko je potem iskal njeno vsebino, se mu je pod rokami spreminjala do — kvantitativnega izenačevanja preganjanj Srbov v Avstro-Ogrski z neprimerno manjšim preganjanjem Slovencev (prim. str. 415, 515—516, 532 in 549)! O tem pišem med drugim v razpravljanju o »Slovenskih zadevah v knjigi D. Jankovića...«, ki izide v Jugoslovanskem istorijskem časopisu.

meznike«, ampak tudi »narode«, katerim so preganjani pripadali in ki so v nekih svojih delih gojili z avstroogrsko vojno politiko neskladne »veleizdajalske« težnje.

II.

V temeljnem spisu pod I. sem pretresel slovenske aretacije v začetku prve svetovne vojne tako, da bo odslej njihova podoba morala biti usklajena z dejstvi, čeprav si seveda nisem zadal naloge, da bi takšno podobo v celoti monografsko izrisal. V tem »priključku« ne prispevam nič več k takšnemu izrisanju, marveč obravnavam nekaj raznovrstnih spodrsrljajev pri ne dovolj informiranih ali tudi ne zadosti odgovornih piscih o položaju Slovencev pred prvo svetovno vojno in med njo. »Problem« slovenskih aretacij v začetku vojne vendarle še ostane okvir razpravljanju pri vsej njegovi »omnibusni« naravi.

Najprej pride na vrsto prav hudo neustrezno pisanje v že na začetku omejnjeni spremni besedi k novi izdaji Kraigherjevega romana »Kontrolor Škrobar«. Pisec te »besede« — literarni zgodovinar Franc Zadavec — si krivo zamišlja, da je bil položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno in za nje enak tistemu pod nacistično okupacijo v letih 1941—1945, in meče avstrijsko oblast pred letom 1918 z vsemi takratnimi Nemci vred v en — nemškonalionalni koš. Pustimo ob strani njegove domišljajske povezave med okupacijo Bosne in Hercegovine v letu 1878 in aneksijo teh dežel leta 1908 z zatrdjevanim slabšanjem slovenskega položaja, in začetno šele z Zadavčevim stavkom: »Ker so se slovanski narodi v Avstro-Ogrski naglo oblikovali« — kar je takratni državni sklop omogočal! — »se je Nemcem začelo muditi«, da bi dosegli »Jadransko morje, preden bi tudi Slovenci terjali državno odcepitev« — komu naj bi se bili v tej »terjavi« pridružili, tega pisec ne pove. Nadalje si Zadavec zamišlja zadevo takole: da jih ne bi Slovenci »prehiteli«, so »Nemci« dotedanjo »asimilativno politiko, ki so jo do njih [Slovencev] začeli izvajati leta 1848«, ocenili za nezadostno in — mogoče je samo strmeti ob branju tega izmišljanja! — »so jo v začetku XX. stoletja zamenjali z genocidno politiko dunajskega krščansko-socialnega župana Luegerja«; na le-tega prevale pisec poglavito krivdo, češ da »je vplival na nadvojvodo Franca Ferdinanda (kasneje še na Hitlerja, ki ga ima v knjigi »Mein Kampf« za največjega nemškega župana) z idejo, da je asimilacija [Slovencev] prepočasna uničevalna metoda, zaradi česar jo je treba zavreči, ozemlje med Alpami in Jadranskim morjem pa »očistiti« z genocidnimi sredstvi!«⁶⁷ Ta načrt so — po tem piscu — »Nemci« začeli izvajati — ne šele leta 1941, ampak že štiri desetletja prej, pospešili pa so ga »z aretacijami in sojenji v letu 1914.«⁶⁸

Kdorkoli — najsi je politični, kulturni ali literarni zgodovinar — se loti takole »osvetljevati« našo preteklost, se bi moral sklicati na neka proučevanja bodisi svoja ali drugih. Pri našem piscu pa ni nobenega sledu o »viru«, iz katerega je zajemal, in temu ustrezno tudi prav nič od tega, kar piše, ne drži. A preden to pokažem na primeru dr. Karla Luegerja z dokumentacijo, kako je na tega moža gledala slovenska javnost za njegovega življenja in ob njegovi smrti, naj osvetlim — prav tako s slovensko dokumentacijo — primer avstrijskega pisatelja, nad katerim se je literarni zgodovinar Zadavec hudo pregrešil, ko je prijel njegovo književno delo krivično zgolj kot njegov narodno-politični nasprotnik — na politično-strankarski, ne na književni ravni! K temu pisatelju pristopam po ovinku prek omembe enega izmed vodilnih avstrijsko-nemških književnikov v Cankarjevem času — Hermanna Bahra, ki je nekajkrat zastavil besedo med svojimi rojaki za narodnostno strpnost ali tudi več ko strpnost do nenemških narodov v državnem sklopu. Navedem naj, kako je Bahr nekaj let pred prvo svetovno vojno lasal sudetske nemške šoviniste zaradi njihovega besnega nasprotovanja vsemu češkemu in je provokativno trdil — čeprav je vedel, da še zdaleč ni bilo tako! — da v nasprotju s sudetskimi Nemci

⁶⁷ F. Zadavec n. n. m. (gl. opombo 2), str. 487.

⁶⁸ Prav tam, str. 488.

alpski Nemci (tj. Avstrijci v dandanašnjem pomenu) že spoznavajo, da je Avstrija — po večini prebivalstva, ki bo tudi ostala večina — »slovanska država«, ki pa ne bi morala »zapustiti nemške poti« (tj. stopiti na rusko pot), če bi — zlasti sudetski — Nemci ne ravnali s Slovani tako, kakor so, ampak bi se potrudili govoriti s Čehi po češko (in prav tako z drugimi nenemškimi narodi v njihovih jezikih)!⁶⁹

Bahrovemu zahtevku do sudetskih Nemcev podobno misel je predložil alpskim Nemcem pisatelj Peter Rosegger, ki je bil doma z Zgornjega Stajerskega, glede njihovega (ne)znanja slovenščine. Leta 1910 je v potopisnem eseju o »sprehodu« po zahodnem delu Slovenske Stajerske — ob železnici Celje—Dravograd — »Im Wendenlande« — ob omeibi, da se je »s slovenskim gostilničarjem mogel razgovarjati samo nemško«, medtem ko je le-ta »govoril slovensko in nemško«, zapisal: Pri tem sem si mislil: Mi Nemci na vzhodu [= avstrijski Nemci] bi pravzaprav ne smeli biti zadovoljni, če bi se nekoč glasilo, da je Slovenec bolj izobražen od nas, ker običajno govori dva deželna jezika, mi pa le enega. Morda bi nam znanje slovanskega jezika nekoč bolj koristilo kot npr. francoščine, ki nam je noben Napoleon ne bo več vsiljeval.

S tem avstrijsko-nemškim pisateljem se nam je tu treba toliko ukvarjati — ne samo z njegovim potopisnim esejem »Im Wendenlande«, ampak tudi z njegovim žal prezrtim književnim delom in z vrsto njegovih publicističnih izvajanj — da se zaradi preglednosti priporoča poseben vmesni ekskurz:

Peter Rosegger in Slovenci

Tega štajerskega »soseda« si je leta 1973 izposodil Zadavec tako, da ga je uvrstil na čelo treh »nemškoavstrijskih pisateljev«, ki jim pripisuje, da so bili — kot pisatelji — »v službi ideologije, »Dranga nach Osten«, in ga obdolžil, da je gojil »patološko nemštvo«, prav na temelju omenjenega potopisnega eseja, češ da je v njem izpovedal, kako »da mu je tuj jezik zmerom zbuja grozo in... je tudi običaje drugih narodov doživljal z grozo«, da je »občutil nekaj sovražnega do nas [= Nemcev], če je Madžar ali Italijan ali Slovenec govoril [svoj] jezik«, in da je vsakogar, »kdor ni govoril nemško... doživljal kot sovražnika«!⁷⁰

Gotovo ne bi bilo mogoče reševati kogarkoli od obtožbe, da goji »patološko nemštvo«, če bi izpovedoval takšna stališča ali če bi bil npr. zapisal bolno nacionalistično, kakor je to storil očitno pregnani slovenski nacionalist, da, se mu — v odporu do vsega tujega — »zagnusi še sonce, ki tako krivično [!] nepristransko razsipa svoje zlato« tudi v tuja mesta in kraje!⁷¹

Toda Peter Rosegger je takšna, nemškemu nacionalizmu lastna stališča v prav tem potopisnem eseju — a tudi sicer — zavračal, ne pa izpovedoval, čeprav so iz njegovega nemškonacionalnega okolja pronicala tudi vanj! Naj najprej to izkažem, potem pa skušam pojasniti, kako se je mogel pri Zadavcu pojaviti takšen nesporazum.

Vse, kar je Rosegger v tem eseju zapisal, je mogoče prav razumeti le v okviru, ki ga je začrtal v treh uvodnih odstavkih, polnih negotovanja in vsebujočih odpoved nacionalizmu: »Pesniki ne znajo (können) politično misliti. Ne znajo in ne znajo. — Pa tudi ne smejo — to ni za nikamor, če preveč poslušajo politike, če se včasih nekoliko okopljejo v valovju dnevne politike in če se tako zaskrbljivo utesnjujejo in zapirajo v svoj narod, kakor da bi bilo vse, kar je zunaj njega, najhujše zlo.« Tudi sam zaradi takšnega samoutesnjevanja »ni bil že več let prestopil nemških mej« in se je v njem — čeprav ni bil ravno »prepričan, da je pri nas in v nas Nemcih vse dobro« — »ustvarila neka predstava, kakor da bi bil v naravnem in kulturnem oziru razloček zelo v neprid tujim narodom«. Sledi opis nemške šovinistične miselnosti, ki se ji Rosegger izmika, ko se iz njegovega okolja zliva tudi vanj in ga hoče osvojiti ne le kot

⁶⁹ H. Bahr, *Austriaca* (1914), cit. pri H. Münch, *Böhmische Tragödie* (1949), str. 545.

⁷⁰ F. Zadavec n. n. m., str. 489.

⁷¹ L. U., *Pismo, Slovenec št. 261* z dne 14. novembra 1917.

strankarja, ampak tudi kot pisatelja: »Že tuj jezik zbuja vselej v meni rahel srh, potem tuji običaji in končno celo tuja kri, ki si jo zamišljamo kot strogo ločnico kljub že stoletja trajajočemu mešanju narodov pri nas. Čutil sem nekaj sovražnega zoper nas, če je Madžar ali Italijan ali Slovenec govoril po svoje (seine Volkssprache). Mnogokrat sem se pač že okopal v valovju dnevne politike.« To — nemškonacionalno — »valovje« ga je že nepreklicno odplavilo v svoj pristan kot strankarja in je naravnavalo njegove življenjske korake: »Odkar se bere in čuje, da naši Spodnještajerci, Slovenci tam doli, tako zelo agitirajo za svojo narodnost, prav nič več nisem maral iti doli k njim.« V njem je odzvanjal nemškonacionalni refren: »Bodisi nimajo nobene kulture — tedaj so divjaki (ein wildes Volk) in nimajo glasu v politiki — ali pa jo imajo — a potem jo imajo od Nemcev in morajo zato biti prav skromni.« Da, saj »imajo vse pridobitve moderne tehnike«, čeprav »se nič ne čuje o njihovih iznajdbah«, in četudi »se ne sliši nič o slovenskih pisateljih, vendarle imajo nekakšno literaturo«, spričo česar — nemškega nacionalca — »obhaja neka tesnoba in se sprašuje, kako je to sploh mogoče! Boljši opis nemškonacionalne miselnosti si je komaj mogoče zamisliti, a ne samo iz okvira, ampak tudi iz vrste rahlo ironičnih obratov v njem je razvidno, da se je kot pisatelj skuša otresti. Poleg pisateljskih izpovedi so v eseju tudi »dnevnopolitične«, kakor npr.: »Pri-povedujejo, da slovenski časniki, advokati, notarji in duhovniki marljivo hujskajo in nas Nemce prikazujejo kot sebičen, zdražbarski, hudoben in pokvarjen narod, s katerim ni mogoče več bratovsko živeti, kaj šele se mu politično podrežati.« Na tem mestu je Roseggerja ošinila misel na — narodno samoodločbo: »Hotenje se politično podrediti ali ne, je stvar zase, v tem pogledu stori vsak narod, kar premore, in v politiki velja vse za dovoljeno.« Dnevnopolitične narave je tudi — političnozgodovinsko prav zanimivi — liberalni izpad zoper katoliško duhovščino, posebno slovensko, ki je mestoma kakor povzet iz slovenskega liberalnega tiska: »Katoliški duhovnik ne more biti nacionalen voditelj. Če slovenski duhovnik sedaj drži s Slovenci, ne dela tega zaradi narodnosti, marveč zaradi tega, ker misli, da je slovanski narod bolj poraben za katoliško cerkev kakor nemški, ki hoče biti predvsem duhovno prost in politično samostojen. Kadar bodo tudi Slovani [= Slovenci] resno za tem težili, potem se bodo duhovniški zelotje od njih odvrnili, kakor so se v narodnem oziru obrnili proč od Nemcev. Cerkev hoče, da so ljudje katoliki, in ji je vseeno, kaj so poleg tega še, Nemci, Romani ali Slovani. Zato si nam Nemcem ni treba prav nič beliti glave, ako vidimo, da slovenski duhovnik drži s svojim narodom; on drži le s cerkvijo in ima s svojega stališča prav.«⁷²

Kar je Rosegger odnesel popotnih vtisov s »sprehoda« po Slovenski Štajerski, so vsi priznavalni za Slovence, a nimajo političnozgodovinskega pomena in jih zato lahko pustim ob strani. Zadnji odstavek eseja — o nalogi šole bodisi nemške ali slovenske — navedem pozneje ob hvali, s katero je nekaj pozneje pisec uvodnika »Zlorabljeno ime« v ljubljanskem — nacionalističnem — »Dnevu« obsul Roseggerjevo sprejemljivo stališče. Iz tega že razvidimo, da je slovenska javnost naklanjala Roseggerju tudi priznanja, ki jih Zadravčeva uvrstitev tega pisatelja izključuje!

Največje priznanje je naklonil prav omenjenemu njegovemu potopisnemu eseju narodnjaškoliberalni »Slovenski Narod«, ki ga je objavil v celotnem prevodu pod naslovom »Peter Rosegger o Slovencih« z naslednjim pripisom: »Ako abstrahiramo od nekaterih nebitvenosti, moramo priznati, da je Roseggerjeva sodba o slovenskem narodu vsesok simpatična, v nekaterih ozirih celo naravnost laskava. Zato se moramo naravnost čuditi, da je Roseggerjevo črtico v tej obliki, kakor je sprejelo društvo »Südmark« ter jo priobčilo v svojem kalendarju, saj je očito, da zveni marsikateri odstavek v Roseggerjevih izvajanjih kot očitiranje na naslov tistih, ki se zbirajo okrog »Südmarke«.⁷³ Pisec je imel

⁷² P. Rosegger, Im Wendenlande, Ein Spaziergang von —, Südmark-Kalender auf das Jahr 1911, str. 81—84.

⁷³ Slovenski Narod, jutranja izdaja, št. 410, 412 in 414 z dne 22, 25. in 24. novembra 1910 (prevod je mestoma precej površen, pisateljeve misli pa se trudi prevzemati kar se da ustrezno).

pred očmi Roseggerja kot pisatelja in pisca tega potopisnega eseja, ne pa kot pripadnika nemškonacionalnega tabora, iz katerega se Rosegger ni nikoli izločil! Protislovja med tema dvema platema njegove osebnosti se avtor pripisa ni dotaknil.

S takšno predstavitev pisatelja in s takšnim tolmačenjem njegovega potopisnega eseja pa se ni strinjal dr. Janko Lokar, ki je na dandanes bolj dostopnem mestu — v reviji »Ljubljanski zvon« — v spisu »Naš narodni boj v nemškem slovstvu« postavil v ospredje Roseggerja-strankarja — nemškega nacionalca in podpisnika oklica za zbirko dvomilijonskega sklada za »Schulverein«, s katerim je nedvomno »stopil v krog nemških šovinistov« in »pri dvomilijonski zbirki gotovo mislil v prvi vrsti na nas« Slovence, katerih »se je v svojem letu (das Rosegger-Jahr!), tj. v letu nabiranja sklada, spomnil tudi s kratkim člankom »Im Wendenlande«. Tu je Lokar v opombi pod črto zagrešil naravnostno dezinformacijo z opozorilom, da ga je pisal brez vsakršnega [!] v jutranji izdaji »Slovenskega Naroda« 1910, št. 410 sl.«; če bi bil prav zapisal, da je tam najti celotni esej v prevodu, bi bralec — npr. Zadravec — vedel, da si ga gre lahko v knjižnico prebrati in presoditi, ali povzetek ustreza! A Lokarjeve uvodne besede in vzletek pričajo, da ga je pisal brez vsakršnega razumevanja Roseggerjeve vodilne misli: »Kakor bi se rogal samemu sebi, začena spis z besedami: »Pesniki ne morejo [!] politično misliti...« Temu navduku je sledil že znani nam pisateljév opis nemškonacionalne miselnosti, kakor da bi predstavljal Roseggerjevo samoizpoved, ne pa pričevanje o njegovem otepanju z nacionalstvom!⁷⁴ Zadravec, ki eseja ni šel brat, je postal Lokarjeva žrtev — je po njegovem zgledu svoje obzorje omejil na Roseggerja kot politično strankarsko osebnost in vzel njegov opis nemškonacionalne miselnosti v eseju za njeno priporočanje, kar ga je upravičilo do graje, da pisatelj »ni delal časti niti sebi niti nemški kulturi!«⁷⁵

Toda Lokar je tedaj samo začasno odmislił Roseggerjevo pisateljsko delo — naj tu omenim, da so bili v sobici Ivana Cankarja na Rožniku v knjižnih policah »spodaj Roseggerjevi zbrani spisi in več letnikov njegovega lista »Heimgarten«⁷⁶ — saj mu je kmalu nato posvetil kot pisatelju izčrpno študijo v »Slovanu« leta 1914 v prvem delu spisa »Lanska tekmeča za Nobelovo književno nagrado«. V ta Lokarjev spis o Roseggerju, ki je bil predvsem pisatelj in v čigar književnih delih ni niti Lokar niti kdo drug zasledil nobenega šovinizma, pa Zadravec ni šel po informacije, ki bi ga utegnile še pravočasno za- brzdati, da ne bi zagrešil tako nekulturnega pisanja o Roseggerju! Upajmo, da bo to tudi še popravil!

A Rosegger se ni omejil le na to, da v svoja književna dela ni pustil vstopati šovinističnih čustev in misli, ampak se je teh tudi v svoji publicistiki otresal. Naj tu navedem nekaj odmevov njegovega protišovinističnega publicističnega otresanja v slovenskem tisku! Ze ob njegovi šestdesetletnici, leta 1903, je »Slovenski Narod« sporočil, da je Rosegger »pisal nekemu delavskemu [tj. socialnodemokratskemu] listu: »Nacionalizem je veliko zlo, a ker obstaja, je treba z njim računati. Proklet bodi narod, ki zatira, in gorje narodu, ki se ne brani!«⁷⁷ Ta izrek »gornještajerskega pisatelja« je z vsem priznanjem prinesel štiri leta pozneje celovški »Mir« v nemščini,⁷⁸ iz katere sem ga prevedel na novo, ker je prevod v »Narodu« kaj slab. Poltretje leto za to objavo je »Mir« ponatisnil novo Roseggerjevo obsodbo šovinizma, ki pa je ni imel za iskreno: »Ali naj mar narodni boj vedno traja? Kajti razmejiti ne moremo danes narodov več tako, da bi napravili mir. Ali mora biti zato večin boj? Ali ni to nespametno? Toda so ljudje, ki hočejo le boj in naj velja, kar hoče, češ da boj krepi človeka in plemeniti. Dobro; potem seveda morajo biti veseli, da se dvigajo zoper nje vedno hujši sovražniki, in naj se živo borijo z njimi, toda brez sovraštva, brez osvetoželja, marveč s spoštovanjem, da, celo z ljubez-

⁷⁴ Ljubljanski Zvon 1911, str. 467–468.

⁷⁵ F. Zadravec n. n. m., str. 490.

⁷⁶ Iz. Cankar, Obiski VII. Ivan Cankar, Dom in svet 1911, str. 316.

⁷⁷ Slovenski Narod št. 177 z dne 3. avgusta 1903.

⁷⁸ Mir št. 24 z dne 1. maja (krivo: junija!) 1907.

nijo nasproti nasprotniku, saj je ta tudi samo tak in dela samo to, po čemer oni sami hrepene, brez česar sami ne morejo biti. Toda ne, v resnici moram reči: Zvestoba za lastni narod ne sme biti taka. Kakšen nacionalizem je to, ki lastnemu narodu vedno budi sovražnike med drugimi narodi? V priključeni pripombi je uredništvo »Mira« opozorilo na protislovje, da »ta mož, ki tako obsoja ostudno ošabnost in surovost svojih rojakov... zdaj nabira dva milijona kron [za to], da se ustanove nove nemške šole po Slovenskem, v njih namestijo zagrizeni nemški učitelji, ki naj lovijo slovensko deco z grda in z novci in jo kradejo slovenskemu rodu ter sejejo sovraštvo zoper Slovence!« Nato je pisec še vzkliknil: »In tega Boseggerja list ‚Heimgarten‘ čita še toliko slovenskih družin!«, na koncu pa je protislovje v Roseggerju »razrešil« kot hinavščino: »Ali ne vidite, kaj čuti Rosegger v srcu [= nemškonacionalno] in kaj učijo njegova usta [protišovinizem]?!«⁷⁹

Pol leta zatem je drugi slovenski koroški list poleg »Mira« — poskusni liberalni »Korošec« — prinesel v nemščini celotno pismo »znanega nemškega pesnika« Roseggerja skupščini »Schulvereina«, ki se je iz zdravstvenih razlogov ni mogel udeležiti. Urednik »Korošca« je pripisal le stavek: »To pismo je najhujša obsodba delovanja šulferajna.« V njem se je Rosegger zahvalil vsem, ki so prispevali v »naš veliki nacionalni obrambni sklad«, in izrekel željo, da bi »nebo blagoslovilo« porabo zbranega denarja. Vzkliknil je: »Saj nočemo zidati na naših jezikovnih mejah vojnih utrdb«, šola pa »je grad miru«, v katerem naj »prava... omika... uči, da je jezik prednikov in gruda vsakega naroda neodsvojljiva last, ki se je ne sme zločinsko lotiti noben sosedni narod!« S to mislijo — pravi Rosegger — se je vse zadeve lotil in jo želi z njo tudi končati. Nato nadaljuje: »Če naši sosedni narodi prav tako ustanavljajo šole v tem smislu, potem bodo bližnja pokolenja... ustavila nesrečno narodnostno razprtijo in našla pota, da bodo tudi v jezikovno mešanih deželah živeli drug poleg drugega v miru in se med seboj pospeševali. Spravljiva omika je tudi najboljša zaščita nemškega naroda. Dandanes je to kajpak utopija, kakor je bil pred letom dni tudi obrambni sklad utopija. A postala bo resničnost.«^{79a}

Gotovo je bilo takrat, ko je nemškonacionalno okolje dvignilo pisatelja ob zbiranju dvomilijonskega »Roseggerjevega sklada« prav na svoje čelo, težko verjeti, da misli mož resno, »ko je izjavil, da s svojo zbirko ni mislil na pomenčevanje drugih narodnosti, ampak predvsem na nemške šole — in teh Nemci doma dovolj potrebujejo«. A spričo te in še drugih podobnih izjav ga je vendarle imel pisec uvodnika »Zlorabljeno ime« v »Dnevu« za nespošobnega, da bi ne bil iskren. Verjel je, da »je bil visoko nad tem, da bi smatral potujčevanje za kulturno delo«, in zamišljal si je, da so le »renegati... zlorabili ime... pisatelja«, s čimer »so zamračili njegovo čisto ime«. Nadaljeval pa je takole: »Vsakdo spoštuje Roseggerjevo umetnost, njegovo ljubezen do zelene Stajerske, do prirode in mladine, nihče na svetu pa ne bo spoštoval hujskanja na drugo narodnost. Rosegger sam dobro ve, da narod ne zmaguje s kupljenimi ljudmi, ampak s tem, da svoje ljudi prav in dobro vzgoji. Vse Roseggerjevo delo spominja, da mu je na srcu predvsem prava vzgoja domače mladine.« Tu bi bil pisec lahko navedel zadnji odstavek iz potopisnega eseja »Im Wendenland«: »Docela naravno je, da je človek zvest svojemu narodu in da predvsem ljubi jezik in običaje svojega naroda, in ni mož (ein ganzer Mann), kdor tega ne more. Toda dandanes se v nacionalizmu pogosto pretirava in včasih z malopridnimi (verwerflichen) sredstvi. Najbolj naravno in upravičeno sredstvo za zaščito narodnosti je po mojem šola, če le ta ne vzgaja samo duha, ampak oblikuje tudi srce in značaj. Šola uničuje šovinistične predsodke in odpira globlje poglede tako v lastno narodnost kakor tudi v občošt človeštva. Če je šola to, kar ji pripisujemo, nam daje spravljivo, pravno človečansko kulturo. In to mora biti naš smoter.«⁸⁰ Tu ni šlo samo za nemško šolo, ampak prav tako za slovensko in vsakršno drugo, toda dr. J. Lokar je

⁷⁹ Mir št. 54 z dne 18. decembra 1909.

^{79a} Korošec št. 12 z dne 11. junija 1970.

⁸⁰ P. Rosegger n. n. m., str. 83—84.

na koncu svojega povzetka brezvezno zapisal: »Za to [spravljivo, pravno človečansko] kulturo se je skrila enako mnogim rojakom Rosegger, da bi opravičil svoj oklic« za zbiranje Roseggerjevega sklada!⁸¹ Pisec uvodnika v »Dnevu« pa se je sklical na Roseggerjeve pritožbe v zadnjem zvezku »Heimgartna« nad ljudmi, ki »hočejo zlorabiti njegovo ime« in se obračajo nanj z vsemi mogočimi predlogi, bodisi nesmiselnimi ali takšnimi, da naj bi jim pisatelj pomagal pri reklamah; in — končuje — »tako so ga zlorabili tudi pri napadu na slovensko zemljo« — sam Rosegger to pravi, da, v svoji tožbi nekako protestira proti temu« (iz navedka pa to izrecno ne izhaja).⁸² Skoraj leto dni pozneje je isti list v notici »Roseggerjeva zaušnica nemškimi nacionalcem« poročal, da je pisatelj na vprašanje, »ima li kakšne posebne želje glede na nabrani Roseggerjev sklad« z ozirom na njegovo uporabo, odvrnil: »Edina moja želja v tem oziru je, da pride nabrani denar v korist Nemcem na jugu. Želim, da se ta denar uporabi v ta namen, da ostanejo Nemci — Nemci, ne pa da postanejo Slovenci Nemci. Le če bom imel prepričanje, da se s podeljenimi podporami tega sklada dá Nemcem ono, kar potrebujejo, in ne nasprotno, bom kdaj lahko in z mirom legel k zadnjemu snu.« Pisec v »Dnevu« ni niti pomislil na možnost, da bi bil Rosegger zganjal hinavščino, in je v bistvu pripomnil le, da »naši Nemci«, tj. nemški nacionalci v slovenskih krajih in v sosesčini, teh njegovih besed ne bodo slišali.⁸³

Le-ti kajpak Roseggerjevih besed niso »slišali«, jim ni niti na misel prišlo, da bi kaj popustili od svojega protislovenskega šovinizma; bili so nesposobni, da bi razumeli svojega pisatelja protišovinistične popadke ali mušice, zaradi katerih pa se — kaj pametno — niso z njim prepirali, da ne bi tako dragoce-nega kulturnega zaveznika odrinili od sebe tja na levo bliže k socialni demokraciji, ki je načeloma priznavala narodnostno enakovrednost in enakopravnost.⁸⁴ Prihajalo je le do pritajenih napetosti med njimi in pisateljem. Njihovo sled najdemo v »Slovenskem Narodu«, ki je v začetku leta 1910 prinesel notico, da Rosegger baje tudi zaradi nasprotovanja »celo nemškonacionalnih poslancev« ni postal član gosposke zbornice; le-ti da so mu zamerili, ker je v »Heimgartnu« — »naglašal, da imajo kakor Nemci tudi drugi narodi pravico do svobodnega razvoja in enakopravnosti.«⁸⁵ Dobra tri leta zatem je sporočil »Slovenec«, da je pisatelj »zapravil milost vsenemcev, ker odločno obsoja divjanje patentiranih Tevtonov« proti katoliškemu nemškemu dijaštvu... v Gradcu; zaradi tega so »mu očitali nedoslednost in neznačajnost, čeprav je pripomogel nemški šolski družbi do milijonov« (s tem, da je dal svoje ime za veliko zbirko).⁸⁶ Iz pritačnjene stavka: »Pravijo, da si pripravlja pot v gosposko zbornico«, bi sklepali, da je premajhen odmik od »vsenemštva« preprečeval Roseggerju, da bi dobil odlikovanje s članstvom v gosposki zbornici. Končno je tudi ostal zunaj le-te.⁸⁷

Ko je sredi poletja 1913 Rosegger obhajal 70-letnico rojstva, mu je »Slovenski Narod« posvetil uvodnik. K slavljenju pisatelja je pisec pripomnil: »Prav je to, vsak narod naj časti svoje zaslužne može. Čast mu tudi naša kot literatu in človekoljub!« Nato pa je nadaljeval: »Da se pa tudi mi spominjamo slav-

⁸¹ J. Lokar, Naš narodni boj v nemškem slovstvu, Ljubljanski Zvon 1911, str. 468.

⁸² Dan št. 61 z dne 2. marca 1912.

⁸³ Dan št. 389 z dne 25. januarja 1913.

⁸⁴ Do nedavnega sem mislil, da se mora to načelno stališče avstrijske socialne demokracije

»vsiliti« vsakomur v glavo, ko se seznanja tudi z včlanjevanjem v socialno demokracijo slovenskih kulturnih delavcev, kakor Etbina Kristana, Ivana Cankarja in kroga sodelavcev »Naših zapiskov«. A drugače me je poučilo nekaj hujših zamahov proti »avstro-marksizmu« v zadnjem času. V prejšnjem zvezku ZC sem mimogrede (str. 112) zavrnil takšen zamah Franca Zadravca in njegovega recenzenta Igorja Gedriha, pri čemer pa sem menda krivo pripisal le-temu, da »je iz svojega pilepil Cankarju — bogve od koga mu sugerirano — »sovrništvo« do »teorije avstromarksistov«; bržčas je Gedrih tudi to našel pri — Zadravcu, ki v skrajšani izdaji »Zgodovine slovenskega slovstva« (1973) na str. 372 enako stopnjuje to izmišljeno Cankarjevo sovrništvo!

⁸⁵ Slovenski Narod št. 1 z dne 3. januarja 1910.

⁸⁶ Slovenec št. 127 z dne 6. junija 1913.

⁸⁷ V novejši avstrijski literaturi se pojavlja kriva trditev, češ da je Rosegger postal član gosposke zbornice (prim. leksikon »Die Weltliteratur«, III, Dunaj 1954, str. 1481 in Adalbert Schmidt »Dichtung und Dichter Österreichs im 19. und 20. Jahrhundert« I, Salzburg 1964, str. 154); o tem pa ni sledu niti v protokolih zbornice niti v sočasnih šematiznih pred Roseggerjevo smrtjo leta 1918 in po njej.

ljenca ... ni vzrok njegova pisateljska vrednost, katero priznavamo, nego okolnost, da nemškega slavljenja ... ni pripisovati toliko njegovi vrednosti kot pisatelja, nego da velja največ Roseggerju kot politiku in da le-tega politično delo zadeva kaj bridko naš slovenski narod.« Gre za njegovo pobudo za dvomilijonsko zbirko za šulferajn, ki »se uporabi v velikem delu za pomemčevanje tudi slovenskih otrok«, čeprav »Rosegger sicer ni imel namena, naj velja zbirka denarja ravno v germanizatorične svrhe«, kakor »je izjavil« in »poudarjal tudi še pozneje«. A »oblastni Nemci in renegatje« se kajpak ne ozirajo na pisateljeve »izražene namene«. Pisec je obžaloval pisatelja, »da zajema svoje napačne pojme ... iz nemških časopisov, ki vsak poskus Slovencev rešiti svojo narodnost slikajo kakor neopravičen napad na nemštvo«, in je menil: »Ko bi Rosegger opazoval boj na licu mesta in poznal nekoliko preteklost Slovencev ... kdo ve, ali bi mu ne bilo kot znanemu človekoljubu žal njegovega uspeha.« A tolikšno slavljenje pisatelja je pripisati »ravno spoznanju Nemcev ... kako jih je podprl v njihovem germanizatoričnem delovanju«, medtem ko »v nas Slovencih vzbuja njegovo ime in njegovo slavje nemile občutke, saj moramo misliti na to, koliko »nam je škodoval s svojo ... zbirko«. Uvodnik se je končal s pozivom: »Delajmo zato s podvojeno silo za našo šolsko družbo!«⁸⁸

Vneto priznavalno je pisal pri nas o Roseggerju-pisatelju takrat anonimno v socialnodemokratski »Zarji« dr. Karl Slanc: »Njegovi spisi dihajo življenje ljudske duše, iz mase ljudstva je prišel in brez obotavljanja je ... pripovedoval, kako tam gori v štajerskem hribovju kmet in kmetski delavec mislita, kako čustvujeta ... Znal je praviti o ljubezni, ki je v revnih bajtah, in ... zasledovati veliki princip življenja — vzajemnost v življenju ljudi ... mil prijatelj ljudstva. Rosegger je pisatelj, ki bo našel med vsemi narodi bralce. Tako kakor njegovi kmetje čustvujejo, mislijo tudi kmetje med drugimi narodi.« Nato pa je pisec vzkliknil: »Da bi le ne bil iztaknil in nasvetoval, da naj Nemci darujejo milijone za nemške šole v slovenskih krajih! To zatemnjuje njegovo sicer tako svitlo osebo.« Omenil je »Rosegger Volksschule« na Lazah nad Uršnim selom na kočevarski meji in še pripomnil: »Kdor je bral kaj Roseggerjevih pripovedk, ta mora, pa naj je pošten Nемеc ali Slovenec, obžalovati, da je temu pesniku od božje milosti prišla ta, ljudskega pesnika in oznanjevalca ljudske vzajemnosti nevredna misel ... To naj store, ako je že sovraštvo toliko vredno, političarji — Politisch Lied, ein garstig Lied [Goethe: Politična pesem — grda pesem], ne pa genij ljudske mase, Peter Rosegger.«⁸⁹ Ta končna Slančeva misel se spaja z začetno Roseggerjevo v eseju »Im Wendenlande«!

Poltretji mesec po Roseggerjevi 70-letnici se je ozrl »Slovenski Narod« v notici »Teorija in praksa« na njegovo pisanje v »Heimgartnu« za »narodnostni sporazum«. Rosegger je menil, da »se je v Avstriji že začelo ljudsko gibanje« za takšen sporazum in je najprej ošvrknil njegove nasprotnike takole: »Kako? Narodnostni sporazum? Ha, ha! Okoli in okoli se glasno zasmeye skepticizem. Ta se smeje vedno porogljivo, kadarkoli naj bi se izvršilo kako veliko delo, in vendar se bo izvršilo ... Mogoče, da so elementi, ki potrebujejo zdaj divjajoče sovraštvo med narodi v svoje svrhe. Toda zdravo življenje kliče po miru, začena vedno bolj zaupljivo verjeti, da je mir mogoč. Hrepenenje poraja vero, vera pa je mati čina. Če želimo in verujemo v dobrohočno zbujanje naših narodov, tedaj se bo to zgodilo. Ne mislim tu na 'politični' sporazum, ta pride pozneje na vrsto. Najprej morajo ljudje imeti prijazno naziranje drug napram drugemu. To je mogoče, čeprav politično še nismo edini ... [čeprav se vsakdo] trdno in zvesto drži svoje narodnosti ... V redu je, če imajo tudi naši avstrijski sosedni narodi take obrambne naprave [= šolske družbe kakor »Schulverein«] za svoj narodni obstoj. Vsak narod naj na svoji grudi varuje svojo narodnost, svoj jezik, svoje običaje, svoj izvor iz prejšnjih dob, kakor tudi vsak državljan goji v svoji hiši svojo rodbinsko tradicijo, ne da bi ga sosed pri tem oviral. Če pa gre v sosedovo hišo, tedaj se bo moral prilagoditi običajem te hiše; če se vseli Nемеc v deželo Slovanov, tedaj se bo moral tem prilagoditi in

⁸⁸ Slovenski Narod št. 172 z dne 29. julija in Sava št. 31 z dne 2. avgusta 1915.

⁸⁹ Zarja št. 635 z dne 18. julija 1915.

[obratno]... Koliko dobrih Nemcev pri nas ima slovansko ime, kakor ima marsikateri marljivi Ceh ali Slovenec ali Italijan nemško ime... Vsak narod naj bo v svoji deželi doma, v sosedovi pa gost, dokler se v drug narod ne vživi. — To se mi zdi tako samoobsebi umljivo, to se more tako brez nasilja in sovraštva izvršiti, da ne morem razumeti, zakaj bi bilo to nemogoče. In če so enkrat premagane kaprice narodnega razširjanja in zavojevanja, tako da ne bomo imeli več opraviti s 'prekletim Cehom', s 'prekletim kacelmaherjem' [= zaničevalna oznaka za Laha] ali 'nadležnim Nemcem', ki hočejo vedno le drug drugega izpodriniti, potem si zopet stoje nasproti sosedi, državljani, ljudje, in pokazalo se bo, da med olikanimi Nemci, Slovani in Romani ni nobenega velikega razločka. K temu spoznanju moramo priti, v njem kali mir. Zvesto gojenje lastne narodnosti v domovini, spoštovanje in prijazno mišljenje napram sosednjim narodom. To doseči v kulturnih deželah vendar ne bo čarovnija! K tej viziji je pripomnil »Slovenski Narod«: »Roseggerjeve besede so prav lepe, dejanja njegova in nemškega naroda pa ravno nasprotna, nato pa je »besede žlobudravega Roseggerja« označil kar za »fantaziranje onemoglega starca.«⁹⁰ Iz tega spoznamo, kako je v skladu z zaostrovanjem narodnostnega nasprotstva začela upadati pripravljenost v slovenskem tisku, da bi prijazno sprejemali pisateljeve spravljive besede.

Niso minuli štirje tedni od te objave, ko je isti list poročal o »viharju ogorčenja v avstrijskih slovanskih krogih«, izzvanem od vesti v nemških listih, da prejme Rosegger Nobelovo nagrado.⁹¹ Pet dni nato je »Slovenec« poročal, da je češka prosvetna zveza poleg še »drugih slovanskih organizacij v brzojavkah naprosila člana Nobelovega inštituta prof. dr. Alfreda Jensena, ki pozna jugoslovanske zadeve s svojih potovanj, naj intervenira«, in da so tako preprečili »odlikovanje Roseggerja.«⁹² »Slovenski Narod« pa je hkrati s sporočilom, da ta nemški pisatelj ni dobil Nobelove nagrade, objavil »informacijo o Roseggerjevem skladu«, ki jo je Jensen »prejel s poklicane slovenske strani: Prirediti je mnenju tistih, ki v pobudi Roseggerjevi za nabiranje imenovanega sklada vidijo močno oškodbo jugoslovanskih, posebej slovenskih interesov. Najsi vidi Rosegger sam v 'Schulvereinu' le nemško 'obrambno' društvo ali ne, volens-nolens je s svojim skladom silno pomagal društvu, ki je v istini nemško-konacionalna ofenzivna organizacija. Pokrajim, kjer bi bili Nemci ogroženi, sploh ni. Roseggerjeva pobuda je bila za Slovence tem nevarnejša, ker je njegovo ime v avstrijskih Nemcih popularno, ter se je že vsled tega v par letih na njegov poziv nabralo par milijonov. Rosegger je žal s tem zapustil svojo kulturno višino ter stopil med protislovenske politične agitatorje.«⁹³ Napoti je bil le Rosegger-strankar, ki bi utegnil še Nobelovo nagrado prispevati v večmilijonsko »Rosegger-Spende« v prid psevdo-obrambnemu »šulferajnu«, ne pa pisatelj, ki mu niso prav nič očitali slovenski informatorji Alfreda Jensena, da bi bil v svojem pisateljskem delu kdaj »zapustil svojo kulturno višino« in ga podredil protislovanskemu šovinizmu.

Le obžalovati moramo, da je Zadravcu tako spodrsnilo mimo Roseggerjeve »kulturne višine«, tj. mimo njegovega književnega dela, in da je napadel v njem — pisatelja, ko je imel pred očmi zgolj nemškonacionalnega strankarja. Zeleti mu moramo, da bo našel priložnost, da ta spodrsrljaj popravi, in pa da bo našel časa za to, da se temeljito seznaní s spreminjajočimi se političnimi pogoji našega narodnega razvoja v (pol)preteklosti — v Cankarjevem času — da jih ne bo več gledal skozi prizmo nacistične okupacije v letih 1941—1945.

Ko sem osvetlil odnos Petra Roseggerja do Slovencev, naj se vrnem k že zastavljenemu primeru dr. Karla Luegerja, ki ga je Zadravec v metodično dosti hujšem spodrsrljaju naredil za »praočeta« preganjanj Slovencev v letu 1914 in genocidne okupacije v letih 1941—1945.

⁹⁰ Slovenski Narod št. 239 z dne 17. oktobra 1915.

⁹¹ Slovenski Narod št. 260 z dne 12. novembra 1913.

⁹² Slovenec št. 264 z dne 17. novembra 1913.

⁹³ Slovenski Narod št. 266 z dne 19. novembra 1913.

Nasproti njegovi pravljici, ki se je vzela od kdo ve kod — češ da je ta nemškoavstrijski politik že »v začetku XX. stoletja« dal pobudo za to, da bi Nemci »genocidno« pospravili Slovence s sveta⁹⁴ — bom preprosto pokazal, kako so slovenski narodnjaški časniki sodili o tem možu, o njegovi politiki in o njenih posledicah za Slovence. Ko je leta 1910 umrl, je tržaška »Edinost« zapisala o njem, da »je nastopil na našem političnem pozorišču kot prijatelj našega naroda, proglasil geslo enakopravnosti vseh narodov, zapisal na svoj program federativno Veliko Avstrijo [namesto dualistične Avstro-Ogrske], v kateri naj bi živeli narodi mirno eden poleg drugega«, in da »je spoznal važnost Jugoslovanov za monarhijo« ter »nam je zato tudi izkazoval svoje simpatije«. ⁹⁵ V tem nekrologu je bilo tudi nekaj graje za Luegerja, ki jo tudi še navedem.

Najprej pa si ogledimo dva Luegerjeva nastopa za avstrijske Slovence, posebej primorske Slovence in Hrvate, iz njegove zgodnje dobe. — 1) Konec leta 1891 je dr. Karl Lueger v poslanski zbornici nemškega kanclerja Caprivija zaradi izjave, da je zanj »pomilovanja vreden prizor«, ko vidi, da »Nemec priporoča, da bi bilo za stran [nemško-avstroogrske trgovinske] pogodbe vprašati Čehe, Slovake, Rumunce, Slovence in Hrvate, ne pa Madjarov in nemških Avstrijcev«, takole zavrnil: »Kot Avstrijec moram z vso odločnostjo protestirati, da nemški državni kancler... [govori o] Čehih, Slovakah, Rumuncih, Slovincih in Hrvatih, kakor da bi bili narodi nižje vrste (Živahno odobravanje)... [prek] katerih se sme... [preiti na] dnevni red, in da... sodi, da pridejo v poštev le Nemci in Madjari, kadar se govori Avstrijcih, in da je vse drugo le privilega. (Burno odobravanje.) Jaz v Avstriji poznam samo enakopravne narode, jaz vidim v vsakem Čehu, Slovencu itd. le avstrijske sodržavljane in bi le želel, da bi tudi na Madjarskem ne bilo zatiranih narodov. (Živahna pohvala in ploskanje.) Nemškemu kanclerju bi rekel, da naj študira avstrijsko zgodovino, kjer bo našel, da so od njega zaničevani narodi, Slovaki, Rumunci, Slovinci in Hrvatje v jako nevarnem času... za Avstrijo... prelivali svojo kri in žrtvovali svoje otroke, da so ogrsko krono prisvojili za habsburški prestol.«⁹⁶ Tako je Lueger — po poročilu v »Slovenskem Narodu« — »končal svoj govor mej živahnim odobravanjem vse zbornice, razven levičarskih liberalcev«⁹⁷ (te predhodnike nemških nacionalcev so označevali za »levičarske«, ker so zavzemali kot opozicija zoper Taaffejev režim v poslanski zbornici sedeže na levi strani, medtem ko so na desni sedeli poslanci nemškokonservativno-češkofevdalo-slovenske večine pod vodstvom gorenjskega poslanca grofa Karla Hohenwarta). Luegerjeva izjava je dobro izrazila politično vzdušje v takratni — le povrhu narodnostno »pomirjeni« — Avstriji, v kateri je Taaffejeva vlada že dobrih deset let na vso jezo nemških nacionalistov dajala narodne koncesije tudi Čehom in Slovencem v nasprotju s prejšnjo nemškoliberalno vlado (do leta 1879), ki je imela za takšnih koncesij vredne med Slovani le Poljake. — 2) Pol leta pozneje, sredi leta 1892, se je v poslanski zbornici — po poročilu v »Slovenskem Narodu« — »znani poslanec dr. Lueger toplo zavzel za Slovence in Hrvate v Primorju.«⁹⁸ Po zapisniku se je ta izjava glasila takole: »Mar krši mir, kdor v polni zavesti svoje narodnosti nastopa za pravice svojega naroda... in jemlje v zaščito svoje sonarodnjake proti nepravilnostim z druge strani, ali pa krši mir prej tisti, ki objestno proti zakonu [tj. proti § 19 enega izmed ustavnih zakonov, zagotavljajočemu narodno enakopravnost] zatira drug narod? Menim, da mora vsakdo, kdor ve, kaj Avstriji koristi in... kaj ji je treba, stopiti tam doli v Istri in Trstu odločno na stran Hrvatov in Slovencev, zakaj ti res tamkaj branijo avstrijsko cesarstvo proti težnjam, ki merijo na odtrganje te dežele od državnega sklopa.«⁹⁹

Umljivo je, da je »Edinost« dve leti zatem zapisala ob Luegerjevi petdestletnici: »Mi primorski Slovani imamo še poseben vzrok biti hvaležni g. dr.

⁹⁴ F. Zadravec n. n. m. (glej opombo 2), str. 488.

⁹⁵ Edinost št. 71 z dne 12. marca 1910.

⁹⁶ Slovence št. 287 z dne 16. decembra 1891. To izjavo navaja tudi Kurt Skalnik v knjigi »Dr. Karl Lueger« (Dunaj 1959), str. 133—134.

⁹⁷ Slovenski Narod št. 288 z dne 17. decembra 1891.

⁹⁸ Slovenski Narod št. 154 z dne 9. julija 1892.

⁹⁹ Stenographische Protokolle... 1892, XI. zasedanje, VI. del, str. 6808.

Luegerju. Ta mož je v malem številu onih politikov, ki se zaresno zanimajo za naše ožje razmere. Dr. Lueger je že opetovano in po zaslugi v parlamentu ožigosal namene in cilje naših italianissimov, naglasuje zajedno lojalnost in zvestobo avstrijskih Slovanov.«^{99a} »Slovenec« od izdane dne je k poročilu o Luegerjevem slavju na Dunaju pripomnil: »Možu, ki nesebično... deluje za idejo krščansko socialno, ki je sicer velik... zagovornik pravic svojega naroda, a obenem tudi zagovornik teptanih slovanskih narodov... takemu možu tudi od naše strani — čast in priznanje!«^{99b} Pa tudi »Slovenski Narod« je ob isti priliki omenil, da »tudi Slovani smemo vrlemu možu čestitati... ker je vsem narodom pravičen politik, ki se je pri raznih prilikah potegnil za naše pravo. Na mnogaja ljeta!«^{99c}

Z nadaljnjo politiko pa si Lueger ni več prislužil podobne pohvale v slovenskih listih. Ob njegovi šestdesetletnici leta 1904 je »Edinost« ugotavljala, da njegova stranka ni postala — kakor so pričakovali v slovanskih krogih — »kristalizacijska točka za struje med Nemci s programom pravičnosti in svobode za vse narode v Avstriji«, da Lueger »v resnici pomaga vzdrževati zlo, dasi so tudi njemu srditi sovražniki oni, katerih nacionalni prepotenci sledi v praksi tudi nam«. Krščanskosocialni poslanci so namreč v nasprotju s konservativnimi nemškimi klarikalci — od leta 1895 dalje zavzemali izrazito nemška stališča: glasovali so proti proračunski postavki za slovenske paralelke v nižjih razredih celjske gimnazije — ki so nemškim nacionalcem pomenile napad na »nemško« Celje — potem so potegnili z nemškonacionalno opozicijo proti Bادنijevi vladi in se konec prejšnjega stoletja zvezali z nemškonacionalnimi strankami v »Gemeinbürgerschaft«, tj. jamstveno zvezo za skupno varovanje nemškega »posestnega stanja« ali — z besedami »Edinosti« leta 1904 — »jedino v ta namen, da bi preprečila vsako mrvo prava za nenemške narode« v državi.¹⁰⁰

»Slovenec« je prinesel ob Luegerjevi šestdesetletnici uvodnik, ki ga je nedvomno napisal dr. J. Ev. Krek. Najprej je opozoril, da »si v državni [= poslanski] zbornici stojimo nasproti, ker [Lueger] v narodnem oziru zastopa nam sovražno stališče«, nato pa je poudaril, da vendarle »ne smemo pozabiti zaslug, ki jih ima tudi za nas« in za katere »smo mu dolžni hvaležnost zlasti v narodnem oziru«. Iz tega protislovja je moral poiskati izhod. Potem ko je zatrdil, da »nam je lahko dokazati to navidezno protislovno trditev«, je opravil zastavljeno »si nalogo tako, da je Luegerja in njegovo stranko izločil iz vrste »velikih sovražnikov narodne ravnopravnosti v Avstriji«; med le-te je uvrstil le tiste tri, proti katerim »je pričel dr. Lueger najodločnejši boj«, namreč: »nemško-liberalne [in židovske] centraliste, birokracijo in Madžare«. Nato je razglasil, da Luegerjev »načelni boj« proti tem trem »nam neprimerno več koristi, nego nam škoduje njegovo nedosledno hlapčevanje v vsenemški zvezi« (tj. v omenjeni »Gemeinbürgerschaft«), kajti »cilji, ki si jih je v [tem] boju zastavil... so direktno v korist narodni enakopravnosti in zlasti razvoju južnoslovanske misli«, tj. razvoju k »tistim ustavnim izpremembam, ki so na jugu države... nujno potrebni, da si zagotovimo svoj obstoj« itd. Tu se srečujemo z znanimi »trialističnimi« upi, ki se — kakor vidimo — vežejo na Luegerjevo protimadžarsko politiko! Res ta mož zdaj »v svojem boju ne misli na ravnopravnost in na slovanstvo«, vendar pa »segajo [njegovega] poštenega dela uspehi... preko nameravanega cilja«, in zavedati se moramo, da »ni tako [hudo] nasproten narodni enakopravnosti kakor ostali veljaki v nemškem taboru.«¹⁰¹

Dr. Lueger je živel še šest let, v katerih je tista »Gemeinbürgerschaft« zatonila v pozabo; zato mu je v slovenskih nekrologih niso več očitali in se je njihova graja osredotočala na njegovo dunajsko politiko, da je namreč s poudarki varoval »nemški značaj« prestolnice, ki je požirala tako množično češko narodnostno manjšino. Pisec že omenjenega nekrologa v »Edinosti« je značilno podvomil o tem, da bi bil Lueger pri svoji skrbi za nemštvo Dunaja

^{99a, b, c} Edinost št. 124 (jutranja izdaja), Slovenec in Slovenski Narod št. 257 — vse tri z dne 16. oktobra 1894.

¹⁰⁰ Edinost št. 297 z dne 26. oktobra 1904.

¹⁰¹ Slovenec št. 244 z dne 25. oktobra 1904.

ravnal »iz notranjega prepričanja«, zakaj »bil je menda vse drugo prej ko nemški šovinist«, a dal je koncesijo nenasitnemu molohu nemškonarodnega šovinizma«, ker je vselej »znan svoje postopanje uravnati po čustvih, ki so vladala v masi«.102

»Slovenski Narod« je posvetil članek še na smrt bolnemu Luegerju, kjer je tudi predvsem grajal na njem, da »je uveljavil krivično načelo, da je Dunaj nemško mesto« itd., vedel pa je povedati o njem, da »je bil vedno v prijateljskih stikih z različnimi slovanskimi politikami, posebno s Spinčičem« (političnim predstavnikom istrskih Hrvatov).103 Takšnih »prijateljskih stikov« si pač ne bi mogli zamišljati, če ne bi bil Lueger vendarle še ohranil nekaj — čeprav bolj ali manj zmanjšane, vendarle ne še docela izginule — avstrijske (tj. nemškonacionalne) naklonjenosti do (Jugo)slovanov!

»Slovenec« je prinesel Krekov uvodnik »Ob pogrebu«. V njem beremo, da so bolj ali manj številni slovenski klerikalni »dobri ljudje, pa naivni politikarji mislili«, da bo nemška krščanskosocialna stranka — ki si je leta 1907 pridružila konservativne klerikalce in postala vodilna vladna stranka v poslanski zbornici — slovenske »pravične narodnopolitiške zahteve kar lepo uresničene prinesla na mizo«. Ko je te naivneže kratko zavrnil, je znova postregel s sodbo, da »nam je dr. Lueger s svojo stranko [tako] neizmerno koristil«, da se njegovi »posamični [= sporadični] skoki po nemškonacionalni muziki izgube«. Tu je še bolj kakor leta 1904 poudaril od Luegerja »pričeti boj proti madžarstvu in s tem tudi proti dualizmu« in mu je pripisal »življenjski pomen... za Jugoslovane«, kajti v njegovi črti »je mogoča naša rešitev« in »v primeri [z njim]... je vse drugo malenkostno«. Po vzkliku, da »se imamo Luegerju v prvi vrsti zahvaliti, da se... rešitev našega narodnega vprašanja organski veže s koristmi vladarske rodbine in države«, je Krek izrecno imenoval — »trializem«, katerega »je branil dr. Lueger« in v zvezi z njim gojil »svoje simpatije za Jugoslovane«.104

V nekrologu »Dr. Luegerju — vzoru moža« v mariborskem »Našem domu«, glasilu dr. Antona Korošca, pa beremo o njem, da »je tudi krepko zagovarjal misel, da se južni Slovani, Hrvati in Slovenci spravijo v posebno skupino ter dobijo svoje ministrstvo«, zato da »bi se izvili madžarskemu in nemškemu nasilstvu«.105

Ob navedenih slovenskih sodbah o Luegerju odpade potreba, da bi k Zadržavčevemu pripisovanju »genocidne« zamisli za Slovence na njegov rovaš zapisali kaj več, kakor da gre za primer temeljite pomote v osebi!

Kar se pa tiče klerikalnega mahanja s trializmom, ki sta nanj tako močno opozorila oba nazadnje navedena klerikalna nekrologa, sodim, da nam mora ostati neumljiv, če ne dopuščamo ustreznih slovensko-avstrijskih klerikalnih zvez, v katerih so se pozibavali — čeprav nemara le pajčevinasti — trialistični upi v čas, ko bi se novi vladar — tedaj prestolonaslednik Franc Ferdinand — lotil podirati dualistično ureditev in bi zapihal ugoden veter za Jugoslovane v Avstro-Ogrski vključno Slovence. Seveda pa je v prvi vrsti želja gnala klerikalne politike, da so tako vneto pritikalni na trialistično »ognjišče« — ki je bilo le zamišljeno — slovenski lonček, grabili po tej bilki upanja in se zanj »zahvaljevali v prvi vrsti Luegerju«, kakor je bil zapisal dr. Krek.

Tega vsega pa ne pozna in ne uvršča v zgodovinsko podobo P., po katerem so slovenski klerikalci le do »srede devetdesetih let« še »mislili na možnost rešitve slovenskega narodnega vprašanja v zvezi z dozdevno nadnacionalno in krščansko konservativnim taborom v Avstriji«, nato pa da so »iz politike slovenskega klerikalnega tabora izginile vse realne politične zamisli o politični zvezi z... avstrijskimi klerikalci za skupno rešitev nacionalnega vprašanja« itd.106

102 Edinost št. 71 z dne 12. marca 1910.

103 Slovenski Narod št. 54 z dne 8. marca 1910.

104 Slovenec št. 59 z dne 14. marca 1910.

105 Naš dom št. 7 z dne 1. aprila 1910.

106 Koroški plebiscit, str. 64—65.

Enako kritično se nam je ustaviti pri P-a konstrukciji, češ da sta v slovenski klerikalni stranki obstajali kar dve različni trialistični pojmovanji — Šusteršičevo in Krekovo. P. si je najprej ustvaril šablono, po kateri sta dva razlikujoča se »dela« te stranke že oddavnaj dajala različne odgovore na malone vsa politična vprašanja. Tako že za čas pred letom 1907 in po njem izločuje v njej »Krekovo krščanskosocialno strujo« kot nositeljico nekih posebnih stališč v stranki, kakršnih pa ni še nihče izkazal pred njim, a nam jih tudi on ne pokaže. Prav nič namreč ne drži, kar piše o tem v zvezi z nasprotjem med koroškim vodstvom (dr. Brejcem) in »Šusteršičevim klerikalnim vodstvom« leta 1906 ob takratnih neuspešnih koroških volilnoreformnih zahtevah; P. je kratko malo pozabil na jasno opozorilo dr. Brejca, da sta takrat zavzemala »učeni mentor slovenske ljudske stranke« Krek in njen »slavni vojvoda« Šusteršič prav enako stališče!¹⁰⁷ Dalje omenja za leto 1909 neke posebne »Krekove politične poglede«, različne od Šusteršičevih, ne da bi jih kakor koli izkazal (ali mogoč izkazati). Za leto 1914 pa je gladko prezrl tisti hudo glasni avstrijski patriotizem, ki je takrat na koroških slovenskih shodih zavzel prvo mesto in izrinil cerkvenost na drugo mesto, in iz trte izvija predstavo o nekakšni »trialistični akciji v Krekovem smislu«, ki da »se je takrat že povezovala z odporom proti Šusteršičevemu... brezpogojno dinastičnemu konceptu«. Pod nobenim povečevalnikom se ena sama klerikalna trialistična politika ne more razcepiti v dve! Končna napoved v Krekovem šmihelskem govoru, da do zedinjenja avstrijskih Jugoslovanov »mora priti, ker sicer ni v nevarnosti naš narod, ampak naša država«, dobi svoj precizni smisel, ki je v skladu z duhom celotnega govora in vsega šmihelskega tabora, če uvrstimo izpuščeni besedici »le« pred »naš narod« in »tudi« pred »naša država«. Le P. si je dovolil spremeniti jo v napovedi, o kakršni pri Kreku ni sledu, da »habsburska država lahko propade, a Jugoslovani bodo ostali in dosegli svojo narodno pravico«!¹⁰⁸ Krek je nemara tako mislil, povedal pa takrat tega ni!

V nekem drugem spisu pripisuje P. prav vso »praktično demokratičnost, obrnjenost k ljudskim množicam« klerikalne stranke le »demokratični« in »krščanskosocialni« Krekovi struji — ki jo na nekem mestu označuje celo za »nekdanje plebejsko krilo« stranke! — in le njej piše v zaslugo, da je le-tej pridobila »s svojim vztrajnim množičnim delom in modernimi metodami... politično preponderanco«.¹⁰⁹ Dejansko pa je klerikalno vodstvo — ob vsej miselnosti razliki med obema voditeljima — izredno enotno opravljalo »vztrajno množično delo«, skupaj uporabljalo »moderne metode« in se strankini kadri nikakor niso delili v »demokratične« in »nedemokratične«, kakor kaže kriva slika P.! Izpod vseh teh zasutin P. je treba rešiti do nedavnega splošno znano zgodovinsko resnico, da sta Krek in Šusteršič začela zastopati dva med seboj neskladna politična koncepta šele v vojnem času, potem ko sta se — za javnost še neopazno — nekoliko oddaljila drug od drugega že v zadnjem predvojnem času.

Ko smo že pri slovensko-avstrijskih klerikalnih stikih, naj omenimo še eno osebnost, ki je umljivo postala pred šestimi desetletji precej popularna v slovenskih klerikalnih krogih: Friedricha Wilhelma Försterja. Le-ta sicer ni bil Avstrijec po rodu, a je pred prvo svetovno vojno prišel s züriške univerze na dunajsko kot pedagog-filozof in je v okviru svojega krščanskega pacifizma s poudarkom nastopal za nemško-slovensko spravo v Avstriji. V začetku leta 1914 je ta »znani krščanski pedagog... svoje dunajske slušateljke... večinoma nemške krščanske socialce« opominjal, naj bi »hrepneli po višjem pravoverškem stališču v velikih narodnih spornih vprašanjih«, in učil, da »narod, ki le sebe vidi in neguje, izhira v svojem egoizmu« in da »Slovan ne sme Nemcu v Avstriji veljati za dednega sovražnika.«¹¹⁰ Do svetovne vojne je zavzel odklo-

¹⁰⁷ Mir št. 49 z dne 8. decembra 1906; prim. moja razčlenbo v »Novem svetu« 1952, str. 343—344.

¹⁰⁸ Koroški plebiscit, str. 62 in 66.

¹⁰⁹ ZC XXII/1968, str. 170 in 183.

¹¹⁰ Slovenec št. 56 z dne 11. marca 1914.

nilno stališče kot krščanski pacifist in so mu nemški šovinisti zaradi tega onemogočili predavanja na Münchenski univerzi, kamor se je leta 1914 preselil. Konec tega leta je prinesla dunajska krščanskosocialna »Reichspost« naslednje njegove avstroiinternacionalistične besede: »Za Avstrijo živi le tisti, ki z vsako besedo... in... sodbo zida mostove med avstrijskimi narodi, kdor ne živi samo v svojem rodu, ampak se vživi in z ljubeznijo poglubi v drugo narodnost [»tujo ljudsko vrsto« je neustrezen prevod!] in se pri vseh sporih najprvo spominja avstrijske zastave.«¹¹¹ Förster je ostal v stiku z dunajskim pacifičnim krogom okrog profesorja Lammascha in z njim je bil v nekih zvezah tudi dr. J. Ev. Krek, ki je — prav takšen »prepričan pacifist in nasprotnik militarizma« — poleti 1917 »nekaj mesecev pred smrtjo poleg Försterja... govoril na Dunaju« v okviru »Avstrijske politične družbe« za Jugoslavijo (v smislu črke in duha majniške deklaracije).¹¹² Naj navedem še Försterjevo izjavo, ki sta jo prinesla malo pred koncem vojne dva slovenska lista hkrati — klerikalni »Slovenec« in socialnodemokratski »Naprej« — da je vojnohujskaško »krščanstvo« prizadejalo »resničnemu krščanstvu nemalo škode«, saj »danes ni malo resnih kristjanov, ki so... svoje krščansko glasilo zamenjali s socialnodemokratičnim, ker njihova »anima christiana« ni mogla več prenašati nekrščanskega hujskajočega pisanja lista, ki naj bi zastopal hojo za Kristusom, in ker so izkusili, da je delavski list njihovemu krščanskemu čustvovanju nasproti sedanji svetovni stiski bližji ko krščanski list, ki nekritično obsoja [vojne] nasprotnike in ravno tako nekritično obožuje stvar lastnega naroda.«¹¹³ Ta izjava nas spominja na Krekovo izjavo škofu Jegliču, kako je krščanstvo v vojni odpovedalo, medtem ko je socializem nekaj obetal.

O političnih stikih med slovenskimi in avstrijskimi krščanskimi socialci izvemo nekaj v obsežnih političnih spominih, ki jih je napisal dr. Friedrich Funder, dolgoletni urednik osrednjega avstrijskega krščanskosocialnega glasila »Reichspost«. Zanimive so v njegovem spominu preostale usledine avstrijske krščanskosocialne naklonjenosti do — soklerikalnih in protilaških — Slovencev, prav k prvemu predmetu tega razpravljanja pa nas vrne nekaj — hudo nezanesljivih — »podatkov« o aretacijah slovenskih duhovnikov med prvo svetovno vojno.

Spominepisec Funder poudarja glede Slovencev, da »bi tako državi zvestemu življu pripadal drugačen položaj v šolstvu in upravi, kakor ga je imel«, in očita avstrijski oblasti, da je z njimi »ravnila čudno kratkovidno«, čeprav »so predstavljali... skoraj vsi združeni v svoji katoliški ljudski stranki in že desetletja zapleteni v boj z Italijani... nasproti Italiji v vojni varno pregrado za Avstrijo.«¹¹⁴ Prav ta »luegerski« pogled na Slovence kot od »narave« dane »graničarje« proti Italiji je usodno vplival na Funderjevo spominsko pisanje o aretacijah slovenskih duhovnikov. Spominjal se je sicer dogodkov v pravem zapovrstju, da se je vojna najprej razdivjala le zoper Srbijo in Rusijo, medtem ko je Italija stopila vanjo šele deset mesecev pozneje, a pozabil je, da je protislovenski in protiduhovniški bes na Štajerskem in Koroškem slavil svoje orgije v prvih tednih vojne, in ga je preložil v čas po začetku vojne z Italijo, ko je Koroška postala frontno zaledje in je štab avstrijske armade v Beljaku dal zamenjati dvojezične napise na železniških postajah v Spodnji Ziljski dolini s samonemškimi, kar »je bilo nesmiselno in žaljivo za slovensko prebivalstvo«. A nato »se je zgodilo še nekaj hujšega: Ob izbruhu vojne [pač: z Italijo!] so aretirali 27 katoliških slovenskih duhovnikov na Koroškem in Spodnjem Štajerskem [!], češ da so izdajali Italiji avstrijske vojne priprave, in so jih v vrsti primerov vključene in izpostavljene zasramovanju razkačenega avstrijskega obmejnega prebivalstva gnali v zapore«. Tako je Funder razširil nekaj — v prav izredni meri škandaloznih — obdolžitev duhovnikov v južni beljaški okolici na vse duhovniške aretacije na Koroškem

¹¹¹ Učiteljski tovariš št. 7 z dne 9. aprila 1915 po »Reichposte«.

¹¹² Slovenec št. 121 z dne 29. maja 1918.

¹¹³ Slovenec št. 222 in Naprej št. 221 z dne 27. septembra 1918.

¹¹⁴ F. Funder, Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik (Dunaj 1952), str. 473 in 565.

in Štajerskem! Označil je to obdolževanje — presneto blago — za »nepremišljeno« in pripomnil, da »bi jim bili prav tako lahko očitali, da so očeto-morišci«. Po vrhu je postregel še s primerom, kako so duhovnika, ki je skupini vojakov na cesti v slabi nemščini (!) zaželel, da naj bi zdaj pokazali Italijanom njihovo »Evvivo Italiol«, ovadili, češ da je vzkliknil »Evviva Italia!«, in je zato dobil šest mesecev zapora. Funder pripoveduje, da je celovški škof to obsodbo odnesel armadnemu poveljniku v Beljak, ki je takoj napisal na akt, da je »sodba nevvzdržna!«, in da so nato »vojaška sodišča dejansko v nekaj tednih oprostila vseh 27 obtožencev, ki so jih bili osramotili pred državi zvestim narodom«. Vendar pa »je ostalo dosti zagrenjenosti«, saj »se je narod čutil užaljenega v krivično obdolženih«. Drugi slovenski aretiranci — zunaj tistih 27 duhovnikov — Funderja niso zanimali in je nanje popolnoma pozabil. »Spominjal« pa se je še, kako je vrhovni poveljnik južne fronte nadvojvoda Evgen potem, ko se je izkazala nedolžnost vseh 27, v pismu celovškemu škofu, ki se je bil tako krepko zavzel zanje, obžaloval, kar se jim je zgodilo in da je to pismo škof poslal uredništvu »Reichpost«, kjer ga je Funder uvrstil med cerkvena poročila, ker je menil, da cenzor te rubrike ne pregleduje, toda uštel se je, kajti cenzor je objavo Evgenovega obžalovanja zatri!¹¹⁵ »Blaženi« tisti, ki vse verjamejo spominepisem! Funderjevo pisanje je spet nov primer, kako nezanesljivo je v največjem delu primerov spominjanje v starih letih na davne dogodke.

Prav tako kritično je vzeti v vednost Funderjevo pripoved o obisku dr. Antona Korošca pri njem v maju 1915, čeprav gotovo ni izključiti verjetne možnosti, da sta se — na Koroščevo pobudo — nekaj razgovarjala o zamisli »narodne šolske avtonomije na slovenskem sklenjenem ozemlju«. Docela pa lahko pritegnemo spominpisca v sodbi, da »bi bilo prej mogoče delati iz kamenja kruh, kakor pridobiti tedanje mogotce med spodnještajerskimi in koroškimi nacionalci, da bi privolili« v takšno kompromisno avtonomijo za Slovence.¹¹⁶ In končno še: Ko je poleti 1917 ministrski predsednik baron Seidler menil, da »je pogajanja o razdelitvi [dežel] v [narodnostna] okrožja na slovenskem jezikovnem ozemlju in s tem tudi o tako zelo sporni uvedbi šolske avtonomije za ... [to] ozemlje privedel do uspešnega, pozitivnega konca«, ga je Funder vprašal: »Ali so koroški in spodnještajerski nemško-nacionalni poslanci privolili? Ali so bili sploh vprašani?« in ko je iz odgovora spoznal, da se to ni zgodilo, je presodil, da Seidler »ni zastavil pravega ključa«. Funder se je očitno prav dobro zavedal, da iz ozirov na nemške nacionalce, ki so slejkoprej terjali, da je treba Slovincem še odvzeti pravice, ki so jih »priposestovali«, izza Taaffejevega časa, vlada ne more dati Slovincem prav nič, dokler ne bi bila Nemčija poražena in Avstro-Ogrska rešena zaveznitva z njo. In za ta primer je sodil, da kaj več ko razdelitev dežel v narodnostna okrožja in »narodna šolska avtonomija« Slovincem ne pripada. Ko je v spominu obžaloval, da »se je tisti [Seidlerjev] načrt in pakt za pomiritev slovenskega juga razblinil v nič«, pa je mislil, da »bi bilo do zgodnjega poletja 1918 še mogoče rešiti politično razpoloženje med slovensko duhovščino« za Avstrijo.¹¹⁷

Takšno je Funderjevo razmišljanje pod pokrovom »pobožne želje« za nazaj, da bi slovenska duhovščina reševala proavstrijsko izročilo med Slovenci. »Od zgodnjega poletja 1918« dalje — ko je bil vojni poraz obeh osrednjih sil hkrati že zapečaten — tudi po njegovem mnenju ta duhovščina ni več mogla rešiti avstrijske stvari med Slovenci. Za čas do pomladi 1918 pa se lahko poskusimo iti igro, »kaj bi bilo, če bi bilo« — toda tako, da izhajamo iz realnih predpostavk, ne pa — kakor je storil P. v svoji knjigi¹¹⁸ — iz skozinskoz nerealne predstave, da bi se Slovenci utegnili obnašati kot neslovenci — kot nejugoslovanski Avstrijci! Prej naj omenim, da sem na drugem mestu že zavrnil to sila čudno »domišljjsko« predstavo P. o nekih »Slovincih«, kakršni se leta 1918 ne bi bili imeli za Jugoslovane, ampak za Avstrijce, hkrati s krivo tezo vse-

¹¹⁵ Prav tam, str. 565—566.

¹¹⁶ Prav tam, str. 529—530.

¹¹⁷ Prav tam, str. 567—569.

¹¹⁸ J. Pleterski, n. d., str. 225.

bujočim naslovom njegove knjige »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo«, naslovom, ki pomeni izhajanje od izmišljene narodnopolitične amorfnosti in nejugoslovanskosti Slovencev v času pred prvo svetovno vojno, in neumljivim posvetilom knjige »stotisočerm neznanim slovenskim ljudem, ki so prvi odločitev za Jugoslavijo dali moč in ljudski značaj«.¹¹⁹

P. je v svoji »domišljiji podobni« preprosto raztegnil politični razvoj — takšen, kakršen je bil v prvi avstrijski republiki 1918—1938 — še na tej državi v zamisli dodane »Slovence«. Toda igra »kaj bi bilo, če bi bilo«, zahteva precej več domišljije, kakor pa je je na voljo P-u! Npr.:

Ce bi se bila Avstro-Ogrska pred »zgodnjim poletjem 1918« ločila od Wilhelmove Nemčije — podobno kakor se je Italija poleti 1943 ločila od Hitlerjeve Nemčije — bi še lahko izkoristila močno naklonjenost k ohranitvi njenega večnarodnostnega sklopa v antantnih vladah in bi nemara tudi še mogla doseči, da bi — na bojišču poražena — Italija morala omejiti svoj apetit in se odreči Trstu z zaledjem. To je kajpak le ena izmed mogočih kombinacij, za katero sem se odločil zaradi tega, ker bi bila takrat za Slovence pač najugodnejša, zlasti kolikor bi izhajali predvsem od koristi primorskih Slovencev. V takšnem primeru se kajpak noben slovenski politični tabor — vključno Šusteršičevega — ne bi mogel zadovoljiti z manjšo mero samostojnosti za avstro-orske Jugoslovane, kakršno bi bil habsburški dvor — zato, da se reši z ohranitvijo večnarodnostnega državnega sklopa — moral brž ponuditi Čehom in Slovakom. Ker bi v takšnem primeru pač vdrla nemška vojska — prav tako kakor leta 1943 v Italijo — v avstrijske in češke dežele, bi bil pač moral dvor bežati bodisi v Budimpešto pod okrilje antantofilskega tabora med Madžari (Mihajla Karolyija) ali v Zagreb in bi vsakršno reševanje državnega sklopa nujno moralo dobiti protinemškonalni značaj. A dovolj te igre! Odveč bi bilo dodajati še nove domišljijske kombinacije! Pokazati sem hotel le, da je takšna igra — »kaj bi bilo, če bi bilo« — le v prav omejeni meri sprejemljiva v zgodovinopisju, ki jo pa mora popolnoma odklanjati, če izhaja iz nerealnih predpostavk.

Le k Funderjevi »pobožni želji« za nazaj bi veljalo pripomniti, da so se slovenski klerikalci prav dobro zavedali, da se s privolitvijo v kakšen Seidlerjevemu podoben »kompromisni pakt« — »za pomiritev slovenskega juga« monarhije — ne bi rešili pred potopom v bližajočem se valovju revolucionarno razburkanih, tj. vojne in njih — ne glede na njihov zacep med škofom in Šusteršičem! — stih množic. Kakor sem že opozoril, je tu ključno izhodišče za umevanje vsega političnega razvoja v preteklem polstoletju — ob prevratu in v kraljevini Jugoslaviji do njenih smrtnih aprilskih dni — ne pa v duhovniških aretacijah v prvem vojnem času, katerim se je dal P. žal speljati na stranski tir mimo — res ne tako težavnega — umevanja, zakaj so se Slovenci tudi leta 1918 — kakor že prej — imeli za Jugoslovane.

Dušan Kermavner

¹¹⁹ ZC XXVII/1973, str. 124—126 (na koncu polemike pod naslovom »Boj v političnem zgodovinopisju brez konca in kraja?«).

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJI

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO V LETIH 1970—1972

(Tajniško poročilo)

Redni občni zbor Zgodovinskega društva za Slovenijo, že 18. po vrsti, je dne 11. septembra 1970 v Velenju izvolil 18-članski odbor, ki se je na svoji prvi seji 28. oktobra konstituiral takole: predsednik dr. Bogo Grafenauer, podpredsednik dr. Fran Zwitter, tajnik Olga Janša, blagajnik dr. France Škerl, knjižničar dr. Ignacij Voje. Ureditev arhiva Zgodovinskega društva je prevzela Ema Umek, skrb za organizacijo članskih sestankov dr. Miro Stiplovšek, skrb za kontakt s publicistiko dr. Janko-Pleterski, šolsko sekcijo pa so sestavljali Tomaž Weber, Branko Božič in Tine Robida, kot predstavnik Kronike je bil v odboru dr. Jože Šorn. Ostali odborniki so bili še: dr. Marijan Britovšek, dr. Ferdo Gestrin, Antoša Leskovec, Branko Marušič, dr. Vasilij Melik in zastopnik študentov Marjan Drnovšek.

Za člane nadzornega odbora so bili že na občnem zboru izvoljeni dr. Marija Verbič, dr. Pavle Blaznik in dr. Tone Zorn. Uredniški odbor Zgodovinskega časopisa je ostal nespremenjen (dr. Stane Gabrovč, dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn, dr. Fran Zwitter) in odgovorni urednik je bil še naprej dr. Ferdo Gestrin. Uredništvo Kronike pa so sestavljali: dr. Pavle Blaznik, kot glavni urednik, France Dobrovoljc, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, Olga Janša, Božo Otorepec, dr. Jože Šorn kot odgovorni urednik, dr. Sergij Vilfan. Z letom 1972 pa je prišlo do spremembe, v uredništvo Kronike je bil imenovan Jože Zontar, ki je prevzel odgovorno uredništvo, medtem ko je Olga Janša postala glavna urednica. Zgodovinsko društvo je imelo svoje predstavnike tudi v uredniških jugoslovanskih historičnih publikacij, v redakciji JIČ je sodeloval dr. Ferdo Gestrin, pri Pouku zgodovine Tomaž Weber in Branko Božič, decembra 1971 pa je Božiča zamenjal dr. Mavricij Zgonik. V Acta historica Jugoslaviae je zastopal naše društvo dr. Vasilij Melik. V Nacionalnem komiteju predstavljata dr. Bogo Grafenauer Zgodovinsko društvo, dr. Fran Zwitter pa SAZU, obenem je prof. Zwitter tudi predsednik jugoslovanskega Nacionalnega komiteja. Na občnem zboru v Velenju je dobil odbor Zgodovinskega društva poleg rednih še zlasti naslednje naloge: 1. v Zgodovinskem časopisu naj se realizira slovenska zgodovinska bibliografija in pomnoži število ocen, 2. Poveča naj se število članskih sestankov, 3. Uresničijo naj se seminarji za učitelje zgodovine, ki so bili tedaj v pripravi, 4. Pozivi naj se akcija za narodno-zgodovinski muzej v Ljubljani, 5. Posebna pozornost naj se posveti izboljšanju položaja v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, 6. Odstranijo naj se ovire za udeležbo profesorjev zgodovine na zborovanjih zgodovinarjev, 7. Organizacija zborovanja v Škofji Loki 1972. leta.

V preteklem mandatnem obdobju je imel odbor 8 sej, večkrat pa so se sestale razne komisije; posebno pozornost je odbor posvetil številnim aktualnim problemom, posebej pa je podpiral prizadevanja za redno izhajanje društvenih glasil. Osrednje glasilo Zgodovinski časopis je uresničil v Velenju zastavljene naloge, izhajal je redno dvakrat na leto in prinesel mnogo tehničnih znanstvenih razprav in člankov, povečalo pa se je tudi število ocen, tekoča zgodovinska

bibliografija je zajela obdobje do leta 1968, ena izmed številke Zgodovinskega časopisa pa je bila v celoti posvečena 30-letnici OF, dotiskano je bilo tudi bibliografsko kazalo za 25 letnikov Zgodovinskega časopisa. Ob vsej svoji upravičenosti, znanstveni širini in pestrosti pa se je Zgodovinski časopis znašel v velikih finančnih težavah in zgodilo se je celo, da je bil XXVI. letnik (1972) dotiskan, vendar ni mogel biti poslan naročnikom, dokler ni bilo rešeno finančno vprašanje.

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, izhaja redno trikrat na leto, tako da je od zadnjega občnega zbora izšlo 6 številke s pisano vsebino v obliki krajših razprav in člankov, delno lokalnega, delno širšega značaja, ki segajo od arheologije, skozi vsa obdobja zgodovine, delno pa posegajo tudi na področje literarne zgodovine in drugih zgodovini sorodnih panog. Prinaša pa tudi kratke prikaze novejšje zgodovinske literature, večkrat tudi s kritično vsebino. V Knjižnici Kronike pa je kot 5. knjiga izšlo delo Petra Vodopivca: Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove (1971).

Izšle so štiri številke Časopisa za zgodovino in narodopisje, ki ga izdaja mariborska podružnica Zgodovinskega društva. V zadnjih dveh letih je vsebina razširjena še na Prekmurje v večji meri kot doslej, sicer pa se časopis predvsem posveča zgodovini slovenske Štajerske.

Največjo skrb je društvo namenilo organizaciji XVI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Škofji Loki od 4. do 8. oktobra 1972. Program zborovanja je bil posvečen obravnavanju naslednje problematike: a) tisočletnici prve omembe loškega gospostva in zgodovini loškega ozemlja nasploh in v vseh obdobjih, b) zgodovini kmečkih uporov in elementom revolucionarnosti v slovenski preteklosti do vključno NOB, c) nadaljevanju sistematičnega proučevanja slovenske zgodovine v drugi polovici 19. stoletja, delu, ki smo ga na naših zborovanjih pričeli že leta 1960 in poteka pod vodstvom prof. dr. V. Melika. Tokrat je bilo obravnavano obdobje od srede 70 let do berlinskega kongresa (oz. do Taffejeve vlade) z glavno temo »Sloga v dobi liberalnega režima.«

Zgodovinsko društvo je sodelovalo tudi pri pripravah za bodoči kongres jugoslovanskih zgodovinarjev, ki bo leta 1973 v Budvi z glavno temo »Vas in mesto v različnih zgodovinskih obdobjih«. Z naše strani so bili že tudi poslani predlogi za večino referatov.

Uspešno je bilo sodelovanje članov Zgodovinskega društva na raznih posvetovanjih in simpozijih. Vsakoletni simpozij »Mogersdorf«, katerega soorganizator je tudi Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru, je bil leta 1971 v Mogersdorfu s temo »Nacionalno vprašanje v panonskem prostoru«. Referat s slovenske strani je imel Franc Sebjanič. 1972. leta je bil ta simpozij v Kisku (Köszeg) in je razpravljal o razvoju mest med srednjim Jadranom in Podonavjem, z referati pa sta sodelovala dr. Vasilij Melik in dr. Sergij Vilfan.

Na zasedanju češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije, ki je izmenoma enkrat v ČSSR in Jugoslaviji in se vrši vsako leto, sodeluje kot stalni član dr. V. Melik.

Društvo je sodelovalo tudi pri pripravi posebnega simpozija o metodiki pouka zgodovine v Novem Sadu od 1.—3. septembra 1972 in so se ga udeležili predstavniki Zavoda za šolstvo in šol sploh.

Od vsega začetka je bilo Zgodovinsko društvo udeleženo pri pripravah za proslavo 400-letnice hrvaško-slovenskega kmečkega upora in 500-letnice začetka uporniškega gibanja na Slovenskem. V osrednji hrvaško-slovenski komisiji sta društvo zastopala dva člana, od januarja 1971 pa je pri SZDL delovala posebna zgodovinska podkomisija. Slovenski referenti pa so sodelovali tudi na simpoziju v Stubiških Toplicah februarja 1973. leta.

Nadalje je bilo društvo udeleženo pri razpravah o reorganizaciji srednjih šol, z Zavodom za šolstvo pa še posebej pri izdelavi učnih načrtov. Z Geografskim društvom smo se posvetovali glede pisave slovenskih krajevnih imen.

Glede nalog, ki jih je društvo dobilo na občnem zboru v Velenju, je treba posebej omeniti, da si je odbor prizadeval še vnaprej, da bi Narodni muzej, ki je danes pretežno arheološki, dobil značaj slovenskega nacionalnega muzeja, vendar brez posebnega uspeha. Prav tako ni bila rešena kriza mariborskega

arhiva, ob koncu leta 1970 je bila imenovana prisilna uprava v katero je društvo imenovalo dva člana: Milana Ževarta, ki je zastopal mariborsko podružnico Zgodovinskega društva in dr. Frana Zwittera, kot zastopnika Zgodovinskega društva za Slovenijo.

Pomembna oblika povezovanja članstva so članski sestanki, teh je bilo v zadnjem mandatem obdobju pet s povprečno udeležbo okrog 35—45 članov. 28. oktobra 1970 je Branko Marušič imel referat o vprašanju zgodovine v muzejih na Slovenskem, sledila je bogata diskusija, kjer se je ponovno postavilo vprašanje osrednjega slovenskega zgodovinskega muzeja. 19. novembra 1970 so udeleženci XIII. mednarodnega kongresa zgodovinarjev v Moskvi (dr. F. Zwitter, dr. S. Vilfan, dr. V. Melik, dr. J. Pleterski, dr. T. Ferenc in F. Klopčič) posredovali svoje vtise. 18. novembra 1971 je Tomaž Weber govoril o temi »Štirje aspekti pouka novejšje zgodovine na osnovni šoli«, medtem ko je drugi del tega članskega sestanka razpravljal o predmetniku in učnih načrtih za osnovno šolo ter o pripravah za spremembo gimnazije. Prof. dr. A. Apostolov iz Skopja je imel 19. aprila 1972 predavanje o Goce Delčevu in makedonskem osvobodilnem gibanju. 30. marca 1972 pa smo imeli komemorativni članski sestanek za pokojnim prof. dr. Milkom Kosom z razstavo njegovih del.

Uspešno je delala tudi šolska sekcija, ki je razpravljala o učnih načrtih za zgodovino v osnovni šoli in sodelovala v komisiji za gimnazijske učne načrte ter pripravila v sodelovanju z Zavodom za šolstvo SR Slovenije seminarja za učitelje zgodovine v Ljubljani nato pa še v Mariboru. Dosegli smo tudi, da je bil predstavnik društva vključen v poseben odbor Zavoda za šolstvo, ki je razpravljal o reformi gimnazije. Dr. Fran Zwitter in dr. Ignacij Voje pa sta se tudi udeležila interkatederske konference v Hercegovnem 14. in 15. maja 1971, ki je razpravljala o razlikah študija zgodovine na naših fakultetah, o čemer je posebej razpravljal tudi naš odbor.

Društvena knjižnica postaja v zadnjem času vse večja, saj je bilo v akcijski knjigo vpisanih od septembra 1970 dalje kar 640 zvezkov, v signaturno pa 67 novih enot. Septembra 1972 je štela knjižnica skupaj že 3114 zvezkov. Večinoma gre za revije in časopise s področja zgodovine in arheologije, ki prihajajo kot zamenjava za Zgodovinski časopis, dobivamo pa tudi precej knjig in monografij. Število institucij s katerimi zamenjujemo Zgodovinski časopis, se ni bistveno spremenilo. V Sloveniji zamenjujemo z 11 ustanovami, na področju Jugoslavije pa še s 36, ostalo (38) odpade na inozemstvo (Avstrija 9, Zvezna republika Nemčija 3, Demokratična republika Nemčija 2, ČSSR 5, Poljska 7, Italija 3, Francija 2, Velika Britanija 1, Švedska 2, Romunija 1, ZSSR 2, ZDA 1). Knjižnica je v prostorih oddelka za zgodovino na filozofski fakulteti in je postavljena kot corpus separatum, namenjena je predvsem članom društva, vendar pa pomeni tudi pomembno dopolnilo oddelčni knjižnici. Zaradi hitrega naraščanja knjižnega fonda, se že pojavlja problem prostora društvene knjižnice. Odbor Zgodovinskega društva je večkrat razpravljal o razprodaji starih zalog ZČ, GMDŠ, Izvestij, Mitteilungen, itd. in je na eni zadnjih sej sprejel tudi nov cenik za omenjene publikacije, razprodajo pa bodo prevzeli študentje oddelka za zgodovino.

V okviru Zgodovinskega društva deluje že vrsto let več podružnic, od katerih so bile v zadnjih letih med najbolj delavnimi Muzejsko društvo v Škofji Loki in Zgodovinsko društvo v Mariboru. Delovanje škofjeloškega društva, ki šteje že okrog 600 članov, je v zadnjih dveh letih v veliki meri nosilo pečat bližajoče tisočletnice loškega gospostva. Zelo razvejan odbor za proslavo te obletnice se je nekajkrat sestel v plenumu, sicer pa je bilo težišče dela na ramenih odbornikov, ki so izdelali obsežen podroben program. Izšla naj bi cela serija publikacij poleg Loških razgledov, ki izhajajo vsako leto. Od zadnjega občnega zbora sta izšla dva letnika (XVII. in XVIII.) zadnji že v nakladi 1400 izvodov. Jubilejna številka pa bo izšla v povečani, slavnostni obliki. Prav Loški razgledi so tisti, ki povezujejo razmeroma številno in raznoliko članstvo Muzejskega društva. Pomembna vez pa sta tudi obe muzejski podružnici tako v Železnikih kot v Zireh. Društvo še naprej organizira med članstvom tako priljubljene izlete, ki so navadno združeni z ogledom muzejev

in drugih kulturnih in prirodnih zanimivosti doma in na tujem. Odbor Muzejskega društva je kot strokovni svet Pokrajinskega muzeja v Škofji Loki trdno ob strani vodstvu muzeja in njegovemu delovnemu kolektivu. Prav tako Muzejsko društvo podpira težnje sicer samostojne ustanove loškega arhiva po samostojnih prostorih. Živo pa je tudi sodelovanj z Medobčinskim zavodom za spomeniško varstvo. Podružnica Zgodovinskega društva v Mariboru je v preteklem dvoletnem obdobju skrbela predvsem za redno izhajanje Časopisa za zgodovino in narodopisje, ki ga izdaja v sodelovanju z Združenjem visokošolskih zavodov in založbo Obzorja. Organizirala je tudi vrsto predavanj z izbrano tematiko, ki so jih imeli člani oddelka za zgodovino filozofske fakultete. Med prireditvami komemorativnega značaja, kjer je podružnica sodelovala ali jih celo organizirala, je treba omeniti odkritje spominske plošče dolgoletnemu društvenemu delavcu Franju Bašu 1. X. 1971 v Mariboru, ter dr. Franu Plešiču 13. VI. 1971 ob stoletnici njegovega rojstva. Iz vrst članov mariborske podružnice je izšla tudi pobuda za počastitev 200-letnice rojstva prekmurskega rojaka Štefana Küzmiča. Prav tako člani podružnice zavzeto delujejo pri vsakoletnih pripravah za simpozij »Mogersdorf« skupaj z Združenjem visokošolskih zavodov v Mariboru. Korist teh simpozijev vidijo zlasti v tem, da se navežejo stiki med našimi znanstveniki in institucijami s katerimi so bili doslej le malo povezani od madžarske Zelezne in Zalske županije do avstrijske Gradišanske, poleg tega so bili ti simpoziji močna pobuda za organizirano in sistematično raziskavo preteklosti našega Prekmurja in slovenskega Porabja.

Blagajna Zgodovinskega društva je imela 12. IX. 1972 saldo 40.182,19 din, kar je v primerjavi s prejšnjo mandatno dobo veliko znižanje. To je posledica raznih dejavnikov, od katerih naj na prvem mestu omenim povečano dejavnost pri izdajanju Zgodovinskega časopisa, saj so v tem obdobju izšli trije letniki (1969, 1970 in 1971) in vsi so tu tudi obračunani razen druge polovice zadnjega letnika. Po drugi strani pa izdatki administrativnega poslovanja nenehno naraščajo, medtem ko dotacija, ki jo je društvo prejelo za izdajanje svojega glasila ostaja na isti višini. Analiza dohodkov pokaže, da je bil najpomembnejši vir še vedno subvencija Sklada za pospeševanje založništva in Kulturne skupnosti SR Slovenije. Poseben vir dohodkov je bila tudi naročnina za Zgodovinski časopis pri individualnih članih, ki jo društvo pobira v lastni režiji. Pri tem članarina ostane društvu, naročnino pa dobi Državna založba Slovenije kot založnik Zgodovinskega časopisa. Nekaj prinaša tudi članarina skupinskih članov, kotizacija za udeležbo na naših zborovanjih ipd. Število članov in naročnikov Zgodovinskega časopisa je v zadnjem času nekoliko naraslo, tako imamo med ustanovami 257 naročnikov Zgodovinskega časopisa, individualnih članov pa 361, od teh kar 58 študentov filozofske fakultete. Zlasti med ustanovami (šolami) je še vedno premalo zanimanja za znanstveno revijo, kakršna je Zgodovinski časopis.

Olga Janša

ZNANSTVENO ZBOROVANJE »TRETJI RAJH IN JUGOSLAVIJA 1933—1945«

(Beograd 3.—4. oktober 1973)

Prireditelj znanstvenega zborovanja o razmerju med tretjim rajhom in Jugoslavijo v letih pred drugo svetovno vojno sta bili skupnost institucij za proučevanje novejših zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije ter beograjski inštitut za sodobno zgodovino. Kot glavno nalogo so si prireditelji zastavili osvetlitev nedvomno še vedno žgoče teme, saj je zajeta problematika zajemala obdobje od nastopa nacizma pa do konca druge svetovne vojne. Nad štirideset znanstvenih prispevkov, ki so z raznih zornih kotov skušali osvetliti zastavljena vprašanja, kaže na obsežnost obravnavane problematike. Udeležencev je bilo v celoti kakih petdeset, med njimi 21 tujih znanstvenikov iz obeh Nemčij, Sovjetske zveze, Poljske, Madžarske, Romunije, Bolgarije, Italije in Velike Britanije. Spekter obravnavanih vprašanj je segal od prikaza in ocen meddržavnih odnosov v letih pred drugo svetovno vojno s stališča balkanskega prostora, vprašanj nemško-jugoslovanskih odnosov ter nemške gospodarske penetracije na ozemlje Jugoslavije pa do posameznih vprašanj nacistične politike na ozemlju okupirane Jugoslavije. Sestavni del te problematike je bila tudi usoda nemške manjšine pri nas ter genocidni nastopi nacizma. V današnji čas je segal referat sovjetskega historika Vladimirja K. Volkova s prikazom nekaterih nesprejemljivih tez v delu zahodnonemške pa tudi avstrijske literature o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov (omenimo naj le knjigo Johanna Wüschta *Jugoslawien und das Dritte Reich*, Stuttgart 1969).

Gledano v celoti je beograjsko zborovanje pomenilo enega prvih poskusov mednarodne verifikacije novejših izsledkov zgodovinarstva o nacističnem obdobju. Razvid po referatih tudi pokaže, da se je večina referentov dotikala predvsem obdobja do leta 1941. Znova se je pokazalo, da je treba proučevati predvojni položaj Jugoslavije v celotnosti evropski politiki. Iz zgodovine stare Jugoslavije je treba posebej podčrtati ugotovitev Živka Avramovskega v referatu o nemški politiki izolacije Jugoslavije v letih 1933—1939, da se je že kralj Aleksander odmikal od Francije k Nemčiji (od slabjšega k močnejšemu), se pravi, da je knez Pavle le nadaljeval to politiko. Zborovanje je tudi postavilo vprašanje, ali je bilo to približevanje pogojeno z nemškim pritiskom, ali pa je bilo uskladeno s takratnimi interesi Velike Britanije; dejstvo je namreč, da so Britanci vodili v tem času politiko popuščanja do tretjega rajha. Iz tega kompleksa naj nakažemo še opozorilo, da se v našem zgodovinarstvu za čas po letu 1934 preveč govori o Milanu Stojadinoviću, medtem ko bi moral biti poudarek na knezu Pavlu, v čigar rokah je bilo vodenje jugoslovanske notranje in zunanje politike, medtem ko je bil Stojadinović le njen izvajalec. Na novo je bilo osvetljeno (referat Bogdana Krizmana) tudi vprašanje priključitve Jugoslavije trojnemu paktu 1941. leta.

Problematiko nemške manjšine pri nas so zajemali zborovanju predloženi referati v glavnem za čas po letu 1941; vsekakor pa bi bilo želeli, da bi morebitno prihodnje zborovanje te vrste skušalo v celoti očrtati problematiko nemške manjšine, zajemajoč vsaj še obdobje med obema svetovnima vojnama.

Ne da bi se nadrobneje ustavljali ob vrsti zanimivih referatov — predvidoma bodo izšli v posebni publikaciji — se dotaknimo tistih, ki so posebej izstopali ali pa se dotikali slovenske problematike. Tu bi omenili prispevek poljskega gosta Czaslawa Madajczyka o »preostalem delu Srbije pod nemško vojaško upravo« s katerim je avtor skušal v širokem komparativnem zamahu podati nakazano problematiko. Od tujih udeležencev bi omenili vsaj še Britanca F. W. Deakina (referat o Nemcih in zavezniških načrtih za izkrcanje na Bal-

kanu), Italijana Alfreda Braccia o silah Osi in nevtralnosti Jugoslavije v času februar—september 1939, Teodorja Sala o pripombah k italijansko-nemškem konfliktu glede nadzorstva in izkoriščanja jugoslovanskih ozemelj v letih 1941—1943, zahodnega Nemca Wolfganga Schumanna o aspektih in ozadju trgovinske in gospodarske politike hitlerjevske Nemčije do Jugoslavije ter Hansa Jürgena Schröderja o jugovzhodni Evropi kot »neuradnem cesarstvu« nacistične Nemčije na primeru Jugoslavije v letih 1933—1939. Med domačimi referati naj opozorimo na prispevek Bogdana Krizmana o pristopu Jugoslavije k tretjemu rajhu, Andreja Mitrovića o tako imenovani »Ergänzungswirtschaft« kot tezi v nemški javnosti o vključevanju jugovzhodne Evrope v gospodarski prostor tretjega rajha, Vojmira Kljakovića o nemško-italijanskem dogovoru o interesnih sferah na Balkanu in še posebej v odnosu do Jugoslavije. Slovenske problematike (posebej Prekmurja) se je dotikal referat Mire Kolar-Dimitrijević o »Gibanju delovne sile med tretjim rajhom in Jugoslavijo 1933—1941«. Izključno slovenski problematiki pa sta bila namenjena dva referata. Prvega je pripravil Tone Ferenc s tematiko o interesih nemškega rajha v Sloveniji leta 1941, medtem ko je podpisani skušal nakazati vzporednice nacistične raznarodovalne politike na nekdanjem avstrijskem Koroškem v času po anšlusu marca 1938 ter na okupiranem Gorenjskem v letih 1938—1943.

Tone Zorn

OCENE IN POROČILA

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 1, Slovenska matica 1971. Uredil Fran Dominko, 246 strani.

Dosežki Slovencev na področju naravoslovja in tehnike so malo znani. To je posledica dveh dejstev. Prvič, veliko naših mož, ki se je posvetilo tem področjem znanosti, je moralo zaradi omejenih možnosti na Slovenskem oditi v tujino in so izgubili stik z domovino, drugi pa se je pri nas s tovrstno zgodovino ukvarjalo malo ljudi in še to bolj mimogrede. Zato je zbornik, ki je izšel kot drugo delo Sekcije za zgodovino naravoslovja in tehnike pri SM, zelo dobrodošel. Fran Dominko, ki je to delo uredil, je avtor daljšega in zanimivega uvoda o razvoju in stanju zgodovine naravoslovja in tehnike kot samostojne znanstvene discipline v tujini in pri nas. Posebej se ustavlja tudi ob velikih problemih našega časa, ki jih vidi predvsem v »determinantni vlogi tehnične miselnosti v družbi ob skoraj popolni odsotnosti duha znanosti« in v porušenem ravnotežju med tehniko in humanizmom. Razprava Zmaga Bufona »Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju« (str. 15—77) je najboljše. Pisana je na podlagi dejstev, ki jih je ugotovila že dosedanja literatura. Avtor jih hoče ponovno ovrednotiti in opozoriti na ne dovolj upoštevane aspekte. V prizadevanju naših prosvetlencev vidi dve smeri. Prvo predstavlja pisanje, prevajanje in prirejanje poljudnih in za šolsko uporabo primernih knjig, drugo pa ustvarjanje zametkov naše sedanje znanosti in umetnosti. Pritegniti je treba mnénju, da številna dela, ki so namenjena kmetu, niso odraz majhne sposobnosti avtorjev ampak takratnih razmer pri nas in v državi sploh. Bolj ponosni smo lahko na prizadevanje Žige Popoviča, Janeza Scopoliija, Baltazarja Hacqeta, Franca Wulfna, bratov Karla in Žige Zoisa in Jurija Vege. S svojim delovanjem so segli med vrhove tedanje evropske znanosti. Avtor je nedvomno uspel s prikazom naravoslovja kot pobudnika za znanstvena prizadevanja naših preporoditeljev. Skoda je le, da se je zadovoljil z dosedanjimi rezultati in ni raziskal problemov, ki jih v razpravi omenja. Verjetno bi bile potem njegove trditve trdnejše, kar še zlasti velja za poglavje o Kranjski kmetijski družbi in njeni vlogi.

Prispevek Lava Cermelja »Fizik Nace Klemenčič (1853—1901)« (str. 79—104) govori o Slovencu, ki si je kot znanstvenik in univerzitetni profesor poiskal kruha v Gradcu in Innsbrucku. Ignac-Nace Klemenčič je bil rojen 6. febr. 1853 v Kamnem potoku pri Trebnjem. Gimnazijo je obiskoval v Novem mestu, kjer je 1871. maturiral in se isto jesen vpisal na filozofsko fakulteto graške univerze. Bil je najboljši študent nekdanjega Jožef Stefanovega najboljšega študenta Ludvika Boltzmanna. Po promociji 30. apr. 1879 je ostal na univerzi kot asistent v fizikalnem inštitutu. 1881. je postal privatni docent. Kot Slovenec mesta rednega profesorja za eksperimentalno fiziko v Gradcu ni dobil, pač pa je bil 1. dec. 1895 imenovan za rednega profesorja fizike na univerzi v Innsbrucku. Poziva za rednega profesorja fizike na dunajski tehniki in imenovanja za dopisnega člana dunajske akademije znanosti in umetnosti ni več dočakal. Na dopustu v Trebnjem ga je starega komaj 48 let zadela kap. Pokopan je v Gradcu. Sprva se je ukvarjal s problemi molekularne mehanike. Proučeval je elastično viskoznost v steklu in notranje trenje v železu. Kasneje je to področje zapustil in se posvetil izključno problemom elektrike in magnetizma. Rezultati njegovega dela niso senzacionalna odkritja,

ki so jih izvršili nekateri njegovi sodobniki kot Hertz, ampak preverjanje in izpopolnjevanje takrat nastalih teorij. Za svoje delo je 1892. dobil skupaj z Ernestom Lecherjem Baumgartnerjevo nagrado kot prvi za Hertzem. Razpravi je dodan tudi ponatis Klemenčičevega članka »O fotofonu« iz Ljubljanskega Zvona iz leta 1881 in seznam njegovih del.

Albert Struna je svojo razpravo »Staro mlinarstvo — drugod in pri nas« (str. 105—154) razdelil v tri poglavja. V prvem obravnava razvoj mlinarstva od starih, najbolj enostavnih priprav Babiloncev do velikih dosežkov švicarskih inženirjev in madžarskih podjetnikov v 19. stoletju. Svoja izvajanja podpira s citati tako antičnih kot srednjeveških in kasnejših avtorjev. V drugem obravnava vodna kolesa. Poleg koles na korce in koles na lopate omenja tudi razne inačice. Posebej se zadrži ob »perutnih kolesih«, ki so se ohranila v Martuljku in na Pohorju. Podobne najdemo namreč le v bosenskih vodenicah in v Aziji. Naše mline obravnava v tretjem poglavju. Prvi podatki o njih so že iz 11. stoletja (ob Tržiški Bistrici), najstarejša upodobitev pa je na freski v Crngrobu iz 15. stoletja. Razvoj našega mlinarstva je vzporeden evropskemu tako po načinu mletja kot po vrstah mlinov. Obstajali so celo poskusi, da bi razširili mline na veter. Zadnji je bil podrt 1962.

V razpravi »Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera« (str. 135—165) piše Vladimir Murko o rezultatih dosedanjih raziskovanj »resselologov«. V prvem delu govori o njegovih potomcih in delu na naših tleh. Pri številnih sorodnikih in znanih je ostalo precej zapuščine, ki pa jo je zadnja vojna deloma uničila. Kljub večdesetletnemu raziskovanju pa se še vedno marsikaj najde celo v arhivih, zato je upanje, da bo mogoče še kaj najti, precejšnje. Delno si je mogoče pomagati z ustnim izročilom, ki se je ohranilo pri naših ljudeh o velikem iznajditelju, saj Resslerovi poskusi niso bili neopazni. Njegovo delo pri odkritju ladijskega vijaka je sicer precej znano, manj pa vemo o njegovih iznajdbah na področju agrotehnike, energetike, geodezije, hidrotehnike, kemije, metalurgije, montanistike, prehrabene industrije, cestnega prometa, nautike, poštnega prometa in vojaške tehnike. Mnogi njegovi načrti so padli v pozabo ali pa so si jih prisvojili drugi. Kljub temu pa vsaj na ohranjene ne bi smeli pozabiti, saj so še danes aktualni načrti za regulacijo Neretve, Mirne, namakanje egiptovskih ravnin iz Nila, namakanje pašnikov v Franciji, vodno pot Donava—Jadran. Tudi na svoj poklic gozdarja Ressler ni pozabil. Prvi na Primorskem je proučeval vprašanje ponovnega pogozdovanja Krasa. Pri tem je imel v mislih cel regionalni plan razvoja Istre, saj je upošteval tudi potrebe živinoreje, čebelarstva, sviloprejšstva, sadjarstva in vinogradništva. Večina načrtov je ostala na papirju zaradi nerazumevanja in pomankanja kapitala.

V 19. stoletju je bilo naravno zdravljenje zelo popularno v Evropi. O njegovem odmevu na Stajerskem piše Eman Pertl v razpravi »Naravno zdravilišče v Bistrici pri Limbušu« (str. 167—213). Tu je imel od leta 1884 do nekako 1900 Jurij Simanić skromno naravno zdravilišče, ki je bolj zanimivo po lastniku kot po pomenu. Simanić, ki se je podpisoval tudi Simonić in zlasti Simoni ter si prideval doktorski naslov, se je rodil v Zagrebu (Pertl navaja na str. 168 in 169 po imeniku zavičajnika kot rojstno letnico 1835, na str. 170, 184 in 185 pa se mu zdi najverjetnejša letnica 1823), umrl pa je 1908 v Vršču. V Bistrici je najel nekaj travnikov in hiš ter skušal po Kneippovem vzoru zdraviti ljudi. Pri tem ni imel ravno uspeha in je njegovo podjetje propadlo. Poleg te dejavnosti je Simanić gojil tudi pesništvo, pisateljevanje, zdravstveno-propagandno publicistiko in komponiranje. Med literarnimi deli je treba omeniti »Volkssagen aus Steiermark« (von dr. J. Simani, Gratz 1860). Znana je tudi njegova nezakonita žena Jozefina Jurik (1854—1895), ki se je ukvarjala z založništvom in urejanjem knjig in časopisov.

Pod rubriko »Gradivo« sta uvrščena dva prispevka. Prvega je napisal pokojni Franc Minařnik: »Ptujске lekarne, lekarnarji in njihove hiše« (str. 193—213). Govori o najstarejših sledovih in vesteh o lekarništvi v Ptujju, kjer naj bi imeli v 16. stoletju tudi originalne Paracelsove spise. Skozi tri stoletja zasleduje lastnike obeh ptujskih javnih lekarn »Pri zlatem jelenu« in »Pri zamorcu«.

Omenja tudi poskuse odpiranja novih lekarn in nastanek prve slovenske leta 1922.

Avtor drugega prispevka »Kratek pregled zdravstvenega nadzorstva živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji« (str. 215—246) je danes že tudi pokojni Ante Stefančič. Naslov je malo preširok, ker govori v tekstu le o mesu. Po orisu nadzorstva nad klanjem in mesom pri nekaterih narodih v preteklih obdobjih se posebej ustavlja pri predpisih, veljavnih na ozemlju SRS od 18. stoletja dalje. V svojo razpravo je skoraj v celoti vključil tozadevne prve slovenske tekste. Poleg zakonodaje obravnava tudi k temu spadajočo šolstvo in razvoj nekdanjega »mesogledništva« v sanitarno, veterinarsko in tržno inšpekcijo naših dni.

Za vse razprave je značilna izredna skrbnost pri pripravi besedil, ki so jim dodani tudi povzetki v tujih jezikih. Opozoriti pa je treba na nekaj pomanjkljivosti. Predvsem so pri nekaterih člankih predolgi uvodi, ki opisujejo splošne politične razmere ali pa razvoj določene panoge. Avtorji bi to lahko izpustili ali pa skrajšali. Isti efekt bi bil dosežen s citiranjem ustrezne literature. Bralca tudi zanima mnenje avtorja razprave o realnosti raznih načrtov in teorij, o eventualnem zaostajanju obravnavane znanstvene discipline za splošnim razvojem v Evropi, o položaju obravnavane teme v času in prostoru. Nekoliko več pozornosti bo potrebno posvetiti tudi historično-političnim terminom in citiranju virov iz literature.

Upajmo, da bo Sekcija za zgodovino naravoslovja in tehnike pri SM kmalu predstvila drugo številko zbornika, kajti odprtih vprašanj so že avtorji prvega zbornika našteali veliko. Zeleti je tudi, da se pri svojih raziskavah ne bi omejevali le na SRS ampak celotno etnično slovensko ozemlje.

Stane Granda

Sonja Petru, **Emonske nekropole** (odkrite med leti 1635—1960), Katalogi in monografije 7, Emona II, Ljubljana 1972.

L. Plesničar—Gec, **Severno emonsko grobišče**, Katalogi in monografije 8, Emona III, Ljubljana 1972.

Doslej poznamo le malo najdišč antičnega obdobja, ki bi imelo v celoti publicirano odkopano gradivo. V vrsto teh redkih lokacij pa že moremo danes prištevati grobišče antičnega mesta Emone; to ima v dveh zajetnih katalogih, ki sta izšla v zadnjem letu, objavljeno gradivo ca. 2.500 grobov (po mnenju nekaterih arheologov naj bi bilo ca. 1.000 grobov uničenih in gradivo po večini izgubljeno oz. za objavo nedostopno). S tem številom pa zavzema grobišče tudi najvišjo stopnjo na lestvici raziskanih antičnih grobišč na evropskih tleh.

S. Petru je zbrala v zvezku Emona II. grobove (okoli 1.500) in gradivo, ki ga hrani Narodni muzej v Ljubljani in ki je bilo odkopano v obdobjih pred letom 1960, medtem ko je L. Plesničar podala kataložski pregled Emona III. z 978 grobovi; najdenih v naslednjem desetletju.

Historični prikaz odkrivanja grobov, ki ga podaja S. Petru, nas popelje še v prvo polovico 17. stoletja, ko so leta 1635 na Ajdovščini odkopali antični grob, o katerem naj bi bila ohranjena prva zanesljiva zabeležka. Seveda je bilo že veliko preje odkopano in uničeno neugotovljeno število grobov pri srednjeveških gradnjah in zemeljskih prekopi, tako da danes npr. zelo malo vemo o grobiščnem kompleksu, ki se je širil ob cesti proti Neviodunumu ob današnji Karlovški cesti. To nam zlasti izpričujejo razna konservatorska opravila v stari Ljubljani, kjer se večkrat pod ometom stavbnih mas pokaže kamnito gradivo, ki je bilo nekoč sestavni del grobnih celot. Zlasti je pomembna po bogastvu raznih antičnih arhitektonskih delov grajska stavba, kjer so bili posamezni kosi uporabljeni pri gradnji v različnih starostnih obdobjih.

Zanimivo je, da moremo naraščajoče zanimanje za arheološke ostaline opaziti v času razsvetljenstva, ko dobimo tudi že prve tiskane novice o raznih sepulkralnih najdbah na emonskem področju. Seveda se najdbe in podatki o

njih v kasnejšem času vse bolj množe, ob tem je treba poudariti zlasti uspešne Müllnerjeve posege v prejšnjem stoletju. Z odkopom W. Schmidta med leti 1904 in 1907 na severnem emonskem grobišču pa dosežejo raziskave svoj prvi zenit in preokretnico pri znanstvenem raziskovanju emonskih grobiščnih kompleksov. Kasneje se do leta 1960 grobne najdbe pojavljajo sporadično na več mestih ob raznih novih gradnja, vendar ne dosežejo širine Schmidovih posegov.

Ponovno in, kot vse kaže, verjetno tudi zadnjikrat pa dobe širok raziskovalni polet zaščitna izkopavanja med leti 1961 in 1968, ko se s ključnimi gradbenimi posegi samega centra današnjega mesta poseže v večino preostalih delov še neraziskanega območja severno emonskega grobišča, ki se je širilo na obeh straneh Titove ceste od Trga revolucije do Linhartove ceste.

Na emonskih grobiščih prevladuje žgan pokop. Skeletnih grobov je znatno manj, saj se suče njihovo število pri posameznih odkopih med 10,3 do 16,4 % od vseh odkopanih.

Poudariti je treba širok spekter v obliki žganih grobov, ki je bil vezan na različne pogoje oz. vzroke; ti so bili bodisi sociološkega, religijskega ali drugega karakterja. Najpogostejši je preprosto vkopan žgan grob, ki naj bi imel svoje korenine še v prazgodovinskem načinu pokopavanja in ga moremo vezati tu s staroselsko tradicijo. Nadalje je mogoče zaslediti grobove s tegulnato konstrukcijo, pokop v amfori, zidane grobnice, kamnite pepelnice, pokope v lesenih skrinjah itd. Seveda so ponekod zastopane te oblike še v različnih, bolj ali manj opaznih enačicah.

Izraziti razločki nastopajo tudi pri skeletnih grobovih (različna lega, smer, konstrukcija groba). Okostja so ležala največkrat v preprosto vkopanih jamah, ponekod so bila položena v lesenih krstah (en primer lesene krste, obložene s svinčnimi ploščicami) ter v kamnitih sarkofagih. Raznoličnost pa se kaže tudi v vsebini in številu pridevkov, ki so jih vsebovali posamezni skeletni pokopi.

Sicer so bili v grobovih bolj pogosti naslednji pridevki: predvsem razni vrči, steklenice, krozniki, skodelice, oljenke, balzamariji, novci itd. Seveda je še vrsta drugih, po svoji funkcionalnosti zelo divergentnih pridatkov, od železnih nožev, orodja in orožja, novcev, raznih kosov nakita (fibule, zapestnice, igle, ogrlice itd.), celo igrčke itd. Zanimivo je, da so skeletni grobovi po pridvih veliko skromnejši od žganih grobov.

Čeprav doslej še ni mogoče podati neke boljše kronološke lestvice oz. sheme na grobiščih, pa moremo na podlagi posameznih značilnih najdb iskati prve pokope že v prvi polovici prvega stoletja, medtem ko bi s pokopavanjem prenehali na prelomu 4. v 5. stoletje. Posamezni grobovi pa naj bi sicer po navedbah starejše literature (gre le za nekaj izjemnih pokopov) pripadali tudi kasnejšemu času, to je 5. in celo 6. stoletju, vendar novejša analiza ohranjenega gradiva zavračajo te časovne opredelitve in jih postavljajo v starejši čas.

Na severnoemonskem grobišču, kjer je vodila raziskava L. Plesničar, je bilo ugotovljeno, da v kasnejši čas pripadajo predvsem skeletni grobovi, to je predvsem v 4. stoletju, ko se grobišče tod tudi po svojem arealu precej zmanjša in so žgani pokopi le že izjemne najdbe. Izredno slabo zastopano skeletnih pokopov naj bi si tu razlagali z močnim zmanjšanjem prebivalstva v Emoni. Sicer pa naj bi bilo to grobišče najbolj v prometu v prvem oz. drugem stoletju v 3. in 4. stol. pa se opaža upadanje števila pokopov.

Jedro obeh katalogov (sicer zasledimo poleg poglavij o obliki grobov in historiatu najdb še citirano literaturo o najdbah oz. grobiščih in vrsto topografskih podatkov) sestavljajo opisi grobov, ki so prevedeni tudi v nemški oz. v angleški jezik ter nič manj kot 330 pripadajočih tabel z risbami grobov in njihove vsebine; nadalje 7 statističnih tabel oblik oz. načinov za pokop, 1 preglednica vsebine moških in ženskih grobov ter 8 tabel raznih steklenih posod, tiskanih v barvni tehniki. Kot dodatek katalogom so pridani še tlorisi grobišč.

Zdi se, da bi bilo ob koncu odveč poudarjati pomembnost obeh del tako za slovensko arheološko stroko kot sploh za celotno antično raziskovanje na drugih

evropskih tleh. Vsekakor pa je treba podčrtati ugotovitev o že vnaprej zagotavljenem uspehu izdajatelja (Narodni muzej, Ljubljana) in širokem odzivu, ki ga imajo taka dela v strokovnih krogih.

Marijan Slabe

Ivan Grafenauer, *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. (Izdala in založila Mohorjeva družba v Celju, Znanstvena knjižnica, nova serija, 1. Izdajo knjige je oskrbel Bogo Grafenauer.)

Knjiga je iz dveh delov. Prvi del je slovstvena zgodovina (210 strani), drugi del (78 strani) pa oris življenja in dela Ivana Grafenauerja.

Pod naslovom kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva si ne smemo predstavljati dela, ki bi bilo zaradi krajšanja in izpuščanja primerno za razne kratke tečaje ampak resno, pretehtano in skrbno pripravljeno delo. Obravnava slovensko slovstvo od razdobja praslovenske kulture do Zoisove in Vodnikove smrti 1819. Prvotno je bila knjiga zamišljena kot učbenik in kot taka pripravljena tudi za tisk, vendar ji niti predvojne niti povojne kulturno-politične razmere niso bile naklonjene. Tako prihaja na dan skoraj petindvajset let potem, ko je bila v tej obliki napisana in v devetem letu po avstorjevi smrti.

Ivan Grafenauer deli slovensko slovstvo na dva dela: staro in novo. Prvo sega od naselitve Slovanov do sredine 18. stoletja. Zanj je značilno, da še ni načrtnega prizadevanja po snovanju umetniške literature. Staro slovstvo je razdeljeno še na tri večja razdobja: razdobje praslovenske kulture (predpismenska doba), v katerem »je besednoumetnostni glasnik narodnega življa in kulture zgolj narodno ustno slovstvo, ki so se njega ostanki rešili do zapisa v 19. stoletju« in ki traja do sredine 8. stoletja, razdobje srednjeveškega pismenstva od sredine 8. do sredine 16. stoletja, ko se »pismensko nekoliko tvorne dobe... menjavajo z dobami mrtvila« in je narodna ustna umetnost še vedno »poglavitna glasnica narodnega žitja in bitja«, in razdobje tiskane književnosti brez izrazitega umetniškega prizadevanja od sredine 16. do sredine 18. stoletja (str. 15).

Odlika Kratke zgodovine starejšega slovenskega slovstva je v njeni jasnosti in strnjnosti. Ničesar pomembnejšega v naši literarni preteklosti ni izpuščenega, vse je postavljeno na svoje mesto v času in prostoru. Vedno je poudarjen tudi pomen posameznega dela za nadaljnji razvoj slovenskega slovstva. Ob vsakem razdobju obravnava Grafenauer tudi slovensko ljudsko ustno in pismeno slovstvo, ki je tako prvič dobilo pravo mesto v naši literarni zgodovini. Ogromno znanje je Grafenauerju ob veliki znanstveni prodornosti pomagalo, da je s kulturnozgodovinsko literarnoprimerjalno metodo, ki jo je sam razvil, dosegel pri proučevanju ljudske pesmi izredne rezultate. Ne samo, da je določil starost in realno vsebino, ampak je opozoril tudi na sorodne motive pri sosedih. Naše ozemlje se pri tem pokaže kot zanimivo križišče kulturnih vplivov zahodne in jugovzhodne Evrope. Iz najstarejšega obdobja praslovenske kulture se je ohranilo malo, pretežno »ženske pesmi«, »ki razgrinjajo pred nami človeško usodo žena in sirot, vdov in deklet v očetnopravni rodovni družbi« (str. 29).

Proti nekaterim drugim literarnim zgodovinarjem je Grafenauer pri proučevanju srednjeveških rokopisov dokazal, da to obdobje ni »brez literarne tradicije«. Le tako si lahko razložimo dejstvo, da so med ohranjenimi rokopisi le prepisi. Opozoril je tudi na številne ohranjene drobce, na katere vse prerado pozabljajo.

Razdobje tiskane književnosti je razdelil Grafenauer na tri dele: na dobo reformacije (do okrog 1600), na dobo prekatoličenja in književnega zastoja (do 1678) ter dobo katoliške obnove (do okrog 1750).

Od novega slovenskega slovstva, ki sega od sredine 18. stoletja pa do danes, je obdelal Grafenauer le prvo dobo: razsvetljenstvo in začetke narodne prebuje, čas, »ki je hkrati doba narodnega prebujanja najnaprednejših mož izmed slovenskega izobraženstva« (str. 15). Glavna oseba tega časa je Vodnik,

ki je bil »pesnik občestvenosti, učitelj — buditelj narodnega občestva« ne pa pesnik individualist (str. 206).

Strani, ki jih je napisal po dokumentih, korespondenci, zapiskih in svojih spominih o svojem očetu prof. dr. Bogo Grafenauer, so na eni strani zapis o rodbini in družini Ivana Grafenauerja, na drugi pa sprehod skozi njegovo znanstveno delo. Opozarjajo na glavne znanstvene dosežke in boj za njihovo znanstveno priznanje. Dr. Ivana Grafenauerja spoznamo kot človeka in znanstvenika, ki se je moral boriti tako s skrbjo za številno družino kot z nasprotniki, ki so proti znanstvenemu delu pogosto postavljali egoistično politikanstvo. Biografski del knjige je opremljen s številnimi fotografijami; zaključuje ga skrbno sestavljena, kronološko urejena pōpolna bibliografija spisov Ivana Grafenauerja.

Stane Granda

Ferdo Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Viri za zgodovino Slovencev, knjiga peta. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Ljubljana 1972. — 490 strani.

Rezultat Gestrinovega intenzivnega raziskovalnega dela sta predvsem dve kapitalni deli, dve knjigi, od katerih prva nosi naslov Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja (Ljubljana 1965). Tu je avtor skoraj docela zanemarjeno stran naše neagrarne gospodarske zgodovine obdelal tako vestno, da danes bistveno bolje poznamo naš srednji vek. Druga knjiga so tu obravnavane mitninske knjige; njej so posvečeni naslednji odstavki. — Se prej naj poudarim, da je prav Gestrin na široko odprl italijanske arhive in nam približal njihovo bogastvo. S tem je dokazal, da določen del našega raziskovalnega dela brez teh novo odkritih fondov ne bo mogel shajati. Za nekatera poglavja naše gospodarske zgodovine se je težišče premaknilo iz avstrijskih v italijanske arhive; zato bodo tudi bodoči rezultati pokazali precej drugačno sliko od doslej znane podobe.

Glede Mitninskih knjig 16. in 17. stoletja na Slovenskem naj v podrobnostih pripomnimo naslednje: Po kratkem uvodnem historiatu mitnin, tržnin, carin in drugih trgovsko-prometnih plačil in po okarakteriziranju 10 mitninskih in njim podobnih knjig, ki jih je avtor preštudiral in tudi v celoti objavil, se v naslednjem poglavju dobro seznanimo z organizacijo in poslovanjem mitniških uradov na Bači in v Reki.

Zlasti obsežno se avtor zadrži pri štiridesetnici (str. 28—40), o kateri do sedaj nismo bili kaj prida poučeni. Razlago je izpeljal res zelo vestno. Za velik del slovenske zemlje je bila morska meja Avstrije skozi stoletja daleč bolj pomembna in bolj privlačna kot drugi sektorji avstrijskega ozemlja. Počasi se nam kažejo prava sorazmerja med tržišči, kamor je slovenska zemlja plasirala svoje proizvode.

Ko sva pred časom z avtorjem pregledovala fotokopijo karte z ogrskimi carinskimi postajami (original v Arhivu dvor. komore, Zbirka kart, sign. E 29/2), — resda iz precej mlajšega časa, iz leta 1774, ko se je pripravljala izpeljava načrta, naj postanejo samo dedne dežele eno in enotno carinsko ozemlje, — sva opazila na ogrski strani meje vrsto tridesetninskih uradov (50-igst Ambt); Gestrin je preračunal 1/30 skupne vrednosti blaga kot približno 3,5 odstotno carino. Videti je torej, da so imeli na Ogrskem nekoliko drugačen sistem carinjenja, ki je verjetno tudi imel že dolgo tradicijo. — Morda je tu primerno, da naštejemo kraje s tridesetninskim uradom od Rabe navzdol do Radgone in potem vzhodno proti hrvaški meji: Welten na Rabi (slovensko Velika, danes Gradiščansko), Neuhaus (slov. Dobra, danes Gradiščansko), Vislendova (Grad), Kaltenbrunn (Cankova), Poljanci (v neposredni bližini Krajne), Gederovci, Tišina, Dokležovje. — Hrvaška stran meje z Avstrijo je tudi imela v tem času tridesetninske in ne štiridesetninskih uradov. —

Na straneh 30—31 govori o povišani nakladi in ugotovi, da je bila že leta 1590 povišana za 6 krajcarjev. Ta dvig povezuje z »novo nakladō«, ki se mu v

mitninskih knjigah pojavlja leta 1631. Kdaj naj bi bila nova naklada definitivno vpeljana? Med spisi stanovskih deželnozborskih obravnjav je dokument, ki pravi, da je 15. julija 1611 izšel generale, ki predpisuje, da se na vsak tovor istovrstnega blaga »durch und durch aufgeschlagen« plača 6 kr nove mitnine (neue Mauthgebühr). Ferdinandova instrukcija glede 6-krajcarske nove naklade (neue anlaag; isti vir uporablja oba termina) utemeljuje, da so jo vpeljali zaradi [gradnje?] mitninskih uradov, poti in mostov, zaradi njihovega zboljšanja in vzdrževanja v [primernem] redu, tudi zaradi preprečevanja kontrabanda (Arhiv Slovenije, Stan. deželnozb. obravnave 1612, fasc. 226). — Sedaj je potek jasnejši: po dvajsetletnem nedosledno izvajanem povišanju mitnine so leta 1611 prakso dekretirali in jo razširili na vse blago. Če je bil to res dosledno namensko zbirani denar, je drugo vprašanje. Vrsta dokazov govori o tem, da denar ni šel dosledno za ceste, mostove, itd. (Prim. izdatke urada, Gestrin, str. 40—41.)

Ko smo že pri cestah in njihovem popravljanju, si dovoljujemo na tem mestu dodati kratek eskurz. Z Dunaja so leta 1558 ukazali, naj bo vsaka javna deželna cesta široka štiri »gemeiner zwerch Clafftern« (AS, Star. stan. arhiv, fasc. 527). V nobenem primeru bi se ta izraz — kljub slabi čitljivosti rokopisa — ne mogel brati kot »werch« ali »werck« ali »zwerg«; zato domnevam, da gre za krajevo klastro ali seženj, ker je toliko kot skoraj izključeno, da bi bile takrat ceste široke 4×1 poprečni dunajski seženj = 7,56 metra.

Leta 1585 se je javil ljubljanski meščan in zidar Baptist Wankin, da bo na svoje stroške popravil cesto z Vrhnike skozi hrušiški gozd do Vipave; leta 1596 je popravil ceste na Dolenjskem ljubljanski meščan in *gradbenik* Abondio di Donino, ki ga v tem primeru imenujejo Wegbaumeister (oboje, AS, SSA, fasc. 527). Morda imamo v navedbi obeh poklicev ključ za posebne gradbene ali morda celo cestogradbene klastre?

Na neko manjšo gradbeno klastro merijo tudi podatki iz 18. stoletja. Ko so leta 1725 popravljali ceste na Petazzijevem področju na Krasu, so jih mogli razširiti le na 10—11 čevljev, na nekaterih krajih komaj še na 12 čevljev (= okoli 3,20—3,70 m). Tako bi utegnila zwerch Claffter meriti nekako 3 čevlje. — Najbrž ni v nobenem sorazmerju merjenje širine cest z merjenjem dolžine. Dolžino cest so namreč merili tako v miljah kot tudi v korakih. Francu Rakovcu-Raigersfeldu je 55 milj dolga cesta merila 220.000 sežnjev (1 milja = 4000 sežnjev = ok. 7580 m). Steinberg je v skali na svojem zemljevidu kraških cest iz leta 1720 pripisal, da je 1000 korakov ali Schriten = ok. 1/4 milje. Po njegovem bi milja merila okoli 4000 korakov, po drugih domačih avtorjih (AS, SSA, fasc. 527 b) si moral napraviti za 1 miljo dolgo pot kar 5883 korakov. Medtem ko gre v prvem primeru za znano dunajsko poštno miljo in je pri Steinbergu 1 korak = 1 seženj (dobimo spet 1 dunaj. poš. miljo), pa v tretjem primeru meri korak okoli 1,3 m ali nekako 4 čevlje. Ima ta korak kakšno zvezo z navadno zwerch klastro?

Glede tehntih odstavkov o knjigovodstvu (str. 42—48) moramo pripomniti, da bi vsekakor zaslužili združitev v obliki samostojnega poglavja, da bi na ta način dobili večji poudarek, večjo pozornost; tako so le nekakšen dodatek k poslovanju mitninskih uradov. — Danes so nam izoblikovalci in pospeševalci knjigovodskih načel še neznani, upamo pa, da se bomo sčasoma bolj približali virom te izobrazbe. Za poznejše čase smo precej na boljšem: reška čistilnica sladkorja je imela zelo izdelan knjigovodski sistem, zaključni račun pa sta podpisovala dva *holandska* direktorja. Za leto 1769 poročajo, da se pripravlja ustanovitev javne šole za računanje in dvojno knjigovodstvo ali scriptura dopia v graški sirotišnici; za to delo da bodo naprosili profesorja iz reda *piaristov* (Arhiv dvor. komore, Iö Kommerz, fasc. R Nr 391).

Na straneh 49—74 govori avtor o trgovini in trgovskem blagu in že kar na strani 49 zapiše, da je bil boj meščanov proti podeželski trgovini pri nas v 16. stoletju v bistvu že izgubljen. To je točno. Tako pri razpravah kot pri komentarjih k virom na omenjenih straneh gre v bistvu vedno za mejo, do katere naj se določene pasuse pritegne oziroma opusti; Gestrinu se je najbrž zdelo, da bo presegel okvir komentarja k mitniskim knjigam, če bo v večji

meri pritegnil v to poglavje oris boja za kmečko trgovino in proti njej (prim. str. 57). Menimo, da nihanja prometa na določenih mitninskih postajah ne moremo pojasniti v celoti, če k temu ne pritegnemo vsaj nekaj glavnih momentov iz boja za gayhandl in proti njemu. Piscu je vse to dobro znano, a se je odrekel dokumentacije. Razumljivo je, da je promet vsaj nekoliko oslabil, kadar je vladar prepovedal kmetom trgovanje, in da se je skoraj sunkovito dvignil, kadar je bil gayhandl dovoljen. To nihanje se je gotovo poznalo v dohodkih mitninskih uradov — in vladar je bil presneto zainteresiran za čim višje dohodke. Tu gre, če že hočete, za kamentalizem, za *kameralistično politiko*. Kakor je vladar po eni strani želel imeti močno meščanstvo, tako po drugi strani ni mogel definitivno odpraviti trgovanja kmetov; iz patentov o gayhandlu in proti njemu vidimo, kako je vladar nekako nihal. Če pa seštejemo leta, ko je bil gayhandl legaliziran, in leta, ko je bil prepovedan, spoznamo, da se tehtnica močno nagiba v korist kmetov. Tako je bilo vse do krepke druge polovice 18. stoletja.

Ker še nimamo na voljo sistematično zbranih in časovno strnjenih stvarnih podatkov bodisi za vrednost bodisi za težo trgovskega blaga, s katerim so trgovali kmetje, se bomo tu omejili na nekaj dokumentov pripovedovalnega značaja iz 16. in 17. stoletja, ki so seveda v določeni zvezi s tvorjenjem in mitninami (op.: podčrtavanja so moja, J. Š.). Generale za datumom Gradec, 9. aprila 1553 pravi, da se omili policijski red za pet spodnjeavstrijskih dednih dežel in za knežjo grofijo Goriško iz prejšnjega leta tako, da smejo sedaj kmetje voziti v Goriško in na Laško ne samo žito, ampak tudi platno, loden, usnje, med, vosek, lan, običajno živino, svinjsko meso, itd., nazaj pa vsakovrstna vina, sol, olje, itd. Lahko si predstavljamo, da generale ni bil namenjen izjemam ali skromnemu prometu, ampak že kar precej organiziranemu in razvitemu sistemu kmečkega trgovanja. Da je bilo res tako, nam potrjuje dejstvo, da so spomadi 1568 kranjska mesta in trgi sporočili vladarju, kako jim gayhandl močno škoduje; dne 28. aprila so izsilili generale, kjer je leta kmečko trgovanje prepovedal in določil sankcijo: ovaduh prejme 1/3, dvorna komora 2/3 vrednosti zaplenjenega blaga. Vladarjeva izjava, da je vsem razen trgovcem prepovedano trgovati, pa je — kot že nekajkrat poprej in pozneje — udarila v prazno, kajti takoj nato so se pritožili kranjski stanovi in s pritožbo seveda uspeli. Saj je bil vendar kmet glavni davkoplachevalec.

Mesta in trgi, zlasti Ljubljana, so se tudi leta 1604 ponovno kar sami lotili zatiranja kmečkega trgovanja. Ne da bi se posvetovali z vicedomom so zaprli določene ceste. Dne 13. septembra 1604 je Cobenzl objavil svoj vicedomski patent, da »se morejo kmečki trgovci, ki trgujejo z železom, žebli in podobnim blagom, svobodno posluževati cest, toda proti plačilu pristojbin«. Njemu je kmalu pritegnil tudi nadvojvoda Ferdinand in sedaj mestom zagrozil s kaznijo, če bodo ovirali gayhandl (AS, Starejši Stanovski arhiv, fasc. 78).

Da je šlo res že za kar precej razviti sistem kmečke trgovine, nam dokazuje izjava v teh stvareh gotovo dobro razgledanega glavnega prejemnika Matije Pogorela v Ljubljani iz decembra 1617, češ da platno, ki ga izdelujejo v dednih deželah, *izvažajo v tujino v velikih količinah skozi Trst in Reko* (AS, SSA, fasc. 324). Zato nas prav nič ne preseneti zatrjevanje kranjskih stanov v neki polemiki leta 1661, da kmet trguje »ab antiquo«. Nekaj let po proglasitvi svobodnih pristanišč v Trstu in na Reki, ko je ta svoboda postala še močnejši magnet za trgovce vseh kategorij, so kranjska mesta obvestila vladarja (1726), da so cesarske mitnice zaradi gayhandla letno *prikrajšane kar za 12.000 fl dohodka* in da je prav ta trgovina kriva, da so mesta v zaostanku s plačili v višini 70.000 fl. Če je trditev mest glede za 12.000 fl manjšega dohodka vsaj približno blizu resnice, potem gre tu za več tisoč tovorov različnega blaga. To pa nikakor ni malo! Zemljiški gospodje so imeli od svojih trgujočih podložnikov tolikšno korist, da jih glede tega niso nikoli pustili osamljene niti jim niso omejevali akcijskega radija. V prilog te trditve gresta tudi naslednja dva citata iz leta 1701: »Edino sredstvo vzdrževanja kranjskih podložnikov je *v transitu v Italijo*, v tvorjenju, v menjavanju, *v povratni vožnji*...« — in »Podložnikom naj se dovoli prosto tvorjenje na Laško proti

plačilu mitnine in naklad, za dvig podložnikov naj se tudi dopusti prosto menjavanje, prekupčevanje in pa trgovanje s soljo, dalje njeno *dobavljanje* (obtok, den Lauf) od starih meja pri Kapli in Slovenski Bistrici, kot je bilo to nekdanj (AS, SSA, fasc. 78).

Mogoče kljub novim mitniskim knjigam, ki jih Gestrin še utegne odkriti, ne bi mogli zadovoljivo zajeti nihanja »čiste« kmečke trgovine, kajti italijanski kupci-trgovci so, tudi sami mimo domačih tovarnikov in tudi založnikov organizirali nakupovalno mrežo v slovenskem zaledju in izvažali blago pod svojo firmo (Gestrin, str. 56—57). Avtorjeve ugotovitve za 16. stoletje podpira tudi dokumentacija iz 18. stoletja za svoj čas. Naj citiram odlomek iz pisma kranjskih deželnih stanov cesarju iz leta 1728: »Nekaj podložnikov loškega gospostva je šlo na šentviški letni sejem na Reko, da bi tam prodali 27 tovorov platna, ki so ga sami proizvedli; hoteli so iti skozi logaško deželno sodišče, a so jih zaustavili objezdniki, ki jih je tu nastavljal in jih čisto protipostavno držal tukajšnji trgovski stan. Objezdniki so jim blago odvzeli... Dva ali trije iz trgovskega stanu se skušajo obogatiti z ruiniranjem vse dežele; ostali so alla minuta trgujoči kramarji... Izgovor trgovcev, da so nekoč imeli izvozno trgovino s platnom v svojih rokah, ne drži... *Nekdanj so prihajali v to deželo zaradi odkupa platna kar beneški podložniki* (= državljanj); ti sedaj izvažajo iz cesarskih dežel predivo in platno sami fabricirajo. *Nekdanj so platno vedno dobavljali siromašni podložniki ali drugi negocianti bodisi na Reko in v Trst bodisi v Gorico ali celo v Benetke*. To in železo iz Koroške sta prinesla v deželo nekaj gotovine...« (SSA, fasc. 78).

V dobro kmečkega trgovanja gresta tudi dve izjavi, prva iz leta 1720, ki pravi, da »je malo trgovcev na Kranjskem, ki trgujejo na veliko; vsi ostali so kramarji...« — in druga iz naslednjega leta, ki trdi, da »je loški mešanec in trgovec Ivan Tomaž Jugovic pred nekaj leti na javnem zboru v Ljubljani izjavil, da more [dobro organizirano?] založništvo vreči letno do 500.000 fl [kosmatega dobička?].«

Do nadaljnega ostane odprto vprašanje kontrabanta. Iz raznih vzporednih vesti razberemo, da je bil znaten, prav nič pohleven in v stilu svoje dobe razburljiv, toda s konkretnimi številkami in za daljši strnjeni čas ga težko ovrednotimo.

Še nekaj o merah in utežih. Na strani 78 govori Gestrin o platnu in njegovi meri. Poudariti moram, da se podatki, ki jih bom tu navedel, spet nanašajo na 18. stoletje; razlike s še starejšo mero so možne, prav tako pa je možna zakoreninjenost in torej nespremenjenost. V prvi četrtini 18. stoletja so kranjsko platno merili doma z mero, ki jo je Franc Rakovec-Raigersfeld zapisal kot *Locato*; dodal je, da 10 *Locati* meri na Reki 19 mazze.¹ Če je to točno, potem je lokat meril 2,76 m. Gestrinova navedba je precej podobna, namreč 2,72 m.² — Deske so vsaj sredi 18. stoletja pri nas merili v komolcih (Gestrin, str. 66, navaja vatele). Kakšne so bile uzance pri izvozu v Italijo, mi ni znano, razumljivo pa je, da je bil prav naročnik tisti, ki je določal mero. Leta 1751 je isti Raigersfeld kupil nekaj desk, ki so bile dolge 12 komouz ali 18 čevljev, in nekaj desk, ki so bile dolge 6 komouz ali 9 čevljev.³ V obeh primerih je komouz — merjen po dunajskem čevlju 31,6 cm — meril 47,4 cm; merjen po ljubljanskem čevlju 32,8 cm je komouz meril 49,2 cm.⁴

Števne enote za transportirano blago so bile zelo raznovrstne (Gestrin, str. 76—78), tako da so morali biti trgovci in mitniski uradniki precej elastični, ko so določali pristojbine. V 16. stoletju so pretežno tovorili, sredi 18. stoletja pretežno prevažali. Zato se tovarniška enota razlikuje od prevoznike. Na

¹ AS, Raigersfeldovi spisi, knjiga »Franz Freyherr von Raigersfeld Copia lettere I 1722—1732«, str. 696.

² Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero. (Zgod. čas. VIII, 1954, str. 27—36, o lakatu-laktu str. 63), ceni dolžino na 276 cm; če upoštevamo samo Raigersfelda, je ocena pravilna.

³ AS, Raigersfeldovi spisi, Diaria 1751—1756, gl. datum 2. XI. 1751.

⁴ Vilfan, op. cit., str. 66 in dodatek (57) na str. 78, izračuna komolec na 44 cm; za podlago so mu Raigersfeldovi podatki. Toda naknadno sem zasledil v njegovem rokopisu iz opombe 3 nove podatke o komolcu, za katere menim, da so vestneje izračunani oz. izmerjeni.

primer: poleti 1745 je podložnik ribniškega gospodstva *peljal* tranzitno na Ogrsko sod riža v teži okoli 5 centov ali pribl. 280 kg (po Gestrinu, str. 76, poldrugi tovor), 1 sod vimperlov in *Posshörndl*' s težo približno 6 centov ali okoli 356 kg, 8 zabojev z 10.000 limonami (1 zaboj je potemtakem imel 1.250 limon). Navesti moremo seveda tudi drugačne številne enote. Leta 1726 so objezdniki odvzeli oziroma zaplenili loškim podložnikom ne samo 27 tovorov platna; ampak tudi 50 *'bar'* (?) smodnika, 50 parov ali *'baar'* pasov za pištole, 15 flint, 1 tovor usnja za podplate (*pfundleder*), 1 tovor kos in srpov (SSA, fasc. 78). Sredi 18. stoletja so v velikih količinah uvažali želve iz Albanije in Grčije. Jadrnica je pripeljala po 5.000, tudi po 10.000 želv; šteli so jih po kosih (ne glede na velikost?). — Končno moramo omeniti tudi drva za kurivo, ki so jih vozili kmetje v Trst in na Reko. Rešto drv, ki je stala 3 fl nemške veljave, so vsaj leta 1694 določili na 6 peljajev ali fuder lesa. Leta 1751 je Raigersfeld izmeril rešto na 2 klaftri (1 čevl⁵ in dodal, da meri izansko poleno 2 čevlja 8 col. Potemtakem je bila ali bi utegnila biti rešta v ljubljanski okolici skladovnica drv, dolga približno 4,10 m, široka 0,84 m, visoka 0,84 m (po dunajski meri), kar bi danes zneslo okroglo 3 m³ drv, peljaj pa 0,5 m³ (AS, Raigersfeldov rokopis s signaturo 81 (I. 3d), str. 268).

Ko so vzpostavili v prvi polovici 18. stoletja v Trstu komerčne oblasti, so le-te »bilancirale«⁵ izvoz, uvoz in tranzitiranje blaga skozi Trst v funtih, tudi v centih, vrednotile pa to blago istočasno še v goldinarjih. Ni mi znano, če so se sodobni mitninski uradi temu modernizmu prilagodili oziroma če so še naprej preštevali tovore ali tudi komade in pobirali tradicionalne pristojbine.

Na koncu moramo ponovno priznati, da nas je Gestrinova publikacija zelo razveselila in samo želimo, da bi avtor s pričetim delom nadaljeval. Če mu bo uspelo odkriti knjige vsaj do leta 1750, potem bomo mogli drugače meriti razvoj trgovine in pomen trgovanja za slovenski teritorij in družbo, ki je tu živeła. Gre tudi za vprašanje akumulacije kapitala s pomočjo trgovine in mitninske knjige bi nam mogle — tako vsaj predvidevamo — marsikaj pojasniti.

Jože Šorn

Varaždin u XVIII stoljeću i političko-kameralni studij. Zagreb—Varaždin 1972. — Sveučilište u Zagrebu i Historijski arhiv u Varaždinu povodom 200-te obljetnice studija uprave u Varaždinu 1769—1969.

Štirje avtorji so objavili šest elaboratov, vendar so samo štirje prvotni, ker je od ostalih dveh prvi le natisnjeno predavanje na proslavi, drugi pa obsežen nemško pisani povzetek.

Na prvem mestu je razprava Mirka Androića Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću. To je zelo dobra arhivalna študija, ki jo bo s pridom uporabil tudi tisti slovenski zgodovinar, ki študira zgodovino slovenskega obrtništva, industrije, trgovine in agrara zlasti v 18. stoletju. Androić, ki ga poznamo kot dobrega zgodovinarja, se je s to razpravo ponovno izkazal. Opozoril bi samo na dva spodrsrljaja: na str. 21 in 58 omenja, da je prišel 1586 v Varaždin tiskar Mandel-Manlius; mi bi rekli, da je tja prišel nekdanji ljubljanski tiskar Janž Mandelc. Radkersburg je seveda Radgona (str. 45).

Vladimir Bayer je prispeval razpravo Političko-kameralni studij u Hrvatskoj u 18. stoljeću (1769—1776). Počasi se nam spopolnjuje podoba kameralizma v teoriji in praksi. Bayer je prispeval k teoretičnemu aspektu, saj je obdelal politično-kameralni študij ali neke vrste šolo, ki je delovala v Varaždinu od 1769 do 1772, nato pa v Zagrebu od 1772/73. do 1776; z letom 1776 so bile te

⁵ Vilfan, op. cit., str. 69 in dodatek (57) na str. 78, se sprašuje, če je rešta kubična mera. Naknadno sem opazil, da Raigersfeld dodaja podatku o rešti še mero izanskega polena. Toda koliko so merila polena drugod na Slovenskem? To nas navaja na misel, da je bila rešta relativna kubična mera; fiksna je bila samo njena dolžinska mera (tako se nam dozdeva), širina in višina sta nihali.

študije vključene v novo osnovano pravno fakulteto kraljevske akademije znanosti v Zagrebu.

K poznavanju kameralizma sta prispevala vsak svoj delež še Eugen Pusić. Političko-kameralne nauke u 18. stoljeću i Joseph Sonnenfels, in Slobodan Štampar, Ekonomska politika i financijska nauka Josepha von Sonnenfelsa. — Kdor bo odslej proučeval kameralizem na Slovenskem, ta bo nujno moral upoštevati tudi navedeni dve razpravi; mimo njih nikakor ne bo smel iti.

Ostali del knjige sestavljajo priloge (tudi v barvah), ki so po svoje zanimive in povečujajo vrednost že tako pozornost vzbujajoče publikacije.

Jože Šorn

Industrielle Revolution. Wirtschaftliche Aspekte. Köln—Berlin 1972. — Neue Wissenschaftliche Bibliothek 50, Geschichte.

Knjiga kot zbirka 18 razprav s področja gospodarske zgodovine je razdeljena — pač z ozirom na tematiko — v šest delov. Prvi del, ki obsega tri razprave, ima skupni naslov »Ekonomske predpostavke za industrializacijo«. Skupni naslov za drugi del se glasi »Podjetniki kot nosilci gospodarske dinamike« (tri razprave); za tretji del pa »Tehnični napredek in njegova razširitev« z dvema razpravama. Sledi »Tvorjenje kapitala« kot skupni naslov četrtega dela s štirimi razpravami; predzadnji del »Vloga države« ima spet samo dve razpravi, medtem ko je poslednji del spet obsežnejši (štiri razprave) in se glasi »Vodilni sektorji v procesu industrializacije«.

Ne bi se zadrževali pri kvalitetnih razpravah znanih nemških in drugih avtorjev, ker so zanimivi vsi elaborati. Več nam je do tega, da opozorimo, kako so se tudi uredništvo in avtorji vznemirjeno — podobno kot drugi raziskovalci — zaustavili pri vprašanju, ali naj bo zborniku za osnovo pojem »industrijska revolucija« in naj v tem primeru služi Anglija za model, ali pa naj privzamejo kljub vsem pomislekom omenjeni pojem bolj kot nekakšno opredelitev splošno-zgodovinskega dogajanja. Predno so se odločili za srednjo pot, so podali zgodovino pojma »industrijska revolucija«. Omenjeni pojem — ugotavljajo — je nastal zunaj znanosti; ta ga je prevzela šele pozneje. Znanstveniki so o njem veliko razpravljali, tudi ga obsodili, a ne zbrisali. V asociaciji na socialno-politične dogodke v francoski revoluciji so ga vpeljali v vsakdanji govor Francozi, da bi z njim karakterizirali tako tehniške izume kot socialnoekonomske spremembe, ki so jih povzročile vse novosti v področju organizacije obratov po tehniški plati. Socialni filozofi in politični ekonomski kot so Marx, Engels in John Stuart Mill so pojem prevzeli, ga povezali z angleškimi razmerami in ga dvignili na stopnjo znanstvenega termina. V zadnji četrtini 19. stoletja je postal standardna formula predvsem po zaslugi Arnold Toynbeejevega vpliva in je imel zdaj ožji zdaj širši obseg. Ožjega, kadar so govorili o inovacijah, nanašajočih se na organizacijo obratov po tehnični strani, širšega pa, kadar so govorili o modernizaciji socialnoekonomskega procesa. Glede na klasični primer Anglije se je uveljavil ta drugi širši pojem, kajti že v zgodnjem 19. stoletju so sodobni opazovalci spoznali, da je sedaj življenje podvrženo močnejšim spremembam prav po zaslugi preloma v organizaciji obratov po tehniški strani. S forsiranjem angleškega vzorca tudi v severni Ameriki in zahodni Evropi je pojem zgubil svoje enkratno časovno in geografsko fiksiranje; prišlo je do historičnega posplošenja, ki je vključevalo tudi že primerjalno komponento. Zdaj ni šlo več samo za politično revolucijo iz let na prehodu 18. v 19. stoletje, ki je bila usmerjena ekonomsko-socialno, ampak sploh za različne oblike določenega dogajanja, ki je kmalu postalo še bolj splošno, končno pa univerzalno. Že v teku uvajanja termina »industrijska revolucija« od strani splošne zgodovine so socialni in gospodarski zgodovinarji podvomili o njegovi čvrstosti in nosilni sposobnosti. Videli so celo nevarnost, da daje potuho mehanistični modelni predstavi, ki da ne upošteva mnogoterih svojiskih razvojev. Zato so vse bolj nadomeščali »industrijsko revolucijo« z manj dramatično »industrializacijo«, ki pomeni permanentni evlucijski proces.

Vedno znova se je namreč vsiljevalo vprašanje, ali je res v tako kratkem času dovršila družba premik iz pretežno agrarne v industrijsko, kot to implicira ali vsaj sugerira revolucijsko pojmovanje. Vendar so priložnostno le obdržali terminus 'industrijska revolucija', in sicer takrat, kadar so hoteli naznačiti vrhunec te evolucije: simbol prve industrijske revolucije je postal parni stroj, druge električna energija, tretje pa atomska energija.

Pri znanstvenem terminu 'industrijska revolucija' je sporno dvoje: najprej definicija in njen obseg, potem pa tako imenovana nosilna sposobnost termina (teorija : praksa). Avtorji in redakcija so se opredelili za srednjo pot: industrijske revolucije ne obdelujejo v ožjem tehnološko-ekonomskem smislu kot revolucijo v proizvodjalnem procesu ali kot premik težišča iz enega v drug ekonomski sektor, pač pa kot obči kompleks spreminjanja, kjer je tehnično-gospodarski razvoj vsidrán v družbenokulturnih spremembah.

Rezultat opredelitve: kljub naslovu Industrijska revolucija se na 400 straneh teksta samo dva avtorja dotikata te revolucije. Prvi je François Crouzet, ki je napisal razpravo »Tvorjenje kapitala v Veliki Britaniji v času industrijske revolucije«, drugi je R. M. Hartwell s svojimi »Vzroki industrijske revolucije. Esej k metodologiji«. Vsi drugi govorijo in pišejo o industrializaciji.

Za konec si dovoljujemo pripisati naslednjo pripombo: ko so jugoslovanski gospodarski zgodovinarji pod konec leta 1972 na svoji prvi okrogli mizi v Zagrebu, ki je imela delovni naslov »Industrijska revolucija v jugoslovanskih pokrajinah«, obravnavali podobno tematiko, se je v glavnem pokazalo, da je veliko vprašanje, če — ko so govorili o parnem stroju — že lahko kar tako podolgem in počez govorimo o industrijski revoluciji v jugoslovanskih pokrajinah. Sestanek je končal svoje delo približno tam, kjer ga je začel: pojmi so nerazčiščeni, kriterij neenoten. Toda debata o industrijski revoluciji se nadaljuje in že to je napredek.

Jože Šorn

Friedrich-Wilhelm Henning, *Die Industrialisierung in Deutschland 1800 bis 1914*. Paderborn 1973. UTB 145 (= Uni-Taschenbücher), Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 2. — 304 strani, 60 diagramov in zemljevidov.

V obliki kompendija obravnava pisec prodor k industrializaciji v letih 1780/1800 do 1835, prvo fazo industrializacije v času 1835—1873, izgradnjo industrije v obdobju 1873—1914. Obdeluje agrar, promet, denarne zavode, industrijo in rudarstvo itd. Stil podajanja ni pripovedovalen, ampak so poglavja in »podpoglavja« zastavljena problemsko. Delo je pisano sveže, živahno, jedrnato in pregledno; pravi moderni kompendij.

Dobremu sistemu se ne čudimo več, ko preberemo avtorjev življenjepis (r. 1931): Na göttingenski univerzi je študiral zgodovino, agrar, pravne in gospodarske vede in to znanje okronal z dvema doktoratoma (politične vede, pravo). Potem je bil več let profesor na isti univerzi, dokler ni leta 1971 postal direktor seminarja za gospodarsko in socialno zgodovino univerze v Kölnu in rensko-westfalskega gospodarskega arhiva v istem mestu. V Kölnu je torej nadomestil dr. Hermann Kellenbenza, velikega strokovnjaka za gospodarsko zgodovino, ki je odšel na drugo službeno mesto. Kot zgoraj omenjeni zbornik ima tudi Henningovo delo izdaten seznam literature.

Jože Šorn

Monika Glettler, *Die Wiener Tschechen um 1900*. München—Wien 1972, 628 strani.

Češka manjšina na Dunaju in Nižjem Avstrijskem ima med vsemi skupnostmi na območju nekdanje habsburške monarhije poseben značaj. Je čisto mestnega značaja ter izvira iz migracijskih procesov predvsem v času druge polovice preteklega stoletja. Za samo manjšino velja, da se je njen velik del

odselil po drugi svetovni vojni v ČSR (ČSSR), preostanek pa se, vsaj po rezultatih ljudskih štetij, naglo asimilira.

Iz problematike češke skupnosti zajema delo (disertacija) M. Glettler predvsem strukturno analizo »narodnostne manjšine v velikem mestu« (Dunaju), se pravi skupnosti, ki je bila v dosednji literaturi le deloma zajeta. Casovni razmak, ki ga delo zajema, sega od nekako leta 1880, ko je opazno skokovito naraščanje dotoka češkega življa na območju industrijsko razvijajočega se Dunaja s širšim območjem, pa do pričetka prve svetovne vojne.

V celoti je strukturna analiza dunajskih Čehov zajela naslednja vprašanja: njihovo socialno strukturo v času glavne faze doseljevanja (tako število doseljencev, njihovo geografsko poreklo, socialnobiološko strukturo), dunajska češka samoupravna telesa (med drugim vprašanje političnih organizacij, versko življenje, problematiko manjšinskega šolstva idr.), socialni položaj manjšine. dalje je obsežnejši razdelek posvečen konceptiji in oviram narodnostne politike dunajskih Čehov, tretji del knjige pa očrtuje (tudi statistično) češki dunajski tisk ter gospodarsko in društveno življenje manjšine pred letom 1914. v zaključnem delu pa najdemo vrsto dokumentov o problematiki dunajskega čestva v zajetem obdobju.

Za slovenskega bralca je v prvem delu knjige še posebej zanimiva ocena jezikovnih podatkov ljudskih štetij za Dunaj v zadnjih desetletjih habsburške monarhije. Po uradnih podatkih bi tako znašalo število dunajskih in nižjeavstrijskih Čehov 1880. leta 68.158, leta 1890 jih je bilo že 44 % več kot pred desetimi leti, l. 1900 46 % več kot leta 1890; s 102.974 uradno ugotovljenimi pripadniki češkega občevalnega jezika so v tem obdobju Čehi dosegli svoj maksimum. Glettlerjeva pravi, da štetje po občevalnem jeziku sicer dovoljuje sklep o narodnostnih razmerah, vendar ne daje brezpogojnega dokaza o narodnosti, »čeprav je teoretično bilo po zakonu vsakomur na voljo, da si izbere tisti jezik k pripadnosti kateremu se je čutil«. Ob tem avtorica ugotavlja, da so se mnogi, ki so navedli pri štetjih nemški občevalni jezik kljub temu čutili Čehi. Dalje opozarja, da sta se oba tabora, tako nemški kot češki, zavedala, da je uradna statistika nudila le spodnjo mejo (minimum) števila dunajskih Čehov, nakazuje pa tudi politično ozadje tega dejstva (na nemški strani strah pred prevelikim številom Čehov in pred njihovim ogrožanjem večinskega nemškega življa). Zanimivo je opozorilo, da se točnega števila dunajskih Čehov vendarle ne da točno ugotoviti; vzrok temu naj bi bilo vprašanje njihove fluktuacije in asimilacije, faktorja, ki sta bila »od lokalnih dunajskih števnih metod popolnoma neodvisna«. Asimilacija naj bi bila pri tem pogojena z vzporednim pojavom urbanizacije. Ne da bi se dotikali n. drobnejših števil povzemimo, da je med letoma 1856 in 1910 izhajala kaka četrtina vseh Dunajčanov iz dežel češke krone, nadaljnja četrtina pa posredno po starših, še večji odstotek pa po prednikih; med doseljenci je bila večina iz čisto čeških krajev. — Med zaključki, do katerih avtorica prihaja, je dalje opozorilo, da je manjkala dunajskemu češkemu nacionalizmu integracijska moč. Zanimivo je dalje dejstvo, da se Praga ni zanimala za dunajsko čestvo v taki meri kot bi se morala; vzrok temu je bil v zagovarjanju integritete dežela češke krone, medtem ko sta Dunaj in Spodnja Avstrija ležala izven tega območja.

Češki doseljenci so bili v večini ročni delavci tako, da pomeni problematika češke imigracije v bistvu socialno vprašanje. Po podatkih iz leta 1900 so med poklicno strukturo dunajskega prebivalstva prevladovali med Čehi predvsem nedelavci (69,4 % Čehov in 48,5 % Nemcev), medtem ko je bil v ostalih poklicnih kategorijah nemški delež dva do trikrat večji od češkega. Podatki tudi kažejo, da so poleg agrarnega proletariata odhajali (predvsem proti koncu stoletja) tudi manjši posestniki in njihovi družinski člani; vzrok njihovemu priseljevanju pa naj bi bila agrarna kriza v osemdesetih in devetdesetih letih. V celoti je bilo do leta 1900 opazati rast števila dunajskih Čehov, po tem letu pa njihovo nazadovanje, ki je bilo povezano z odseljevanjem priseljencev v češke dežele.

V orisu manjšinske problematike je v knjigi orisan pomen društvenega življenja dunajskih Čehov. Avtorica je tudi ugotovila, da je delovala konec devetdesetih let več sto čeških organizacij in društev, katerih obstoja niso zajele niti pristojne oblasti, niti nemškonalna »obrambna društva«, niti Čehi sami. Zanimiva je nadsobnost, da je središčna Slovanska beseda (ustanovljena l. 1848) po ustanovitvi izdala tisoče letakov v češkem, slovaškem, poljskem, ruskem, srbohrvaškem, slovenskem in nemškem jeziku. Član društva je bil kasneje tudi Matija Murko. Dalje izvemo, da so bili med udeleženci prvega vseslovankega sokolskega zleta (kongresa) leta 1882 tudi dunajski Čehi, Američani, Slovenci in Hrvati. — Poleg opozorila na kulturna društva se Gletterjeva dotika delovanja kulturnih organizacij dunajskih Čehov ter deleža češke skupnosti v dunajskem delavskem gibanju. Ugotavlja, da je bilo češko delavstvo kot številčno najmočnejši sloj, vključeno v socialnodemokratsko stranko, od preloma stoletja pa se je tej stranki priključila še narodnosocialna stranka. O meščanskem taboru avtorica pravi, da je ta igral v socialni strukturi češke skupnosti le vzporedno vlogo. Ob delavskem gibanju se dotika tudi narodnostnega vprašanja v tem gibanju. — Poseben razdelek je namenjen prikazu dunajskega češkega kapitala.

Tako kot drugod je tudi na Dunaju igralo posebno vlogo nenemško šolsko vprašanje, saj so mestne oblasti preprečevale ustanavljanje češkega šolstva, tudi privatnega. Zanimiva so tudi opozorila, da so pristojne oblasti onemogočile celo utrakvistično šolo, ki bi omogočala češkemu šolarju prehod na nemški jezik. Torej nasproten postopek kot na Koroškem. Pretres dokumentacije je dalje pokazal, da so se pojavili poudarjeni javni protičeški nastopi na Dunaju šele z Luegerjevo dobo, v njihovem ozadju pa so bila prizadevanja po ohranitvi nemškega značaja mesta. Pripadnike češke skupnosti niso pričeli sedaj le ovirati, ampak tudi odpuščati iz mestnih služb in ustanov; posamezniki pa so celo morali dati izjavo, da hoče »z vsemi močmi veljalo tudi za dosego meščanskih pravic. Po uveljavitvi novega mestnega statuta l. 1900 je moral prizadeti celo zagotoviti, da hoče »z vsemi močmi nemški značaj mesta«, kar bi z drugimi besedami pomenilo odreko češki narodnosti v korist nemštva. Nov impuls nemško-češkim nasprotjem pa je pomenil čas neposredno pred prvo svetovno vojno, ko je v letih 1912/13, prišlo do solidarnostnih demonstracij dunajskih Nemcev v korist nemških manjšin v drugih kronovinah.

Tone Zorn

Dragoslav Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915 godine, Beograd, 1973, 574 str.

Ze na prvi pogled se nova knjiga prof. Jankovića odlikuje po znanstveni metodološki opremi, pripravljeni s skrbnostjo, tako značilni za njenega avtorja. Začenja s seznamom kratic, ki je hkrati pregled najpomembnejših nahajališč virov in najbolj rabljene literature, nadaljuje s predgovorom, ki je strnjen kritični prikaz dosedanjega zgodovinskega pisanja o temi knjige; po štirih (z uvodom skupaj dejansko petih) poglavjih same monografije pa najdemo v knjigi še sintetične sklepe (prevedene tudi v francoščino), francoski povzetek celote in končno še seznam oseb. Takšna oprema ni v pomoč samo zgodovinarjem, ampak tudi širšemu krogu zainteresiranih bralcev — prepričani smo, da bodo številni — da bodo lažje videli, kako temeljno in pomembno je delo, ki ga je opravil prof. Janković.

Avtorja je k tej zahtevni in obsežni zgodovinski raziskavi kot prvi razlog nagnilo prepričanje, da »vloga Srbije v stvari jugoslovankega zedinjenja v letih 1914—1915 še ni zadosti in vsestransko raziskana, proučena, in da še ni, deloma prav zaradi tega, dobila svoje prave, kar pomeni objektivne znanstvene osvetlitve, ampak je (v dosednji literaturi) bodisi precenjevana, v določenem smislu idealizirana, ali podcenjevana« (str. 16). Medtem ko navaja kot začetnika idealiziranja M. Djordjevića in Čorovića, ugotavlja pod-

cenjevanje pri M. Paulovi in več njenih naslednikih. Poskusil je zato dati novo »verzijo« tega procesa. Drugi razlog za avtorja pa je, da hoče uveljaviti zgodovinarski, znanstveni pristop, ki ga označuje hotenje po nepristranosti in objektivnosti. To hoče doseči »s prizadevanjem, da ničesar ne olepšuje ali hvali niti ne očrnjuje ali zmerja — saj to ni in ne sme biti stvar zgodovinarja — marveč da poskuša kar najbolj objektivno in nepristransko ugotoviti dejanski stan in razmere tistega časa in pa vsestransko, kolikor ve in zna, pojasniti njihove družbene in druge korenine in vzroke« (16).

Takoj zapišemo, da se je avtorju namen, biti objektivni in nepristranski, nedvomno posrečil, čeprav to ne pomeni, da bi bil brez socialnega in nacionalnega izhodišča. Način njegovega obravnavanja omogoča stvarno in plodno diskusijo tudi o trditvah, ki bi utegnile naleteti na pomisleke ali nasprotovanja. V smeri odkrivanja in pojasnjevanja vzrokov političnih stališč v tedanji Srbiji glede nacionalnega oz. jugoslovanskega vprašanja bi se pa dalo še kaj storiti. Zeleli bi si kakega prikaza in analize elementov in karakterja srbskega nacionalnega vprašanja l. 1914 v njegovi celoti in v vsem njegovem obsegu (številčnem, teritorialnem, političnem in še katerem). S tem bi bil podan izhodiščni in bistven element za pojasnitev razmerja med srbskim nacionalnim vprašanjem in pa med jugoslovanskim vprašanjem, ki ga razumemo kot vprašanje političnega izraza in politične realizacije skupnih in konvergentnih potez in faktorjev v nacionalnih gibanjih vsakega jugoslovanskih narodov posebej in vseh skupaj. Po našem prepričanju bi se šele s pojasnitvijo tega razmerja dokončno izognili nevarnosti metodološko zgrešenega pomešanja srbskega nacionalnega vprašanja z jugoslovanskim vprašanjem. (Takšno pomešanje ali celo identifikacija je pač poglobljivi metodološki vir zmot v pisanju kakega M. Djordjevića ali Corovića, ki jih prof. Janković zavrača.) Seveda je ta pripomba le želja in ne kritika knjige, ki je v podrobnostih zelo informativna tudi glede vzrokov.

Pri delu za to knjigo se je avtor lahko oprl na svojo razpravo »Niška deklaracija (nastajanje programa jugoslovenskega ujedinjenja u Srbiji 1914)«, Istorija XX. veka, 1969, knj. X, str. 8—111. Sami o tem pravi: »Kot rezultat nadaljnjih in širših raziskovanj je nastala ta knjiga, ki v temelju obsega, dopolnjevanje in predelano isto tematiko o jugoslovanskem vprašanju na začetku prve svetovne vojne, razširjeno (nadaljevano) z dogajanjem in razmerami v Srbiji in v jugoslovanskih deželah Avstro-Ogrske (in tudi v mednarodnih odnosih) še v teku leta 1915, do zloma Srbije jeseni 1915« (14). Skromnost je avtorju narekovala, da ni poudaril, da je to »dopolnjevanje in predelovanje« prerastlo v novo kvaliteto, kar ni očitno samo ob petkrat povečanem obsegu, ampak zlasti ob širini in samozavestnosti tez, ki jih najdemo v sklepih knjige. Začnimo s kratkim povzetkom nekaterih najpomembnejših ali najzanimivejših.

Lastna raziskava je avtorja utrdila v prepričanju, da je pravilna teza, ki pravi, da je jugoslovansko vprašanje bilo eden od poglobljitnih vzrokov avstro-ogrskega konflikta s Srbijo. S to vojno je Avstro-Ogrska hotela doseči obracun ne samo s Srbijo, marveč z jugoslovanskim gibanjem na sploh. Zelo pomemben dokaz sta obseg in značaj preganjanja prebivalstva v jugoslovanskih deželah. Pri tem avtor posebej opozarja na Slovenijo in, kar je še pomembnejše, ugotavlja, da je tudi glede Slovencev, podobno kot glede Srbov, to preganjanje imelo »značaj množičnega terorja s ciljem uničenja srbskega in slovenskega naroda kot naroda« (516). Avstroogrsko-srbska vojna je imela tudi značaj bratomorne vojne (avtor ne opaža specifik Slovencev, katerih enote na srečo niso bile vključene v operacije proti Srbiji), kar je sicer pomenilo nevarnost za jugoslovansko misel v Srbiji, a je hkrati tudi poudarilo nujnost rešitve jugoslovanskega vprašanja. Najpomembnejši zunanji dejavnik, ki je deloval zbližujoče na Srbijo, na Hrvate in Slovence, je bila Italija, okoliščine njenega vstopa v vojno (londonski pakt) oz. jadransko vprašanje. Italija s svojo politiko je Hrvate, zlasti njihove predstavnike v emigraciji »porivala... v naročje Srbije« (518). Bolj točna kot običajna trditev, da so antantne države bile odločno proti razbitju Avstro-Ogrske, je ugotovitev, da v prvih letih vojne te države, razen Italije, v tem vprašanju niso imele odločnega niti jasno

opredeljenega stališča. Prav tako v tem času niso imele odločnega in skupnega stališča v vprašanju ustanovitve velike jugoslovanske države. Res so Srbiji, ki je bila v zelo težkem položaju in pod neprestanim zavezniškim pritiskom, obljubljale povečanje z nekaterimi, ne vsemi (zlasti ne s slovenskimi! op. J. P.) deželami, a to praviloma samo kot kompenzacijo za odvzem Makedonije oz. za pridržanje nekaterih jugoslovanskih delov Avstro-Ogrske drugim državam (Romuniji, Italiji). »Prav s tem je program Srbije za osvoboditev in zedinjenje objektivno dobil obliko kompenzacij, proti čemur so se upirali in jeseni 1915 pritoževali jugoslovanski politični emigranti, predvsem Supilo. Dejansko je koncepcija zedinjenja kot kompenzacija bila predvsem stvar pojmovanja Rusije in drugih velikih zaveznikov, vsiljenega Srbiji in ni bila, ali ne zgolj, stvar pojmovanja tedanje srbske vlade« (521). Glasovi o možnosti dualistične preosnove Avstro-Ogrske (brez slovenskih dežel! op. J. P.) so spodbujali večjo aktivnost v jugoslovanski politiki Pašičeve vlade in obenem večjo popustljivost pri jugoslovanski politični emigraciji, ki se je bala, da je Srbija ne zapusti. Na prvi pogled je videti, da so se člani Jugoslovanskega odbora bojevali vedno samo za enakopravne odnose s Srbijo in Srbi, medtem ko so Pašić in drugi srbski politiki bili predstavniki hegemonizma in izključnega srbskega nacionalizma. Dejansko so eni kot drugi bili meščanski politiki, vselej voljni in pripravljeni na boj za hegemonijo svoje nacije. Avtor to ugotovitev podkrepljuje za ta čas s primerom odnosa Supila in Trumbića do Slovencev in pa do Bosne in Hercegovine. Seveda tudi on ne zanika, da je pri predstavnikih Hrvatov dejansko obstajal močan in utemeljen strah pred hegemonijo Srbije. Prav v tem strahu vidi tudi on pglavni motiv za Trumbića in Supila, da sta brž po niški deklaraciji spremenila svoje stališče do Slovencev, »ker je Trumbić prišel do prepričanja, da se Hrvatje brez Slovencev ne bodo upali in ne bodo hoteli priti pod srbskega kralja« (524; tu bi bilo dobro natančneje povedati, da hrvaški emigranti tudi prej Slovencev niso odklanjali, a da jih zdaj hočejo pridobiti in da začno odklanjati možnost sporazuma z Italijo na njihov račun; Trumbić odtlej dosledno podpira pravico Slovencev do etnične meje z Italijo op. J. P.). Tako Trumbić kot Supilo sta v l. 1914 in 1915 priložnostno mislila na možnost posebne hrvaške države in oba sta pri tem računala, da bi se taki državi vsaj deloma pridružili tudi Bosna in Hercegovina (Supilova sugestija Greyu junija 1915 za plebiscit v Bosni in Hercegovini obenem s Hrvatsko-Slavonijo in južno Dalmacijo, ne pa tudi v Sremu, Banatu in slovenskih deželah). Ideja o srbsko-hrvatskem, spčetka ne vselej tudi slovenskem, nacionalnem unitarizmu je ves čas vojne bila uradna ideologija srbske vlade. Z njo je utemeljevala svoj program zedinjenja kot vojni cilj. To idejo so poudarjali tudi jugoslovanski emigranti, čeprav niso bili intimno prepričani o popolni enotnosti in so nakazovali želje po konfederativni, federativni ali vsaj avtonomistični ureditvi bodoče države. Poudarjali pa so jo, da bi pridobili za zedinjenje vlade velikih zaveznikov, »ker so bili prepričani, da življenjski interesi hrvaškega naroda zahtevajo, da v tistih razmerah nikakor ne sme priti do njihove ločitve od Srbije« (526). Na srbski strani je politični, državnopravni unitarizem bil *conditio sine qua non* srbsko-hrvatsko-slovenskega zedinjenja in to ne samo v vladajočih meščanskih krogih Srbije, ampak tudi v širši politični javnosti. Po drugi strani sta Trumbić in Supilo bila ogreta za dualistično ureditev, čemur so se slovenski člani Jugoslovanskega odbora odločno uprli. Ne buržoazno demokratična ureditev Srbije ne dejstvo, da je tam agrarno vprašanje bilo rešeno, nista pomenili kake posebne privlačne moči za jugoslovanske emigrante (celo srbski regent je priložnostno računal na demokratične in socialne momente v nacionalnem vprašnju in menil, da je ljudstvo Hrvatske na strani Srbije in da le »pripadniki višjih razredov želijo neodvisnost« — 528). Pereče je bilo nacionalno vprašanje. Privlačnosti Srbije pa je zelo škodilo tudi njeno ravnanje v priključenju Makedoniji. — Srbija je stala pred makedonskim vprašanjem (v tem je videla svoje notranje politično vprašanje) in tudi pred jadranskim vprašanjem. Drugo je bilo sicer ključno vprašanje v boju jugoslovanske politične emigracije in s tem bistveno za jugoslovansko zedinjenje, a

bilo je tudi vprašanje, ki je sama Srbija na njem bila neposredno zainteresirana in kjer je storila vse, kar je mogla. »Vojna ji je ponudila možnost, da se ne zadovolji samo s pridobitvijo okna na Jadransko morje, ampak da vrh drugega zahteva tudi celo Dalmacijo in sploh celo vzhodno obalo Jadranskega morja. Pri tem je Dalmacijo štela za srbsko. Tako so se interesi in prizadevanja Jugoslovanskega odbora in srbske vlade ujemale najbolj izrazito prav v jadranskem vprašanju. Boj za pravično rešitev jadranskega vprašanja, tj. za Dalmacijo in Istro (!) je pomenil enega pomembnih kohezijskih faktorjev, ki so v času vojne držali Jugoslovanski odbor in srbsko vlado, vzlic njunim nestrinjanjem in sporom, povezana in v skupnosti« (530).

Toliko iz sklepov prof. Jankovića. Nedvomno je njihova tehtnost, pronicljivost, koristni so njihovi poudarki. Iz njih vidimo tudi, kolikšen je obseg vprašanj, ki ga zanimajo, čeprav se v besedilu svojega razpravljanja dotika še marsikaterega vprašanja, ki v sklepih ni omenjeno. Mislimo pa, da v knjigi in še posebej v sklepih vsekakor manjka vprašanje razmerja »velikega« tj. jugoslovanskega programa in »malega« tj. velikosrbskega programa v politiki vlade Srbije.

V splošnem in še posebej po tem, kar je v knjigi povedal prof. Janković, lahko sklepamo, da je vlada Srbije vsekakor resno mislila z velikim programom, da se je na vso moč trudila za njegovo uresničitev (seveda ob zgoraj omenjenem *conditio sine qua non*) in da ji je mali program pomenil le slabši izhod za silo. Vprašanje pa je: kaj so resnični motivi za takšno politiko? Pripravljenost sprejeti vabljenje možnost, da se okno na Jadran razširi v posest cele srednje in severne vzhodne jadranske obale, je le delno pojasnilo (strateška hegemonija Italije na Jadranu s tem ne bi bila prizadeta). Razume se nadalje, da je meščanstvo vsake nacije, tudi srbske, z veseljem sprejemalo vse možnosti za razširjenje državnega ozemlja. A tudi to ne zadostuje za pojasnilo motivov, saj je že pred koncem 1914 jasno, da uresničitev velikega programa vzlic vsem unitarističnim kavitelam pomeni, da se s tem končuje posebna srbska državnost in da bô oblast na nek, čeprav kolikor mogoče omejen način, le treba deliti s hrvatskim in slovenskim meščanstvom: Custvo slovanske oz. južnoslovanske solidarnosti, čeprav ga ni mogoče zanikati, bi komaj mogli vreči na tehtnico, posebno še ob nekaterih zelo vidnih in zelo bolečih protisrbskih izbruhih ob začetku vojne pri dveh velikih strankah na Hrvatskem in na Slovenskem, pri frankovcih in kranjskih klerikalcih. Kje torej iskati temeljne motive? Po našem mnenju v že na začetku pogrešani analizi srbskega nacionalnega vprašanja.

Uvodno poglavje je študija o nastajanju jugoslovanske usmeritve v politiki strank in vlad predvojne Srbije. Če izvzamemo neuradne kulturno politične organizacije kot je »Slovenski jug«, ki je že od leta 1902 ognjišče demokratične jugoslovanske misli, se prelom v politiki Srbije v smislu vključevanja tudi Hrvatov in Slovencev v njene zunanje-politične cilje naznačuje šele med obema balkanskima vojnama v l. 1913. Prehod k aktualizaciji političnih ciljev na zahodu ni oviral samo dejstvo, da je to pomenilo neogiben spopad z Avstro-Ogrsko v prihodnosti; ta prehod je moral opraviti tudi težaven obračun s tradicionalno izključno srbsko miselnostjo. Meščanstvo Srbije je tak obračun nadomeščalo z ideologijo o piemontski vlogi Srbije, Delavska stranka pa se je vsa posvetila ideji balkanske federacije in je o načinu reševanja nacionalnih problemov južnih Slovanov v habsburški monarhiji v javnosti sprejemala koncepte, kakršne so zastopali socialdemokrati teh narodov. Avtor se ustavlja tako ob jugoslovanski socialistični konferenci v Ljubljani 1909 kot tudi ob balkanski socialistični konferenci v Beogradu 1910. Očitno pa je, da bi obema konferencama in sploh njuni tematiki bilo potrebno — vzlic vsej dosežani literaturi — čimprej posvetiti novo študijo. Takšna študija bi nedvomno pokazala, da temeljne razlike v stališčih niso bile ob alternativni balkanska federacija — jugoslovansko zedinjenje, ampak ob načelno različnem ocenjevanju pomena nacionalne države za delavske stranke in njihovo delovanje za družbeno revolucijo. Srbska socialdemokratska stranka je tak pomen nacionalne države poznala in priznavala; ob tem je naletela pri hrvatskih in slo-

venskih socialdemokratih ne le na drugačno mnenje, ampak tudi na odpor in deloma celo javno distanciranje, česar izjave za kulturni jugoslovanski nacionalni unitarizem niso mogle kompenzirati. Tukaj domnevamo tudi enega vzrokov za mali interes SSDS za jugoslovansko zedinjenje med svetovno vojno.

Drugo poglavje, o mednarodnih razmerah, ki je v njih nastajal vojni program Srbije 1914—1915, upošteva vsa literaturo, a dejansko samostojno raziskuje in sodi na temelju diplomatskih dokumentov, predvsem tistih iz fonda srbske vlade in pa iz znamenite sovjetske publikacije iz fonda carske vlade. Avtor pregleda pritiske antantne diplomacije na srbsko vlado v zvezi s pridobivanjem Bolgarije, Italije in Romunije, poskuse obnovitve balkanske zveze, odnose Srbije in Crne gore, albansko vprašanje, vprašanje posebnega miru centralnih držav s Srbijo, problem neaktivnosti srbske vojske v letu 1915 in pa stališča antantnih držav do jugoslovanskega programa. Ob tem poglavju, ki daje zlasti bogato gradivo za realno ocenjevanje dilem srbske vlade, za vrednotenje vloge balkanske komponente in pa jadranskega vprašanja v njeni politiki, le nekaj kratkih pripomb in opozoril. Za slovenskega bralca posebno zanimivo je, da vidi, kako vsestransko je v tem času, vzlic besedilu niške deklaracije, še odprto vprašanje, ali bo morebitna jugoslovanska država obsegla tudi Slovence. Spričo tega menimo, da je premalo analiziran pomen in obseg znane Pašičeve okrožnice diplomatskim predstavnikom Srbije z dne 21. septembra 1914 o teritorialnih pretenzijah Srbije. Če je rečeno, da je obsegla »široko vse srbske, hrvatske in slovenske teritorije Avstro-Ogrske« in da je »edinole glede Istre dopuščala možnost njene razdelitve z Italijo« (204), je to vsaj glede slovenskih ozemelj netočno ali nenatančno. Besedilo okrožnice (od vzhoda »Murrom do Lajbnica i onda zgodnom vododelnicom da obuhvati Kranjsku i spusti se u Istru, koju bi mogli podeliti sa Italijom, ako bi ova ušla odmah u akciju«) pušča odprto vprašanje slovenske Koroške, celega slovenskega Primorja s Trstom in Gorico, ne le Istre. Nedvoumno terja za bodočo jugoslovansko državo samo Kranjsko in slovensko Štajersko. Če pustimo ob strani nejasnost glede Koroške (D. Šepić jo je v svoji grafični interpretaciji okrožnice vključil v zahtevane teritorije — Italija, saveznici i jugoslovansko pitanje, str. 13), gre za formulacijo teritorialnega kompromisa v jadranskem vprašanju na slovenskem ozemlju. Prof. Janković omenja (282), da je J. Cvijić-Dinaricuz l. 1915 v Nišu objavil brošuro s karto, ki je bila izdelana na temelju okrožnice z dne 21. septembra 1914. Bilo bi potrebno ugotoviti, kakšna je ta najbolj zgodnja grafična interpretacija okrožnice. Ob tem naj opozorimo, da enako kot Pašić tudi prof. Janković uporablja izraz »Istra« na nek poseben način, ki je bil morda običajen v srbskem izražanju, ki pa ni natančen. »Istra« mu ne pomeni samo tega, kar v resnici tedaj je, namreč avstrijske dežele, skoraj identične z istrskim polotokom, ampak, če prav razumemo, celotno Primorsko, tudi Goriško in Trst (npr. 115, 204, 346, 405, 478, 518, 530). Če je tako, bi takšno izražanje bilo dobro opustiti, saj niti tržaškega vprašanja niti na splošno vprašanje slovenskega Primorja ne moremo summarirati pod pojmom Istra. — Zelo zanimiva so izvajanja o vprašanju neaktivnosti srbske vojske v l. 1915, saj potrjujejo mnenje, da vzroki niso bili samo vojaški, ampak tudi politični. Odpor Srbije antantnim zahtevam, naj podpre vojskovanje Italije z ofenzivo proti vzhodu (govorilo se je celo o Ljubljani, za moči srbske vojske gotovo popolnoma nedosegljivem cilju) je bil docela utemeljen v vojaškem položaju, a bil je tudi protest proti londonskemu paktu (»Mi, ne znajući šta nam Italija ostavlja, treba da joj pomazemo!« je Pašić ugovarjal 22. junija 1915 ruskemu predstavniku — 192). Dodali bi lahko, da je srbska vlada, ki je sicer odločno odklanjala sondiranja centralnih držav o možnosti separatnega miru (Pašić junija 1915: »Mi mir ne ne primamo« — 186), celo to kočljivo možnost izkoriščala za protest proti londonskemu paktu (prim. izjavo prof. Stojanovića in Belića predstavniku carskega zunanjega ministrstva dne 30. aprila 1915, cit. pri A. Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja, str. 173).

Jedro knjige je drugo poglavje o obravnavanju jugoslovanskega vprašanja v Srbiji v l. 1914—1915, tj. dozdej relativno najmanj znanega dogajanja v zgodovini Srbije v prvi svetovni vojni. Poglavje oriše notranje razmere v Srbiji po začetku vojne, pregleda stališča meščanskih strank glede jugoslovanskega vprašanja, označi in oceni protivojnost Srbske socialdemokratske stranke in njeno rezerviranost v nacionalnem vprašanju, opiše aktivnost srbskih znanstvenih in kulturnih delavcev pri razvijanju in uveljavljanju srbske politike v jugoslovanskem vprašanju, ustavi se ob dejavnosti neformalne oficirske skupine »črnorokcev«. Še posebej nas pritegne prikaz narodnopolitične dejavnosti južnih Slovanov iz habsburške monarhije, ki so tedaj bivali v Srbiji. Tu srečamo tudi mnoge Slovence in vidimo njihovo dejavnost v srbski javnosti in še posebej v krogu Jugoslovanskega odbora v Nišu. Posebne avtorjeve pozornosti je deležen članek D. Gustinčiča »Naša perspektiva« v »Jugoslovanskem glasniku« št. 1/1915 »zaradi njegovega povezovanja koncepcije zedinjenja z določenimi nejasno socialističnimi ali bolj, agrarno-narodniškimi idejami« (551). Preseneča podatek, da je tisk iz tistega časa, celo poglavitna glasila strank, ohranjen le zelo fragmentarno.

V tretjem poglavju pregleda avtor odmev vojnega programa Srbije in nacionalno politična stališča v Hrvatski-Slavoniji, Dalmaciji, Istri, slovenskih deželah, v Bosni in Hercegovini in pa v Vojvodini. Tudi v tem preglednem oddelku najdemo pomembne nove podatke. Tako npr. sporočila N. Zupaniča in I. Meštovića o znanih »jugoslovanskih« sestankih v Trstu aprila 1915. Stališča H. Tume pa so prikazana samo po knjigi njegovih spominov. Opozoriti bi bilo treba, da so v francoskem povzetku avstrijske persekucije Slovencev neustrezno označene (»visèrent surtout à exterminer le peuple slovène« — 548). S takšnim prevodom je napačno podana avtorjeva misel, da so ta preganjanja hotela Slovence odstraniti politično, kot nacijo, in seveda ne (fizično) iztrebiti.

Zadnje poglavje govori o srbski vladi in jugoslovanski politični emigraciji, o Pašičevih motivih in njegovi iniciativi za ustanovitev Jugoslovanskega odbora in o pomenu niške deklaracije, obenem s podporo v jadranskem vprašanju, za disciplinirano podreditev emigrantov politiki srbske vlade, disciplino, ki je v začetku maja 1915 prestala svojo preizkušnjo ob sestavi spomenice JO o jugoslovanskem vprašanju. Pozorno primerja obe poglavitni osebnosti, Trumbića in Supila in sklene, da je šlo Trumbiću predvsem za ustanovitev jugoslovanske države kot zaščite jugoslovanskih dežel, zlasti Dalmacije, pred Avstro-Ogrsko in Italijo, medtem ko je Supila, ki je bil bolj od Trumbića prepričan, da bo Jugoslavija uresničena, »skrbela samo zadovoljitev interesov in zahtev Hrvatov v bodoči jugoslovanski državi« (551), kar je spomladi 1916 pripeljalo do njune politične ločitve. Takšen sklep bo verjetno naletel na ugovore, če pomislimo, da npr. D. Šepić v svojih delih Supilova stališča in njegove zasebne akcije pojasnjuje predvsem z njegovo zaskrbljenostjo za položaj Hrvatov v primeru, da bi bil uresničen samo načrt antante o povečanju Srbije, kar bi seveda pomenilo dodatno razkosojanje hrvaškega naroda, poleg razkosojanja po londonskem paktu. Vsekakor pa je res, da je bil Pašić, ki ga hrvaško vprašanje kot vprašanje zase ni prav nič skrbelo, nezadovoljen s Supilovim obnašanjem. — V tem poglavju najdemo tudi zanimiv dokument o stališču Setona Watsona glede Slovencev in Jugoslavije v začetku maja 1915. Svoje znano predvojno mnenje, da Slovenci sploh ne morejo priti v jugoslovansko državno enoto, je v letu 1915 popravil in v letu 1917 so nekateri slovenski politiki (G. Zerjav) iz tega dejstva menda črpali upanje, da to pomeni tudi zavračanje antantnih obljub Italiji (prim. H. Tuma, Iz mojega življenja). Prof. Janković navaja pismo N. Zupaniča z dne 15. maja 1915 J. Jovanoviću, ki pove, kakšne težave so člani JO imeli s Setonom Watsonom ob sestavljanju spomenice in sicer pri odstavku o zahtevanih slovenskih ozemljih: Seton Watson, piše Zupanič, »nije hteo da čuje o Trstu, Štajerskoj i Koruškoj sa izgovorom, da će nas javnost zbog šovinizma osuditi. Mi smo zatim tekst u toliko menjali, da ne tražimo ovih zemalja, već samo spominjemo, gde žive 'Jugosloveni', ali ni ovako mu stvar nije mirisala. Prosto je

bio, da se nabroje sve srbohrvatske provincije a slovenačke zemlje da se nabroje generalno 'Slovenijom'. Tome sam se usprotivio ja i zbog nekonskventnosti i još više zbog toga, što Englezi i Europa upošte ne znaju što znači pojam 'Slovenija'... Sa pomoći g. Trumbića, koji je vrlo taktan i veliki patriot, ušla su ipak u manifest imena sviju slovenačkih pokrajina...« (496).

Razume se, da z jesenjo 1915 časovno omejeno poglavje o odnosih srbske vlade in JO ne more razrešiti problemov, ki jih načenja. Knjiga, ki se končuje na takem kronološkem mestu, je sama po sebi obljava, da hoče avtor s svojim raziskovanjem nadaljevati. Dejstvo, da je prof. Janković že napisal knjigo o jugoslovanskem vprašanju v letu 1917 in skupaj z B. Hrabakom knjigo o Srbiji v letu 1918, upravičuje pričakovanje, da bomo v prihodnjih letih od nje-ga dobili strnjen prikaz jugoslovanskega vprašanja v času svetovne vojne, posebno še z vidika Srbije. Najnovejša knjiga pa še enkrat dokazuje, da je prof. Janković za to delo v resnici poklican.

Janko Pleterski

Dr. Vanek Šiftar, **Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji.** Izbrani dokumenti. Maribor 1972. Izdala Obzorja. Strani 318. 8°.

Pri mariborski založbi Obzorja je leta 1972 dr. Vanek Šiftar izdal knjigo z gornjim naslovom. Knjiga ima 20 strani uvoda, drugo pa so izbrani dokumenti, opremljeni s komentarji in literaturo. Knjiga obsega 88 dokumentov, s katerimi je avtor skušal tistim, ki jim je knjiga namenjena, približati revolucionarni vznik ljudske oblasti v Jugoslaviji, pravzaprav v Sloveniji, ker je del, ki se nanaša na celotno Jugoslavijo zelo skromen, obsega samo 21 dokumentov, kar je resnično malo. Dajejo le nekaj pojma o narodnoosvobodilnih odborih izven Slovenije, potem pa o obeh zasedanjih AVNOJ in na koncu o sporazumevanju nacionalnega komiteta osvoboditve Jugoslavije in reformirane begunske vlade v Londonu. Pravzaprav spada v ta sklop tudi letak CK KPI z dne 12. julija 1941, ki pa ga je dr. Šiftar vključil med slovenske dokumente na strani 40, ker se mu je zdelo, da po vsebini spada tja. Če upoštevamo še ta letak, bi se razmerje med slovenskimi in izvenslovenskimi dokumenti spremenilo v 66:22. Ne glede na to pa se jedro dokumentov nanaša na Slovenijo in o njih predvsem želim reči nekaj besed na tem mestu.

Dokumenti v Šiftarjevi knjigi so torej razdeljeni v dva dela. V prvem so dokumenti organov ljudske oblasti v Sloveniji, v drugem so pa dokumenti vrhovnih organov ljudske revolucije v Jugoslaviji. Sistem ureditve je pri obeh delih enak. Dokumentom so po možnosti dodani kratki komentarji in pri nekaterih še daljši seznam literature. Nedvomno je seznam literature pri nekaterih pomembnejših dokumentih zelo koristna zadeva, ker more tako izbrana literatura pri vestnejšem študiju omogočiti boljši vpogled v razvoj nakazanega problema, pa čeprav ta problem v začetku nakazuje samo odlok določene vrste. Avtorjeva ideja je v tem oziru resnično hvale vredna, čeprav niso jasni kriteriji, po katerih je literatura zbrana in urejena. Toda njene koristnosti ta pomankljivost ne zmanjšuje.

Slovenski del dokumentov obsega 67 dokumentov. To število je takoj na prvi pogled videti zelo skromno. Še bolj pa je opazno, če se ob Šiftarjevi knjigi spomnimo na knjigo dr. Maksa Šnuderla Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, ki je izšla v Ljubljani 1949 in obsega 162 dokumentov, pa je o njej dr. Maks Šnuderl še zapisal, da nima pretenzije, da bi bila v vsakem oziru pravilna. Zato se je omejil le na dokumente, ki so jih izdali vrhovni organi v Sloveniji. V okviru te formalne zaokrožitve je še vedno nanizal 162 dokumentov. Dr. V. Šiftar je v primeri s Šnuderlom zaokrožil svojo zbirko le na 67 dokumentov, oziroma na 88 dokumentov, če slovenskim dokumentom prištejemo še one izven Slovenije. Formalna številka Šiftarjevih dokumentov dosega komaj polovico Šnuderlovih. Zakaj tako?

Vprašanje takega značaja nam pojasnjuje avtorjev uvod v izdajo dokumentov. Knjiga je namenjena študentom, ki študirajo »družbeno ureditev

SFRJ« in naj jim knjiga pomaga pri formiranju družbeno politične zavesti. Iz vsebine aktov naj spoznajo, kako se v njih kažejo ne samo moderna pravna načela, temveč tudi načela napredne in moderno urejene države in družbe. Šiftarjeva knjiga naj študentom da primerno gradivo za praktično spoznavanje navedenih načel. Pri izdaji je soodločalo tudi dejstvo, da gradiva take vrste vse preveč primanjkuje, čeprav je nekaj takega gradiva že izšlo. Dr. Šiftar je torej imel pri izdaji svoje knjige povsem praktične cilje. Ne glede na take namene je pa želel pripraviti svojim študentom knjigo, ki bi ne glede na obliko pomoči študentom bila sočasno strokovno primerno opremljena, ker tudi ta plat knjige študente vzgaja in dviga. Knjiga torej nima posebnih znanstvenih pretenzij, skuša pa študentom skrbno približati metodo znanstvenega prikazovanja strokovno usmerjene knjige. Zato je avtor v uvodu zapisal: »Pri gradivu je naveden vir od kod je, in podatek, kje in kdaj je bil objavljen original« (str. 20).

Uporabljene dokumente je dr. Šiftar razdelil v dve skupini, v slovensko in splošno jugoslovansko. Kake druge notranje razdelitve ni uporabil. Koristna bi bila vsaj pri slovenskih dokumentih razdelitev po fazah razvoja. Toda te periodizacije se je izognil. Uvodni značaj gradiva za predmet družbene ureditve SFRJ ne opravičuje odpovedi notranji periodizaciji izbranih dokumentov. Periodizacija naj bi prikazala razvojne etape narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji. Te pa so dejansko vplivale na rast in vsebino pravnih norm, ki jih mora študent poznati. Mislim, da bi bilo prav, da bi bili dokumenti tudi oštevilčeni po vrstnem redu. Čeprav v Šiftarjevem primeru kako citiranje po izbranih dokumentih verjetno ne bo imelo kakega posebnega pomena, pa vendar številčenje dokumentov olajšuje pregled.

Dokumentil so v glavnem razvrščeni po kronološkem redu. Vendar je ta red tudi nekoliko pomešan. Pri tem ne mislim na dokumente, ki pripadajo nekako isti skupini, pa formalno nosijo različni datum, temveč mislim na dokument o narodni zaščiti iz marca 1944, ki ga je avtor uvrstil v dokumente leta 1942, češ da je »mogoča neposredna primerjava«. Takih izjem bi bilo pravzaprav lahko veliko!

Poseben problem je bil za avtorja izbor dokumentov za knjigo. Uporabil je Šnuderlovo knjigo »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji« in »Dokumente ljudske revolucije v Sloveniji«, zraven pa še razne druge liste in zbirke. Vse je med seboj primerjal in jih potem pri dokumentih v knjigi citiral, ker je hotel študentom pokazati, kje je bil objavljen original. Toda pri objavah pravnih predpisov je treba biti pri besedi original bolj pazljiv. Ni nujno, da gre pri besedi original samo za natančnost besedila, da je vestno podano, temveč gre pri tej besedi lahko tudi za nekaj drugega, za prvo objavo oziroma za prvo uradno objavo. V tem oziru tudi dr. Šnuderl ni bil vedno do kraja natančen, vendar neprimerno bolj kakor dr. Šiftar. Pri Slovenskem poročevalcu je npr. treba razlikovati izdajo na osvobojenem ozemlju od izdaje v Ljubljani. Pri prvih objavah je treba upoštevati predvsem prvo izdajo, to je izdajo na osvobojenem ozemlju. Ljubljanska izdaja je npr., ko ni bila več centralna, ponatiskovala razne predpise, odredbe itd. Po kapitulaciji Italije moramo, če hočemo upoštevati uradne objave, poznati izdaje, ki jih je izdal izvršni odbor OF ali predsedstvo SNOS. O kočevskem zboru je npr. izšla knjižica z naslovom »Sklepi, dokumenti in govori«, ki jo je izdal IOOF. O zasedanju v Črnomlju so prav tako izšli »Sklepi in odloki«, ki jih je v posebni brošuri izdalo predsedstvo SNOS. V vseh primerih gre za uradne objave, čeprav so nekateri dokumenti izšli že prej tudi v Slovenskem poročevalcu. Toda avtor navedenih brošur ni uporabil. Za pravne predpise najbrž tudi ni nevažno, kje so izšle uradne verzije določenih norm. To vprašanje ne more biti nevažno tudi za dr. Šiftarja, čeprav gre v njegovi knjigi samo za izbrane dokumente. Avtor je tudi te hotel študentom približati na strokovno ustrezen način. V tem oziru je pa na besedo original res treba pogledati malo globlje.

Toda pri izbiranju dokumentov ne mislim toliko, iz katere zbirke ali arhiva je bil kak dokument vzet ali sprejet v knjigo, ki jo je avtor pripravil. Važneje se mi zdi vprašanje, kateri dokumenti se sprejmejo v take nove zbirke.

Kadar gre za zbirko pravno formuliranih predpisov mislim, da je drugače gledati na dokumente te vrste kakor na dokumente, ki nimajo tega značaja. Že dr. Snuderl in za njim dr. Šiftar sta sprejela v svoje zbirke dokumente, ki niso isto kakor odloki, resolucije, navodila in podobno, temveč sta prevzela letake (npr. aprilski letak CK KPS) in članke, ki določene odloke pojasnjujejo. Pri tem avtorji mislijo, da gre za kontinuiteto revolucionarnega procesa, ki jih opravičuje vključevati tudi take dokumente. Toda ti dokumenti nimajo ne samo ustrezne pravne oblike in pomena, temveč so le „časopisno“ pojasnilo ali spodbuda za akcijo, predvsem pa izraz take ali drugačne politične dejavnosti kake skupine ljudi. Zato po mojem v zbirko gradiva o razvoju pravnih predpisov in norm ne spadajo, ker preprosto nimajo tega značaja. Ali so zato brez vrednosti? Nikakor ne. Vsekakor jih je mogoče uporabiti za pojasnjevanje določenega ukrepa ali okoliščin, zaradi katerih je do odloka prišlo. Bistveno pri uporabi teh dokumentov je, kako jih uporabimo. Ne mislim, da bi se jih pravni zgodovinar moral izogniti. To bi bilo nepravilno. Pač pa mora potegniti pravo zarezo med gradivom te in gradivom druge vrste. Iz vsakdanjega življenja vemo, da zgodovinskega procesa ne uravnava vedno le pravni predpisi, še celo pa ne revolucionarnega procesa. Vsaka zbirka pravnih norm bi zato morala imeti dva dela: zbirko samih predpisov in del, ki bi pomenil uvod vanjo in nato komentar. Uvod bi bil lahko daljši ali krajši zgodovinski prikaz dobe, v kateri so potem nastali tudi taki ali drugačni pravni predpisi. Mislim, da bi taka knjiga tudi študentom mogla veliko koristiti. Dr. Šiftar je del te zamisli skušal uresničiti, toda pojasnjevalni ali širši zgodovinski del je neznaten in študentom ne more zadoščati.

Ne glede na moje pripombe pa sodim o knjigi dr. V. Šiftarja, da je sama na sebi dobro sestavljena in opremljena za okvir, kateremu je namenjena. Upam, da bo tudi izpolnila pričakovanja vsem, ki se hočejo seznaniti z začetki pravnega urejanja v toku našega narodnoosvobodilnega boja.

France Škerl

BIBLIOGRAFIJA

ZGODOVINSKE PUBLIKACIJE V LETU 1972

Zbral Miloš Rybař

Bibliografija, priročniki

JANŠA, Olga: Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I—XXV (:1947—1971:). Ljubljana, Zgodovinsko društvo za Slovenijo 1972. 56 str. 8°. [Ov. nasl.] Iz: Zgodovinski časopis XXVII/1972.

KORSCH, Karl: Materialistično pojmovanje zgodovine. Spoprijem s Karlom Kautskym. (Prev. Božidar Debenjak.) (Ljubljana), Mladinska knjiga 1972. 145 + (II) str. 8°. (Tokovi.)

SIMONITI, Primož: Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis. Opera scriptorum Latinorum Sloveniae usque ad a. MDCCCXLVIII typis edita. Bibliographiae fundamenta. Zagreb, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium; Ljubljana, Academia scientiarum et artium Slovenica 1972. (III) + 184 str. 4°.

SLOVENSKI gledališki leksikon. 1—3. Ur. Smiljan Samec. Ljubljana, MGI. 1972. 8°. (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega. 56—58.)

Obča zgodovina, kulturna zgodovina

AL JOUNDI, Sami: Židje in Arabci. (Prev., kronologijo in opombe sest. Slavko Kumer.) V Ljubljani, Borec 1972. 253 + (II) str. 8°.

CHAMBERLIN, Eric Russell: Grešni papeži. (Bad popes. Prev. Helena Menaše.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. 332 + (III) str. + pril. 8°. (Biografije.)

CLARK, Kenneth: Civilizacija. (Civilisation.) Osebni pogled. (Prev. Janez Gradišnik.) V Ljubljani, Cankarjeva založba 1972. 353 + (V) str. + pril. 4°. Ilustr.

FAJDIGA, Vilko: Veroslovje. Zgodovina verstev. Ljubljana, (Cirilsko društvo slovenskih bogoslovcev) 1972. 65 + (II) str. 4°. [Ov. nasl.] Strojep. avtogr.

FORSYTH, Frederick: Operacija Šakal. (The day of the Jackal. Prev. Alenka Puharjeva.) Ljubljana, Delo 1972. 374 + (II) str. 8°.

GIŻYCKI, Jerzy & A. Górny: Človek in hazard. (Kulturno-obyczajowa historia gier. Prev. Boris Verbič. Verze prepesnil Jože Šmit.) Ljubljana, Mladinska knjiga (1972). 387 str. + pril. 4°. Ilustr.

GOÖCK, Roland: Glavna mesta Evrope. (Die Hauptstädte Europas. Prev.: Ljubka Budimirovič.) Ljubljana, Mladinska knjiga (1972). 240 str. 4°. Ilustr.

GOTT, Richard: Gverila v Latinski Ameriki. (Guerrilla movements in Latin America. Prev. Branko Vrčon.) V Ljubljani, Borec 1972. 432 + (V) str. + pril. 8°.

GOTTSCHALK, Louis Reichenthal & Loren C. MacKinney & grof H. Pritchard: Temelji sodobnega sveta. (The foundations of the modern world.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. 8°. (Zgodovina človeštva: 4.)

- KRUUSE, Jens: Zločin v Oradouru. (Oradour-sur-Glane. Prev. Janez Prijatelj.) V Ljubljani, »Borec« 1972. 208 + (IV) str. + pril. 8°.
- PARETI, Luigi in sodel. Paolo Brezzi in Luciano Petech: Stari svet. 3. 1200 pr. n. š. do 500 po n. š. (Slov. prev. Jože Stabej in Branko Vrčon.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. X + (II) + 366 + (II) str. + pril. 8°. (Zgodovina človeštva. 2.)
- PIEKALKIEWICZ, Janusz: Vohuni, agenti, vojaki. (Spione, Agenten, Soldaten.) Za kulisami druge svetovne vojne. (Prev. Branko Perko. Uvod napisal Vojmir Kljakovič. Uvod prev. Tone Glavan.) V Ljubljani, Cankarjeva založba (1972). (630 + (II) str. 4°. Ilustr.
- RUSSELL, Bertrand: Modrost zahoda. (Wisdom of the west.) Zgodovinski pregled zahodne filozofije v njenem družbenem in političnem okviru. (Prev. Boris Verbič.) Ljubljana, Mladinska knjiga [itd.] 1972. 320 str. 4°. Ilustr.

Umetnost

- BIHALJI-MERIN, Oto: Mojstri naivne umetnosti. (Die Naiven der Welt.) Prev. Janez Gradišnik. Ljubljana, Mladinska knjiga (1972). 312 str. 4°. Ilustr.
- DU RY, Carel J.: Islamski svet. (Die Welt des Islam.) (Iz nemščine prev. Helena Menaše.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1971 [1972]. 264 str. 8°. (Umetnost v slikah.)
- JAKAC, Božidar: Portret Tit(a). (Ur. Melita Stelè.) (Ljubljana), Drž. založba Slovenije 1972. (99) str. [jap.]. 4°. Ilustr.
- KOMELJ, Milček: Lamut Vlado. (Retrospektivna razstava 1942—1962.) (Uvodna študija, bibliografski podatki...) Novo mesto, Dolenjski muzej 1972. 159 + (IV) str. 8°. Ilustr.
- LOGAR, Janez: Ekslibris pri Slovencih. (Prev. Milan Mlačnik.) (Ljubljana, Exlibris Sloveniae 1972.) 24 str. 8°. Ilustr. Vzpor. nasl.: Exlibris bei den Slowenen. Besedilo slov. in nem.
- MENASE, Ljerka & Luc Menaše: Ivana Kobilca. Ljubljana, Konferenca za družbeno aktivnost žensk Slovenije; Kranj, Gorenjski muzej 1972. 124 str. 8°. (Zbirka slovenskih likovnih umetnic.) Ilustr.
- MESESNEL, Janez & Bogomil Gerlanc & Lojze Bizjak: Albert Sirk. Retrospektivna razstava... (Prev. Jasna Kovič. Fotogr. Radovan Čok. Ur. kataloga Janez Lenassi.) (Piran, Mestna galerija 1972.) 56 str. 8°.
- SREČANJE umetnostnih zgodovinarjev treh dežel na temo: Slikarstvo, kiparstvo in urbanizem ter arhitektura v slovenski Istri, v Kopru 14. in 15. aprila 1971. (Publikacija je pripravil Janez Mikuž. Prev. v italij. Giorgio Visintin.) Koper, (Kulturna skupnost in svet za kulturo občine) 1972. 102 + (I) str. + pril. 8°.
- STELÈ, Francè: Gorše. (Retrospektivna razstava 1924—1972. Seznam del, življenjepisni, bibliogr. in razstavnih podatki Lado Smrekar. Prev. v angl. Vesna Strenar, Nataša Brumen. Fotogr. Nino Vranič.) Kostanjevica na Krki, (Dolenjski kulturni festival) 1972. (132) str. 8°.
- STELÈ, Francè: Gotsko stensko slikarstvo. Fotogr.: Mauro Sarri, Mario Falsini. (Katalog z literaturo. Tekst: Damjan Prelovšek. Risbe: Nataša Šumi.) (Ljubljana, Mladinska knjiga 1972.) loč. pag. 4°. (Ars Sloveniae.)
- TOMASSONI, Italo: Piet Mondrian. (Prev. Jože Stabej.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije: Zagreb, Naprijed (1971). 96 str. 4°. (Mojstri dvajsetega stoletja.) Ilustr.
- ZBORNIK za umetnostno zgodovino. Archives d'histoire de l'art. Nova vrsta. 9. Ljubljana, Umetnostnozgodovinsko društvo SRS 1972. 204 + (II) + XLVIII str. + 1 sl. 8°.

ZADNIKAR, Marijan: Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije. L'architecture médiévale des chartreux et les chartreuses slovènes. (Likovno ur. avtor. Prev. iz lat. Primož Simoniti.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. 434 + (I) str. + 1 pril. 4°.

Glasba

CVETKO, Dragotin: Jacobus Gallus. Sein Leben und Werk. München, Trofenik 1972. 152 str. + pril. 8°. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen. 8.) Z notami.

HÖFLER, Janez: Slovenska cerkvena pesem v 18. stoletju. Tipologija njenega glasbenega stavka. Inavguralna disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta 1972. XIII + 187 str. 4°. Z notami. Razmn.

TROBINA, Stanko: Slovenski cerkveni skladatelji. Z uvodom v cerkveno glasbo in njeno zgodovino. Maribor, Obzorja 1972. 312 str. 8°. Ilustr.

UKMAR, Vilko: Glasba v preteklosti. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. 241 + (II) str. + pril. 8°. Ilustr.

Slovstvo

KOBLAR, France: Slovenska dramatika. I. (Od začetkov do naturalizma.) Ljubljana, Slovenska matica 1972. 252 + (III) str. 8°. Ilustr.

LAVRIN, Janko: Gončarov. (Goncharov. Prev. Janez Gradišnik.) Maribor, Obzorja 1972. 98 + (II) str. 8°. Ilustr.

LAVRIN, Janko: Puškin in ruska literatura. (Pushkin and Russian literature. Prev. Janez Gradišnik.) Maribor, Obzorja 1972. 168 + (III) str. 8°. Ilustr.

POGAČNIK, Jože: Slovensko zamejsko in zdmsko slovstvo. (:Oris izhodišč in ocena vrednosti.): Trst, (»Zaliv«) 1972. 151 str. 8°. (Kosovelova knjižnica. 5.)

POGAČNIK, Jože: Zgodovina slovenskega slovstva. 8. Eksistencializem in strukturalizem. — Dodatek. Štefka Bulovec: Bibliografija. Maribor, Obzorja 1972. 430 + (II) str. + pril. 8°.

o. ROMUALD OMCap — Lovrenc Marušič: Škofjeloški pasijon. Faksimile rkp. ... Sprema beseda Francè Koblar. Ljubljana, Mladinska knjiga 1972. (84) + XV + (I) str. 4°. [Končni nasl.] (Monumenta litterarum Slovenicarum. 11.)

SALAMUN-BIEDRZYCKA, Katarina: Anton Podbevšek in njegov čas. Maribor, Obzorja 1972. 100 str. 8°. (Znamenja. 37.)

Jugoslavija

ANDONOV-POLJANSKI, Hristo: Goce Delčev in njegova doba. Skopje, Mislja 1972. 92 + (III) str. + pril. 8°.

KOŠUTIČ, Ivo: Gusarji Jadranskega morja. (Prev. Avguštin Pirnat. Ilustr. Zdenko Svirčić. Ilustr. med tekstom Povijesni arhiv Hrvatske, Agencija za fotodokumentaciju.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije (1972): 68 + (IV) str. 4°.

MITROVSKI, Boro & Venceslav Glišić & Tomo Ristovski: Bolgarska vojska v Jugoslaviji 1941—1945. (Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945.) Bolgarska okupacijska vojska (:od aprila 1941. do 9. septembra 1944:). — Sodelovanje med narodnoosvobodilnim gibanjem Jugoslavije in protifašističnim odporom Bolgarije. — Sodelovanje bolgarskih otečestvenofrontovskih enot v bojih na ozemlju Jugoslavije ob koncu vojne. (Prev. na slov.: Andrej Debenak. Beograd, »Medunarodna politika« 1971 (1972) 270 str. 8°.)

Slovenija in Slovenci

- BOJ za severno mejo v letih 1918—1919. (Krško, Odbor prostovoljcev — borcev za severno mejo 1918—1919 1972.) 16 str. 8°. Ilustr.
- GESTRIN, Ferdo: Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Libri daziari del Cinquecento e Seicento in Slovenia. V Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1972. 490 + (II) str. + 1 pril. 8°. (Viri za zgodovino Slovencev. 5.) Z 2 sl.
- KRANJEC, Miško: Zimzelen na slovenskih tleh. Kronika kmečkih uporov. (V Ljubljani), Prešernova družba 1972. 234 + (II) str. 8°.
- KREMENSEK, Slavko: Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941. (Résumé trad. par Viktor Jesenik.) Ljubljana, (Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) 1972. 476 str. + pril. 8°.
- KRONIKA grofov celjskih. (Prev. in z opombami opremil Ludovik Modest Golia. Prir. po: Franz Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli.) (Maribor, Obzorja 1972.) 153 + (V) str. 8°. Ilustr.
- POGAČNIK, Albin: Habsburški denar na Slovenskem od 1521 do 1918. (Numizmatična razstava.) V Kranju, (t. Gorenjski tisk) 1972. (7) str. 8°. Ilustr. 120 [STODVAJSET] let Mohorjeve družbe. (:1852—1972.:) (Ur. Jože Dolenc in Rado Bordon. Z 52 črnobelimi ilustr.) (V Celju) 1972. 62 + (II) str. 4°.
- UDE, Lojze: Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor, Obzorja 1972. 390 + (II) str. 8°. (Razpötja, 22.) Z avtorj. sl.
- ZGODOVINA cest na Slovenskem. (Sodelavci: Rudolf Cimolini [itd.] Ljubljana, Republiška skupnost za ceste 1972. 304 str. 4°. Ilustr. Razmnož.

Arheologija

- CURK, Iva: Ohranjeni mitreji na Slovenskem. (Nemško besedilo je prispeval Jaro Sašel, italijanski povzetek je delo Viktorja Brvarja.) (Maribor, Obzorja 1972.) 23 str. 8°. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. 31.) Ilustr. Ov. nasl.: Mitreji na Slovenskem.
- KLEMENC, Josip & Vera Kolšek & Peter Petru: Antične grobnice v Šempetru. Antike Grabmonumente in Šempeter. (Prev. Janko Golias.) Ljubljana, (Narodni muzej) 1972. 87 + (II) str. + pril. 4°. (Katalogi in monografije. 9 = Šempeter. 2.) Ilustr. Besedilo slov. in nem.
- KNEZ, Tone: Novo mesto v davnini. Od bronaste dobe do ustanovitve mesta. Novo mesto in der Vorzeit. Maribor, Obzorja 1972. 156 str. 8°. Ilustr.
- PAHIČ, Stanko: Nov seznam noriško-panonskih gomil. Ljubljana, SAZU 1972. Str. 109—212 + 2 zvd. 8°. (Razprave SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede. VII/2.)
- PAHIČ, Stanko: Pobrežje. Ljubljana, (Narodni muzej) 1972. 84 + (LXIV) str. 4°. (Katalogi in monografije. 6.) Ilustr. Besedilo slov. in nem.
- PETRU, Sonja: Emonske nekropole (odkrite med leti 1655—1960.). Ljubljana, (Narodni muzej) 1972. 299 + (I) str. + 2 pril. 4°. (Katalogi in monografije. 7 = Emona. 2.) Ilustr.
- PLESNIČAR-GEC, Ljudmila: Severno emonsko grobišče. The northern necropolis of Emona. (Prev. v angl.: Jill Košak, Anne Čeh. Risbe: Tanja Krasovsky. Fotogr.: Srečko Habič.) Ljubljana, (Mestni muzej) 1972. 273 + (III) str. + CCXXV tabl. + 2 pril. + corr. 4°. (Katalogi in monografije. 8 = Emona. 3.) Besedilo slov. in angl.
- TODOROVIČ, Jovan & Vladimir Kondić: Keltski in rimski Singidunum. (Prev. Zoran Ferjančič, Marko Stefanović. Fotogr. Ivan Trobec.) Ljubljana, Muzej grada, Beograd 1971. 61 + (I) str. + pril. 8°. (Muzej grada Beograda. Katalog razstav. 10.) Vzp. nasl.: Celtic and Roman Singidunum. Besedilo slov. in angl.

Etnografija

ALPE Orientales VI. Acta sexti conventus de ethnographia Alpium orientalium trancantis... Red. Robert Wildhaber. Monachii, Trofenik 1972. 156 + (IV) str. + 1 zvd. 8°. Ilustr.

CEVC, Anton: Velika planina. Življenje, delo in izročilo pastirjev. (Risbe Vlasto Kopač. Fotogr. A. Cevc [itd.]) Ljubljana, (Drž. založba Slovenije) 1972. 132 str. 8°.

KUHAR, Boris: Odmirajoči stari svet vasi. Poljudno znanstvena razprava. (Skice in fotogr. Slovenski etnografski muzej.) (V Ljubljani), Prešernova družba 1972. 220 str. 8°. [Etnografski in domoznanski oris Skocjanskih hribov.]

KUMER, Zmaga: Slovenska ljudska glasbila in godci. (Julijan Strajnar: Zvočni primeri. Risbe izdelal Franc Ferdin. English transl. by B. P. Moll.) Maribor, Obzorja 1972. 114 + (IX) str. 8°. Ilustr. Ž 1 gramof. ploščo.

TRADITIONES. (Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje.) Acta Instituti ethnographiae Slovenorum. 1. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umentosti 1972. 226 + (II) str. 8°.

Arhivi, muzeji

ARHIVSKA tehnika. (Skice: Sergij Vilfan in Boris Žitek. Ur.: Jože Zontar.) Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije 1972. 223 str. 8°. (Arhivski priročniki. 1.)

BUČIČ, Vesna & Janez Mesesnel & Hanka Štular: Muzeji in galerije v Sloveniji. (Vodnik sest. in ur. Vesna Bučič. Ljubljana, Društvo muzealcev Slovenije in Turistična zveza Slovenije 1972.) (72 + I ov.) str. + 1 pril. 8°. Ilustr. Izšlo tudi v angl., ital. in nemšč.

LOŠKI grad in muzej. Vodnik po loškem muzeju. (Škofja Loka 1972.) 32 str. 8°. Ilustr.

POKRAJINSKI arhiv v Novi Gorici. (L. Bezljaj-Krevel: Pred tridesetletnico vseljenske vstaje... — I. Mordej-Baloh: Nekaj iz predpisov o arhivski službi. — S. Murovec: Nekaj upravno političnih sprememb na območju severno-primorskih občin...) V Novi Gorici 1972. 124 str. + corr. 8°. [Ov. nasl.] (Publikacija. 1.)

RŪTAR, Marija: Trentarski muzej. (Das Trenta Museum. Il museo di Trenta. Prev.: Drago Marc, Milko Rener.) (Nova Gorica), Goriški muzej 1972. (16) str. 8°.

Narodnoosvobodilna in antifašistična borba

AMBROZIČ, Lado-Novljan: Gubčeva brigada. (Izdelača skic Vladimir Štimac.) Ljubljana, Partizanska knjiga in Odbor Gubčeve brigade) 1972. 1073 + (I) str. + 1 pril. 8°. (Knjižnica NOV in POS. 8.) Ilustr.

BORILI so se, krvaveli. (Ur. Marjan Pertot. Naslovno stran izdelal Peter Grom.) Prosek, (pripravljalni odbor za postavitev spomenika padlim borcem) 1972. 31 str. 8°.

BRIGADA »Ljube Šercerja«. [Seznami borcev.] Ljubljana, odbor SNOU brigade »Ljube Šercerja« 1972. 32 str. 8°.

FERLEŽ, Ivan: Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941—1942. Ljubljana, (Partizanska knjiga) 1972. 636 + (IV) str. 8°. (Knjižnica NOV in POS. 2.) Ilustr.

IZ boja junaške Ljubljane. (Gradivo zbral in pripravil: Stane Koman.) (Ljubljana-Bežigrad, Odbor za muzejsko zbirko in varstvo spominskih obeležij NOB občine 1972.) 144 + III + (II ov.) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.

KLIČE glavni štab. (Ur. in avtor uvoda Stanko Petelin.) (Ljubljana, Združeno PTT podjetje 1972.) 733 + (I) str. + 1 zvd. 8°. Ilustr.

KRALL, Jože: Partizanske tiskarne na Slovenskem. 1. Osrednje tiskarne. Ljubljana, »Partizanska knjiga« 1972. 393 + (I) str. 8°. (Knjižnica NOV in POS. 40.) Ilustr.

KRALL, Jože: Partizansko tiskarstvo v Slovenskem primorju. (Kratek pregled.) (V Idriji, Mestni muzej [1972].) 61 + (I) str. 8°. Ilustr.

MEMENTO. Mrtvim v spomin, živim v opomin. Ljubelj, 10. 9. 1972. (Ur. France Šušteršič.) ([Ljubljana], Komisija za bivše politične zapornike, internirance in deportirance pri Republiškem odboru Zveze združenj borcev NOV Slovenije 1972.) 59 + (III) str. 8°. Ilustr.

MUSER, Ema: Spomeniki naj govore. (Zbornik spomenikov NOB v občini Novo mesto.) (Slikovno gradivo Slavko Dokl in Srečko Kodre.) Novo mesto, Občinski odbor Zveze združenj borcev NOV 1972. 188 + (III) str. + 1 zvd. 4°.

OTROCI v osvobodilnem boju in graditvi socialistične domovine. Katalog prir.: Milan Brezovar, Jože Kori in Nataša Malenšek. ... (Fotogr.: Cijan Štoka, Anton Klančnik.) Ljubljana, Muzej ljudske revolucije Slovenije 1972. (12 + II ov.) str. 8°.

PARTIZANSKA saniteta v Sloveniji. ... Razstavo in besedilo kataloga zasnovala Zorka Tribušon ... (Fotogr.: tehnična služba Muzeja ljudske revolucije Slovenije.) (V Ljubljani, muzej ljudske revolucije Slovenije 1972.) 36 str. 8°. Ilustr.

PREBENEG svojim padlim. (Prir. in ur. Milan Bolčič. Pri zbiranju gradiva so sodelovali: Angela Bandi por. Križmančič [itd.]. Slike: Mario Magajna.) Prebeneg, (Odbor za postavitev spomenika) 1972. 28 str. 8°.

RAVNIKAR-PODBEVSEK, Štefanija: Sv. Urh. Kronika dogodkov iz narodnoosvobodilne vojne. 2. izd. V Ljubljani, Borec 1972. 640 str. + 176 pril. + 1 zvd. 8°.

SLOVENSKI izgnanci. Proslava na dan borca, 4. julija, na gradu v Brestanici. Dokumenti. (Uredn. odbor: Pavle Žaucer, Zdenko Marinček in Franc Setinc.) (V Ljubljani, »Komunist« [1972].) 75 str. 8°. Ilustr.

SPOMENIK Zveze borcev Brežice. (Brežice, Zveza borcev NOV [1972].) 24 str. 8°. (Ov. nasl.) Ilustr.

XVI. [SESTNAJSTI] pohod »Po poteh partizanske Ljubljane« za leto 1972. Ljubljana, (Odbor za pohod) 1972. 138 str. + pril. 8°. Ilustr.

ŠIFTAR, Vanek: Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji. Izbrani dokumenti. Maribor, Obzorja 1972. 312 + (IV) str. 8°. Ilustr.

TRIBUŠON, Zorka: Partizanska saniteta v Sloveniji ... [Razstavni katalog.] (Fotogr.: tehnična služba Muzeja ljudske revolucije Slovenije.) (V Ljubljani, Muzej ljudske revolucije Slovenije 1972.) 36 str. 8°.

VIDIC, Jože: Beg z morišča. (2. izd.) V Ljubljani, Borec 1972. 472 + (III) str. 8°. Ilustr.

ZADNIK, Maks: Požig prvih sedmih vasi na Primorskem. Ob tridesetletnici. — J. Dujmovič-Šimaj. Ponat. iz Primorskega dnevnika. Trst, Založništvo tržaškega tiska 1972. (I) + 48 + (II) str. 8°. Ilustr.

ZBORNİK dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI., knjiga 14. Borbe v Sloveniji 1944 (: 1. junij—15. julija.). (Ured. odb.: Fabijan Trgo [idr.]. Ur. slovenske izd.: Jože Certalič in Jože Novak. Prapr. za tisk: Vojnogodovinski inštitut JLA in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.) Ljubljana, Partizanska knjiga 1972. 717 + (I) str. 8°.

Krajevna in pokrajinska zgodovina, krajepisi in vodniki

ASKERC, Anton: Tahi na Štatenbergu. — Jože Koropec: Štatenberg in kmečki upor. Maribor, Obzorja 1972. 47 + (III) str. 8°. [Ov. nasl.]

- BENEDIK, Valentin: Vače. Prazgodovinska naselbina, trg in župnija. (Vače, Župnijski urad) 1972. (II) + 92 str. 8°. Strojep. avtogr.
- BERILO o Rutu. Izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Rut na Tolminskem. (Ur.: Branko Marušič. Prev.: Helena Jerkič.) Noya Gorica, Goriški muzej 1972. (I) + 109 + (II) str. 4°. (Berila. 2.) Strojep. avtogr.
- CELJSKI zbornik 1971/1972. Celje, (Kulturna skupnost) 1972. 604 + (IV) str. + pril. 8°. Ilustr.
- DEBELJAK, Janez: Plenkača pesmi poje. Kulturnozgodovinska kronika Loškega potoka. Ljubljana, (Krajevna skupnost, Loški potok) 1972. 165 + (II) str. 8°. Ilustr.
- HESS-RAK, Margareta: Kako je nastala kapelica v Koprivnici. (Celje, t. Aero 1972.) 24 str. 8°.
- HOTENJE, ki je postalo stvarnost. (Ur. Hinko Dermol [itd.]. Opr. Hari Draušbaher.) (Velenje, Občinska konferenca SZDL 1971.) (91) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr. Vsebina: J. Goričar: Velenje med pretéklstjo in prihodnostjo. I. Stopar: Kulturna dediščina Saleške doline. D. Ževart: Delež Saleške doline v slovenski kulturi. M. Ževart: Šaleška dolina v osvobodilnem boju. M. Kmecl: Kulturni obraz današnjega Velenja. B. Pogačnik: Velenjski pomniki.
- HOZIAN, Gizella: Sad ljubezni do Boga in domovine. Zbrala podatke in zidanje cerkve (na Gornji Bistriči) opisala ... Zgodovinski uvod napisal Ivan Zelko. (Murska Sobota), samozal. [1972]. 156 + (I) str. 8°. Ilustr.
- KACIN-WOHINZ, Milica: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921. Maribor, Obzorja; Trst, Založništvo tržaškega tiska 1972. 468 + (I) str. 8°. (Zgodovina Slovencev 1918—1945. 1.) Ilustr.
- KOROPEC, Jože: Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja. Maribor, Obzorja 1972. 196 str. + 1 pril. 8°. Ilustr.
- KRANJEC, Miško: Podrti hrast. Kronika nekega rodu. (Leto 1941 v Prekmurju.) Murska Sobota, Pomurska založba 1972. 158 + (II) str. 8°.
- LJUBLJANSKA obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. (: Zbornik razprav.) Ur. Vlado Valenčič. Ljubljana 1972. 152. 4° (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. 3.)
- LOŠKI razgledi. 19. V Škofji Loki, Muzejsko društvo 1972. 459 + (I) str. 8°.
- MLINARIČ, Jože: Topografija posesti kostanjeviške opatiije. 1234—1786. (Übers. von Adela Zgur.) Maribor, (Dolenjski kulturni festival, Kostanjevica na Krki) 1972. 157 + (II) str. + 3 zvd. 8°.
- PAGON, Andrej: Pri Kobaridu leta 1917. Potovanje po zgodovinskih tleh, kjer domačini še pripovedujejo ... (Dop. in popr. ponat. iz Primorskega dnevnika.) (Trst), Založništvo tržaškega tiska 1972. 46 + (II) str. + 1 zvd. 8°. Ilustr.
- PAHOR, Miroslav: Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja. (Fotogr. Jože Kološa.) Ljubljana, Mladinska knjiga; v Piranu, Pomorski muzej »Sergej Mašera« 1972. 288 str. + pril. 8°.
- PAHOR, Miroslav & Tone Mikeln: Piran. 1. Kratak zgodovinski pregled. — 2. Ogléd mesta v 6 intinererjih. (Avtorji fotografij: Jože Kološa, C. Marin, Jule Lenassi. Tiskano v 4 izdajah [: slov., ital., nem., angl.:]) Portorož, Zavod za turizem 1972. (64) str. 8°. Ilustr.
- PLANINA, France: Škofja Loka s Poljansko in Selško dolino. (Zvd. narisal Franc Otujac.) (Škofja Loka), Odbor za proslavo tisočletnice Loke 1972. 196 + (III) str. + pril. 8°. Ilustr.
- PRAZNIK neke vasi. Prvačina ob 25-letnici priključitve. (Ur.: Cvetko Nanut.) (Prvačina, Krajevna skupnost 1972.) (24) str. 8°. [Ov. nasl.] (Knjižnica Srečanj. 5.) Ilustr.
- RUŠKI letni oder '72. (Odg. ur. Adalbert Arlati.) ... (Ruše, »Svoboda« 1972.) 41 str. 8°. Ilustr. Ov. nasl. Ruše. 300 let ljudske kulture.

RUTAR, Simon: Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Boleč in Cerčno ... U Gorici ... 1882. (Faks. ponat.) (Nova Gorica, Goriški muzej 1972.) 334 + XVI str. 8°. Z avtorj. sl. Vseb.: Marušič, Branko: Simon Rutar in njegova »Zgodovina Tolminskega«.

STOPAR, Ivan: Celjski stari grad. (Maribor, Obzorja 1972.) 26 + (I) str. 8°. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 32) Ilustr. Končni nasl.: Stari grad nad Celjem.

STOPAR, Ivan: Grajski objekti z območja slovenske Štajerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678. Celje, (Kulturna skupnost) 1972. 68 str. + 2 zvd. 8°. Ilustr. Iz: Celjski zbornik 1971/1972.

VALANT, Milan: Zgodovina najstarejše Ljubljane (: Šentjakoba.). Ljubljana, (samozal.) 1972. 50 + (I) str. 8°. Ilustr.

ZBORNİK občine Grosuplje. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika. 4. Grosuplje, (uredn. odb.) 1972. 313 + (XII) str. 8°.

ZELKO, Ivan: Gospodarska in družbena struktura turniške prazupnije po letu 1381. Ljubljana, SAZU (1972). str. 377—473 + (I) + 3 pril. 8°. (Razprave SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede. VII/5.)

ZELEZNIK, Milan: Nova Štifta (na Dolenjskem). (Ponat.) (V Mariboru, Obzorja 1972.) 34 + (II) str. 8°. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. 29.) Ilustr.

Biografije, spomini, dnevnik

ABRAM, Jože: Moja Trenta. Zbral in ur. Jožko Kragelj. Gorica, Goriška Mohorjeva družba 1972. 178 str. + pril. 8°.

BROOK-SHEPHERD, Gordon: Poslednji Habsburžan. (The last Habsburg. Prev. Dušan Tomše.) Ljubljana, Delo 1972. 229 + (II) str. + pril. 8°.

CERMELJ, Lavo: Med prvim in drugim tržaškim procesom. (Ljubljana), Slovenska matica 1972. 241 + (II) str. 8°. Ilustr.

DEDIJER, Vladimir: Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis. (Prev.: Fran Albreht [itd.]. Vinjeta France Mihelič.) [2. razš. izd.] [1.] [Repr. ponat.] (V Ljubljani), Drž. založba Slovenije (1972). (IV) + XLIV + 769 + (I) str. 8°.

DOBROVOLJC, France: Cankarjev album. Maribor, Obzorja 1972. 335 + (III) str. + 1 pril. 4°.

Dr. [DOKTOR] Niko Županič. Ob odkritju njegove spominske plošče v Gribljah v Beli krajini. (Ur. Jože Dular.) (V Metliki, Belokranjsko muzejsko društvo) 1972. 54 + (II) str. 8°. Ilustr. Vseb.: J. Dular: Dr. Niko Županič; N. Županič: Griblje in moji starši; N. Županič: 400 let gradu in trdnjave Pobrežje; B. Komelj: Bibliografija dr. Nika Županiča.

ĐUROVIČ, Dragoljub: Tito med nami. (Ljubljana, Dopisna delavska univerza 1972.) (XVI) + 340 + (IV) str. + pril. 4°. Ilustr. Z 2 gramof. ploščama.

GALA, Aleksander-Peter: Partizanski zdravnik. Ljubljana, Partizanska knjiga 1972. 451 + (III) str. + 2 zvd. 8°. Ilustr.

GERZINIČ, Alojzij: Božji služabnik Janez Gnidovec. Duhovnik, vzgojitelj, misijonar, škof. Buenos Aires, Baragovo misijonišče 1972. 227 str. + pril. 8°.

KOLAR, Vilko-Domen: Lačni, toda pogumni. Spomini iz vojnega ujetništva. V Ljubljani, Borec 1972. 185 + (III) str. + pril. 8°.

LESKOVEC, Karel: Vesela pomlad, Ljubljana, Partizanska knjiga 1972. 368 str. 8°. Ilustr.

LETO svetnikov. 3. (: Julij—september.:) Izd. sta pripravila Maks Miklavčič in Jože Dolenc. V Ljubljani, Zadruga katoliških duhovnikov 1972. 689 + (VI) str. + pril. 8°. Ilustr.

LUDWIG, Emil: Freud. (Der entzauberte Freud.) Brez časovne maske. (Prev. Bogomil Fatur.) (Maribor, Obzorja 1972.) 198 + (II) str. + pril. 8°. (Veliki možje. 25.)

- MESER, Werner: Adolf Hitler. Legenda mit, resničnost. (Prev. Silvin Košak.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. 550 + (II) str. 8°. (Biografije.)
- MITFORD, Nancy: Gospa Pompadour. (Madame de Pompadour. Prev. Alenka Moder-Saje.) Maribor, Obzorja 1972. 268 + (III) str. + pril. 8°. (Svet v knjigi. 110.)
- MITFORD Nancy: Ludvik XIV. (The sun king.) Sončni kralj. (Prev. Marijan Tavčar.) (Maribor, Obzorja 1972.) 205 + (III) str. + pril. 8°. (Veliki možje. 26.)
- OB odkritju spomenikov skladateljem Ipavcem. (Ur. Janko Liška in Marjan Žagar.) Sentjur pri Celju, Sklad za postavitev spomenikov skladateljem Ipavcem 1972. 89 + (II) str. + corr. 8°. Ilustr. Iz vseh.: D. Cvetko: Skladatelji Ipavci in slovenska kultura; E. Perlt: Ipavci kot zdravniki; M. Kartin: O življenju in delu skladateljev Ipavcev; M. Žagar: Šentjurska pokrajina in njeni ljudje; J. Liška: Iz zgodovine Sentjurja in okoliških krajev.
- POTTER, John Deane: Pacifiški admiral. (Admiral of the Pacific.) Življenje Isoroka Jamamota. Prev. Janko Moder.) Maribor, Obzorja 1972. 504 str. + pril. 8°. (Svet v knjigi. 112.)
- RUTAR, Simon: Dnevnik. (: 1869—1874.:) (Ur. in opombe napisal Branko Marušič.) Trst, Narodna in študijska knjižnica. Nova Gorica, Goriški muzej 1972. 188 + (IV) str. 8°. Ilustr. Dop. in popr. ponat. iz »Primorskega dnevnika« 1972.
- SPEER, Albert: Spomini. (Erinnerungen.) 1—2. (Prev. in opombe pripravil Branko Avsenak.) Ljubljana, Delo 1972. 8°. Ilustr.
- TITO in Dolenjci. (Razstava. Besedilo kataloga Tone Štampohar.) (V Novem mestu, Dolenjski muzej 1972.) (16) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.
- TITO v Sloveniji ... Katalog pripravil Jasna Horvat in Matija Žgajnar ... (Fotogr.: Cijan Štoka, Anton Klančnik.) Ljubljana, Muzej ljudske revolucije Slovenije 1972. (16 + II ov.) str. 8°.
- VAUHNİK, Vladimir: Nevidna fronta. (Uvod napisal Dušan Biber. Spremno besedo Makso Snuderl.) Ljubljana, Delo 1972. 182 + (II) str. 8°.
- VINKO Vodopivec, 1878—1952. (Gradivo zbrala in ur. Marko Lozej in Tomaž Pavšič.) (Nova Gorica, Primorski akademski zbor »Vinko Vodopivec« 1972.) 28 str. 8°. [Ov. nasl.] Z 1 sl.
- VUKMANOVIĆ, Svetozar-Tempo: Revolucija teče dalje. (Revolucija koja teče.) Memoari. 1—2. Ljubljana, Mladinska knjiga 1972. 8°.

Šolstvo, prosveta in učbeniki

- BOŽIČ, Branko & Štefan Trojar: Zgodovina. Za tehniške šole. (Zvd. je izdelal Peter Svetik.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. 278 + (V) str. 8°. Ilustr.
- GROBELNIK, I[van]: Vaje iz zgodovine. 7. razred osnovne šole. (Kartografsko obdelal Peter Svetik.) (Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972.) (16) str. 4°.
- PRIZADEVNI šolniki na Slovenskem v obdobju 1774—1914 ... (Katalog je ur. France Ostanek.) Ljubljana, (Slovenski šolski muzej) 1972. 34 (II) str. 8°. Ilustr.
- SBRIZAJ, Danilo: Zgodovina z osnovami politične ekonomije. Za prvi razred hotelske šole. Ljubljana, (Gostinski šolski center) 1972. 95 str. 8°.
- SLOVENSKA šolska knjiga ob 200-letnici uradnih šolskih tiskov. Razstava ... (Katalog je ur. France Ostanek.) Ljubljana, (Slovenski šolski muzej) 1972. 51 + (II) str. 8°. Ilustr. Ov. nasl.: Razstava ob dvestoletnici slovenske šolske knjige.
- SLOVENSKO Alojzijeвиšče v Gorici ob 80-letnici. (V Gorici, t. Budin 1972.) 32 str. 8°. Ilustr.

STO let kmetijskega šolstva v Mariboru. (Ur.: red. odbor.) Maribor, (Pripravljalni odbor za proslavo 100-letnice kmetijskega šolstva) 1972. 47 str. 8°. Ilustr.

ŠESTDESET let gradbenega šolstva 1912—1922—1947—1962—1972. (Jubilejna izdaja Gradbene tehnične [I] šole v Ljubljani. Ur. uredn. odbor) Ljubljana 1972. (95 + I ov.) str. 8°. p. f.

60 [ŠESTDESET] let posebne osnovne šole Vzgojnega zavoda Janeza Levca v Ljubljani. Ljubljana 1972. 69 + (I) str. 8°. Ilustr.

TITL, Julij: Zgodovina. Za poklicne šole. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972. 159 + (III) str. + pril. 8°.

WEBER T[omaž]: Vaje iz zgodovine. (Za) 6. razred osnovne šole. (Kartogr. obdelal Peter Svetik. 2. izd.) (Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972.) 16 str. 4°.

WEBER T[omaž]: Vaje iz zgodovine. (Za) 8. razred osnovne šole (Kartogr. obdelal Peter Svetik. 2. izd.) (Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1972.) (16) str. 4°.

Gasilstvo

BOŽIČ, Branko: Sto let Gasilskega društva Ljubljana-Vič. 1872—1972. (V Ljubljani 1972.) 74 str. 8°. Ilustr.

KOMAN, Leo: 80[Osemdešet]-letnica gasilstva v Leskovcu. 25. 6. 1972. (Leskovec 1972.) 23 + (XII) str. 8°. Ilustr.

LETOPSI Slovenskega gasilskega muzeja. Ur. Branko Božič. Ljubljana, (Gasilska zveza Slovenije — Svet Slovenskega gasilskega muzeja) 1972. 76 + (III) str. 8°.

NARAKS, Ljuban: (75 [Petinsedemdeset] let Gasilskega društva Velenje. — 40 let gasilske službe v velenjskem rudniku.) (Velenje, Šaleški rudar 1972.) 46 + (I) str. 8°. Ilustr.

50 [PETDESET] let poklicnega gasilstva v Ljubljani. (Ur. Jože Janežič.) (Ljubljana, t. Železniška tiskarna 1972.) (36) str. 8° p. f.

STO let gasilskega društva Slovenska Bistrica. (1872—1972.) Slovenska Bistrica 1972. 22 str. 8°. Ilustr.

Podjetja, društva, ustanove

AVTO-MOTO društvo, Ptuj. 1946—1971. (Ptuj 1972.) 24 str. 8°. Z 1 sli. Ov. nasl.: 25. obletnica Avto-moto društva Ptuj.

DEBEVC, Miro: SGP Gradnje Postojna. Ob petindvajsetletnici. Odg. ur. Miro Debevc.) (Ljubljana, Delavska enotnost 1972.) 24 + (II ov.) str. 8° p. f. [Ov. nasl.] Ilustr.

GOSTOL. 25 let. (Ur. uredn. odbor.) (Nova Gorica 1972.) (32 + I ov.) str. 8°. Ilustr.

IMP, Industrijsko montažno podjetje Ljubljana. (1947-72. 25 let. Fotogr.: Boris Kobal.) (Ljubljana 1972.) (45) str. 4°. [Ov. nasl.] Besedilo slov. in srbohrv.

JERMOL, Andrej & Vinko Lipičar: Petindvajset let. Avtoprevoz. Tolmin (1972.) (48) str. 8°. Ilustr.

KANTE, Alojz: Petindvajset let ČZP Soča Nova Gorica. (Fotogr.: Sergej Ciani, Angelo Nemeč, foto arhiv ČZP »Soča«.) (Nova Gorica 1972.) (72) str. 8° p. f.

KLUN, Franc & Bogo Valič: 25 ([Petindvajset]-letnica ustanovitve podjetja Stavbenik Koper). Koper (1972.) 50 + (I ov.) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.

NAMA Ljubljana. (25 let. Almanah ob srebrnem jubileju. 1946—1971. Sest. in ur. Vekoslav Potočnik in Majda Gartner.) (Ljubljana 1971.) (67) str. 8° p. f. [Ov. nasl.] Ilustr.

NAŠIH 25 let. (Gradbeno podjetje Dravograd.) (Dravograd 1972.) (36) str. 8°. Ilustr.

- OPEKARSTVO v Ljubečni. (Glavni in odg. ur.: Milan Brecl.) (Ljubečna, Opekarne 1972.) 40 + (I ov.) str. 8° p. f. Ilustr.
- PRIJATELJ, Janez: Litostroj. (25 let. Fotogr. Betka Kocjančič.) (Ljubljana 1972.) 16 + (I ov.) str. 4°.
- RAŠICA. (Ob 25-letnici. Odg. ur. Peter Šoštarič.) (Ljubljana 1972.) 84 str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr. Besedilo slov., srbohrv., mak., nem., angl. in franc.
- RAVNIKAR, Igor: Kokra Kranj. 25 let. (Fotogr. Egon Kaše, Fotoarhiv Kokra.) (Kranj 1972.) 56 + (VIII) str. 8°. [Ov. nasl.]
- SATURNUS. (1921—1971. 50 let.) (Ur.: Slavko Gerlica in Janez Ošaben.) (Ljubljana 1971.) (80) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.
- TEKSTILNA tovarna Sukno Zapuže. (100 let.) 1872—1972. (Zapuže 1972.) (34) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.
- TKANINA Celje. 1952—1972. (Odg. ur. Gustav Grobelnik. Fotogr.: Viktor Berk.) (Celje 1972.) 41 + (I) str. 8° p. f. Ilustr.

Godbe in pevski zbori

- JELOVSEK, Edo: 70 [Sedemdeset] let Železničarske godbe v zgodovini Zidanega mosta. (-Zidani most od sive davnine do danes.) Ur. uredn. odbor. V Zidanem mostu 1972. 80 str. 8°. Ilustr.
- KULTURNO umetniško društvo »Slava Klavora« Maribor. Ob petindvajsetletnici ustanovitve. (V Mariboru 1972.) 72 str. + 1 pril. 8°. Ilustr.
- PALČIČ, Radovan: 45 [Petinštirideset] let pevskega zbora Loški glas sekcije DPD Svoboda Kisovec ... (Loke 1972.) 32 str. 8°. Ilustr.
- 70 [SEDEMDESET] let godbe ravenskih železarjev. (Odg. ur.: Marjan Kolar.) Ravne na Koroškem, Pihalni orkester ravenskih železarjev) 1972. 80 str. 8°. Ilustr.

Šport

- HORJAK, Ante: Ribiška družina Brestanica — Krško. 1946—1972. (Brestanica & Krško 1972.) 27 + (I ov.) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.
- 50 [PETDESET] let Planinskega društva v Slovenski Bistrici. 1922—1972. (Slovenska Bistrica 1972.) 21 + (I ov.) str. 8°. Ilustr.
- PLANICA 1934—1972. Ur. Evgen Bergant. Ljubljana, Organiz. komite za I. svet. prvenstvo v smučarskih poletih ... (1972.) 80 str. 8°.
- STANIČ, Edvard: 25 [Petindvajset] let kanalske odbojke. OK »Salonit Anhovo«. (Fotogr.: Iz osebnih zbirk Emila Hvalice [itd.]) (Kanal 1972.) (48 + I ov.) str. 8°. [Ov. nasl.]
- TELESNA kultura v Šiški 1902—1972. (Zbral in ur. Dušan Kuret.) (Ljubljana, Partizan Spodnja Šiška 1972.) 84 + (XVI) str. 8°. Ilustr.

SYNOPSIS

- Monika Senkowska-Gluck, Warsaw, Boya 4/72, Poland: New Materials for the History of the Agrarian System in the Illyrian Provinces.
Résumé: Matériaux pour l'histoire du régime agraire dans les Provinces Illyriennes.
UDK 333 (49.12/.15) »1809/1813«
- Jasna Fischer, assistant, the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: Educational Societies for Workers and the Beginnings of the Worker's Movement at Ljubljana.
Zusammenfassung: Die Arbeiterbildungsvereine und die Anfänge der Arbeiterbewegung in Ljubljana.
UDK 374.73:331 (497.12 Lj.) »1867/1874«
- Franc Rozman, assistant, the Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: The Socialistic Movement in the Slovenian Styria until 1874.
Zusammenfassung: Die Arbeiterbewegung in der slowenischen Steiermark von 1870 bis 1874.
UDK 329.14 (497.12-17) »1870/1874«
- Peter Vodopivec, assistant, University of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu: The Parliamentary Activity of the Yugoslav Club Between September 1917 and March 1918 and the Origin of the January Memorandum.
Zusammenfassung: Die parlamentarische Tätigkeit des Jugoslawischen Klubs vom September 1917 bis zum März 1918 und die Entstehungsgeschichte des Jugoslawischen Memorandums.
UDK 342.534 (436-86) »1917/1918«
- Tone Zorn, scientific collaborator, the Institute for National Questions, 61000 Ljubljana, Yu: The Nazi Census in Carinthia in 1939.
Zusammenfassung: Die nationalsozialistische Volkszählung in Jahre 1939 in Kärnten.
UDK 312.953/.954 (436.6=863) »1939«
- Ferdo Gestrin, professor, University of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu: Commerce and Peasants' Uprisings in Slovenia and Croatia in the 16th Century.
Zusammenfassung: Handel und Bauernaufstände in Slowenien und Kroatien im 16. Jahrhundert.
UDK 323.325 (497.12/.13) »15«:38
- Nada Klaić, professor, University of Zagreb, 41000 Zagreb, Yu: Some New Views Upon the Causes of the Croatian-Slovenian Peasants' Uprising Between 1572—1573.
Zusammenfassung: Einige neue Thesen über die Ursachen des kroatisch-slowenischen Bauernaufstands von 1572—1573.
UDK 323.325 (497.13) »1572/1573«
- Vinko Šribar, scientific collaborator, National Museum, 61000 Ljubljana, Yu: The Freisinger Town »Otok« (Gutenwerth). A report About the Archaeological Excavations in 1971 and 1972.
Zusammenfassung: Der Freisinger Markt Gutenwerth. Bericht über die archäologischen Ausgrabungen 1971—1972.
UDK 950.26 (497.12 Otok-Gutenwerth)
- Božo Otorepec, senior professional collaborator, Slovene Academy of Sciences and Art, 61000 Ljubljana, Yu — and Josip Zontar, retired professor, 64000 Kranj, Yu: The Candle Ordeal at Kamnik in 1398.
Zusammenfassung: Ein Kerzenordal aus Kamnik vom Jahre 1398.
UDK 345.142.5 (497.12 Kamnik) »1398«
- Jože Pierazzi, Triest, Via Commerciale 76, Italy: Mazzini and the South Slavs.
Riassunto: Mazzini e gli Slavi meridionali.
UDK 323.13 (=86):92 Mazzini

KAZALO — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

RAZPRAVE — СТАТЬИ — STUDIES

- Ferdo Gestrin, Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvatskem v 16. stoletju 207—218
 Торговая и крестьянские восстания в Словении и Хорватии в 16. веке.
 Commerce and Peasants' Uprisings in Slovenia and Croatia in the 16th Century
 UDK 323.325 (97.12/.13) »15«:38
- Nada Klaić, Neki novi pogledi na uzroke hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572—1573 god. 219—303
 Некоторые новые взгляды на причины хорватско — словенского крестьянского восстания 1572—1573 гг.
 Some New Views Upon the Causes of the Croatian-Slovenian Peasants' Uprising Between 1572—1573
 UDK 323.325 (497.13) »1572/1573«
- Vinko Šribar, Freisinski trg Otok (Gutenwerth). Poročilo o arheoloških izkopavanjih v letih 1971 in 1972 305—320
 Фрейзинское местечко Оток (Гутенверт). Доклад о археологических раскопках в 1971 и 1972 гг.
 The Freisinger Town »Otok« (Gutenwerth). A Report About the Archaeological Excavations in 1971 and 1972
 UDK 930.26 (497.12 Otok-Gutenwerth)
- Božo Otorepec — Josip Zontar, Božja sodba (ordal) sveče v Kamniku leta 1398 321—328
 Божья суд (ордаал) свечи в Камнике в 1398 г.
 The Candle Ordeal at Kamnik in 1398
 UDK 343.142.5 (497.12 Kamnik) »1398«
- Jože Piergazzi, Mazzini in Južni Slovani 329—342
 Мадзини и южные славяне
 Mazzini and the South Slavs
 UDK 323.13 (=86):92 Mazzini
- PROBLEMI IN DISKUSIJA — СЪЕЗДЫ И НАУЧНЫЕ СОВЕЩАНИЯ — PROBLEMS AND DISCUSSION
- O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (Dušan Kermauner) 343—375
 О арестах словенцев во время Первой мировой войны.
 The Arrests of the Slovenes During the First World War
 UDK 323.281 (497.12) »1914«

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1973DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJI — OI
СОВЕЩАНИЯ — SOCIAL LIFE, CONGRE

941/949

119740045,3/4

UDK 061.2.05 + 061.3

Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih 1970—19

COBISS •

Общество историков Словении в 1970—1972 гг.

The Historical Society of Slovenia Between 1970—1972

- Znanstveno zborovanje »Tretji rajh in Jugoslavija 1935—1945« (Tone Zorn) 381—382
 Научный симпозиум »Третий райх и Югославия«
 1933—1945 гг.
 The Conference of Researchers on »The Third Reich and Yugo-
 slavia In the Period Between 1935—1945«

OCENE IN POROČILA — РЕЦЕНЗИИ И ИЗВЕЩЕНИЯ — BOOK REVIEWS AND REPORTS

UDK 930 (048.1)

- Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike I. (Stane Granda) 385—385
 Sonja Petru, Emonske nekropole (Marijan Slabe) 385—387
 Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva
 (Stane Granda) 387—388
 Ferdo Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem (Jože Šorn) 388—392
 Varaždin u XVIII stoljeću i političko-kameralni studij (Jože Šorn) 392—393
 Industrielle Revolution (Jože Šorn) 393—394
 Friedrich-Wilhelm Henning, Die Industrialisierung in Deutschland
 1800 bis 1914 (Jože Šorn) 394
 • Monika Glettler, Die Wiener Tschechen um 1900 (Tone Zorn) 394—396
 • Dragoslav Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915 godine
 (Janko Pleterski) 396—402
 • Vanek Siftar, Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji (France Škerl) 402—404

BIBLIOGRAFIJA — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHY

UDK 016:930

- Miloš Rybář, Zgodovinske publikacije v letu 1972 405—415